

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

BÜVEYHÎLER VE SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE
HÛZİSTÂN EYALETİ (945-1194)

İsmet Burak BATIR

2502150192

Danışman

Prof. Dr. Muharrem KESİK

İSTANBUL 2021

ÖZ
BÜVEYHÎLER VE SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE
HÛZİSTÂN EYALETİ (945-1194)

İsmet Burak BATIR

Med, Pers, Part ve Sâsânî İmparatorluklarına ev sahipliği yapan Hûzistân; İslâm öncesi siyasî, askerî, kültürel ve ekonomik alanda önemli bir bölgeydi. Müslümanların fethinden sonra da İslâm devletleri için önemini korudu. Özellikle Cündîşâpûr okulu örnek alınarak İslâm dünyasının muhtelif yerlerinde inşa edilen kurumlar bilimsel ilerlemenin öncüsü oldu. Hûzistân, Bağdat'a yakın olması nedeniyle buradaki siyasî, askerî, dinî, kültürel ve sosyal faaliyetlerden birinci derecede etkilendi. Abbâsîlerin III. (IX.) yüzyılda siyasî gücünü kaybetmesiyle birlikte devlet içerisinde ortaya çıkan Tâhirîler ve Saffârîler gibi mahallî hanedanlar kısa süreli de olsa Hûzistân'ı hâkimiyetleri altına aldı. Ardından ortaya çıkan Zencî isyanı bölgenin sosyo-ekonomik yönden çöküşüne zemin hazırladı. Bölgenin istikrarını bozan bu gelişmeler ilmî hayatın gerilemesine neden oldu. Büveyhîler, Hûzistân'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra bölgenin siyasî ve ekonomik istikrarını sağlamak için birtakım düzenlemeler yaptı. Ancak Adudüddeve'nin haleflerinin giriştiği hükümdarlık mücadelesi bu çabaları boşa çıkardı. Mu'tezile mezhebinin Büveyhî hükümdarları tarafından desteklenmesi sayesinde bölgede birçok Mu'tezilî âlimin yetişmesine olanak sağlandı.

Büyük Selçuklular, Büveyhîlerin Hûzistân'daki hâkimiyetine son verdikten sonra bölge, merkezden atanan askerî valiler tarafından yönetildi. Melikşah dönemi dâhil Berkıaruk ve Muhammed Tapar zamanındaki münferit olaylar hâricinde Hûzistân, siyasî çekişmelerin uzağında kaldı. Bâtınîler sosyal hayatı olumsuz anlamda etkilese de onlara karşı yapılan mücadele başarılı oldu. Hûzistân, Irak Selçuklu Devleti'nin teşekkülü sırasında Muhammed Tapar'ın oğulları arasında paylaştırıldı. Seyhun'da yaşayan Avşarlar, Türkmen boyları ile birlikte batıya doğru göç etmek zorunda kalınca bu grupların bir kısmı bölgeye yerleşti. Avşar boyuna mensup Şümle, Hûzistân'da

emîrlik kurarak yaklaşık 50 yıl boyunca bölgenin siyasî hayatında aktif rol oynadı. Bu tezde Hûzistân bölgesi tarih içerisinde bir bütün olarak ele alındı. Büveyhîler ve Selçuklular dönemini bütün yönleriyle çalıştık. Ancak bu devirler öncesi hakkında da tezde değerli bilgiler verilmeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: İran, Hûzistân, Ahvâz, Büveyhîler, Selçuklular

ABSTRACT
**THE PROVINCE OF KHUZESTAN IN THE PERIOD OF BUYIDS
AND SELJUKS (945-1194)**

İsmet Burak BATIR

Khuzestan, which hosted the Median, Persian, Parthian and Sassanid Empires; it was an important region in the pre-Islamic political, military, cultural and economic fields. It maintained its importance for Islamic states after the conquest of the Muslims. In particular, the institutions built in various parts of the Islamic world, taking the Gundeshapur School as an example, became the pioneers of scientific progress. Because of being close to Baghdad, Khuzestan was primarily affected by the political, military, religious, cultural and social activities there. Abbasids with the loss of its political power in the III. (IX.) century, local dynasties such as Tahirids and Saffarids, which emerged within the state, took Khuzestan under their dominion, albeit for a short time. The ensuing Negro rebellion laid the groundwork for the socio-economic collapse of the region. These developments, which destabilized the region, caused a decline in its scientific life. After the Buyid took Khuzestan under their dominion, they made some arrangements to ensure the political and economic stability of the region. However, the struggle for the reign of Adud al-Dawla's successors frustrated these efforts. Thanks to the support of the Mu'tazila sect by the Buyid rulers, it was possible to train many Mu'tazilite scholars in the region.

After the Great Seljuks ended the domination of the Buyids in Khuzestan, the region was governed by military governors appointed from the center. Except for the isolated incidents in the time of Berkyaruq and Muhammed I. Tapar, Khuzestan stayed away from political conflicts. Although the Batinîs negatively affected social life, the struggle against them was successful. Khuzestan was divided among the sons of Muhammad I. Tapar during the formation of the Iraqi Seljuks State. When the Afsharids living in Seyhoun had to migrate to the west with the Turkmen tribes, some of these groups settled in the region. Shumla, who emerged from the Afsharid clan, established

an emirate in Khuzestan and played an active role in the political life of the region for about 50 years. In this thesis, the Khuzestan region has been examined as a whole throughout history. We studied the Buyids and Seljuks period in all its aspects. However, valuable information was tried to be given in the thesis about before these periods.

Keywords: Persia, Khuzestan, Ahwaz, Buyids, Seljuks

ÖNSÖZ

Hûzistân bölgesi, bulunduğu konum itibariyle insanlık tarihinin başlangıcından beri medeniyetlerin buluşma noktasıdır. Özellikle Pers İmparatorluğu ile başlayan kültürel canlılık Sâsânîler devrinde doruk noktasına ulaştı. I. Hüsrev Enûşîrvân (531-579) zamanında tekâmülünü tamamlayan Cündişâpûr okulu bu dönemde ilmî gelişmişliğin zirvesini yaşadı. Bölgenin İslâm hâkimiyetine girmesinden sonra Müslümanlar bu okulu daha yakından tanıma fırsatı buldu. Abbâsîler döneminde Cündişâpûr okulunun bilgi birikiminden faydalanılarak İslâm dünyasının farklı yerlerinde bu okullara benzer kurumlar tesis edildi. Bu merkezlerdeki okullar İslâm'ın bilim çağının başlamasını sağladı. II. (VIII.) yüzyıldan sonra ise Cündişâpûr başta olmak üzere bölge şehirlerinde sosyo-kültürel açıdan durgunluk görülmektedir. Bağdat'ın kurulması ve İslâm dünyasının siyasî, kültürel, ekonomik ve ilmî gelişmelerin merkezi hâline gelmesi Hûzistân'ın öneminin azalmasına neden oldu. Abbâsî halifelerinin daveti sonucu Hûzistânlı bilim adamlarının Bağdat'a gitmesi bölgenin ilmî yönden ilerlemesini sekteye uğrattı.

Siyasî otorite, sosyal hayatın istikrarlı bir şekilde devam edebilmesi için hayati öneme sahiptir. Siyasî otoritenin sekteye uğraması sosyal yapının bozulmasına yol açmaktadır. Bu minvalde III. (IX.) yüzyıla gelindiğinde Abbâsîlerin içinde bulunduğu siyasî çöküntü, idarî mekanizmalarının bozulmasına ve işlemez hâle gelmesine yol açmıştı. Hûzistân bu durumdan en çok etkilenen bölgelerden biridir. Devlet içerisindeki nüfuzlu ailelerin yönetimine bırakılan bölge, onların keyfi uygulamaları nedeniyle sosyo-ekonomik hayatın büyük oranda bozulmasına neden oldu. Büveyhîlerin Hûzistân topraklarına hâkim olmasıyla birlikte -Adudüddavle dönemi hâric- Büveyhoğulları arasındaki mücadeleler nedeniyle bölgede içtimâî hayat normal seyrine dönemedi. Bunun yanında yaşanan doğal âfetler Hûzistân nüfusunun büyük ölçüde azalmasına sebep olmuştur. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Büveyhîler devrinde şehirler hâlen canlı bir görünüme sahipti. Bölgenin tarımsal üretiminin devam ettiği, uluslararası pazarlarının tâcirler ile dolu olduğu, sosyal hayatının renkliliği de göze çarpmaktadır. Selçuklular zamanında Hûzistân her ne kadar sakin bir hayat sürse de bölgede

Bâtınîliğin yayılması yeniden bir karışıklığa neden oldu. Ancak Muhammed Tapar döneminde yürütülen etkili mücadeleler sayesinde bölgede Bâtınî faaliyetler çok geçmeden bastırıldı. Selçuklu hâkimiyetinin zayıfladığı VI. (XII.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hûzistân bölgesi Avşar Türkmenlerinin hâkimiyet alanına geçti. Şümle'nin başında olduğu Türkmenler hem Selçuklular hem Abbâsîler hem de diğer bölge emîrlikleri ile siyasî ilişkiler içerisinde bulundu.

Hûzistân bölgesine ilişkin bugüne kadar yapılan incelemeler yok denecek kadar azdır. Özellikle ülkemizde bölgenin siyasî tarihi hakkında yazılmış birkaç makaleden başka çalışma yoktur. Nanette Marie Pyne, Selçuklular dönemi Hûzistân'ını ele alan doktora tezi yazmış olsa da tezde bölgenin siyasî ve sosyal tarih kısımları kanaatimizce eksik kalmıştır. Büveyhî ve Selçuklu tarihi hakkında yazılan eserlerde Hûzistân bölgesinden de söz edilmiştir. Ancak yapılan bu çalışmalar da bölgenin öneminin anlaşılması noktasında yetersiz kalmıştır. Bu bakımdan daha önce Hûzistân'ı her yönüyle ele alan ciddi bir akademik çalışma yapılmamış olması bizi böyle bir çalışmaya cesaretlendirdi. Biz bu çalışmayı Büveyhîler ve Selçuklular bağlamında ele alarak Pyne'in eksik bıraktığı hususları tamamlamaya gayret ettik. Bunun yanı sıra konu bütünlüğünün sağlanması adına Büveyhîler döneminden bahsederken sık sık Abbâsî dönemine de vurgu yaptık.

Bu çalışma giriş, dört bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında Hûzistân'ın coğrafi sınırları çizerek fizikî yapısı ve iklim koşullarını ele aldık. Ardından İslâm coğrafyacılarının kayıtlarına göre bölge şehirlerini ana hatlarıyla tanıtmaya çalıştık. Bu bağlamda Orta Çağ'da şehirlerin birbirinden çok farklı olmadığını ve süreç içerisinde büyük değişiklikler göstermediğini düşünerek çalışma dönemimizin dışındaki coğrafya kaynaklarını da tezimize dâhil ettik. Şehirlerin ismini verirken yanlış telaffuzlara engel olmak için parantez içinde Farsça yazılışlarını da belirttik. Çalışmanın birinci ve ikinci bölümünde Büveyhî ve Selçuklu döneminin siyasî olaylarına yer verdik. Ancak öncesinde konu bütünlüğünün sağlanması adına Hûzistân'ın İlk Çağ'daki durumundan, Müslümanların eline geçişi ve sonrasında Büveyhîlerin bölgeye hâkim

oluşuna kadar olan süreci de kısaca ele aldık. Üçüncü bölümde bölgenin ekonomisine değer katan faaliyetler hakkında bilgi vererek bu faaliyetlerin sosyal hayat üzerindeki etkisi üzerinde durduk. Ayrıca bu bölümde Hûzistân'ın farklı şehirlerinde yaşayan etnik yapıları ve bu etnisitelerin konuştuğu dilleri inceledik. Dördüncü bölümde bölgede eğitim-öğretim faaliyeti yürüten kurumları, bu kurumlardan yetişen âlimleri ve meşhur şahsiyetleri ele aldık. Bunun yanında incelediğimiz dönem boyunca yaygın olan fikrî akımlarından da bahsettik.

Saha araştırması ve çalıştığımız bölge hakkında sağlıklı çıkarımlar yapmak üzere farklı zamanlarda İran'a seyahatlerde bulunduk. Ne yazık ki çalıştığımız döneme ait izlerin çok büyük oranda kaybolduğunu gördük. Bu süre içerisinde araştırmalarda bulunmak ve Farsça kaynakların temini için İran Millî Kütüphanesi, Tahran Üniversitesi Kütüphanesi, Tahran Meclis Kütüphanesi, Şûş Müzesi'ni ziyaret ettik. Yurtiçinde ise başta İSAM olmak üzere İstanbul Üniversitesi Merkez ile Edebiyat Fakültesi Kütüphanelerinden ve Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesinden faydalandık.

Çalışma konumuzun tespiti ve Hûzistân hakkında araştırma yapmam konusunda beni cesaretlendiren Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a, yüksek lisans eğitimimden itibaren karşılaştığım problemleri çözme konusunda desteğini esirgemeyen ve tezin her safhasında yol gösteren danışmanım Prof. Dr. Muharrem Kesik'e, her daim benden yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Osman Gazi Özgüdenli, Prof. Dr. Ebru Altan'a tez boyunca fikirleriyle beni motive eden Arş. Gör. Efe Yeşildurak'a, Arş. Gör. Yasin Karakuş'a ve Arapça kaynakların çevirilerinde desteğini gördüğüm Hüseyin Şaban'a, Farsça kaynakların temininde yardımını gördüğüm Hossein Ranjbari Sufiyani'ye teşekkür ederim. Bu meyanda tezin içerik kısmını düzenlememe yardım eden Arş. Gör. Burak Sarıcı'ya, tezi satır satır okuyup gözden geçirilmesine katkı sağlayan değerli dostum Cem Cengiz'e, tezi okuyup kıymetli görüşlerini bildiren Şeyhmus Nayır'a teşekkürü borç bilirim.

Çalışmamız esnasında bize her türlü kolaylığı ve yardımı sağlayan İSAM Kütüphanesi çalışanlarına ve Adalet Bakanlığı'nda çalıştığım süre boyunca sürekli

olarak desteğini gördüğüm Hâkime Hacer Dönmez'e ve bütün mesai arkadařlarıma müteřekkirim.

Bunların yanında eğitim hayatım boyunca beni maddî ve manevî olarak destekleyen ve hiçbir yardımı esirgemeyen anneme ve babama teşekkür ederim. Tez dönemi boyunca bana katlanan, özveri gösteren ve varlığını her daim hissettiren sevgili eşim Neslihan zdemir Batır'a çok teşekkür ederim.

İsmet Burak BATIR

İstanbul 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	II
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	X
KISALTMALAR LİSTESİ	XIV
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜVEYHÎLER DÖNEMİNDE HÛZİSTÂN

A) BÜVEYHÎLERİN HÂKİMİYETİNE KADAR HÛZİSTÂN	42
B) BÜVEYHÎLER HÂKİMİYETİNDE HÛZİSTÂN	49
1. Büveyhîlerin Hûzistân'a Gelişi	51
2. Ali b. Büveyh Döneminde Hûzistân.....	52
a. Ziyârîlerin Ahvâz'ı İstilâsı.....	54
b. Ali b. Büveyh'in Yeniden Hûzistân'a Hâkim Oluşu	55
c. Ahmed b. Büveyh'in Kirmân Seferi	57
d. Muhammed b. Yâkût'un Öldürülmesi	59
e. Halife Râzî Billâh'ın Ahvâz Seferi	60
f. Berîdîlerin Nüfuzunun Artması.....	62
g. Beckem'in Ahvâz'ı Zaptı	63
h. Ebû'l-Abdullah el-Berîdî'nin Büveyhîler'e Sığınması	64
i. Ahmed b. Büveyh ile el-Berîdî'nin Arasının Açılması	65
j. Beckem'in Emîrû'l-ümerâ Olması	68
k. Hasan b. Büveyh'in Vâsıt Seferi	69
3) Abbâsî Hilafetinin Otoritesinin Zayıflaması	70
a. Ahmed b. Büveyh'in Bağdat'a Hâkim Olması	74

b. Muizzüddeve'nin Emîrû'l-ümerâ Olmasından Sonra Meydana Gelen Gelişmeler	76
4) İzzüddeve (Bahtiyar) Döneminde Hûzistân	81
5) Adudüddeve Döneminde Hûzistân	83
a. Adudüddeve'nin Hûzistân'ı Zaptı.....	85
6) Samsâmüddeve Döneminde Hûzistân.....	87
7) Bahâüddeve Döneminde Hûzistân	90
a. Ebû'l-Abbâs b. Vâsıl'ın Basra ve Ahvâz'ı Ele Geçirmesi	96
8) Sultânüddeve Döneminde Hûzistân	97
9) Ebû Kâlicâr Döneminde Hûzistân.....	98

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HÛZİSTÂN

A) BÜYÜK SELÇUK DEVLETİ DÖNEMİNDE HÛZİSTÂN	102
1. Selçukluların Menşei ve Ortaya Çıkışları	102
2. Tuğrul Bey Döneminde Hûzistân	104
a. Büveyhîler ile İlişkiler	104
b. Hezâresb Yönetiminde Hûzistân.....	109
3. Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar Döneminde Hûzistân.....	116
a. Bâtınîler ile Mücadele.....	122
B) IRAK SELÇUKLU DEVLETİ DÖNEMİNDE HÛZİSTÂN	126
1. Hûzistân'ın Irak Selçuklu Devleti Hâkimiyetine Geçmesi	126
2. Melik Selçuk Şah Döneminde Hûzistân	127
3. Sultan Mes'ûd'un Hûzistân Seferi	131
4. Hûzistân'da Türkmen Faaliyetleri	132
a. Şümle Döneminde Hûzistân.....	134
b. Melik Melikşah'ın Hûzistân Hâkimiyeti	139
c. Şümle'nin Irak ve Fars Seferi	140
d. Şümle'nin Ölümünden Sonra Meydana Gelen Olaylar	145

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÜVEYHÎLER VE SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE

HÛZİSTÂN'DA EKONOMİK VE SOSYAL YAPI	149
A) EKONOMİK HAYAT	149
1. Tarım ve Hayvancılık.....	150
a. Tarım.....	150
(1) Tarım Ürünleri	153
b. Hayvancılık	157
B) TİCARET.....	159
1. Ticaret Yolları.....	169
2. Çarşı ve Pazarlar	171
3. Sanayi Ürünleri.....	173
C) MADENCİLİK.....	179
1. Hûzistân Bölgesinden Çıkarılan Madenler	179
2. Darphaneler	180
D) VERGİLER.....	183
E) EKONOMİYİ ETKİLEYEN OLUMSUZ FAKTÖRLER	190
F) SOSYAL YAPI	192
1. Etnik Yapı ve Dil	192
2. Şehirler ve Şehir Hayatı	198

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BÜVEYHÎLER VE SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE

HÛZİSTÂN'DA İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT	208
A) İLMÎ HAYAT	208
1. EĞİTİM VE ÖĞRETİM KURUMLARI	212
a. Câmiler ve Mescidler.....	213
b. Medreseler	214
c. Hastaneler.....	217

d. Kütüphaneler	219
e. Hânkâhlar	220
f. Rasathâneler.....	221
3. Hûzistân'ın Meşhur Şahsiyetleri.....	222
B) DİNİ HAYAT	247
1. Fikrî Akımlar	248
a. Bâtınîlik.....	248
b. Mu‘tezile.....	253
SONUÇ.....	257
BİBLİYOGRAFYA	260
EKLER.....	296
ÖZGEÇMİŞ.....	313

KISALTMALAR LİSTESİ

a. mlf.	: Aynı müellif
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
AJSL	: The American Journal of Semitic Languages and Literatures
Bkz.	: Bakınız
BSOAS	: Bulletin of the School of Oriental and African Studies
C.	: Cilt
CHI	: The Cambridge History of Iran
çev.	: Çeviren
DEÜSBE	: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DMBİ	: Dâiretü'l-Maârif-i Bozorg-ı İslâmî
EI²	: Encyclopaedia of Islam (Second Edition)
EIr	: Encyclopaedia Iranica
EJ	: Encyclopaedia Judaica
haz.	: Hazırlayan
hş.	: Hicri şemsi

İA	: İslam Ansiklopedisi
İÜFTED	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi
İÜFTD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
JRAS	: The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland
Krş.	: Karşılaştırınız
MJH	: Mediterranean Journal of Humanities
M.Ö.	: Milattan Önce
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nşr.	: Neşreden
TED	: Tarih Enstitüsü Dergisi
thk.	: Tahkik eden
TM	: Türkiyat Mecmuası
TOD	: Tarih Okulu Dergisi
s.	: Sayfa
SÜSBE	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy.	: Sayı
v.d.	: Ve devamı
t.y.	: Basım tarihi yok
y.y.	: Basım yeri yok

GİRİŞ

A) Kaynakların Değerlendirilmesi

Büveyhîler ve Selçuklular devrinde Hûzistân'ın tarihini ele aldığımız bu çalışmamızda siyasî, ekonomik, sosyal ve ilmî hayattan bahsederken farklı türden kaynakları kullandık. Bu kısımda ise kullandığımız kaynakların değerlendirmesini yapacağız.

1. Coğrafi Eserler ve Seyahatnameler

İran asıllı neseb âlimi Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî (ö. 279/892-93)'nin Hûzistân hakkında vermiş olduğu bilgiler çalışmamız için önemlidir.¹ Müellifin *Fütûhu'l-büldân* adlı eserinden Hûzistân'ın İslâm öncesi siyasî durumuna ve etnik yapısına dair verilen bilgilerden yararlandık. Arapça olarak telif edilen eserin Türkçe çevirisini kullandık.²

Tarih ve coğrafya alanında eserler veren Ahmed b. İshak b. Ebî Ya'kûb (ö. 292/905'ten sonra), *Ya'kûbî* adıyla bilinmektedir.³ Tâhîrîlerin hizmetinde bulunan Ya'kûbî, devletin yıkılışından sonra Mısır'a gitmiş ve burada vefat etmiştir. Müellifin *Kitâbü'l-büldân* adlı eserinde Hûzistân ile ilgili detaylı bilgi bulamasak da bölgenin nehirleri hakkında verdiği bilgiler çalışmamız açısından önemlidir. Çalışmamızda kitabın Türkçe çevirisinden faydalandık.⁴

Abbâsîlerin posta müdürlüğünü yapan Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-913) İslâm coğrafyacılarının en önemlilerindendir.⁵ Telif ettiği *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde ulaşım yollarına dair verdiği bilgiler oldukça

¹ C. H. Becker, "Belâzürî", *İA*, C. II, s. 467-468; Mustafa Fayda, "Belâzürî", *DİA*, C. V, s. 392-393.

² el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 2002.

³ C. Brockelmann, "Yâkûbî", *İA*, C. XIII, s. 351-352; Murat Ağarı, "Yâkûbî", *DİA*, C. XLIII, s. 287-288.

⁴ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-büldân*, çev. Murat Ağarı, *Ülkeler Kitabı*, İstanbul 2002.

⁵ C. Van Arendonk, "İbn Hurdâzbih", *İA*, C. V/2, s. 755; Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, C. XX, s. 78-79.

kıymetlidir. Ayrıca eserde yer alan bölgelerin vergi gelirleri hakkındaki bilgiler, Hûzistân'la karşılaştırma yapmamız açısından değerlidir. Çalışmamızda eserin Türkçe çevirisini kullandık.⁶

Ebü'l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî (ö. 345/956) Bağdat'ta doğdu.⁷ Gençlik dönemini Bağdat'ta geçiren Mes'ûdî öğrendikleriyle yetinmeyerek Endülüs ve Mağrib dışında kalan çoğu yere seyahatler düzenleyip ilmini artırdı. Fustat'ta 332 (943) yılında kaleme aldığı *Mürûcû'z-zeheb* coğrafi nitelik taşıyan bir eserdir. Eser Arapça olarak neşredilmiştir. Yapılan neşrin bir kısmı Türkçeye çevrilmiştir. Biz de bu yapılan çeviriden faydalandık.⁸

Ebü'l-İshâk el-Fârisî el-İstahrî (ö. 340/951-52'den sonra)'nin hayatına dair elimizde pek bir bilgi bulunmamaktadır.⁹ Nisbesinden anlaşılacağı üzere İran asıllıdır. Hayatının son döneminde Hûzistân'da yaşadığına dair rivayetler vardır. İslâm coğrafyacılarının klasik dönem temsilcilerinden olan İstahrî, Belh okuluna mensuptur. Çalışmamızda Hûzistân bölgesi ve şehirleri hakkında detaylı bilgi veren *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserin Türkçe çevirisinden faydalandık.¹⁰

İbn Havkal (IV./X. yüzyıl)'ın doğum ve ölüm tarihi bilinmemektedir.¹¹ Orta Çağ'ın güvenilir İslâm coğrafyacıları arasında yer alır. İstahrî gibi Belh okuluna mensuptur. Aslen Nusaybinlidir. Müellifin yapmış olduğu seyahatler sonunda kaleme aldığı *Sûreti'l-'arz* adlı eser İslâm dünyasında coğrafya alanında yazılmış zirve eserlerden biri olarak kabul edilir. Çalışmamızda sıkça başvurduğumuz eser; bölgenin

⁶ İbn Hurdâzbihi, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, çev. Murat Ağarı, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, İstanbul 2008.

⁷ Brockelmann, "Mes'ûdî", *İA*, C. VIII, s. 144-145; Casim Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", *DİA*, C. XXIX, s. 353-355

⁸ el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, çev. Ahsen Batur, *Altın Bozkırlar*, İstanbul 2011.

⁹ J. H. Kramers, "Coğrafya", *İA*, C. III, s. 209; Marina Tolmacheva, "İstahrî", C. XXIII, s. 203-205.

¹⁰ el-İstahrî, *Mesâlik ve memâlik*, çev. Murat Ağarı, *Ülkelerin Yolları*, İstanbul 2015.

¹¹ Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, C. XX, s. 34-35; C. V. Arendonk, "İbn Havkal", *İA*, C. V/2, s. 747.

sosyal yapısı, ilmî hayatı, vergi gelirleri hakkında geniş bilgiler vermektedir. Arapça neşri yapılan eserin Türkçe çevirisinden faydalandık.¹²

Ebû'l-Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî (ö. 390/1000 civarı) Kudüs'te doğdu.¹³ Bu nedenle daha çok Makdisî ya da Mukaddesî olarak bilinir. Hayatının yirmi yılından fazlasını İslâm ülkelerini gezerek geçirdi. Bu nedenle İslâm coğrafyacılarının içerisinde önemli bir yere sahiptir. Makdisî telif ettiği *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* adlı eserini 378 (988) yılı civarında tamamlamıştır. Sosyo-kültürel ve ekonomik alanda yaptığı tespitler neticesinde eser, beşeri coğrafyanın ilk eserleri arasında kabul edilir. Hûzistân bölgesi hakkında verdiği geniş çaplı bilgiler de bu eserden çokça faydalanmamızı sağlamıştır. Arapça neşri yapılan eserin Türkçe çevirisinden faydalandık.¹⁴

Ebû'l-Dülef Mis'ar b. Mühelhil (ö. 390/1000 [?])'in doğum ve ölüm tarihleri tam olarak bilinmemektedir.¹⁵ Hayatının bir kısmı Sâmanîlerin sarayında geçti. Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd ile dostluk kurması onun hayatında önemli değişikliklere neden oldu. Vezirin mektuplarını götürmesi neticesinde birçok yere seyahat gerçekleştiren Ebû'l-Dülef, gezdiği yerlerle ilgili bilgileri içeren bir de risale yazdı. İki ciltten oluşan bu risalenin ikinci kısmı neşredilerek Türkçeye tercüme edilmiştir. Hûzistân şehirlerinin ticarî ve ekonomik hayatından bahsederken bu eserden faydalandık.¹⁶

Müellifi belli olmayan *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib* adlı eser Farsça olarak kaleme alınan ilk coğrafya eseridir. İslâm coğrafyalarına özet bilgiler

¹² İbn Havkal, *Kitâbu sûretü'l-'arz*, çev. Ramazan Şeşen, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, İstanbul 2017.

¹³ A. Miquel, "al-Mukaddasî", *EI*², C. VII, s. 492- 493; Marina A. Tolmacheva, "Makdisî, Mumammed b. Ahmed", *DİA*, C. XXVII, s. 431-432.

¹⁴ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, çev. Ahsen Batur, İslâm Coğrafyası, İstanbul 2015.

¹⁵ C. Brockelmann, "Mis'ar", *İA*, C. VIII, 363-364; İnci Koçak, "Mis'ar b. Mühelhil", *DİA*, C. XXX, 176-177.

¹⁶ Ebû Dülef, *Sefernâme-yi Ebû Dülef der İran, er-Risâletü's-sâniye*, çev. Serdar Gündoğdu, İran Seyahatnamesi, İstanbul 2017.

veren eserden Hûzistân bölgesi ve şehirleri hakkında faydalandık. Neşri yapılmış olan eserin çalışmamızda Türkçe çevirisinden faydalanılmıştır.¹⁷

Ebû'l-Mu'în Nâsır b. Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra) Horasan'ın Belh şehrinde doğdu.¹⁸ Gazneli ve Selçuklu devletlerinde üst rütbelere yükseldi. Ancak hacca gitmek üzere 437 (1045) yılında görevinden istifa etti. Hac dönüşü Mısır'a giderek orada İsmâîlî mezhebine intisap etti. İsmâîlî dâisi unvanını alıp, Güney Irak ve İran üzerinden İsmâîlî mezhebini yayarak Belh'e doğru yola çıktı. Nâsır b. Hüsrev'in Belh yolculuğu esnasında Hûzistân hakkında verdiği bilgiler bizim için oldukça değerlidir. Neşri yapılan eserin Türkçe çevirisinden faydalandık.¹⁹

İbnü'l-Belhî (ö. VI./XII. yüzyıl)'nin doğum ve ölüm tarihleri tam olarak bilinmemektedir.²⁰ Dedesi, Büyük Selçuklu hükümdarı Berkıyaruk döneminde Fars valisi Atabeg Humârtegin'in müstevfisi idi. İyi bir eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. Dedesinin yanında çalıştığından Fars bölgesini ve yakın bölgelerin coğrafi ve siyasî durumunu iyi bilmektedir. Kaleme aldığı *Farsnâme* adlı kitap hem tarih hem de coğrafya niteliğini taşır. Biz eserin daha çok coğrafya özelliğinden faydalandık. Özellikle Hûzistân'ın güneyindeki şehirlerin durumu hakkında önemli bilgiler içermektedir. Çalışmamızda eserin Farsça tercümesinden faydalandık.²¹

İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkıllî (ö. 560/1165) İdrîsî hanedanından gelmektedir.²² Hayatı hakkında İslâm biyografi müellifleri pek bilgi vermez. Sicilya Norman kralları II. Roger ve I. Guillaume'un hizmetinde bulunmuştur. Telif ettiği *Nüzhetü'l-müşâtâk fî'ihritârâkî'l-âfâk* adlı eserinde kendisinden önceki coğrafyacıları faydalanan İdrîsî, kitabı II. Roger'ın isteği üzerine yazmıştır. Eser dünya coğrafyası niteliğinde olup Orta Çağ İslâm dünyasının sistematik şekilde yazılan kapsamlı eserlerinden biridir. İdrîsî,

¹⁷ **Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib**, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008.

¹⁸ E. Berthels, "Nâsır-ı Hüsrev", **İA**, C. IX, s. 96-97; Nihat Azamat, Nâsır-ı Hüsrev, **DİA**, C. XXXII, s. 395-397.

¹⁹ Nâsır-ı Hüsrev, **Sefernâme**, çev. Abdülvehhab Tarzî, İstanbul 1988.

²⁰ C. E. Bosworth, "Ebn al-Balkî", **Eİr.**, C. VIII, s. 4; Tahsin Yazıcı, "İbnü'l-Belhî", **DİA**, C. XX, s. 529.

²¹ İbnü'l-Belhî, **Fârsnâme** (nşr. G. le Strange – R. A. Nicholson), Tahran 1384.

²² C. F. Seybold, "İdrîsî", **İA**, C. V/2, s. 936-937; Ramazan Şeşen, "İdrîsî, Şerîf", **DİA**, C. XXI, s. 493-495.

Hûzistân'dan bahsederken genel itibariyle kendinden önceki coğrafyacıları tekrar etmiştir. Ancak buna rağmen ekonomik hayata dair yaptığı tespitler bizim için değerlidir.²³

Ebû'l-Abdullah Şihabüddîn Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), Anadolu topraklarında doğmuştur.²⁴ Esir olarak Bağdat'a götürülerek burada Hamalı bir tüccarın yanında çalışmaya başlamıştır. Ancak efendisiyle arasının açılmasından sonra geçimini kitap istinsah ederek sağlamıştır. Değişik kütüphanelerde araştırma yapmak üzere farklı coğrafyalara seyahat etmiştir. Ancak Moğol tehdidi karşısında seyahatini yarıda bırakıp Irak'a dönmüştür. Bu seyahatler sonunda kaleme aldığı *Mu'cemü'l-büldân* adlı eseri coğrafya sözlüğü niteliğindedir. Şehirlerin konumunun belirlenmesinin tespiti ve bölge şehirlerinin sosyo-ekonomik yapısı hakkında detaylı bilgiler veren esere pek çok kez başvurduk.²⁵

Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvînî (ö. 682/1283) nisbesinden de anlaşılacağı üzere Kazvîn'de dünyaya gelmiştir.²⁶ Vâsıt ve Hille kadılığında bulunan Kazvînî müderrislik de yapmıştır. Telif ettiği *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd* adlı eserde klasik İslâm coğrafyacılarının yaptığı gibi dünyayı 7 iklime ayırmış ve yer isimlerini alfabetik düzende vermiştir. Hûzistân hakkında diğer eserlerde bulunmayan bilgiler vermesi nedeniyle çalışmamızda kullandığımız eser, önemli bir coğrafya kaynağıdır. Arapça olarak neşri yapılan eserin Farsça çevirisinden faydalandık.²⁷

Orta Çağ Avrupa seyyahlarının en önemlilerinden Marco Polo²⁸ (ö. 724/1324), Çin'e kadar uzanan seyahati sırasında Hûzistân'a da uğramıştır. Onun Hûzistân'da bulunduğu zaman zarfında toplumsal hayata dair gözlemleri, kendi çalışma dönemimizle

²³ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk fi'ihtirâkı'l-âfâk*, nşr. Mektebetü's-Sekafetü'd-dinîyye, Kahire t.y.

²⁴ R. Blachère, "Yâkût Rûmî", *İA*, C. XIII, s. 357- 358; Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *DİA*, C. XLIII, s. 288-291.

²⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut 1977.

²⁶ M. Streck, "Kazvînî", *İA*, C. VI, s. 528 vd.; Cevat İzgi, Kazvînî, "Zekeriyâ b. Muhammed", *DİA*, C. XXV, s. 160.

²⁷ Zekeriyâ Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, Farsça çev. Cihangir Mirzâ Kacâr, Tahran 1373.

²⁸ Mahmut H. Şakiroğlu, "Marco Polo", *DİA*, C. XXVIII, s. 41-43.

ilgili çıkarım yapmamız açısından oldukça faydalı olmuştur. Çalışmamızda eserin Türkçe çevirisini kullandık.²⁹

Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö. 732/1331) Şam'da doğdu.³⁰ Eyyûbî Devleti ordusunda Haçlılara karşı savaşa katıldı. İbn Vâsıl gibi devrin ileri gelen hocalarından ders alarak fıkıh, tefsir, felsefe, mantık, tıp, botanik, tarih, coğrafya gibi pek çok ilme vâkıf oldu. Kaleme aldığı *Takvîmü'l-büldân* adlı eserinde ilk defa tabloyu coğrafyaya uygulayan kişi oldu. Her ne kadar geç bir dönemde yazılmış olsa da Ebü'l-Fidâ'nın vermiş olduğu bilgiler karşılaştırma yapmamız açısından önemli bir kaynaktır. Arapça neşri yapılan eserin Türkçe çevirisinden faydalandık.³¹

Hamdullah el-Müstevfî (ö. 740/1340'tan sonra) Kazvîn'de doğdu.³² İlhanlılar zamanında Kazvîn, Ebher, Zencân ve Târimeyn'in malî işlerinin teftişiyle görevlendirildi. Gençliğinde âlimlerin, ediplerin ve şâirlerin meclisinde sürekli bulunan Hamdullah, tarih kitaplarıyla da çokça ilgilenmiştir. Coğrafya ve kozmografya alanına dair yazdığı *Nüzhetü'l-kulûb*, kendisinden önce yazılan ve günümüze ulaşamayan coğrafya eserlerinden faydalandığı için büyük önem taşımaktadır. Hûzistân şehirleri ve ekonomisiyle ilgili verdiği bilgiler çalışmamız için oldukça değerlidir.³³

Orta Çağ'ın en büyük seyyahı olarak bilinen İbn Battûta (ö. 770/1368-69) Fas'ın Tanca şehrinde doğmuştur.³⁴ İbn Battûta'nın bu şehirden başlayan hac yolculuğu yirmi sekiz yıl sürmüştür. Şöhrete kavuşması da bu yolculuk sonunda olmuştur. Kaleme aldığı *er-Rihle* adlı seyahatnamesi çalışmamız sırasında başvurduğumuz kaynaklardır. Hûzistân şehirlerinde bulunan zaviye ve hânkâhlara dair verdiği bilgiler tek kaynak

²⁹ Marco Polo, **Marco Polo'nun Geziler Kitabı**, çev. Ömer Güngören, İstanbul 2017.

³⁰ Brockelmann, "Ebülfidâ", **İA**, C. IV, 78; Abdülkerim Özaydın, "Ebü'l-Fidâ", **DİA**, C. X, s. 320-321.

³¹ Ebü'l-Fidâ, **Takvîmü'l-büldân**, çev. Ramazan Şeşen, **Ebü'l-Fidâ Coğrafyası**, İstanbul 2017.

³² Zeki Velidi Togan, "Hamdullah Müstevfî", **İA**, C. V/1, s. 186-188; Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", **DİA**, C. XV, s. 454-455.

³³ Hamdullah el-Müstevfî, **Nüzhetü'l-kulûb**, nşr. Muhammed Debir Siyâkî, Tahran 1336 hş.

³⁴ İbrahim Kafesoğlu, "İbn Battûta", **İA**, V/2, s. 708-711; A. Said Aykut, İbn Battûta, **DİA**, C. XIX, s. 361-368.

niteliğindedir. Bunun yanında sûfilere ve onların hayatlarına ilişkin verilen bilgiler de oldukça değerlidir. Arapça neşri yapılan eserin Türkçe çevirisinden faydalandık.³⁵

Nüreddîn Abdullah b. Lütfullah Hâfız-ı Ebrû (ö. 833/1430), Herat'ta doğmuştur.³⁶ Timurlular devrinin önemli âlimleri arasında yer almaktadır. Şahrüh'un 817 (1414) tarihinde Ebû'l-Zeyd el-Belhî'nin eserini örnek alarak Farsça bir coğrafya eseri kaleme almasını istemiştir. Bunun üzerine Hâfız-ı Ebrû, *Mesâlik ve memâlik ve suverü'l-ekâlim* adlı eseri yazmıştır. İki ciltten oluşan eserin ilk cildinde ülkeler, ırmaklar, denizler ve dağlar ele alınarak Fars ve Kirmân tarihi anlatılmış; ikinci cildinde ise Horasan tarihi ve şehirleri hakkında bilgi verilmiştir. Eserden; Hûzistân ve şehirlerini daha önceki dönemleriyle karşılaştırmak amacıyla faydalandık.³⁷

Yukarıda sayılan coğrafya kitapları hâricinde İbn Rüste'nin *el-'Alâku'n-nefise*³⁸, İbnü'l-Fakîh'in *Kitâbü'l-büldân*³⁹, Himyerî'nin *er-Ravzü'l-mi'târ*⁴⁰, Tudelalı Benjamin'in *Seyahatnâme*⁴¹ eserlerinden de faydalandık.

2. Genel Tarihler

Ebû'l-Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî (ö. 282/895)'nin hayatı hakkında pek bilgi bulunmamaktadır.⁴² Dîneverî'nin aslen Dîneverli olduğu bilinmektedir. Eğitimini ilk olarak Kûfe ve Basra'daki merkezlerde aldıktan sonra -başta botanik ilmi olmak üzere- ilmini genişletmek için birçok bölgeye seyahat etti. Neredeyse her alanda ilmî derinliği bulunan Dîneverî'nin tarih alanında yazdığı *Ahbârü't-tivâl*'den; Hûzistân'ın Müslümanlar tarafından fethinden ve Büveyhîler dönemi öncesinde bölgede

³⁵ İbn Battûta, *er-Rihle*, çev. A. Said Aykut, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, İstanbul 2004.

³⁶ Barthold, "Hâfız-ı Ebrû", *İA*, C. V/1, s. 77; "Hâfız-ı Ebrû", *DİA*, C. XV, s. 89-90.

³⁷ Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafya-yi Hâfız-ı Ebrû*, thk. Sâdık Seccâdi, Tahran 1375.

³⁸ İbn Rüste, *el-'Alâku'n-nefise*, çev. Ali Fuat Eker, *Dünya Coğrafyası*, Ankara 2018.

³⁹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-büldân*, thk. Yusuf Hadî, Beyrut 1996.

⁴⁰ Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1984.

⁴¹ Rabbi Benjamin, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, İng. çev. A. Asher, New York 1938.

⁴² Brockelmann, "Dîneverî", *İA*, C. III, s. 593-594; Muhammed Hamidullah, "ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe", *DİA*, C. IX, s. 356-358.

yaşanan siyasî gelişmelerden bahsederken faydalandık. Eserin neşri yapılmış olup Türkçeye de çevrilmiştir.⁴³

Ebû'l-Bekir es-Sûlî (ö. 335/946) Bağdat'ta dünyaya geldi.⁴⁴ Soyu Cürcân'ın Türk hâkimi olan Sûl-Tegin'den geldiği için Sûlî nisbesiyle bilinir. Daha çok edipliği ve tarihçiliğiyle öne çıkmıştır. Kendisinden sonra gelen tarihçiler, onun eserlerini kendilerine kaynak olarak kullanmıştır. Kaleme aldığı *Ahbâru'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, çalışmamızda kullandığımız eserlerdendir. Eser, Muizzüddeve'nin Hûzistân'a geldikten sonra halife ve orada hüküm süren Türk emîrülümerâları ile ilişkilerini ele alması bakımından önemlidir. Bunun yanında yaşadığı dönemin görgü tanığı olması naklettiklerini daha da önemli hâle getirmektedir.⁴⁵

Ebû'l-Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kādî et-Tenûhî (ö. 384/994) Basra'da doğmuştur.⁴⁶ İlk öğrenimini Basra'da tamamladı ardından Bağdat'a giderek orada devrin önde gelen âlimlerinden dersler aldı. Onun Büveyhî veziri Mühellebî ile dostluk kurması; devlet ricâlindeki kişiler ve devrin ulemâsı ile tanışma fırsatını sağlamıştır. Başta Bağdat olmak üzere Hûzistân'ın çeşitli şehirlerinde de kadılık görevinde bulunmuştur. Telif ettiği *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzâkere*, çalışmamızda Hûzistân'ın hem siyasî hem de sosyal tarihinden bahsederken kullandığımız önemli kaynaklardan biridir. Tenûhî'nin bizzat yaşadığı ya da görgü tanıklarından kaydettiği olayları nakletmiş olması, eserini çalışmamız adına daha da önemli hâle getirmektedir.⁴⁷

Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin (ö. 421/1030)'in doğum tarihi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır.⁴⁸ Büveyhîler devrinde devletin çeşitli

⁴³ Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, çev. H.Z. Aytemur, Filiz Akman, **Eskilerin Haberleri**, Ankara 2017.

⁴⁴ Ign. Kratschkovsky, "Sûlî", **İA**, C. XI, 22-24; Abdülkerim Özaydın, "Sûlî, Ebû Bekir", **DİA**, C. XXXVII, s. 492-493.

⁴⁵ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî Billâh ve'l-Müttakkî Lillâh ev târîhu'd-devleti'l-abbâsiyye min sene 322 ilâ sene 333 hicriyye*, C. I-II, Beyrut 1979.

⁴⁶ R. Paret, "Tenûhî", **İA**, C. XII/1, s. 167; Soner Gündüzöz, "Tenûhî, Ebû Ali", **DİA**, C. XL, s. 470-471.

⁴⁷ Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzâkere*, nşr. Abbûd es- Şâlecî, C. I-VIII, Beyrut 1971-1973.

⁴⁸ İbn Miskeveyh, **Tecâribü'l-ümem**, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara 2016.

kademelerinde görev alan İbn Miskeveyh dönemin ünlü düşünürlerinden biridir. Onun kaleme aldığı *Tecâribü'l-ümem* adlı eser çalışmamızın Büveyhîler kısmı için çok değerlidir. 340 (951/952) senesinden sonra meydana gelen olayları genel bir dünya tarihi olarak ele alan eser, müellifinin gözlemlerine dayanarak oluşturulmuştur. Nitekim anlattığı olayları Büveyhî bürokratlarından bizzat duyduğunu belirtmiştir. Eser, Hûzistân'ın Büveyhîler tarafından ele geçirilişi ve devamındaki siyasî olaylar için birinci dereceden kaynak olmuştur. Çalışmamızda eserin Türkçe çevirisinden faydalandık.⁴⁹

Ebû'l-Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî (ö. 443/1051'den sonra)'nin hayatı hakkında pek bilgi bulunmamaktadır.⁵⁰ Genel bir tarih kitabı olan *Zeynü'l-ahbâr* adlı Farsça eserini Zeynülmille lakaplı Gazne Sultanı Abdürreşîd'e ithafen yazmıştır. İran'ı merkez alan müellif, İslâm öncesinden başlayarak 423(1032) yılına değin hüküm sürmüş olan halifelere kadar olan dönemi özetler. Eserden Büveyhîler öncesi bölgede yaşanan siyasî gelişmelerden bahsederken faydalandık.⁵¹

Müellifi belli olmayan *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas* adlı eser, yaradılıştan 520 (1126) yılına kadarki olayları nakletmiştir. İran tarihini merkeze alan eserin bazı bölümleri efsaneyle karışık anlatılmıştır. Türk tarihi hakkında önemli bilgiler barındıran eserden, çalışmamızda Selçukluların siyasî hayatı hakkında bilgi verirken faydalandık. Eserin neşri yapılmıştır.⁵²

Muhammed b. Abdilmelik b. İbrâhîm el-Hemedânî (ö. 521/1127), Hemedân'da doğdu.⁵³ İlk öğrenimini Şâfiî fakihi olan babası Ebû'l-Fazl Abdülmelik'ten aldı. Ardından Bağdat'a giderek devrin meşhur muhaddislerinden hadis ilmi öğrendi. Ancak el-Hemedânî tarihe ilgi duyarak bu alanda derinleşmeye başladı. Günümüze ulaşan tek eseri Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserine yaptığı zeyldir. *Tekmiletü târîhi't-Taberî* olarak bilinen eser çalışmamızda sıkça başvurduğumuz kaynaklardan

⁴⁹ Mohammed Arkoun, "Miskawayh", *EI*², C. VII, s. 143-144; Mehmet Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", *DİA*, C. XX, s. 201-208

⁵⁰ Barthold, "Gardîzî", *EI*², C. II, 978; Orhan Bilgin, "Gerdîzî", *DİA*, C. XIV, s. 29-30.

⁵¹ Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, nşr. Abdülhay Habîbî, Tahran 1347 hş.

⁵² *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, nşr. Muhammed Ramazânî, Tahran 1939.

⁵³ Sadiq Sajjadi, "Hemedânî, Muhammed b. Abdülmelik", *DİA*, C. XVII, s. 188-189.

biridir. Özellikle Büveyhîlerin Hûzistân'a gelişinden ve Abbâsî hilafetini ele geçirme faaliyetlerinden bahsederken bu eserden faydalandık.⁵⁴

Müellifi belli olmayan *Kitâbu'l-uyûn*⁵⁵ adlı eser Büveyhîler dönemi Hûzistân'ının siyasî hayatı hakkında detaylı bilgi vermesi açısından sıkça başvurduğumuz eserlerin başında gelmektedir. Müellifin verdiği bilgiler diğer eserlerle karşılaştırıldığında oldukça teferruatlıdır. Bunun hâricinde eserde Abbâsî dönemi vezirlik, divanlar, askerî teşkilat ve mali durumla da ilgili mâlûmat da bulunmaktadır.

Ebû'l-Şücâ' Zahîrüddîn Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed er-Rûzrâverî (ö. 488/1095) Ahvâz'da doğdu.⁵⁶ Bağdat'ta Ebû'l-İshak eş-Şîrâzî gibi devrin önemli âlimlerinden çeşitli ilimler tahsil etti. Abbâsîlere vezirlik yapan Rûzrâverî aynı zamanda edip ve tarihçiliği ile bilinmektedir. Onun telif ettiği *Zeylû tecâribü'l-ümem* adlı eser Büveyhî hükümdarlarından Adudüddevle, Şerefüddevle, Samsâmüddevle, Fahrüddevle ve Bahâüddevle'nin Hûzistân'daki siyasî faaliyetlerini anlatması bakımından oldukça değerlidir. Bunun yanında bölge hakkında verdiği anekdotlar da çalışmamız için önemlidir.⁵⁷ Eserin neşri yapılmış olup ayrıca Türkçe tercümesi de yapılmıştır.⁵⁸

Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) Bağdat'ta doğdu.⁵⁹ Devrin ileri gelen âlimlerinden hadis, fıkıh, tarih ve ahlâk ilimleri okudu. Abbâsî devlet adamları ile iyi ilişki içerisinde bulundu. Telif ettiği *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem* adlı eseri çalışmamızın hemen her bölümünde istifade ettiğimiz bir kaynaktır. Eser her ne kadar genel bir tarih özelliği taşısa da olayların geçtiği yılın sonunda o sene ölen meşhur şahsiyetlerin hal tercümelerini vermesi

⁵⁴ Hemedânî, *Tekmiletü târîhi't-Taberî*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, (Taberî, Tarih içinde), C. XI, Beyrut t.y.

⁵⁵ *Kitâbu'l-uyûn ve'l-hadâik fi ahbâri'l-hakâik*, nşr. Ömer es-Saîdî, C. IV/I-II, Dimaşk 1972.

⁵⁶ K. V. Zetterstéen, "Rûzrâverî", *İA*, IX, s. 793; Casim Avcı, "Rûzrâverî", *DİA*, C. XXXV, s. 281

⁵⁷ Rûzrâverî, *Zeylû tecâribü'l-ümem*, İng. çev. D. S. Margoliouth, *The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate*, C. VI, Oxford 1921.

⁵⁸ Rûzrâverî, *Zeylû tecâribü'l-ümem*, çev. Tayfun Gümüş, *Abbâsîlerin Yıkılışı: Büveyhîlerin Hâkimiyeti (M. 982-991)*, İstanbul 2020.

⁵⁹ Borckelmann, "İbnü'l-Cevzî", *İA*, C. V/2, s. 849; Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec, *DİA*, C. XX, s. 543-549.

bakımından “tabakât” niteliği de taşımaktadır. Bu bakımdan da çalışmamız için ayrı bir önemi bulunmaktadır.⁶⁰

Ebû'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) Cizre'de doğdu.⁶¹ Orta Çağ'ın en güvenilir tarihçileri arasında yer alır. Ailesiyle birlikte Musul'a gittikten sonra Musul Atabegliği'nin hizmetine girdi. Musul Atabegliği'nde elçilik göreviyle Dımaşk, Bağdat, Kudüs'e gitmiştir. Yazmış olduğu *el-Kâmil fi't-târîh* adlı eser onu esas ününe kavuşturmuştur. Büveyhîler ve Selçuklular döneminin siyasî, sosyal ve kültürel alanlarına dair verdiği bilgiler nedeniyle çalışmamızın her bölümünde faydalandığımız en önemli kaynaklardandır. Genel bir dünya tarihi olmasının yanı sıra olayların geçtiği yılın sonunda o sene ölen meşhur şahsiyetleri ve dünya üzerinde meydana gelen önemli olayları zikretmesi esere ayrıca değer katmaktadır. Birden fazla neşri yapılmış olup eserin Türkçe tercümesinden faydalandık.⁶²

Şemseddîn Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256) Bağdat'ta doğmuş olup Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin torunudur.⁶³ Bağdat'ta iyi bir çevrede yetişen Sıbt, gençliğinde Dımaşk'a giderek vâizlik yaptı ve burada vefat etti. Telif ettiği *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân* adlı eseri Garsünni'me'nin günümüze ulaşmayan *Uyûnü't-tevârîh*'inden alıntılar yapması nedeniyle önem taşımaktadır. Eserden özellikle Selçukluların ve Oğuzların Hûzistân'ı istilasından ve bölgenin Selçuklu hâkimiyetine geçtikten sonraki siyasî durumundan bahsederken istifade ettik. Eserin Selçuklular kısmı neşredilmiş ve Türkçeye tercüme edilmiştir.⁶⁴

⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, C. XII-XVIII, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1995.

⁶¹ Claude Cahen, “İbnü'l-Esîr”, *İA*, C. V/2, s. 851-852; Abdülkerim Özaydın, “İbnü'l-Esîr, İzzeddin”, *DİA*, C. XXI, s. 26-27.

⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, C. VIII-XII, İstanbul 1991.

⁶³ Ali Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzî”, *DİA*, XXXVII, s. 87-88.

⁶⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*, nşr ve çev. Ali Sevim, Ankara 2011.

Reşîdüddîn Fazlullâh b. İmâdüddeve Ebi'l-Hayr (ö. 718/1318) Hemedân'da doğmuştur.⁶⁵ İlhanlılar devrinde önce devlet bürokrasisinde daha sonrasında ise saray tabipliğinde görev almıştır. İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın dikkatini çekmesinin ardından vezirliğe atandı. Farsça telif ettiği *Camîu't-tevârîh* onun en meşhur eseridir. Eser genel bir dünya tarihi özelliğini taşımaktadır. Ancak Selçuklular bölümü özel bir tarih şeklinde yazılmıştır. Selçuklularla ilgili bilgiler devletin kuruluşundan Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'a kadar devam etmektedir. Biz de çalışmamızda Selçuklular bölümünden bahsederken sıkça bu esere başvurduk. Neşri yapılmış olan eserin, Selçuklular kısmının Türkçe çevirisinden faydalandık.⁶⁶

Tarihçi kimliğiyle de tanınan Hamdullah el-Müstevfî'nin *Târîh-i güzîde* adlı eseri çalışmamız sırasında sıkça başvurduğumuz kaynaklardandır. Eser dünyanın yaratılışından 730 (1330) yılına kadar gelen olayları anlatan genel bir dünya tarihidir. *Camîu't-tevârîh*'in özeti niteliğindedir. Çalışmamızda bu eserden Büveyhîler ve Selçuklular dönemi siyâsî hayatından bahsederken faydalandık.⁶⁷

Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr (ö. 774/1373) Şam'a yakın Busrâ'da doğmuştur.⁶⁸ İlk öğrenimini ailesinden aldı ve tahsilini tamamlamak üzere Şam'a geldi. Burada devrin önde gelen âlimlerinden hadis, fıkıh, kıraat, kelâm ve tarih dersleri aldı. Kaleme aldığı *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı eseri yaratılıştan 767 (1366) yılına kadar olan hadiselerden bahseden genel bir dünya tarihidir. Ancak eser daha çok Bağdat eksenli olayları ele almaktadır. Olaylar kronolojik olarak anlatıldıktan sonra o yıl ölen meşhur kişiler hakkında bilgi verilmektedir. Büveyhîler ve Selçuklular dönemi

⁶⁵ Zeki Velidi Togan, "Raşîd-üd-din Tabîb", *İA*, C. IX, s. 705-712; Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *DİA*, C. XXXV, s. 19-21.

⁶⁶ Reşîdüddin Fazlullâh, *Camî'ü't-tevârîh (Zikr-i târîh-i âl-i selçuk)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2014.

⁶⁷ Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i güzîde*, nşr. Abdülhüseyin Nevâî, Tahran 1364 hş.

⁶⁸ Brockelmann, "İbn Kesîr", *İA*, C. V/2, s. 762; Abdülkerim Özaydın, "İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ", *DİA*, C. XX, s. 132-134.

Hûzistân'ının siyasî ve sosyo-ekonomik tarihi hakkında bilgi vermesi açısından çalışmamızda sıkça kullandık.⁶⁹

Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî (ö. 911/1505) Kahire'de doğmuştur.⁷⁰ Hacer el-Askalânî gibi devrin önde gelen hocalarından ders almıştır. Mısır Abbâsî Halifesi Müstekfî-Billâh'ın imamlığını yapmış ve bir dönem Kahire kadılığının vekâletini de üstlenmiştir. Tefsir, hadis, fıkıh gibi alanlarda eserler veren Süyûtî'nin bizim için önemli olanı *Târîhu'l-hulefâ* adlı eseridir. Hz. Ebû Bekir döneminden kendi dönemine kadar gelen halifelerin anlatıldığı eserden çalışmamızda Büveyhî hükümdarlarının Abbâsî halifeleriyle ilişkisinden bahsederken faydalandık. Eserin Türkçeye çevirisi yapılmıştır.⁷¹

Müneccimbaşı (ö. 1113/1702) aslen Konyalı olup Selanik'te doğmuştur.⁷² XVII. yüzyılda yaşamış ve muhtelif alanlardaki eserleriyle tanınmış Osmanlı âlimidir. Müneccimbaşı'nın çalışmamızda kullandığımız *Câmi'u'd-düvel* adlı eseri, geç dönemde yazılmış olmasına rağmen kendinden önce yazılan eserlerden bile daha fazla kaynak kullanması nedeniyle güvenilirliği oldukça yüksek bir eserdir. Yaratılıştan 1083 (1673) yılına kadar gelen olayların anlatıldığı, genel dünya tarihi şeklinde yazılmış Arapça bir eserdir. Çalışmamızda eserden Selçuklular kısmı siyasî olaylarından bahsederken faydalandık. Eserin Türkçe tercümesi yapılmıştır.⁷³

Yukarıda zikrettiklerimizin dışında genel tarih olarak faydalandığımız Cüveynî'nin *Târîh-i cihângüşâ*⁷⁴, Nüveyrî'nin *Nihâyetü'l-ereb*⁷⁵, Zehebî'nin, *Târîhu'l-*

⁶⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. XI-XII, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000.

⁷⁰ Abdülkadir Karahan, "Süyûtî", *İA*, C. XI, s. 258-263; Halit Özkan, "Süyûtî", *DİA*, C. XXXVIII, s. 188-198.

⁷¹ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, çev. Abdullah Gündüz, *Halifeler Tarihi*, İstanbul 2018.

⁷² M. Tayyib Gökbilgin, "Müneccimbaşı", *İA*, C. VIII, 801-806; Ahmet Ağrakça, "Müneccimbaşı, Ahmed Dede", *DİA*, C. XXXII, s. 4-6.

⁷³ Müneccimbaşı, *Câmi'u'd-düvel: Selçuklular Tarihi: Horosan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, çev. Ali Öngül, İzmir 2001.

⁷⁴ Cüveynî, *Târîh-i cihângüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2013.

⁷⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*, C. XIX-XXVIII, nşr. Ali M. el-Bicâvî-Hüseyn Nassâr v.dğr.), Kahire 1975-85.

islâm⁷⁶, İbn Haldûn'un *el-İber*⁷⁷, İbn Tağrıberdî'nin *en-Nücûmü'z-zâhire*⁷⁸, Mîrhând'ın *Ravzatu's-safâ*⁷⁹ adlı eserleri istifade ettiğimiz kaynakların başında gelmektedir.

3. Özel Tarihler

Ebû'l-İshâk İbrâhîm b. Hilâl b. İbrâhîm b. Zehrûn es-Sâbî (ö. 384/994) Bağdat'ta doğdu.⁸⁰ İyi bir eğitim alan Ebû'l-İshâk es-Sâbî, Bağdat Bimâristânı'nda tabip olarak göreve başladı. Ancak daha sonra edebiyata yöneldi. Vezir Mühellebî ile olan iyi ilişkileri sayesinde önce divan kâtipliğine ardından da başkâtipliğe getirildi. Büveyhî hükümdarları arasındaki taht mücadelesine görgü tanıklığı yaptı. Onun Adudüddavle'ye hitaben yazdığı *Kitâbü't-tâcî* isimli eserin az bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Eser Büveyhî hanedanına ithafen yazılmış olup bu eserden Büveyhîlerin tarih sahnesine çıkışından bahsederken faydalandık.⁸¹

Müeyyed-Fi'd-dîn Hibetullah b. Mûsâ b. Dâvûd eş-Şîrâzî (ö. 470/1078) Şîrâz'da doğdu.⁸² Fâtîmî-İsmâîlî dâisi olarak Büveyhî hükümdarı Ebû Kâlicâr'la iyi ilişkiler kurdu. Fars ve Hûzistân'da İsmâîlî öğretinin yayılması için yoğun faaliyetlerde bulundu. Bu faaliyetlerini anlattığı *Sîre* adlı eseri Hûzistân'daki İsmâîlî hareketin yayılmasını göstermesi açısından bizim için oldukça önemlidir. Eser aynı zamanda otobiyografi özelliği taşımaktadır. Müeyyed'in eserde yer alan olayların tanığı olması eserin değerini daha da artırmaktadır.⁸³

Zahîrüddîn-i Nîsâbü'rî (ö. 582/1186 [?]) Nîşâbürlü olup Râvendî'nin akrabasıdır.⁸⁴ Irak Selçuklu sultanlarının hocalığını yapmıştır. Müellifin *Selcûknâme* adlı

⁷⁶ Zehebî, *Târîhu'l-islâm*, C. XXIV-XXV, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut 1992.

⁷⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber*, C. I-VII, Beyrut 1979.

⁷⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*, nşr. Dârü'l-Kütüb, Beyrut t.y.

⁷⁹ Mîrhând, *Ravzatu's-safâ (Tabaka-i selcûkiyye)*, çev. Erkan Göksu, Ankara 2015.

⁸⁰ F. Krenkow, "Sâbî", C. *İA*, X, s. 6-8; Rahmi Er, "Sâbî, Ebû İshak", *DİA*, C. XXXV, s. 339-340.

⁸¹ Ebû İshâk Sabî, *Kitâbu'l-münteza' mine'l cüzî'l- evvel mine'l-kitâbi'l-ma'rûf bi't-tâcî fî ahhârî'd-devleti'd-deylemiyye*, nşr. W. Madelung *Ahhârü eimmeti'z-zeydiyye fî taberistân ve deylemân ve gîlân* içinde, Beyrut 1987.

⁸² Hüseyin b. Feyzullah el-Hemdânî, "Müeyyed-fi'd-Din", *İA*, VIII, 786; Mustafa Öz, "Müeyyed-Fiddîn", *DİA*, C. XXXI, s. 484-485.

⁸³ Müeyyed, *Sîretü'l-mü'eyyed fiddîn*, thk. Muhammed Kamil Hüseyin, Kahire 1949.

⁸⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "Zahîrüddîn-i Nîsâbü'rî", *DİA*, C. XLIV, s. 102-103

eseri 1177-1186 yılları arasında kaleme alınmış ve son Irak Selçuklu sultanı, II. Tuğrul adına telif edilmiştir. Eser, Selçukluların başlangıcından II. Tuğrul'un hükümdarlık devrinin başına kadar olan siyasî gelişmelerden bahsetmektedir. Çalışmamızda Irak Selçukluları devrinde, Hûzistân'daki siyasî olaylardan bahsederken faydalandık. Eser neşredilmiş ve Türkçeye tercüme edilmiştir.⁸⁵

Sadreddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî (ö. 590/1194)'nin hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Müellifin kaleme aldığı *Ahbârü'd-devleti's-selcukiyye* adlı eser, Selçukluların başlangıcından Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Arslanşah'ın ölümüne kadarki siyasî olaylardan bahsetmektedir. Eserde Abbâsî halifesi Nâsır Lidînîllah'ın adının geçmesi nedeniyle bu dönemde telif edildiği düşünülmektedir. Eserden, Selçuklular döneminde Hûzistân'da gerçekleşen siyasî faaliyetlerden bahsederken faydalandık. Eser neşredilmiş ve Türkçeye çevrilmiştir.⁸⁶

İmâdüddin el-İsfahânî (ö. 597/1201) tanınmış bir aileye mensuptur.⁸⁷ Çeşitli şehirlerde eğitim gören İsfahânî 534 (1139) yılında ailesiyle birlikte Bağdat'a gitti. Burada Nizâmîye Medresesi'nde döneminde önde gelen hocalarından fen ve İslâm ilimleri öğrendi. Abbâsî Halifesi Müstencid-Billâh'a elçi olarak görevlendirildi. Daha sonra Sultan Selâhaddîn-i Eyyûbî ile görüşerek Eyyûbî Devleti'nde çeşitli görevler aldı. İmâdüddin el-İsfahânî aynı zamanda ünlü bir şair, edip, münşî ve tarihçidir. Onun kaleme aldığı *Nusretü'l-fetre ve usratü'l-katre* adlı eseri 569 (1174) yılına kadar gelen İran-Irak Selçukluları tarihidir. İmâdüddin bu eseri hazırlarken önce, Irak Selçukluları vezirlerinden Enûşirvân b. Hâlid'in Melikşah'ın tahta çıkışından (1072) II. Tuğrul'un ölümüne kadar (1134) gelen *Fütûru zamâni's-sudûr* adlı Farsça tarihini Arapça'ya çevirmiş, çevirinin baş tarafına daha önceki Selçuklu tarihini, sonuna da kendi

⁸⁵ Zahîrüddîn-i Nisâbü'rî, **Selçuknâme**, çev. Ayşe Gül Fidan, İstanbul 2018.

⁸⁶ Hüseyinî, **Ahbârü'd-devleti's-selcukiyye**, çev. Necati Lugal, Ankara 1999.

⁸⁷ Nasser Rabbat, "İmâd al-Dîn", **İA**, C. V/2, s. 978-979; Ramazan Şeşen, "İmâdüddin el-İsfahânî", **DİA**, C. XXII, s. 174-176.

zamanındaki İran-Irak Selçukluları'yla ilgili olayları ilâve etmiştir. Eserin neşri yapılmış olup Hûzistân'da gerçekleşen siyasî faaliyetlerden bahsederken faydalandık.⁸⁸

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî (ö. 603/1207'den sonra) Kâşân'da doğmuştur.⁸⁹ Babasını küçük yaşta kaybettiğinden onun eğitimi ile dayısı Tâceddin ilgilendi. Râvendî Dayısından hat ve tezhip dersleri aldı. Bunun yanında dinî ilimler de tahsil etti. 577(1181) yılında Irak Selçuklu sarayına girmeyi başarmıştır. Irak Selçukluları yıkılınca Anadolu'ya giderek Türkiye Selçuklu Sultanı I Gıyâseddin Keyhusrev'in hizmetine girdi. Sultana takdim ettiği *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr* adlı eseri Farsça umumî tarihtir. Eserin bizim için önemli olan kısmı Selçukluların tarih sahnesine çıkışlarından son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un ölümüne kadar gelen tarihlerini içeren kısımdır. Ancak çalışmamız için daha da önemlisi, onun görgü tanığı olduğu Irak Selçuklularının son zamanları Hûzistân'ını içeren siyasî faaliyetlerdir. Eser neşredilmiş ve Türkçeye çevrilmiştir.⁹⁰

el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî (ö. 643/1245) İsfahân'da doğdu.⁹¹ Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Eyyûbî Devleti'nde kâtiplik yapmıştır. Telif ettiği *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra* adlı eser, İmâdeddîn Kâtib el-İsfahânî'nin *Nusretü'l-fetre ve usratü'l-katre* adlı eserinin özeti şeklindedir. Selçukluların başlangıcından 571 (1175) yılına kadarki olaylar anlatılmaktadır. Daha çok siyasî tarih ağırlıklı olayları içerir. Çalışmamızda bu eserden; Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları dönemi Hûzistân'ının siyasî hayatından bahsederken sıkça faydalandık. Eser neşredilmiş ve Türkçeye çevrilmiştir.⁹²

Ahmed b. Mahmûd (ö. 977/1569) ilk öğrenimini Bursa'da aldıktan sonra İstanbul'a gelerek devrin önde gelen müderrislerinden ilim tahsil etti. Onun telif ettiği

⁸⁸ İmâdüddin el-İsfahânî, *Nusretü'l-fetre ve usratü'l-katre*, nşr. Issam Mustafa Okleh, Londra 2019.

⁸⁹ P. Kraus, "Râvendî", *İA*, C. IX, s. 639; Abdülkerim Özaydın, "Ravendî, Muhammed b. Ali", *DİA*, C. XXXIV, s. 471-472.

⁹⁰ Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, C. I-II, çev. Ahmed Ateş, Ankara 1999.

⁹¹ Claude Cahen, "Bündârî", *İA*, C. II, s. 837; Abdülkerim Özaydın, "Bündârî", *DİA*, C. VI, s. 489-490.

⁹² Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, çev. Kivameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999.

Selçûknâme adlı eser, hayli geç bir tarihte yazılmıştır. Ancak bazı konularda eserin kendisinden önce yazılan eserlerden bile detaylı olması, bizim için *Selçûknâme*'nin önemini artırmaktadır. Eserde Selçukluların başlangıcından 664 (1242) yılına kadar gelen olaylar yer alır. Çalışmamızda Selçukluların ortaya çıktığı ve Hûzistân'ı hâkimiyet altına aldığı kısımlardan bahsederken bu eserden faydalandık. Arapça yazılan eser; Osmanlı Türkçesi ve günümüz Türkçesine çevrilmiştir.⁹³

4. Bölge ve Şehir Tarihi

Bölge ve şehir tarihleri bölgenin siyasî, sosyo-ekonomik, kültürel ve dinî hayatını göstermesi bakımından önemlidir. Çalışmamız kapsamında Hûzistân veya bölgenin şehirlerine dair yazılan müstakil bir esere rastlamadık.

Ebû'l-Abbâs Muineddin Ahmed b. Şahâ Ebû'l-Hayr Zerkûb Şîrâzî (ö. 793/1388) aslen İsfahânlıdır.⁹⁴ Doğum tarihi belli değildir. Ataları önce Bağdat'a sonra da Şîrâz'a yerleşmiştir. İyi bir eğitim almıştır. Telif ettiği *Şîrâznâme* adlı eseri, Şîrâz merkeze alınarak yazılmış bir şehir tarihi niteliğindedir. Ancak müellif, eserde sadece Şîrâz'dan bahsetmemiş; civar bölgeleri ilgilendiren gelişmeleri de kaydetmiştir. Özellikle Seyhun civarından gelen Türkmenlerin, Hûzistân'ın güneyi ve Fars bölgesine gelişinden bahsetmesi çalışmamız için önemlidir.⁹⁵

5. Biyografi Eserleri

Ebû'l-Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî (ö. 429/1038) Nîşâbur'da doğdu.⁹⁶ Gençliğinde kürk ticaretiyle uğraştı. Daha sonra dönemin önde gelen hocalarından dil ve edebiyat alanında ders aldı. Kaleme aldığı *Yetîmetü'd-dehr* adlı kitap, 951-1010 yılları arasında yaşamış olan şair ve edip biyografilerini ihtiva eder.

⁹³ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, I-II, haz. E. Merçil, İstanbul 1977.

⁹⁴ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, s. 15.

⁹⁵ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, nşr. İsmâîl Vâiz Cevâdî, Tahran 1350 hş.

⁹⁶ Nihad M. Çetin, "Seâlibî", *İA*, C. X, 262-266; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Seâlibî, Ebû Mansur", *DİA*, C. XXXVI, s. 236-239.

Dört bölümden oluşan eserin üçüncü bölümü; Hûzistân şair ve ediplerine ayrılmıştır. Bu nedenle çalışmamızda sıklıkla kullandığımız bir eserdir.⁹⁷

Ebû'l-Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (ö. 463/1071) Mekke ve Medine arasında bulunan Guzeyye kasabasında doğdu.⁹⁸ Hatîb el-Bağdadî diye bilinirdi. İlk öğrenimini tamamladıktan sonra Bağdat'a giderek hadis ve fıkıh alanında döneminin meşhur âlimlerinden ders aldı. İlmini artırmak için İslâm beldelerine seyahatler gerçekleştirdi. Onun en meşhur eseri olan *Târîhu Bağdâd*, 450 (1058) yılı öncesinde Bağdat'ta yaşamış veya burada bir müddet çeşitli sebeplerle bulunmuş olan 7831 meşhur şahsiyetin biyografisini ihtiva etmektedir. Hûzistân'ın Bağdat'a yakınlığı düşünülecek olursa pek çok Hûzistânî âlimin Bağdat'a gidip orada ilim tahsil etmesi normal karşılanacaktır. Bu nedenle çalışmamızda en çok kullandığımız biyografi kaynağıdır.⁹⁹

Ebû'l-Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî (ö. 562/1166) Merv'de doğdu.¹⁰⁰ Yirmi üç yaşında çıktığı seyahatte İslâm beldelerini dolaşan Sem'ânî gittiği yerdeki âlimlerden istifade etmiştir. Onun en meşhur eseri olan *el-Ensâb*, İslâm coğrafyasındaki âlimlerin hal tercümelerini ihtiva etmektedir. Eserde verilen nisbeler alfabetik sıraya göre verilmiş; şehir, belde, ülke, mezhep ve meslek gibi mensubiyetler esas alarak hazırlanmıştır. Bu eserden Hûzistân'da yaşamış veya Hûzistân'a ilim tahsil etmek amacıyla gelen âlimlerden bahsederken istifade ettik.¹⁰¹

Yâkût el-Hamevî'nin yukarıda bahsettiğimiz coğrafya eserinden başka edebiyatın çeşitli alanlarında meşhur olmuş şahsiyetlerin hal tercümesinin yer aldığı *Mu'cemü'l-üdebâ* adlı eseri de bulunmaktadır. Orta Çağ'da pek çok âlim, dil sahasına da

⁹⁷ Seâlibî, *Yefîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr*, thk. Müfid Muhammed Kumahye, Beyrut 1983.

⁹⁸ W. Marçais, "Hatîb Bağdâdî", *İA*, V/1, s. 365-366; M. Yaşar Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, C. XVI, s. 452-460.

⁹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut 2001.

¹⁰⁰ R. Sellheim, "al-Sam'ânî", *EI*², C. VIII, s. 1024- 1025; Mehmet Efendioğlu, "Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammedî", *DİA*, C. XXXVI, s. 461-462.

¹⁰¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Beyrut 1980,

hâkim olduğundan eserin ele aldığı âlim sayısı oldukça fazladır. Bu durum da eseri önemli hâle getirmektedir. Biz de çalışmamızda bu eserden ziyadesiyle faydalandık.¹⁰²

Cemâlüddîn Muhammed b. Saîd b. Yahyâ b. Alî ed-Dübeysî (ö. 637/1239) Vâsıt'ta doğdu.¹⁰³ Kur'an'ı ezberledikten sonra devrin ileri gelen âlimlerinden hadis, kıraat, fıkıh, usul ve kelâm dersleri aldı. Telif ettiği *Zeylû târîhi medîneti's-selâm Bağdâd* adlı eser 562-621 (1167-1224) yılları arasında kapsamaktadır. Eserde Bağdat ile ilgisi bulunan meşhur şahsiyetlerin biyografilerine yer verilmiştir. Hûzistân'ın hilafet merkezine yakınlığı dikkate alındığında eserin çalışmamız için önemi daha iyi anlaşılacaktır. Bu nedenle esere çalışmamızda sıkça başvurduk.¹⁰⁴

Cemâlüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Yusuf İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248) Mısır'ın Kıft şehrinde doğdu.¹⁰⁵ Babasıyla gittiği Kahire'de ilk öğrenimini tamamladı. Kudüs'ün fethinden sonra bu şehre giderek devrin önde gelen âlimlerinden ilim tahsil etti. İlim tahsilinin yanında Eyyübî Devleti divanında çalıştı. Daha sonra vezirliğe kadar yükseldi ve bu görevdeyken vefat etti. Çalışmamızda kullandığımız *Kıftî'nin İhbârü'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hükemâ* adlı eseri, kendi zamanına kadar yaşamış olan astronomi, matematik, tıp, felsefe alanlarında temayüz etmiş meşhur şahsiyetleri ihtiva eder. Eserin aslı kaybolmuş, el-Zevzenî tarafından 647 (1249) yılında yapılan özeti ise günümüze ulaşabilmiştir. Kitap aynı zamanda *Târîhu'l-hükemâ* adıyla da bilinmektedir.¹⁰⁶

İbnü'l-Kıftî'nin diğer bir eseri olan *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât* Hz. Ali devrinden VII. (XIII.) yüzyılın ortalarına kadar lügat ve nahiv alanında çalışma yapan âlimlerin hayatı alfabetik sırayla verilmiştir. Lügay ve nahiv ilmine ek olarak eserde, diğer ilimlerle ilgili eserler veren âlimler de aynı usul izlenerek sıralanmıştır.¹⁰⁷

¹⁰² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1999.

¹⁰³ Sâmi, es-Sakkâr, "İbnü'd-Dübeysî", *DİA*, C. XXI, s. 16.

¹⁰⁴ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylû târîhi medîneti's-selâm Bağdâd*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut 2006.

¹⁰⁵ E. Mittwoch, "İbnü'l-Kıftî", *İA*, C. V/2, s. 863-864; Mahmut Kaya, "İbnü'l-Kıftî", *DİA*, C. XXI, s. 112- 114.

¹⁰⁶ İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hükemâ*, thk. İbrahim Şemseddin, Beyrut 2005.

¹⁰⁷ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Beyrut 1986.

Şemseddîn Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân (ö. 681/1282) Erbil'de doğmuştur.¹⁰⁸ İlk öğrenimini Erbil'de burada tamamladıktan sonra ilmini artırmak için Musul ve Halep'e seyahatler gerçekleştirmiştir. Daha sonra da Şam'a yerleşmiştir. Kahire ve İskenderiye'de bir müddet müderris olarak eğitim vermiştir. Çalışmamız için en önemli eseri *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnai'z zaman* adlı eserdir. Eser, İslâm'ın başlangıcından müellifin eserini kaleme aldığı tarih aralığında yaşamış olan ve çeşitli ilim dallarında meşhur 800'den fazla âlimin biyografilerini ihtiva eder. Eserden Hûzistân âlimlerini ele aldığımız bölümde sıklıkla yararlandık.¹⁰⁹

Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 723/1323), İbnü'l-Fuvatî adıyla bilinir.¹¹⁰ Bağdat doğumludur. Muhaddis olan İbnü'l-Fuvatî tarih, felsefe, edebiyat, mantık gibi pek çok ilimle ilgilenmiştir. Müellif İlhanlılar zamanında muhtelif kütüphanelerde müdürlük görevinde bulunmuştur. Onun telif ettiği *Telhîsu mecma'u'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb*, lakablara göre alfabetik sırayla düzenlenmiş bir biyografi eseridir. Çalışmamızda faydalandığımız eser, VIII. (XIV.) yüzyılın başlarına kadar yaşamış olan meşhur şahsiyetlerin biyografilerini içermektedir.¹¹¹

Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö. 748/1347) Dımaşk'ta doğdu.¹¹² İlk öğrenimini bu şehirde tamamladı. Daha sonra ilmini genişletmek için İslâm dünyasının önemli şehirlerine seyahatler gerçekleştirdi. Hatiplik ve müderrislik de yapan Zehebî'nin telif ettiği *A'lâmu'n-nübelâ'* adlı eserde pek çok ilim dalına ait meşhur şahsiyetlerin biyografilerine yer verilmekle birlikte daha çok hadis ilminde temayüz etmiş kişilerden bahsedilmiştir. Çalışmamızda sıklıkla faydalandığımız biyografi eserlerinden biridir.¹¹³

¹⁰⁸ C. Brockelmann, "İbn Hallikân", *İA*, C. V/II, s. 745; Abdülkerim Özeydin, "İbn Hallikân", *DİA*, C. XX, s. 17-19.

¹⁰⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnai'z zaman*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1968.

¹¹⁰ F. Rosenthal, "İbn al-Fuvatî", *Eİ²*, III, 769-770; Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fuvatî", *DİA*, C. XXI, s. 47-49.

¹¹¹ İbnü'l-Fuvatî, *Telhîsu mecma'u'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb*, thk. Muhammed Kazım, Tahran 1416 hş.

¹¹² Moh. Ben Cheneb, "Zehebî", *İA*, C. XIII, s. 493- 494; Tayyar Altıkulaç, Zehebî, *DİA*, C. XLIV, s. 180-188.

¹¹³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ'*, nşr. Dârü'l-hadis, Kahire 2006.

Zehebî'nin çalışmamızda faydalandığımız diğer bir eseri hadis hafızlarının biyografisinin yer aldığı *Tezkiretü'l-huffâz* adlı kitabıdır.¹¹⁴ Bahsi geçen eserde hadis hafızlarının yanı sıra hoca ve talebe ilişkileri de ele alınır.

Salâhaddîn Halîl b. İzzeddîn Aybeg b. Abdullâh es-Safedî (ö. 764/1363) Filistin'in Safed şehrinde doğdu.¹¹⁵ Dımaşk'a gidip orada devrin önde gelen âlimlerinden ders aldı. Kahire'ye gidip orada divan kâtibi olarak görev yaptı. Muhtelif alanlarda pek çok eseri bulunan Safedî'nin çalışmamızda istifade ettiğimiz *el-Vâfi bi'l-vefeyât* adlı eserinde, tanınmış âlimlerden mutasavvıflara, sanatçılardan devlet adamlarına kadar yaklaşık 14.000 kişinin biyografisine yer verilmiştir.¹¹⁶

Tacüddîn Ebû'l-Nâsr Abdülvahâb b. Ali es-Sübkî (ö. 771/1370) Kahire'de doğdu.¹¹⁷ İlk öğrenimini babasından aldı. Şâfiî fakihi olan Sübkî aynı zamanda tarihçidir. Onun telif ettiği *Tabakâtü's-şâfi'îyyeti'l-kübrâ* adlı eser, Şâfiî mezhebi âlimlerinin biyografilerine dair bilgi vermektedir. Ayrıca bu mezhebin yayıldığı yerlerden de bahsetmektedir. Hûzistân'da Şâfiî mezhebinin varlığı az olsa da Sübkî'nin bu eseri çalışmamızda faydalandığımız biyografi eserlerindendir.¹¹⁸

Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî (ö. 772/1370) İsnâ şehrinde doğdu.¹¹⁹ İlk öğrenimini babasının yanında aldı. Daha sonra Kahire'ye giderek devrin ileri gelen âlimlerinden fıkıh, kelâm ve de Arap dili ve edebiyatı üzerine dersler aldı. Kendisi de Şâfiî fakihi olan İsnevî'nin *Tabakâtü's-Şâfi'îyye* adlı eserinde, meşhur Şâfiî âlimlerinin biyografilerine yer verilmiştir.¹²⁰

¹¹⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, nşr. Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, Beyrut 1998.

¹¹⁵ F. Krenkow, "Safedî", *İA*, C. X, 50-52; İsmail Durmuş, *DİA*, "Safedî", C. XXXV, s. 448

¹¹⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut ve Türkî Mustafa, Beyrut 2000.

¹¹⁷ Joseph Schacht, "Sübkî", *İA*, C. XI, s. 82; Bilal Aybakan, "Sübkî, Tâceddin", *DİA*, XXXVIII, s. 11-13.

¹¹⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, nşr, Mahmûd Muhammed Tanahî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1416 hş.

¹¹⁹ Saffet Köse, "İsnevî", *DİA*, C. XXIII, s. 160-161.

¹²⁰ İsnevî, *Tabakâtü's-şâfi'îyye*, thk. Kamil Yusuf el-Hût, Beyrut 2002.

Ebû'l-Muhammed el-Kureşî (ö. 775/1373) dedesi Ebû'l-Vefâ'ya nisbetle İbn Ebû'l-Vefâ diye de bilinirdi.¹²¹ Onun telif ettiği *Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* adlı eseri Hanefî âlimlerinin biyografisine dair yazılmış en eski ve kapsamlı eserdir. Eserde yaklaşık 2000 Hanefî âlimin hayatından bahsedilmiş, bunun yanında bu âlimlerin hoca ve talebelerine dair bilgilere yer verilmiştir.¹²²

Süyûtî'nin *Bugyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât* adlı eseri çalışmamızda kullandığımız diğer bir biyografi kitabıdır. Dil âlimlerine ayrılan eser başlangıçta yedi cilt olarak oluşturulmuştur. Ancak daha sonra Süyûtî, bu eseri özetleyerek 2209 dil âlimine yer verdiği *Bugyetü'l-vuât* eserini meydana getirmiştir.¹²³

Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ (ö. 840/1437) San'a'nın güneyindeki Zemâr'da doğdu.¹²⁴ İbnü'l-Murtazâ adıyla bilinir. Babasının soyu Zeydîliğin Yemen kolunun kurucusu olan Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin'e uzanır. İlk öğrenimini tamamladıktan sonra Zeydiyye'nin önemli âlimlerinden biri oldu. Daha sonra da Zeydiyye âlimleri tarafından Mehdî-Lidînillâh unvanıyla mezhebin imamı seçildi. Onun telif ettiği *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserin içerisinde Mu'tezile mezhebinin âlimlerine ayrılan bölüm *Tabakâtü'l-mu'tezile* adıyla neşredilmiştir. Eserde mutasavvıf, şair, fakih, muhaddis, nahiv ve İmâmiyye âlimlerinin biyografilerine yer verilmiştir. Hûzistân'da Mu'tezilî âlimin fazla olması nedeniyle bu eserden sıklıkla faydalandık.¹²⁵

Yukarıda bahsedilen biyografi eserleri hâricinde geç bir dönem olsa da Osmanlı âlimlerinden Katib Çelebi (ö. 1067/1657)'nin¹²⁶ *Keşfü'z-Zunûn* adlı eseri çalışmamızda

¹²¹ Ahmet Özel, "Kureşî", *DİA*, C. XXVI, s. 441-442.

¹²² Kureşî, *Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-hanefiyye*, nşr. Abdülfettah Muhammed el-Huly, Kahire 1978.

¹²³ Süyûtî, *Bugyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Beyrut 1979.

¹²⁴ Mustafa Öz, "İbnü'l-Murtazâ", *DİA*, C. XXI, s. 141-143.

¹²⁵ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-mu'tezile*, nşr. Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut 1988.

¹²⁶ Orhan Şaik Gökyay, "Kâtip Çelebi", *DİA*, C. XXV, s. 36-40.

kullandığımız biyografi eserlerindendir. Eserde 300’den fazla ilim dalından 10.000 kadar müellif adını zikretmektedir.¹²⁷

6. Araştırma Eserleri

Hûzistân bölgesini doğrudan ele alan çalışmalar oldukça azdır. Dolayısıyla Büveyhîler ve Selçuklular zamanını ilgilendiren siyasî ve sosyal tarih alanında yapılan araştırmalar çalışmamızı ilgilendirmektedir. Bu kısımda çalışmamızda kullandığımız araştırma eserlerine değineceğiz.

Selçuklular devri Hûzistân bölgesi hakkında araştırma yapan Nannette Marie Pyne’in *The Impact of Seljuq Invasion on Khuzestan: An Inquiry Into the Historical, Geographical, Numismatic and Archaeological Evidence* adlı doktora tezi, çalışmamızda kullandığımız araştırma eserlerinin başında gelmektedir. Çalışma, Selçukluların Hûzistân’ı hâkimiyetine geçirmesini farklı yönleriyle incelemiştir.¹²⁸

Hûzistân’ın siyasî tarihi hakkında çalışma yapan İmâm Ahvâzî’nin *Târih-i Hûzistân* adlı eserinden bölgenin siyasî tarihini incelediğimiz kısımda sıklıkla faydalandık. Ancak eserde çok fazla detaya inilmemiş, belli başlı kaynaklar kullanılarak olaylar genel hatlarıyla belirtilmiştir.¹²⁹ Bunun yanında Bölgenin tarihî coğrafyası hakkında Şüşterî’nin *Târîh-i Coğrafyâ-yı Hûzistân*¹³⁰ adlı çalışması da yararlandığımız çalışmaların başında gelmektedir.

Hûzistân’ın Cündişâpûr şehri hakkında müstakil olarak ülkemizde yapılmış en kapsamlı çalışma Mehmet Mahfuz Söylemez’in *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*¹³¹ adlı eseridir. Eserde Cündişâpûr’un kuruluşundan tarih sahnesinden kayboluşuna kadar olan dönemin tarihi ele alınmaktadır. Bu eser çalışmamız için ufuk açıcı nitelik taşımaktadır.

¹²⁷ Kâtip Çelebi, **Keşfü’z-zunûn**, nşr. Dârü’l-kütübü’l-ilmiyye, Beyrut 1941.

¹²⁸ Nannette Marie Pyne, “The Impact of Seljuq Invasion on Khuzestan: An Inquiry Into the Historical, Geographical, Numismatic and Archaeological Evidence”, **University of Washington**, Washington 1982.

¹²⁹ İmâm Ahvâzî, **Târih-i Hûzistân**, nşr. A. Rûhbahşân, Tahran 1379 hş.

¹³⁰ M. Ali İmâm Şüşterî, **Târîh-i Coğrafyâ-yı Hûzistân**, Tahran 1331 hş.

¹³¹ Mehmet Mahfuz Söylemez, **Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr**, Ankara 2017.

Büveyhîler döneminin siyasî ve sosyal tarihlerini ele alan çalışmalarda Hûzistân bölgesinden bahsedilmektedir. Bunlardan tezimizde kullandığımız Mafizullah Kabir'in *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*¹³² eseriyle Heribert Busse'nin *Chalif und Crosskönig, Die Buyiden im Iraq (945-1055)*¹³³, Hasan Müneymine'nin *Târîhu'd-Devleti'l-Büveyhîyye es-siyâsî ve'l-ictimâî ve's-sekâfî: Mukâtatü Fâris*¹³⁴, Ali Asgar Fakîhî'nin *Âl-i Bûye ve evzâu zamân-i îşân bâ nemûdârî ez zendegî-yi merdom-i ân asr*¹³⁵, İbrahim Selmân Kürevî'nin *el-Büveyhîyyûn ve'l-hilâfetu'l-abbâsiyye*¹³⁶ ve Donohue'nun *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334h./945 to 403h./1012: Shaping Institutions for the Future*¹³⁷ adlı eseri Büveyhîler dönemi siyasî ve sosyal tarihi üzerine yapılan önemli çalışmalardır.

Selçuklular tarihi üzerine gerek ülkemizde gerekse yurt dışında önemli çalışmalar yapılmıştır. Pyne'in doktora çalışması hâricinde Selçuklular dönemi ile ilgili Hûzistân'ı konu edinen müstakil bir çalışmaya rastlamadık. Bu nedenle genel olarak Selçuklu tarihi üzerine yazılmış eserler tezimize önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

Selçuklu tarihi üzerine önemli çalışmaları bulunan Osman Turan'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* adlı eseri genel bir Selçuklu tarihi anlatımı olması nedeniyle tezimizde sıkça bu eserden faydalandık.¹³⁸ Bunun yanında Mehmet Altay Köymen'in *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*¹³⁹, Erdoğan Merçil'in *Kirmân Selçukluları*¹⁴⁰, Ali Sevim ile birlikte Selçuklu devletleri tarihi hakkındaki *Selçuklu Devletleri Tarihi*¹⁴¹, Abdülkerim Özaydın'ın *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*

¹³² Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, Calcutta 1964.

¹³³ Heribert Busse, *Chalif und Crosskönig, Die Buyiden im Iraq (945-1055)*, Wiesbaden 1969.

¹³⁴ Hasan Müneymine, *Târîhu'd-devleti'l-büveyhîyye es-siyâsî ve'l-ictimâî ve's-sekâfî: Mukâtatü fâris*, Beyrut 1987.

¹³⁵ Ali Asgar Fakîhî, *Âl-i bûye ve evzâu zamân-i îşân bâ nemûdârî ez zendegî-yi merdom-i ân asr*, Tahran 1365 h.ş.

¹³⁶ İbrahim Selmân Kürevî, *el-Büveyhîyyûn ve'l-hilâfetu'l-abbâsiyye*, Safat 1982.

¹³⁷ John J. Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334h./945 to 403h./1012: Shaping Institutions for the Future*, Leiden 2003

¹³⁸ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2010.

¹³⁹ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. I-II-III, Ankara 2000.

¹⁴⁰ Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989.

¹⁴¹ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995.

(485-498/1092-1104)¹⁴², *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi* (498-511/1105-1118)¹⁴³, Osman Gazi Özgüdenli'nin *Selçuklular*¹⁴⁴, Hüseyin Kayhan'ın *Irak Selçukluları*¹⁴⁵ adlı eserleri Selçuklu tarihi üzerine faydalandığımız eserlerdir.

Faydalandığımız kaynaklardan bir diğeri de sikke koleksiyonlarıdır. Sikke bastırmak hükümdarlık alametlerinin en önemlilerinden biridir. Bu nedenle çalışmamıza katkı sağlayacağını düşündüğümüzden Büveyhîler ve Selçuklular dönemi Hûzistân'ında bastırılan sikkelerin kataloglarına başvurduk. Bu minvalde Luke Treadwell'in *Buyid Coinage A Die Corpus (322-445 A.H.)*¹⁴⁶, Askari ve Treadwell'in İran Ulusal Müzesi'nde yer alan Büveyhî dönemine ait sikkeleri yayınladıkları çalışması¹⁴⁷, yine İbrahim ve Cevriye Artuk'un *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslamî Sikkeler*¹⁴⁸ kataloğuna başvurduk.

Bunların hâricinde çalışmamızda *İA*, *El²*, *EIr*, *DİA*, *DMBİ* gibi ansiklopedilerin konumuzu ilgilendiren maddelerinden de faydalandık.

¹⁴² Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001.

¹⁴³ Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990.

¹⁴⁴ Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, C. I, İstanbul 2013.

¹⁴⁵ Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001.

¹⁴⁶ Luke Treadwell, *Buyid Coinage A Die Corpus (322-445 A.H.)*, Oxford 2001.

¹⁴⁷ Askari, Treadwell "Catalogue of Buyid coins in the National Museum of Iran", *The Numismatic Chronicle* (1966-), sy. 162, s. 359-364.

¹⁴⁸ İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslamî Sikkeler*, C. I, Ankara 1970.

B) Hûzistân'ın Coğrafi Konumu, İklimi ve Yeryüzü Şekilleri

İnsanlık tarihinin en eski medeniyetlerine ev sahipliği yapan Hûzistân, günümüzde İran İslâm Cumhuriyeti'nin güneybatısında bulunur. Hûz (خوز) kelimesi ve -stan (ستان) ekinin birleşiminden oluşan Hûzistân adı, Hûzların yaşadığı yer anlamına gelmektedir.¹⁴⁹ Grek coğrafyacısı Strabon, bölgeden Uksi adıyla söz etmekte olup Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Hûzistân denilmiştir.¹⁵⁰ Yaygın olarak kullanılsa da Arap nüfusunun yoğunluğundan dolayı bölgeye Arabistan adı da verilmiştir.¹⁵¹ Günümüzde Üstân-ı Hûzistân (Hûzistân Eyaleti) olarak bilinen bölgenin kuzey ve kuzeybatısında Luristan ve İlâm, doğu ve güneydoğusunda Çahârmahâl, Bahtiyârî, Kûh-ı Gilûye ve Buyer Ahmed bölgeleri, güney ve güneybatısında Üstân -ı Buşehr ve Basra Körfezi (Halic-i Fars), batı ve güneybatısında Irak bulunur.¹⁵² Tarihî süreç içerisinde değişen sınırlar dâhilinde bu bölgeden bahseden İslâm coğrafyacıları, batısında Vâsit¹⁵³ ve Dûr el-Râsibî¹⁵⁴, güneyinde Abadân ve Basra Körfezi, doğusunda Fars bölgesi ve İsfahân, kuzeyinde Saymera, Kerhâ, Cibâl ve Lur bölgesinin olduğunu zikreder.¹⁵⁵

Mezopotamya bölgesinin doğusunu oluşturan Hûzistân, yılın her mevsimi sıcak bir iklime sahiptir. Kışın bile sıcaklıklar 0 °C'nin altına nadiren indiğinden don olayı çok fazla meydana gelmemektedir. Ayrıca Arap Yarımadası'ndan gelen sıcak rüzgârlar

¹⁴⁹ Kökeni Hint-Avrupa dil ailesinden gelen ve Farsçada da çok sık kullanılan -stan yer bildirme eki olarak kullanılır. Mürsel Öztürk, **Farsça Dilbilgisi**, Ankara 2013, s. 161.

¹⁵⁰ Strabon, **The Geography of Strabo VII**, çev. Horace Leonard Jones, London 1917, s. 161; R.M. Savory, "Khûzistân", **EI**², C. V-I, s. 80; Recep Uslu, "Hûzistân", **DİA**, C. XVIII, s. 436.

¹⁵¹ V. V. Barthold, **An Historical Geography of Iran**, İng. çev. Svat Soucek, ed. C. E. Bosworth, Princeton University Press, 1984, s. 184; Clément Huart-Mirza Bala, "Hûzistân", **İA**, C. 5-1, s. 624; Recep Uslu, **a.g.m.**, s. 436; Ayrıca bkz. Svat Soucek, "Arabistan or Khûzistân", **Iranian Studies**, C. XVII, No. 2/3, 1984, 195 v.d.

¹⁵² Ma'sume Bâdenc, "Hûzistân", **Danışnâme-yi Cihân-ı İslâm**, C. XVI, nşr. Mustafa Mir Selim, 1990, s. 454; Recep Uslu, **a.g.m.**, s. 436.

¹⁵³ Kûfe ile Basra arasında bulunan şehir günümüzde mevcut değildir. Bkz. Mondher Sakly-R. Darley-Doran, "Wâsit", **EI**², C. XI, 165-171; M. Streck, "Vâsit", **İA**, C. XIII, 222-226; Mehmet Mahfuz Söylemez, "Vâsit", **DİA**, C. XLII, s. 541

¹⁵⁴ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 481-483.

¹⁵⁵ İstahrî, **Ülkelerin Yolları**, s. 96; İbn Havkal, **İslâm Coğrafyası**, s. 231; İbnü'l-Belhî, **Fârsnâme**, s. 121; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 405; Ebü'l-Fidâ, **Ebü'l-Fidâ Coğrafyası**, s. 258; Müstevfî, **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 109; **Hudûdü'l-âlem**, s. 87.

Basra Körfezi'nin üzerinden geçtiğinden kış mevsiminde bölgeyi yağışlı ve ılıman hâle getirmektedir.¹⁵⁶ Bölgenin kuzey ve doğu kısımlarını kaplayan Zagros dağ silsilesi nedeniyle nemli hava iç kısımlara ulaşamadığından Hûzistân bölgesine sıcak ve kuru hava gelmektedir. (EK I) Kuzeyde bulunan dağlık alan hariç bölgede 600 metre civarında küçük tepeler bulunmaktadır. Halefâbâd'ın doğusunda bulunan 385 metrelik Cerrâhî, Râmhürmüz'ün doğusunda bulunan 496 metrelik Mâmâtîn ve Şüşter'in güneydoğusunda bulunan Tel Hayât bölgenin en önemli tepelerindendir.¹⁵⁷ (EK II)

Orta Çağ İslâm coğrafyacıları tarafından yazılan eserlerde yeryüzü yedi bölgeye ayrılmak suretiyle bunların her birine iklim adı verilmiştir. Bu geleneğe uygun olarak Zekeriyâ Kazvînî (ö. 682/1283), Ebû'l-Fidâ (ö. 732/1331), Hamdullâh Müstevfî (ö. 740/1340) ve daha muahhar bir tarihte yaşamış olan Emîn Ahmed Râzî (ö. 1002/1594)'nin eserlerinde Hûzistân'ın üçüncü kuşak iklimden olduğu kaydedilmiştir. Bunlardan başka Mes'ûdî (ö. 345/956) Hûzistân'ın birinci bölgeden, İbn Haldûn (ö. 808/1406) ise Mukaddime adlı eserinde altıncı iklimden olduğunu zikretmiştir.¹⁵⁸

Zagros Dağları'ndan doğan Kerha, Kârûn ve Âb-ı Diz bölgenin üç ana nehridir.¹⁵⁹ (EK III) Ayrıca Kârûn'un kollarından olan Cerrâhî ile suyu tuzlu olan Hindicân (Hindiyan) Nehri bölgede bulunan diğer nehirlerden olup ekonomik bir değere sahip değildirler. Kaynaklarda Hûzistân nehirleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. İlk İslâm kaynaklarında ismini Düceyl olarak bildiğimiz Kârûn nehri, Büyük Lur Bölgesi'nden aşağı doğru akarak kollara ayrılır ve Küçük Lur ile Kürdistan Dağları'ndan aşağı doğru akar. Nehrin kaynağı İsfahân'a yakın olan Kûh-ı Zerd dağlarında yer almaktadır. Uzun yol kat eden nehir, Şüşter (Tuster)'e geldikten sonra Askerimükrem'de

¹⁵⁶ M.H. Ganji, "Climate", **CHI**, C. I, s. 218-219; Recep Uslu, **a.g.m.**, s. 436; R.M. Savory, "Khûzistân", **EI**², C. V-I, s. 80; Ma'sume Bâdenc, **a.g.m.**, s. 455.

¹⁵⁷ Hûzistân bölgesine ait dağları ayrıntılı bir şekilde incelemek için bkz. Muhammed Ali İmâm Şüşterî, **Târîh-i Coğrafyâ-yı Hûzistân**, Mûse-i Matbûât-ı Emîr Kebîr, 1331 hş, s. 9-31;

¹⁵⁸ Mes'ûdî, **Mürûcû'z-zeheb**, C. I, s. 87; Türkçe çev. s. 25; İbn Haldûn, **Mukaddime**, çev. Süleyman Uludağ, C. I, s. 240; Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd**, s. 152; Ebû'l-Fidâ, s. 261; Müstevfî, **Nûzhetü'l-kulûb**, s. 109; Emîn Ahmed Râzî, **Haft iklim**, s. 93.

¹⁵⁹ R.M. Savory, "Khûzistân", **EI**², C. V-I, s. 80; Recep Uslu, **a.g.m.**, s. 436; Huart-Mirza Bala, "Hûzistân", **İA**, C. V-I, s. 624; Eckart Ehlers, "Karkeh River", **EIr**, C. VI, s. 583 vd.; H. Gaube, "Âb-e Dez", **EIr**, C. I-I, s. 43, Habib Borjian, "Kârûn River", **EIr**, C. XV/VI, s. 629 vd.

tekrar birleşir. Daha sonra Dizfûl nehriyle birleşip, Ahvâz'dan geçerek Basra Körfezi'ne dökülür. Burûcird'ten¹⁶⁰ kaynağını alan Âb-ı Diz (Dizfûl nehri), birkaç akarsuyu da kendine katarak, Dizfûl şehrinden geçerek Kârun nehrine katılır. Sûs Nehri olarak da bilinen Kerha, Kârûn (Düceyl) Nehri'nin bir kolu olmakla birlikte akışı bölgenin daha batısına doğrudur. Kaynağını Küçük Lur Bölgesi'ndeki dağlardan alır. Geçtiği yerlerde bulunan Hürremâbâd ve Kûlkû nehirlerini kendine katar. Sûs şehrinden geçip Ahvâz'ın batısında bulunan Havîze (Hûveyze)'den geçerek Kârûn nehri ile buluşur. İki nehrin buluştuğu yerde büyük bir gelgit oluşur.¹⁶¹ Kaynakların bahsettiği bir diğer nehir de Masrukân (Maşrukan)'dır. Akışına Askerimükrem'den başlayan nehir Ahvâz'ın güneyinde sonlanmaktadır.¹⁶² Fars ve Hûzistân Bölgeleri'nin sınırlarını belirleyen Tâb Nehri uzunca bir yol kat ederek Errecân'a ulaşır. Buradan Rîşehr'i sulayarak Sînîz'de denize dökülür.¹⁶³

C) Orta Çağ Coğrafyacılarına Göre Hûzistân

İslâm coğrafyacıları Hûzistân Bölgesi'nden bahsederken şehir, köy ve beldelere ilişkin bilgiler vermişlerdir. İncelediğimiz dönem boyunca da görüleceği üzere bazı şehirler varlığını aynen koruyup günümüze kadar gelebilmiş, bazıları da zaman içerisinde tarih sahnesinden silinmişlerdir. Kaynakların bu yerlere ilişkin verdiği bilgileri bu kısımda vermeyi uygun görüyoruz.

Basra ile Fars Bölgesi arasında yer alan Ahvâz (اهواز) şehri, tarih boyunca Hûzistân bölgesinin en önemli şehri ve merkezi konumunda olmuştur. Şehir adını, bölgedeki halkın adı olan Hûz (خوز) kelimesinin Arap dili kurallarına göre yapılmış çoğul hâlimden almaktadır. İslâm coğrafyacıları tarafından Sûku'l-Ahvâz (Hûzların Pazarı) diye kaydedilen şehre zaman içerisinde sadece Ahvâz denilmiştir. Ebû'l-Zeyd

¹⁶⁰ Hûzistân'ın kuzeyinde bulunan Cibâl bölgesine ait bir şehir. Bkz. **Hudûdü'l-âlem**, s. 90; Eckart Ehlers, "Borûjerd", **Eİr**, C. IV, s. 375-376.

¹⁶¹ İbn Rüste, **el-Âlâku'n-nefîse**, s. 109-110; Ebû'l-Fidâ, s. 258.

¹⁶² Hamza el-İsfahânî, **Târih-i peygamberân ve şâhân**, s. 46; İstahrî, s. 97; İbn Havkal, s. 232; Müstevfî, **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 112; Krş. Guy Le Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, İstanbul 2015, s. 299.

¹⁶³ İstahrî, s. 96; İbnü'l-Belhî, s. 150; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. IV, s. 3; Himyerî, **Ravzü'l-mi'târ**, s. 380; İdrîsî, **Nüzhetü'l-müşâtâk**, C. I, s. 394.

Belhî'den naklen *Mu'cemü'l-büldân* adlı eserde Ahvâz'a Hürmüz-şehir denildiği ve büyük bir alanı kapladığı belirtilmektedir. Sâsânî Devleti'nin kurucusu olan Erdeşîr-i Bâbekân (226-240),¹⁶⁴ ülkesini imar etmek amacıyla Ahvâz'ın da aralarında bulunduğu birçok şehir kurmuştur. Ahvâz ikliminin çok sıcak olduğunu ve günün her saati sıcak rüzgâr estiğini kaydeden kaynaklar, şehirde çok fazla zehirli haşerat bulunduğundan geceleri uyumanın imkânsız olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁵

Cürhân (جرخان)'ın Ahvâz'a bağlı, Sûs yakınında bir belde olduğu kaydedilmektedir.¹⁶⁶

Şüşter (شوشتر), Hûzistân'ın Ahvâz'dan sonra en önemli şehridir. Araplar tarafından şehir Tuster (تستر) adıyla anılmıştır. Elam'ın başkenti Şuş (Susa)'tan daha sonra kurulmuş ve Şuş'tan daha güzel olduğu için bu isim verilmiştir. Kaynaklarda şehrin bir at görünümüne sahip olduğu belirtilmektedir. XIV. yüzyıl İslâm coğrafyacısı Hamdullâh Müstevfî, Şüşter'in Hûzistân'ın başşehri olduğunu kaydetmektedir. Bitki örtüsü, geniş meyve bahçeleri, büyük çarşıları, yer altı madenleri ve tekstil ürünlerinin bolluğu bakımından zengin bir şehir olduğu kaydedilmektedir. İbn Battûta, Şüşter'den geçen Kârûn Nehri'ni Nehr-i Ezrâk (Mavi Nehir) olarak kaydetmiştir.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Tahsin Yazıcı, "Erdeşîr", *DİA*, C. XI, s. 284-285.

¹⁶⁵ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-büldân*, s. 400; İbn Havkal, s. 232; *Hudûdü'l-âlem*, s. 88; Makdisî, *İslâm Coğrafyası*, s. 428; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. I, s. 284-286; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*; s. 152; Ebü'l-Fidâ, s. 261 v.d; Himyerî, s. 61-62; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız-ı Ebrû*, s. 97; Muhammed Taki Han Hakim, *Genc-i dâniş coğrafyâ-yı târih-i şehrihâ-yı irân*, ed. Muhammed Ali Savti-Cemşid Giranfur, Tahran 1366, s. 105; Streck, "Ehvâz", *İA*, C. IV, s. 209 v.d.; L. Lockhart, "al-Ahvâz", *EI*², C. I, s. 305; Mustafa L. Bilge, "Ahvâz", *DİA*, C. II, s. 192 v.d.; C. E. Bosworth, "Ahvâz i. History," *EIr*, C. I/VII, s. 688; A. K. Hemedâni-M. Nizami, "Ahvâz", *DMBİ*, C. X, s. 482 v.d.

¹⁶⁶ Ebü'l-Fidâ, s. 258; Hâfız-ı Ebrû, *a.g.e.*, s. 97.

¹⁶⁷ İstahrî, s. 99; İbn Havkal, s. 235; Ebü Dülef, *İran Seyahatnamesi*, s. 120; *Hudûdü'l-âlem*, s. 88; Makdisî, s. 426; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. II, s. 29-31; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*; s. 170-172; İdrisî, C. I, s. 392; Ebü'l-Fidâ, s. 260; Müstevfî, *Nüzhâtü'l-kulûb*, s. 109; İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, C. I, İstanbul 2004, s. 273. Hâfız-ı Ebrû, s. 93; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 297 v.d.; J. H. Kramers, "Şüşter", *İA*, C. XI, s. 586; Maribel Fierro, "Shushtar", *EI*², C. IX, s. 512; Rıza Kurtuluş, "Şüşter" *DİA*, C. XXXIX, s. 276 v.d.

Günümüzde mevcut olmayan Askerimükrem (عسكر مكرم) şehri Masrukân ile Kârûn nehrinin birleştiği yer olan Bend-i Kîr harabelerinin olduğu yerde kurulmuştur.¹⁶⁸ Şehrin kuruluşu hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. İlk rivayete göre şehir, Emevî Devleti'nin Irak valisi Haccâc b. Yûsuf (ö. 95/714)¹⁶⁹ zamanında Hurzâd b. Bâs komutasında çıkan bir isyanı bastırmak üzere gönderilmiş olan Mükrem b. Muâviye adlı kumandan tarafından askerî kamp olarak kurulmuştur. Rivayetlerden diğeri ise, polis teşkilatının başında bulunan Mutarrif b. Sîdan, Ahvâz valiliğine getirilince 'Ubeydullah b. Ziyad b. Zabyan ona karşı isyan etti. Karşılaşan iki ordu arasında yapılan savaşta Mutarrif yara alarak savaş meydanında öldü. Ardından Irak Valisi Mus'ab b. Zübeyr (ö. 72/691), İbn Zabyan'ı bulmak üzere Mükrem b. Mutarrif'i görevlendirdi. Şehrin olduğu yerde bir süre bekleyen Mükrem, burada imar faaliyetleri yürüterek kendi adına nisbetle bir şehir kurdu. Hamdullâh Müstevfî, zamanında burası için Farsça ordugâh anlamına gelen Leşker denildiğini de ifade etmiştir. Şehir halkı eğitilmiş olup geceleri bile ilimle meşgul olurlar. Burada bulunan zehirli akrepler yüzünden insanları tedirgin yaşarlar. Şehirde Cuma mescidi ve güzel çarşılar bulunmaktadır.¹⁷⁰

Râmhürmüz (رامهرمز), kısaltılmış hâli Râmîz olan şehir ticaret yollarının üzerinde bulunduğu için tüccarların sıkça uğradığı bir yer olarak kaydedilmekte ve Fars bölgesi sınırında yer almaktadır. Şehrin ortasında hurma bahçesi bulunduğu ve Büveyhî hükümdarı Adudüdevle (ö. 372/983) tarafından yaptırılan geniş çarşıları olduğu zikredilmiştir. Râmhürmüz'e bağlı Zutt ve Hâberân adında iki köy bulunmaktaydı. Su ihtiyacını Tâb Nehri karşılardı. Şehirde gelip gideni çok olan bir kütüphane

¹⁶⁸ Her ne kadar günümüzde Masrukân kanalı (günümüzde Âb-ı Gerger) Kârûn ile birleşiyorsa da X. yüzyıl müelliflerinin anlatımlarına göre bu ikisi birbirine paralel akan iki nehir şeklindeydi. İbn Havkal, s. 232; Guy le Strange, "Description of Mesopotamia and Baghdâd, Written about the Year 900 A.D. by Ibn Serapion. The Arabic Text Edited from a MS. in the British Museum Library, with Translation and Notes" **JRAS**, Apr., 1985, s. 311.

¹⁶⁹ İrfân Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi", **DİA**, C. XIV, s. 427-428.

¹⁷⁰ el-Belâzûrî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 555; İstahrî, s. 100; Ebû Dülef, s. 120; **Hudûdü'l-âlem**, s. 88; Makdisî, s. 424; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 123-124; İdrîsî, C. I, 395; Ebû'l-Fidâ, s. 261; Müstevfî, **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 112; Hâfiz-ı Ebrû, s. 96; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 300; M. Streck - L. Lockhart, "Askar Mukram", **EP**, C. I, s. 711; C. E. Bosworth, "Askar Mokram", **EIr**, C. II, s. 768; Mustafa L. Bilge, "Askerimükrem", **DİA**, C. III, s. 493-494.

bulunmaktaydı. Hatta bu kütüphaneye girenler okumak veya istinsah etmek için ücret ödemek zorunda kalırlardı. Bir rivayete göre Mani¹⁷¹ burada öldürülmüştür.¹⁷²

Cündişâpûr (جندی‌شاپور), Arapça'da Cündîsâbûr olarak bilinen şehir I. Şâpûr b. Erdeşîr tarafından kurulmuştur. Günümüzde metrûk bir hâlde bulunan şehirde birkaç bina kalıntısından başka bir şey kalmamış olup, İran'ın Şahâbâd şehri yakınlarında yer almaktadır. Sâsânîler zamanında çevre bölgelerden sanatçılar, şairler, bilginler getirilerek şehre entelektüel bir kimlik kazandırıldı. Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev (531-579), Cündişâpûr'da bir okul kurarak felsefe, tıp ve diğer bilimlerin okutulması suretiyle burayı ilim merkezi hâline getirdi. Abbâsîler döneminde halifelerin himayesinde bulunan Hristiyan Buhtîşû', Mâseveyh, et-Tayfûrî gibi aileler¹⁷³ burada büyük bir tıp okulu kurarak İslâm tıbbının gelişmesinde önemli rol oynadı. İslâm coğrafyacıları, şehri verimli, ekilebilir alanı ve suyu bol olan bir yer olarak zikretmişlerdir. Hamdullâh Müstevfî, Kürtlerin baskınlarıyla harabe hale geldiğini belirtmesine rağmen Cündişâpûr'un XIV. yüzyılda hâlen nüfuslu bir kasaba olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁴

Dizfûl (دزفول) ya da Dizpûl (دزپول) şehri Âb-ı Diz Nehri'nin kenarında kurulmuştur. İsmi Sâsânî Hükümdarı I. Şâpûr (242-272) tarafından inşa ettirilen köprüden aldığı rivayet edilmektedir. Şehri korumak için yaptırılan ve Farsçada "kale köprüsü" anlamına gelen Dizfûl'a İslâm coğrafyacıları tarafından farklı isimler verilmiştir. Hamdullâh Müstevfî, buraya Endimeşk denildiğini ve köprünün şehirle aynı isimle anıldığını, köprünün yürüme kısmındaki yüz ölçümünün 15 metre olduğunu ve

¹⁷¹ Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *DİA*, C. XXVII, s. 575-577

¹⁷² İstahrî, s. 101; *Hudûdü'l-âlem*, s. 88; Makdisî, s. 431; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. III, s. 17-18; Ebü'l-Fidâ, s. 263; Müstevfî, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 111; Hâfız-ı Ebrû, s. 99; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 308; V. Minorsky, "Râm-Hürmüz", *İA*, C. IX s. 621; V. Minorsky - C. E. Bosworth, "Râm-Hurmuz", *EP*, C. VIII, s. 416; Dénes Gazsi, "Râmhormoz", *Eİr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/ramhormoz>.

¹⁷³ Hasan Doğruyol, "Buhtîşû", *DİA*, C. VI, s. 378; M. Cüneyt Kaya, "Yuhannâ b. Mâseveyh", *DİA*, C. XLIII, s. 582.

¹⁷⁴ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 146; İstahrî, s. 102; İbn Havkal, s. 236; *Hudûdü'l-âlem*, s. 88; İbnü'l-Belhî, s. 63; Makdisî, s. 423; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. II, s. 170-171; Ebü'l-Fidâ, s. 260; Müstevfî, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 110; Hâfız-ı Ebrû, s. 97; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 301; C. Huart, "Cündişâpûr", *İA*, C. III, s. 239; C. Huart-Aydın Sayılı, "Gondeshapûr", *EP*, C. II, s. 1119-1120; Recep Uslu, "Cündişâpûr", *DİA*, C. VIII, s. 117-118; Lutz Richter-Bernburg, "Gondēšāpur", *Eİr*, C. XI/II, s. 131/135.

520 adım uzunluğunda olduğunu zikretmiştir. İbn Serâbiyûn, Âb-ı Diz'i Cündișâpûr Nehri ismiyle ayrıca üzerinde bulunan köprüyü de "Roma Köprüsü" anlamına gelen Kantaratu'r-Rûm şeklinde kaydeder. İbn Hurdâzbih, Diz'i Kantaratu'z-Zâb olarak zikreder ve ona göre Zâb nehrin adıdır. İbn Rüste ise "Nehir Köprüsü" anlamına gelen Kantaratu'r-Rûz adıyla bahseder.¹⁷⁵

İzec (ایذج) veya İzeh (ایذه), İsfahân sınırında yer almakta olup dağlık bir şehirdir. İbn Battûta, şehrin adının "emîrin mülkü" anlamına gelen "Mâlû'l-Emir" olduğunu kaydetmiştir. Abbâsîlerin yönetimi altındayken ayrı bir idarî bölge idi. İzec'de kuru bir nehir üzerinde bulunan dünyanın en ilginç köprülerinden birinin varlığından bahseden İbn Mühelhil, burada çok fazla deprem meydana geldiğini ve yer altı madenlerinin bol miktarda bulunduğundan söz eder. Dağların arasında bulunduğundan çok fazla kar yağar ve eriyen bu sular Kârûn Irmağı'na ulaşır. *Kâkulli*¹⁷⁶ adında tuzlu bir bitkinin yetiştiğini zikreden kaynaklar, bu bitkinin *Nikris*¹⁷⁷ hastalığına iyi geldiğinden bahseder. İçme suyunu Ayn Şa'b-ı Süleyman denen bir kaynaktan temin eder. Şehrin biraz aşağısındaki boğazda "hizmetçinin ağzı" anlamına gelen *Femû'l-Bevvâb* adında tehlikeli bir girdap vardı. Orada Harun Reşîd zamanına kadar yanan bir ateş tapınağı bulunmaktaydı.¹⁷⁸

Sûs¹⁷⁹ (سوس) ya da Sûsa, insanlık tarihinin en eski şehirlerinden birisi olup, M.Ö. II. bin yılda hüküm süren Elam Krallığı'nın başkenti idi. Günümüze sadece harabeleri kalmıştır. İslâm coğrafyacılarının verdiği bilgiye göre Basra valisi Ebû'l-Musa el-Eş'arî kumandanlığında burası fethedilince Dânyâl Peygamberin tabutu burada bulunarak Kerhâ Nehri'nin içine defnedildiği rivayet edilmektedir. XIV. yüzyıl gibi geç

¹⁷⁵ İbn Rüste, s. 109; İbn Hurdâzbih, s. 152; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 111; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 302; a. mlf, *a.g.m.*, s. 311; M. Streck, "Dizfûl", *İA*, C. III, s. 627-628; L. Lockhart, "Dizfûl", *EP*, C. II, s. 350-351; Tahsin Yazıcı, "Dizfûl", *DİA*, C. IX, s. 481-482; X. De Planhol, "Andîmeşk", *Eİr*, C. II/I, s. 26; Razmârâ, *Ferheng-i coğrafyâ-yı İran*, Tahran, C. VI, Çâphâne-i Erteş, 1330, s. 27-28

¹⁷⁶ Eşnan ağacına da denilmektedir.

¹⁷⁷ Nikris hastalığı olarak da bilinen gut hastalığı vücutta bulunan ürik asitin eklemlerde ve böbreklerde birikmesiyle meydana gelir.

¹⁷⁸ Ebû Dülef, s. 119; *Hudûdü'l-âlem*, s. 88; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 302; Makdisî, s. 432; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. I, s. 288-289; İbn Battûta, C. I, s. 275; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 309; C. E. Bosworth, "Idhadj", *EP*, C. III, s. 1015-1016; Kaveh Ehsani, "Ideh", *Eİr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/ideh>; Razmârâ, *a.g.e.*, C. VI, s. 27-28.

¹⁷⁹ Sûs ismiyle Fas'ta başka bir şehir daha bulunmaktadır. Hâfız-ı Ebrû, *a.g.e.*, s. 96.

sayılabilecek bir dönemde Müstevfi’de geçen bir kayda göre Sûs oldukça gelişmiş bir şehirdi. Şehirde yetiştirilen şeker kamışı çevre şehirlere ihraç edilirdi. Her zaman akan bir akarsuyun bulunduğu ve bereketli topraklarının olduğu kaydedilir. Halkının dinine bağlı olduğu ve yuvarlak sütunlar üzerine kurulmuş güzel bir cuma caminin bulunduğu zikredilir.¹⁸⁰

Devrak (دورق), Irak sınırında yer almakta olup Orta Çağ’da Sürrak adı verilen kasabanın başkentidir. Devrakü’l-Furs olarak da bilinen şehir, Cerrâhî Nehri’nin kenarında yer almaktaydı. Kirmân ve Fars’tan Mekke’ye gitmek isteyen hacılar Devrak’a uğrarlardı. Buradan çıkan sarı kükürt özellikle cilt hastalıklarının şifasında kullanılırdı. Ayrıca bölgede Sâsânîler döneminden kalma birçok yapı bulunmaktadır. Fars ve Kirmân hacılarının burada toplandığı kaydedilir.¹⁸¹

Destüvâ (دستوا)’nın, Ahvâz’a bağlı Sûs yakınlarında bir belde olduğu kaydedilmektedir.¹⁸²

Mîrâkiyân (ميراقیان) ve Mîrâsiyân (ميراثیان), idarî olarak Devrak’a bağlı iki kasaba olup med cezir meydana gelen bir kanal üzerinde kurulmuştur. Her iki kasabada da büyük çarşılar ve birer cuma camii bulunmaktaydı. Ayrıca Abbâsî Halifesinin ortadan kaldırılmasını istediği isyancılar burada tutulurdu.¹⁸³

Basînnâ (بسنّا) Sûs’un güneyinde yer almakta olup ticaret yollarının üzerinde bulunmaktadır. Dünyanın her yerine ihraç edilen örtülerin üzerine “Basînnâ üretimi” diye yazıldığı kaydedilmektedir. Şehrin içerisinden geçen Dicle adı verilen nehrin

¹⁸⁰ el-Belâzürî, s. 548; İstahrî, s. 101; İbn Havkal, s. 234; **Hudûdü’l-âlem**, s. 88; Makdisî, s. 425; Yâkût el-Hamevî, **Mu‘cemü’l-büldân**, C. III, s. 280-281; Ebü’l-Fidâ, s. 260; İdrîsî, C. I , s. 394; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 303; M. Streck, “Sûs”, **İA**, C. XI, s. 67-73.

¹⁸¹ İbn Havkal, s. 232; **Hudûdü’l-âlem**, s. 87; Ebû Dülef, s. 122; Makdisî, s. 430; Kazvînî, **Âsârü’l-bilâd**, s. 368; İdrîsî, C. I, s. 395; Yâkût el-Hamevî, **Mu‘cemü’l-büldân**, C. II, s. 483; Ebü’l-Fidâ, s. 262; Hâfız-ı Ebrû, s. 98; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 306; M. Streck, “Devrak”, **İA**, C. III, s. 562; L. Lockhart, “Dawrak” **EP**, C. II, s. 181; Tahsin Yazıcı, “Devrak”, **DİA**, C. IX, s. 246-247; C. Edmund Bosworth, “Dawraq”, **Eİr**, C. VII/II, s. 159; Razmârâ, **a.g.e.**, C. VI, s. 169.

¹⁸² Ebü’l-Fidâ, s. 258; Hâfız-ı Ebrû, s. 97.

¹⁸³ Makdisî, s. 430; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 306.

üzerinde gemilerin gidip geldiği ve bu nehrin kenarında iki kale bulunduğu, bu kalelerin ortasında ise cuma caminin yer aldığı belirtilmektedir.¹⁸⁴

Hûveyze (حويزه) veya Havîze, isminin Hûz kelimesinin küçültme belirten biçiminden geldiği rivayet edilmektedir. Basra ile Hûzistân arasında yer alır. Kerhâ Nehri üzerinde kurulan şehirde bol miktarda tahıl, pamuk ve şeker kamışı üretilir. Çok sıcak olan Hûveyze 'nin havasının kötü olduğu ve bataklıkların bulunduğu kaydedilmektedir.¹⁸⁵

Korkûb (قرقوب), Vâsıt ile Ahvâz arasında yer alan meşhur bir şehirdir. Burada sultan için tırâz¹⁸⁶ kumaşı üretilir, uzak ülkelere götürülürdü.¹⁸⁷

Nehr-i Tîrî (نهر تيرى), Ahvâz'ın batısında yer almakta olup Vâsıt'a giden yol üzerinde bulunan küçük bir kasabadır. Hûveyze'ye bağlıdır. Burada üretilen giysilere "Bağdadî" damgası basıldıktan sonra Bağdat'a ihraç edilirdi. Elbiseler sanki Bağdat'ta üretilmiş gibi rağbet görür, kimse de bu durumu anlamazdı. Burada yetişen hurmaların oldukça kaliteli olduğu kaydedilmektedir.¹⁸⁸

Lur (لور), Hûzistân'ın kuzeyinde, İsfahân sınırına yakın bir bölgenin adıdır. İbn Havkal, Lur bölgesinin Hûzistân'ın bir parçası olduğunu ve sonra Cîbâl bölgesine dâhil edildiğini zikretmiştir. Lur bölgesinin arazisi dağlık olduğundan hava genelde soğuk ve

¹⁸⁴ İstahrî, s. 101; İbn Havkal, s. 232; **Hudûdü'l-âlem**, s. 89; Makdisî, s. 425-426; İdrîsî, C. I, s. 397; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. I, s. 442; Himyerî, s. 109; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 304.

¹⁸⁵ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 326-327; Müstevfî, **Nüzhetu'l-kulûb**, s. 111; Hâfız-ı Ebrû, s. 94; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 305.

¹⁸⁶ Çok değerli kumaşlardan yapılan tırâz, genellikle kûfî bir yazı şeridi biçiminde elbiselerin yaka kenarlarına, yenlerine, ön veya arkalarındaki süslere verilen isimdir. Nebi Bozkurt, "Tırâz", **DİA**, C. XLI, s. 112-114; Paula Sanders, "Tırâz", **EI**², C. X, s. 534-538.

¹⁸⁷ İbn Havkal, s. 235; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. IV, s. 328; Ebü'l-Fidâ, s. 260; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 305.

¹⁸⁸ İstahrî, s. 102; İbn Havkal, s. 236; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. V, s. 319; Ebü'l-Fidâ, s. 262; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 305.

yağıslıdır. Verimli toprakları olan birçok köyü bulunmaktadır. Turuz adında hurma yetiştirildiği ve şekerinin kalitesiz olduğu kaydedilmiştir.¹⁸⁹

Errecân (ارجان) veya Ercân (ارجان), Fars sınırında yer almaktadır. Ancak bu bölgeden geçen İslâm coğrafyacıları, bulunduğu konum itibarıyla burayı Hûzistân ya da Fars bölgesine ait olmak üzere iki farklı şekilde zikretmiştir. İlk İslâm kaynakları Errecân için alternatif olarak Râm Kubâd, Berâm Kubâd, Abar Kubâd isimlerini de vermişlerdir.¹⁹⁰ Günümüzde harabe görünümünde olan şehir, Behbahân vilâyetinin 11 km kuzeydoğusunda yer alır. Sâsânîler döneminde önemli bir yere sahip olan şehir, İslâm fethinden sonra da önemini korumaya devam ettirmiştir. Şehrin altı kapısının bulunduğu, binalarının taştan yapıldığı ayrıca zeminin altında taştan oyma yazlık evlerin bulunduğu kaydedilmektedir. İsfahân dağlarından doğan Nehr-i Tâb şehri ikiye bölmekte olup nehrin üzerinde iki köprü de bulunmaktadır. Nâsır-ı Hüsrev, şehirden geçtiği sırada burada 20.000 erkek nüfusunun bulunduğunu belirtmektedir. Büveyhî hükümdarı Ebû Kâlicâr'ın oğullarının kenti ele geçirmek için giriştikleri mücadelede şehir çok fazla zarar gördü. İbnü'l-Esîr'de geçen bir kayda göre 443/1052 yılında meydana gelen deprem nedeniyle şehrin bir daha eski şöhretine kavuşamadığı rivayet olunur. Makdisî'ye göre Dâryân, Mehrûbân, Cennâbe, Sînîz, Cûme ve Hinduvân (Hindicân) buraya bağlı köylerdir.¹⁹¹

Bilâd-ı Şâpur (بلاد شاپور), eski çağlardan kalan şehir harabe görünümündedir. Hûzistân ile Fars bölgesinin arasında yer alır. İklimi her zaman sıcaktır ve şehrin içinden akan bir nehir bulunmaktadır.¹⁹²

¹⁸⁹ İstahrî, s. 102; İbn Havkal, s. 236; Makdisî, s. 426; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. V, s. 25; Ebü'l-Fidâ, s. 259; Hâfız-ı Ebrû, s. 99; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 309; Rıza Kurtuluş, "Luristan" **DİA**, C. XXVII, s. 227; V. Minorsky, "Lurlar", **İA**, C. VII, s. 83-90; a.mlf., "Luristân", **Eİ²**, C. V, s. 829-832.

¹⁹⁰ Taberî, **Tarih**, C. II, s. 94; H. Gaube, "Arrajan", **Eİr**, C. II/V, s. 519-520.

¹⁹¹ el-Belâzûrî, s. 560, 563; İbnü'l-Belhî, s. 148; **Hudûdü'l-âlem**, s. 85; Nâsır-ı Hüsrev, **Sefernâme**, s. 142; Makdisî, s. 438; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. I, s. 142; Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd**, s. 195; İdrîsî, C. I, s. 404; Himyerî, s. 267; Ebü'l-Fidâ, s. 263; H. Gaube, "Arrajan", s. 519-520; Ahmad Eqtedârî, "Behbahân", **Eİr**, C. IV/I, s. 94-96

¹⁹² İbnü'l-Belhî, s. 148.

Âsek (أسك); Errecân ve Devrak arasında, Fars sınırına yakın bir mevkide bulunan küçük bir yerleşim yeridir. Sâsânî hükümdarı Kubâd tarafından inşa ettirilmiş olan yüksek tavanlı bir binanın kalıntıları bulunur. Âsek'te Ezrakîler¹⁹³ ile savaş yapılmış ve 40 kadar Ezrakî askeri, Basra'dan beri kendilerini takip eden 2000'e yakın askeri öldürmüşlerdir. Etrafı hurma bahçeleriyle çevrilidir ve burada hurmadan yapılan Dûşâb adında Errecân'a özgü bir içki üretilmektedir. Üretilen içkiler Irak başta olmak üzere birçok ülkeye ihraç edilirdi. Burada bulunan bir dağın tepesinde sürekli yanan bir yanardağdan bahsedilir. Camisi olmayan bir belde'dir.¹⁹⁴

Senbîl (سنبيل), Fars sınırında yer alan bir çarşı kasabasıydı. İstahrî'ye göre burası Muhammed b. Vâsıl döneminden Sicziyye¹⁹⁵ hanedanlığının sonuna kadar Fars toprağı olarak kabul edilmiş olup daha sonra Hûzistân bölgesinden kabul edilmiştir.¹⁹⁶

Mehrûbân (مهروبان), Fars ve Hûzistân sınırını belirleyen Tâb Nehri'nin yanında bulunur. İbn Havkal burayı Fars bölgesinin içerisine dâhil etse de Ebü'l-Fidâ, Hûzistân bölgesine ait olduğunu zikreder. Mehrûbân, ada görünümündedir. Deniz kenarında bulunan şehir Errecân'ın âdeta limanı gibidir. Burada üretilen mallar Mehrûbân limanı vasıtasıyla başka ülkelere ihraç edilir. İklimi çok sıcak olduğundan susuzluktan korunmak için büyük su tankları ile su havuzlarının olduğu zikredilir. Şehirde büyük bir çarşı ve duvarının üzerinde Ya'kûb b. Leys'in ismi yazılı bir cuma cami bulunmaktadır. Belirli tarihler dışında meyve yetişmeyen şehirde koyundan fazla keçi bulunduğu kaydedilir.¹⁹⁷

Menâzirü'l-Kübrâ (منائر الكبرى) ve Menâzirü'l-Sugrâ (منائر الصغرى), hurma bahçeleri çok olan ve arazisi verimli bir bölgedir. İbn Havkal'a göre bu bölgelerin geliri

¹⁹³ Haricîlerin ilk büyük kolu olup, Ebû Râşid Nâfi' b. Ezrak'a uyanları ifade etmek için kullanılır. Ezrakîler ile detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Ezârika", *DİA*, C. XII, s. 45-46.

¹⁹⁴ İstahrî, s. 100; İbn Havkal, s. 236; Ebû Dülef, s. 122 v.d.; *Hudûdü'l-âlem*, s. 87; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. I, s. 53-54; İdrîsî, C. I, s. 400; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 308.

¹⁹⁵ Sicziyye, Fars'ta ve Sicistan (Sistan) bölgelerinde hüküm süren bir hanedândır.

¹⁹⁶ İstahrî, s. 103; İbn Havkal, s. 236; *Hudûdü'l-âlem*, s. 88; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 309.

¹⁹⁷ İstahrî, s. 129; *Hudûdü'l-âlem*, s. 84; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. V, s. 233; Ebü'l-Fidâ, s. 262; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 341.

hazinede çok önemli bir yere sahipti ve bu iki bölgenin gelirine başka hiçbir bölge ulaşamazdı.¹⁹⁸

Cübbâ (جَبِّي), Irak'a yakın bir mevkide bulunan beldenin birçok köyü bulunmaktadır. Şehrin yanından Şuşter Nehri geçer. Şehir, şeker kamışı ve hurma bahçeleriyle meşhurdur. Bağdat ile Vâsıt arasındaki Nehrevan kasabasının yakınında da Cübbâ adında bir belde bulunmaktadır.¹⁹⁹

Bâsiyân, (باسيان), Basra Körfezi yakınında bulunan bu şehirden günümüze ulaşan herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır. Devrak ve Hısn-ı Mehdî arasında yer alır. İslâm coğrafyacıları Bâsiyân'dan bahsederken Şuşter Nehr'ine ait bir kolun ikiye ayırdığı küçük bir köy olarak belirtmişlerdir. Hâfız Ebru, Bâsiyân'dan Hısn-ı Mehdî'ye geçerken geminin kullanılmasını tavsiye etmiştir. Burada bir cami de vardır.²⁰⁰

Mettûs (مَتَّوْث), Hûzistân'ın meşhur şehirlerinden birisi olup, Ahvâz ve Korkûb arasında yer almaktadır. Şehir, güzel ve verimli bir araziye sahiptir. Burada bir cami bulunduğu da zikredilmiştir.²⁰¹

Birzevn veya Birzûn (برزون)'un, nimeti bol ve tarım yapılabilen güzel bir kasaba olduğu zikredilmektedir. Burada üretilen perdelerin üzerine Basînnâ kelimesi yazılıp ihraç edilirdi.²⁰²

Beyân (بيان), Hûzistân'ın güney sınırında, Dicle Nehri'nin kenarında kurulmuştur. Basra'ya gidenler buraya uğrarlardı. Übülle'ye gitmek isteyenlerin ise

¹⁹⁸ el-Belâzürî, s. 546-547; İstahrî, s. 96; İbn Havkal, s. 237.

¹⁹⁹ İstahrî, s. 102; İbn Havkal, s. 236; **Hudûdü'l-âlem**, s. 88; Makdisî, s. 430; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 97; Himyerî, s. 156; Ebü'l-Fidâ, s. 261; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 307.

²⁰⁰ İstahrî, s. 96; **Hudûdü'l-âlem**, s. 87; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 97; Ebü'l-Fidâ, s. 259; Hâfız-ı Ebrû, s. 98; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 306; Kerim Şeriat, "Bâsiyân", **DMBİ**, C. IX, s. 183-184.

²⁰¹ İstahrî, s. 96; İbn Havkal, s. 232; Ebü'l-Fidâ, s. 259.

²⁰² İstahrî, s. 101; İbn Havkal, s. 232; **Hudûdü'l-âlem**, s. 89.

nehri, hayvan sırtında geçerek şehre ulaşmak zorunda olduğu kaydedilmektedir. Şehirde bir cami de bulunurdu.²⁰³

Beyrûz (بيروذ) şehrine “Küçük Basra” denilirdi. Şehir; Ahvâz ile Tîyb arasında yer almaktadır. Mukaddesi, eski çağlarda Beyrûz’un bölgenin başkenti olduğunu kaydetmiştir. Şehirde hurma ağaçlarının da bol olduğu kaydedilmektedir.²⁰⁴

Hısn-ı Mehdî (حصن مهدي); Ahvâz, Devrak, Şüşter ve başka yörelerden akan suların buluştuğu yerde bulunmaktadır. Biriken sular, burada geniş bir nehre dönüşerek bir fersaha²⁰⁵ kadar genişler ve denize dökülür. Sahil kenarı olduğundan sınır kenti özelliği taşımaktadır. Hârûnürreşîd’in (170/786 – 193/809) babası Mehdî Billâh (158/775-169/785) tarafından yaptırılan bir kale bulunmaktadır. Ayrıca nehir kenarında bulunan bir cami ve suçluların tutulduğu bir hapisshâne bulunduğu da kaydedilmektedir.²⁰⁶

Sûku’l-Erbi‘â (سوق الاربعاء), Hûzistân’ın meşhur şehirleri arasındadır. Şehri bölen nehrin iki yakası tahta bir köprüyle birbirine bağlanırdı. Şehrin Irak tarafına yakın olan mahallesinin nüfusunun daha kalabalık olduğu ve orada bir caminin de bulunduğu kaydedilir.²⁰⁷

Tîyb (طيب), Hûzistân ve Vâsıt arasında bulunan kadîm bir şehirdir. Hâfız-ı Ebrû, Dâvud b. Ahmed el-Tîybî’den naklederek Tîyb halkının Şeys (Şîys) milletinden geldiğini zikretmektedir. Şehirde, Ermeni bölgesinde üretilenler gibi şalvar ipine benzeyen ve tikek adı verilen kaliteli kumaş üretilerek tüm İslâm beldelerine ihraç edilir.

²⁰³ İstahrî, s. 96, 104; İbn Havkal, s. 237; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 307.

²⁰⁴ Makdisî, s. 426; Yâkût el-Hamevî, **Mu‘cemü’l-büldân**, C. II, s. 266.

²⁰⁵ Fersah kelimesi eskiden kullanılan bir uzunluk birimi olup kullanıldığı coğrafyaya göre değişiklik göstermektedir. 1 fersah 6,23 km’ye tekabül etmektedir. Yusuf Halaçoğlu, “Fersah”, **DİA**, C. XII, s. 412.

²⁰⁶ İstahrî, s. 102; İbn Havkal, s. 233; Makdisî, s. 430; Yâkût el-Hamevî, **Mu‘cemü’l-büldân**, C. II, s. 266; Ebü’l-Fidâ, s. 261; Hâfız-ı Ebrû, s. 98; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 307.

²⁰⁷ İstahrî, s. 96; İbn Havkal, s. 232; **Hudûdü’l-âlem**, s. 88; Makdisî, s. 429; Yâkût el-Hamevî, **Mu‘cemü’l-büldân**, C. II, s. 266; Ebü’l-Fidâ, s. 258; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 307.

Tîyb'de tılsım ve büyü'nün çok olduğu ve izah edilemeyen ilginç olayların yaşandığı anlatılır. Bunlardan en ilginç ise burada arı yoktur eğer getirilecek olursa hemen ölür.²⁰⁸

Ezem (أزم), Hûzistân'ın meşhur şehirleri arasında yer almakta olup nimeti bol bir yer olarak bahsedilmektedir.²⁰⁹

Masrukân (مسرقان), aynı isimle akan nehrin kenarında, Sâsânî hânedanının kurucusu Erdeşir-i Bâbekân tarafından kurulmuştur. Şehri ikiye ayıran nehrin üzerinde teknelerden yapılmış bir köprü bulunmaktadır. Mukaddesi'ye göre şehrin doğru adı Hân-ı Tavk'tır.²¹⁰ Her mevsimi sıcak geçen Masrukân'da şeker kamışı ve Rutb adında taze hurma çokça yetişir. Her kim burada bulunan hurmayı yiyerek üzerine su içerse şarap kokusu aldığı kaydedilir. Burada üretilen şeker kamışı Hûzistân'ın diğer şehirlerine gönderilir.²¹¹

Bünyân (بنیان), Hûzistân'ın doğusunda, İsfahân ve Fars bölgesinin yakınında Serdân'ın²¹² bitiminde yer alır. Hûzistân'da bu şehrin soğukluğuna yaklaşan başka bir yerin olmadığı kaydedilmektedir.²¹³

Havmet el-Zutt (حومة الزط) ve Câyzân (جایزان), birbirlerine komşu iki şehirdir. Bu iki şehrin ortasından bir akarsu geçmektedir. Şehrin çok sıcak ve mamur olduğu ve de bol miktarda gelir elde ettikleri kaydedilmektedir.²¹⁴

İstahrî, Hâberân (خابران)¹, Havmet el-Zutt ile birlikte zikrederek akarsu kenarında olduğunu belirtmiştir.²¹⁵

²⁰⁸ İstahrî, s. 102; İbn Havkal, s. 232; **Hudûdü'l-âlem**, s. 89; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. IV, s. 52; Ebü'l-Fidâ, s. 259 v.d.; Hâfız-ı Ebrû, s. 96.

²⁰⁹ İstahrî, s. 96; **Hudûdü'l-âlem**, s. 88.

²¹⁰ Bu isim aynı zamanda Hemedânî'nin **Tekmile** adlı eserinde Sahrâ-yı Hân-ı Tavk olarak geçmektedir. Hemedânî, s. 302.

²¹¹ İstahrî, s. 98; İbn Havkal, s. 233; Ebü Dülef, s. 123; **Hudûdü'l-âlem**, s. 88; Makdisî, s. 424; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. V, s. 125; İdrisî, C. I, 394; Müstevfî, **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 112; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 300.

²¹² Kelime muhtemelen Farsça'da serd (سرد) kelimesinden türetilmiş olup, Arapça çoğul yapmak eki olan -ân kelimesiyle bir yer ismine dönüşmüştür. Ayrıca Fars bölgesinin batı kısmına verilen isimdir.

²¹³ İbn Havkal, Bünyân'dan bahsederken Seyyân ismini kullanmıştır. İstahrî, s. 103; İbn Havkal, s. 236; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. I, s. 502.

²¹⁴ İstahrî, s. 93; İbn Havkal, s. 236; Ebü'l-Fidâ, s. 258; Hâfız-ı Ebrû, s. 99; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 308.

Hân-ı Merdûye (خان مردويه), Basra ve Devrak yolu üzerinde işlek bir mevkide bulunmakta olup şehrin içerisinde yolcuların konaklayabileceği bir kervansaray bulunmaktadır.²¹⁶

Dîra (ديرا), Âsek'e yakın bulunan şehir dağların kenarında ve bereketli topraklar üzerinde bulunduğu kaydedilmektedir.²¹⁷

Rîşehr (ريشهر), günümüzde harabe görünümünde olup günümüzde Fars bölgesinin Buşehr vilayetine bağlıdır. Emîr Ferâmurz b. Hidâb kalesinin yanında, Hûzistân ile Errecân bölgesinin arasında yer almaktadır. İklimi oldukça sıcak ve nemlidir. Bu şehrin halkı susuzluk ve sıcağa karşı yaz aylarında Ballût²¹⁸ denilen bir bitkiden yiyerek hastalıktan korunmuş oldukları kaydedilmektedir. Sıcaktan dolayı yazın kimse dışarıda dolaşamaz. Tarıma elverişsiz arazisi nedeniyle halk geçimini denizden çıkan ürünlerle sağlamaktadır. Şehirde birçok cami bulunmaktadır.²¹⁹

Zeydân (زیدان), Basra yolu üzerinde, Âsek ve Devrak arasında bulunan bir köydür.²²⁰

Süleymânân (سليمانان), Hûzistân'ın meşhur şehirlerinden biridir. Şehirde cami bulunduğu kaydedilmektedir.²²¹

İstahrî, Kelîvan (كليوان)'ın, büyük bir şehir olduğunu kaydetmektedir. Burada perdelerin üretildiği zikredilmektedir.²²²

Saymere (صيمره), Cibâl ile Hûzistân sınırı arasında bulunmakta olup ılıman iklime sahiptir. Akarsuları boldur ve tarım için elverişli topraklara sahiptir. Dağlardan karın kalkmadığı zamanlarda dahi dallarda meyvelerin bulunduğu zikredilmektedir.²²³

²¹⁵ İstahrî, s. 103.

²¹⁶ İbn Havkal, bu yerden Mezdûye diye bahsetmiştir. İstahrî, s. 104; İbn Havkal, s. 237.

²¹⁷ İbn Havkal, s. 237; **Hudûd'ı'l-âlem**, s. 87.

²¹⁸ İdrar söktürücü bir bitkidir.

²¹⁹ İbnü'l-Belhî, **Fârsnâme**, s. 149; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. III, s. 112-113; Ebü'l-Fidâ, s. 259.

²²⁰ İstahrî, s. 104; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. III, s. 163.

²²¹ İstahrî, s. 104; İbn Havkal, s. 232.

²²² İstahrî, s. 101; İbn Havkal, s. 232; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. IV, s. 478.

Kerha (كرخه), adını bu bölgeden doğan akarsudan almaktadır. Hûzistân'ın kuzey sınırında bulunan şehirde yalnızca Pazar günleri açık olan küçük bir çarşı bulunmaktadır. Şehir bağ ve bahçelerle çevrilidir. Akarsuları boldur.²²⁴

Gerve (غروه)'nin, Hûzistân'ın meşhur şehirleri arasında yer aldığı kaydedilmektedir.²²⁵

Lâz (لاذ), Hûzistân'ın dağlık kısmında yer almaktadır. Makdisî'ye göre burası dağlık bir bölge olmasına rağmen şehre farklı bir pozisyonda bakıldığında Lâz'ın vadi konumunda olduğu zikredilir.²²⁶

Kûzûk (كوزوك), dağlar arasında yer almakta olup şehirde üzümün hiç eksik olmadığı kaydedilmektedir. Şehrin menekşe ve reyhan bitkisi boldur.²²⁷

'Abbâdân (عبّادان), Hûzistân'ın Irak sınırında bulunan iklimi sıcak ve nemli olan bir şehridir. Makdisî her ne kadar 'Abbâdân'ın Basra'ya bağlı olduğunu zikretse de diğer İslâm coğrafyacıları burayı Hûzistân'dan saymıştır. Nâsır-ı Hüsrev, şehrin bir ada görünümünde olduğundan bahsetmiş ancak İbn Havkal ve İstahrî sadece liman şehri olduğunu zikretmişlerdir. Buradan Vâsıt başta olmak üzere diğer bölgelere tuz ihraç edilir.²²⁸

²²³ İstahrî, s. 96; **Hudûdü'l-âlem**, s. 90; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. III, s. 439-440; Ebü'l-Fidâ, s. 258.

²²⁴ İstahrî, s. 96; Makdisî, s. 426; Ebü'l-Fidâ, s. 258; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 296; P. Schwarz - A. Miquel, "Karkha", **EI²**, C. IV, s. 653-54.

²²⁵ Makdisî, s. 432.

²²⁶ Makdisî, s. 432.

²²⁷ Makdisî, s. 432.

²²⁸ İstahrî, s. 37, 96; **Hudûdü'l-âlem**, s. 408; Nâsır-ı Hüsrev, s. 139; Makdisî, s. 616; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. IV, s. 74-75; Himyerî, s. 407; Ebü'l-Fidâ, s. 257; İbn Battûta, C. I, s. 270 v.d.; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 82; M. Streck, "Abbâdân", **IA**, C. I, s. 8; L. Lockhart, "Abbadan", **EI²**, C. I, s. 5; Cevat Rüştü Gürsoy, "Abadan", **DIĀ**, C. I, s. 6; L. P. Elwell-Sutton, "Ābādān", **EIr**, C. I/I, s. 51-53.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜVEYHÎLER DÖNEMİNDE HÛZİSTÂN

A) BÜVEYHÎLERİN HÂKİMİYETİNE KADAR HÛZİSTÂN

İran tarihinin en eski yerleşim yerlerine sahip olan Hûzistân'da ilk yerleşim M.Ö. yaklaşık 4. bin yılda başlamıştır. Böylelikle İran'ın ilk büyük şehirleri de bu bölgede ortaya çıktı. Babiller buraya Elamtu adını vermiş daha sonra İbraniler bunu Elam'a çevirmiştir. Ayrıca Tevrat'ta²²⁹ da Elam ismine yer verilmektedir. Bölgenin yerlileri ise Heltamti demişlerdir. Şüphesiz bu yerleşimler sonucu Elam'da ortaya çıkan şehirlerden en önemlisi Sûs (Şûş) ve Avan site devletleriydi. Bunlar birbiriyle sürekli ticarî ve siyasî ilişkilere girmek suretiyle bölgede kültür ve medeniyeti geliştirmişlerdir. Bu ilişkiler neticesinde Elam çivi yazısı ortaya çıkmış ve daha sonraki dönemlerde de kullanılmaya devam edilmiştir.²³⁰

M.Ö. 2. bin yılda Türkistan steplerinde yaşayan Aryâîler²³¹; soğuk hava koşullarının artması, hayvanlar için otlakların azalması ve etraftaki kavimlerin baskıları nedeniyle göç etmek zorunda kaldı. Aynı bin yılın ikinci yarısında, Aryâîlerin bir kısmı Hindistan taraflarına gitti ve diğer bir kısmı da İran'a giderek İranlı bir kavim hâline geldi. Aryâî ırkının içinde bulunan muhtelif gruplar (Medler, Persler, Partlar) İran'ın değişik bölgelerine dağıldılar.²³² İran'ın batısındaki dağlık bölgelere yerleşen Medlerin kuzeyinde Âsur, güneyinde ise Bâbil devletleri bulunuyordu. Medler, Bâbil Devleti'yle anlaşıp, Âsur devletini ortadan kaldırarak hâkimiyet alanını oldukça genişletti. Medler,

²²⁹ Ezra 4:9, Nehemya 7:34 Daniel 8:2

²³⁰ M. Şemseddin Günaltay, **İran Tarihi (Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar)**, C. I, Ankara 1948, s. 10-11; İmâm Ahvâzî, **Târih-i Hûzistân**, nşr. A. Rûhbahşân, Tahran 1379 hş, s. 20; E.A. Grantovski, **Târih-i İran ez zemân-ı bâstân ta imrûz**, çev. Keyhüsrev Keşâverzi, y.y. 1359, s. 44-45; I.M. Diakonoff, "Elam", **CHI**, C. II, s. 5-6; M. Mokri, "Iran", **EI**², C. IV, s. 11-12; F. Vallat, "Elam, The History of Elam" **EIr**, C. VIII/III, s. 301-313.

²³¹ Hint-Avrupa kavimlerindendir.

²³² Med kabilesi batı, Pars kabilesi güney ve Part kabilesi ise kuzey doğu İran'a yerleşti.

Hûzistan'ı da içine alacak şekilde Mezopotamya'da büyük bir imparatorluk hâline geldi.²³³

M.Ö. 700 yıllarına yakın Pers kavminin başında Ahamenî diye bir kral bulunuyordu. Ahamenî'nin torularından II. Kyros, M.Ö. 559 yılında Perslerin başına geçene kadar Persler, Astyages'in liderliğindeki Med İmparatorluğu'na vergi veren vasal bir devlet durumundaydı. Daha sonra II. Kyros, büyük bir isyan hareketi başlatarak M.Ö. 550 yılında Med İmparatorluğu'na son vermiş ve dedesinin adıyla anılacak olan Ahamenî Pers İmparatorluğu'nu kurmuştur (M.Ö. 550-331). Kısa süre içerisinde Bâbil, Fenike ve İyonya şehirlerini ele geçirerek ülkenin zenginleşmesini sağlamıştır. Kuzeyden gelebilecek tehlikeyi önlemek için Saka (İskit) İmparatorluğu üzerine sefere çıktı ancak yapılan savaşta ölünce yerine oğlu Kambis geçmiştir. Onun zamanında ülkede çok sayıda isyan baş göstermiştir. Kambis'in ölümünden sonra I. Darius başa geçmiştir. Onun zamanında Ahamenî İmparatorluğu en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Yönetimi kolaylaştırmak adına imparatorluk eyaletlere bölünmüş ve her bir eyalete birer askerî vali (satrap) tayin edilmiştir. Ülkenin sınırlarının genişlemesinden dolayı farklı yerlerde başkentler kurulmuştur. Sûs şehri imar ettirilerek imparatorluğun başkentlerinden birisi yapılmıştır. Med İmparatorluğu'nda olduğu gibi bu dönemde de Elam yazısının kullanılması sonucu Elamlılar devletin üst kademelerinde yer almışlardır. Bu dönemde başlayan Pers-Makedon savaşları imparatorluğun sonunu hazırlayan gelişmelerden birisi olmuştur.²³⁴

İskender, doğu seferine çıktığı sırada Ahamenîlerin başında III. Darius bulunmaktaydı. Uzun süren savaşlarda zayıf düşen Ahamenîler, İskender'in ordusuna karşı fazla direnç gösterememişti. İran sahasına Hûzistân'dan giren İskender'in askerleri

²³³ M. Şemseddin Günaltay, **a.g.e.**, s.106-126; Muhammed Cevad Meşkur, **Târih-i İran zemin**, Tahran 1366 hş. s. 19; İmâm Ahvâzî, **a.g.e.**, s. 33; E.A. Grantovski, **a.g.e.**, s. 68-73; I.M. Diakonoff, "Media", **CHI**, C. II, s. 36-148; Esko Naskali, "İran (Başlangıçtan Müslümanların Fethine Kadar)", **DİA**, C. XXII, s. 394; M. Mokri, **a.g.m.**, s. 11-12;

²³⁴ M. Şemseddin Günaltay, **a.g.e.**, s.70 v.d.; Muhammed Cevad Meşkur, **a.g.e.**, s. 24-25; J.M. Cook, "The Rise of the Achaemenids and Establishment of Their Empire", **CHI**, C. II, s. 209 v.d.; İmâm Ahvâzî, **a.g.e.**, s. 39; E.A. Grantovski, **a.g.e.**, s. 76 v.d.; Esko Naskali, **a.g.m.**, s. 394; R. Schmitt, "Achaemenid Dynasty", **Eİr**, C. I/IV, s. 414-415.

Kârûn nehri boyunca ilerlemiştir. İskender, M.Ö. 323 yılında seferden dönerken Bâbil’de ölen İskender’den sonra ülke onun komutanları tarafından paylaşıldı. Kuzey Suriye’de ortaya çıkan Selevkos, kısa zaman içinde Hûzistân’ı da kapsayacak şekilde hâkimiyetini genişleterek İran üzerinde otorite kurmuş oldu. Böylece ilk defa İran’da İranlı olmayan bir hanedan devlet kurmuş oldu. Bu dönemde Hûzistân bölgesi Yunan kültürü ve medeniyeti etkisi altında kalmıştır. Hatta kendilerinden sonra İran coğrafyasında kurulan Partlar, M.S. 77 yılına kadar paralarında Yunan harflerini kullanmışlardır. Selevkoslar (Selefkiler)’in Roma İmparatorluğu’na karşı verdiği uzun mücadelelerden sonra devletin otoritesi zayıflayınca bu otorite boşluğundan faydalanan Parthia eyaletindeki Parni kabilesinin reisi Arsakes’in öncülüğünde isyan hareketi başladı. Selevkoslar bu isyan sonucu güçlerini yitirdi ve M.Ö. 247 yılında İran’dan çıkarıldı.²³⁵

Yaklaşık 470 yıl İran’da hüküm süren Partlar (Eşkânîler), Aryâi devletlerin sonuncusuydu. Kendilerini Ahamenîlerin vârisi olarak gören imparatorluğun sınırları batıda Mezopotamya’nın tamamı, doğuda Hindistan, kuzeyde Kafkasya’ya kadar uzanan toprakları oluşturunuyordu. Partlar, doğal olarak kendilerinden önce bu topraklarda hüküm süren Selevkosların idarî, iktisâdî ve içtimaî yapılarından etkilenmişlerdir. Bunun en belirgin örneği, Yunan şehir devletleri gibi İran topraklarında benzer şehir devletlerinin kurulmuş olmasıdır. Hûzistân’ın önemli şehirlerinden biri olan Sûs’ta da “polis” yani şehir devleti tesis edilmişti.²³⁶ İpek yoluna hâkim olabilmek için Roma İmparatorluğu ile girişmiş olduğu uzun mücadeleler sonucu Partlar oldukça zayıfladı. O sırada Fars eyaletinin hâkimi olan Erdeşîr-i Bâbekân bunu fırsat bilerek Part İmparatorluğu’na karşı isyan başlattı. Bu isyan sonucu Fars, Hûzistan, Kirmân’ı ele geçiren Erdeşîr daha sonra

²³⁵ Muhammed Cevad Meşkur, **a.g.e.**, s. 57-60; İmâm Ahvâzî, **a.g.e.**, s. 54 v.d; E.A. Grantovski, **a.g.e.**, s. 111 v.d.; E. Bickerman, “The Seleucid Empire”, **CHI**, C. III/I, s. 3 v.d; Esko Naskali, **a.g.m.**, s. 394; Rolf Strootman, “Seleucid Empire”, <http://www.iranicaonline.org/articles/seleucid-empire>

²³⁶ İmâm Ahvâzî, **a.g.e.**, s. 66.

Partların mahallî hükümdarlarını hâkimiyeti altına almıştır. Böylelikle Erdeşîr'in girdiği bu isyan neticesinde Part hanedanı ortadan kalktı.²³⁷

Erdeşîr-i Bâbekân tarafından kurulan Sâsânî İmparatorluğu (226-651), adını Erdeşîr'in dedesi İstahr'daki Anahita âteşkedesinin koruyucusu Sâsân'dan almaktadır. Erdeşîr döneminde devletin toprakları Ahamenî İmparatorluğu'nun sınırlarına ulaştı. Erdeşîr'in oğlu I. Şâpûr (240-272), ülkesinin zenginleşmesi için yeni şehirler kurup imar faaliyetlerinde bulundu. Kurmuş olduğu şehirlerden birisi de Cündişâpûr şehridir. 256 yılında Roma topraklarına saldıran I. Şâpûr, bu toprakları yağmaladığı sırada İmparator Valerianus (252/253-260) ile karşılaştı. I. Şâpûr, yapılan savaşta Valerianus ve askerlerini esir aldı.²³⁸ Esir alınan imparator ve Roma askerleri, Şüşter'e getirilerek şehrin onarım ve inşasında çalıştırıldı. Ayrıca I. Şâpûr; sanatçılar, bilginler ve işçilerden oluşan kalabalık bir grubu da Cündişâpûr'a getirerek burasının entelektüel bir şehir olmasını sağladı. Yine bu dönemde Ahvâz, Rîşehr, Dizfûl şehirleri ile bu bölgede sulamanın yaygınlaştırılması için Masrukân Kanalı inşâ edildi. Sâsânî hükümdarları I. Şâpûr ve II. Şâpûr (309-379) döneminde Hûzistân'ın iktisadî alt yapısını geliştirmek için civar bölgelerden muhtelif insan gruplarını buraya göç ettirmişlerdi. I. Hürmüz Enûşîrvân (531-579) zamanında Sâsânî İmparatorluğu dört idarî bölgeye taksim edilmişti. Bu taksime göre Hûzistân, Nimrûz eyaletinin sınırları içinde bulunuyordu. Hûzistân da kendi içerisinde Cündişâpûr, Sûs, Şüşter, Nehr-i Tîrî, Menâzir, İzec, Râmhürmüz olmak üzere yedi kısma ayrılmıştı.²³⁹

Hız. Peygamber tarafından İslâm Devleti'nin Medine'de temelleri atıldıktan sonra devletin başına geçen Hulefâ-yi Râşidîn döneminde ilk defa Arap Yarımadası'nın dışında fetihlerde bulunulmuştu. Özellikle Hız. Ömer devrinde bu fetih harekâtı İran'ı da

²³⁷ Muhammed Cevad Meşkur, **a.g.e.**, s. 61-78; İmâm Ahvâzî, **a.g.e.**, s. 66-67; E.A. Grantovski, **a.g.e.**, s. 133 v.d; A.D.H. Bivar, "The Political History of Iran under the Arsacids", **CHI**, C. III/I, s. 21 v.d; Esko Naskali, **a.g.m.**, s. 394-395; K. Schippmann, "Arsacids ii. The Arsacid Dynasty", **EIr**, C. II/V, s. 525-536.
²³⁸ Emine Bilgiç, "Pers Kralı I. Şapur'un Roma İmparatoru Valerianus'u Esir Alması", **MJH**, C. II/2, s. 25-34.

²³⁹ Muhammed Cevad Meşkur, **a.g.e.**, s. 79 v.d.; İmâm Ahvâzî, **a.g.e.**, s. 76-77; E.A. Grantovski, **a.g.e.**, s. 156; R. N. Frye, "The Political History of Iran under the Sasanians", **CHI**, C. III/I, s. 116 v.d; V. F. Büchner, "Sâsânîler", **İA**, C. X, s. 244; Esko Naskali, "Sâsânîler", **DİA**, C. XXXVI, s. 174-176; A. Shapur Shahbazi, "Sasanian Dynasty", **EIr**, <http://www.iranicaonline.org/articles/sasanian-dynasty>.

içine alacak şekilde genişlemişti. Kadisiye Savaşı ile savunma hatları dağılan Sâsânîler hızlı bir şekilde çekilerek başkent Medâin'i Müslümanlara bırakmışlardı (15/636). Sa'd b. Ebû'l-Vakkâs, 12.000 kişilik bir orduyla Celûlâ Savaşı'nda Sâsânîleri yenerek (16/637) Hûzistân'a giden yolun tamamen açılmasını sağlamıştır.²⁴⁰

Hûzistân, Irak'ın fethi tamamlandıktan sonra Hz. Ömer zamanında kurulan Basra şehrinin karargâh hâline getirilmesiyle (14/635) İran'a yapılacak olan seferler için üs olarak kullanıldı. Ebû'l-Musa el-Eş'arî, Basra valiliğine getirilince (17/638) İran'ın fethi hız kazandı. Kısa zamanda İslâm orduları tarafından Hûzistân'ın başlıca şehirleri Ahvâz, Sûs, Şüşter, Menâzir ve Râmhürmüz ele geçirildi. Bu sırada Sâsânî hükümdarı III. Yazdicerd (Hürmüzân) karşı koymaya çalışsa da başarılı olamadı. Şehirlerden bazıları savaş, bazıları da sulh yoluyla alındı. Cündişâpûr da anlaşmalı olarak şehri Müslümanlara terk eden şehirlerin arasında yer alıyordu. Hz. Ömer devrinde Hûzistân coğrafyasının neredeyse tamamı fethedildi.²⁴¹

İslam Devleti'nin hâkimiyeti altına girmek istemeyen Hûzistân halkı, yeni yönetimi benimsemekte zorlanmıştı. Bu nedenle İslâm fetihlerinin ilk zamanlarında Hûzistân'da başkaldırı hareketleri sıkça rastlanılan bir durumdu. Nitekim Hz. Osman'ın vefatından sonra Hz. Ali ile Muâviye'nin mücadelesi sırasında meydana gelen otorite boşluğunda Hûzistân'ın muhtelif şehirlerinde isyan hareketleri görmektediriz.²⁴²

Hz. Ali'nin İbn Mülcem adında bir Hâricî tarafından şehit edilmesinden sonra uygun ortam yakalayan Muâviye, 40 (661) yılında Emevî Devleti'ni kurdu. İlk işi oğlu

²⁴⁰ el-Belâzürî, s. 370-371; Dîneverî, **Ahbârü't-tvâl**, s. 180 v.d.; Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, C. II, s. 145; Taberî, **Tarih**, C. III, s. 578; Kudâme İbn Cafer, **Kitâbü'l-harâc**, s. 70 v.d.; İmâm Ahvâzî, **a.g.e.**, s. 143; Hüseyin Zerrinkûb, "The Arabs Conquest of Iran and Its Aftermath", **CHI**, C. IV, s. 10-11; Mustafa Fayda, "Celûlâ Savaşı", **DİA**, C. VII, s. 272; Hayrettin Yücesoy, "Kâdisiye Savaşı", **DİA**, C. XXIV, s. 136.

²⁴¹ el-Belâzürî, s. 545-560; Dîneverî, s. 191 v.d.; Taberî, **Tarih**, C. IV, s. 72-77; Kudâme İbn Cafer, **Kitâbü'l-harâc**, s. 84; **Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas**, yay. Muhammed Ramazanî, Tahran 1939, s. 276; İmâm Ahvâzî, **a.g.e.**, s. 145; Hüseyin Zerrinkûb, **a.g.m.**, s. 14-15; Abdulhalik Bakır, "Basra", **DİA**, C. V, s. 109.

²⁴² el-Belâzürî, s. 549, 550, 553; Dîneverî, s. 334 v.d.; Kudâme İbn Cafer, **Kitâbü'l-harâc**, s. 84; İmâm Ahvâzî, **a.g.e.**, s. 153-162; Hüseyin Zerrinkûb, "The Arabs Conquest of Iran and Its Aftermath", **CHI**, C. IV, s. 27; Recep Uslu, "Hûzistân", s. 436.

Büsr b. Ebû'l-Ertât'ı Basra, Hûzistân ve Fars bölgelerinin valiliğine getirmek oldu. Onun yerine geçen ve daha önce Basra valiliği yapmış olan Abdullah b. Âmir, Ahvâzlılardan oluşan bir grup Hâricînin ayaklanmasına karşı müdahale etmediği gerekçesiyle azledildi. Muâviye, Âmir'in yerine Ziyâd b. Ebîh'i vali tayin etti. Onun zamanında Ahvâz'ın dağlarından getirtilen taşlar ile Kûfe'ye gösterişli cami inşa edildi. Daha sonra Ezârika adıyla meşhur olan Hâricî grubun lideri Nâfi' b. Ezrak halifelik iddiasında bulundu. Ziyâd b. Ebîh'in, o sırada Basra hâkimi olan İbn Zübeyr ile Dûlâb²⁴³ mevkiinde yapılan savaşta öldürülmesi sonucunda Hâricîler Ahvâz ve Hûzistân'ın muhtelif bölgelerine kaçtı (65/685). Emevîlerin Haccâc b. Yûsuf'u Irak valiliğine getirmesinden sonra Haccâc, vergi ödemek istemeyen Kâbülistan'ın Türk hükümdarı Rutbîl'in üzerine İbnü'l-Eş'as'ı gönderdi. Yolda Haccâc'a isyan eden İbnü'l-Eş'as geri dönerek Şüşter'de Haccâc'ın başında bulunduğu orduyu bozguna uğrattıysa da daha sonrasında Deyrûlcemâcim Savaşı'nı kaybetmesi sonucu birlikleri dağıldı. 129 (746) yılına gelindiğinde Ca'fer-i Tayyâr'ın soyundan gelen ve Cenâhiyye hareketinin lideri olan Abdullah b. Muâviye, Emevîler'e isyan ederek Hûzistân dâhil Cibâl, İstahr ve Kumis'i ele geçirdi.²⁴⁴

Horasan'da Emevî idaresine karşı başlayan isyan neticesinde 132 (750) yılında Abbâsî Devleti kurulmuştur. Abbâsîler, Hûzistân'ın stratejik konumu itibarıyla devletin ilerlemesine katkı sağlayacak veya gerilemesine neden olacak bir yer olarak gördüklerinden buraya oldukça önem verdi. Hz. Ali'nin soyundan gelen Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin Medine'de Abbâsîler aleyhine isyan etti. Bunu öğrenen Nefsüzzekiyye'nin Basra'da bulunan kardeşi İbrahim, burada kendisine Ahvâz ve Fars'tan tâbi olan çok sayıda kişi ile ağabeyinden daha şiddetli bir isyan hareketi başlattı (145/762). İbrahim çok kısa sürede Ahvâz ve çevresini ele geçirdi. Bu durumu haber

²⁴³ Yâkût, Ahvâz ile Dûlâb arasını dört fersah olarak zikretmiştir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 485-486.

²⁴⁴ el-Belâzürî, s. 579 v.d. Dîneverî, s. 334 v.d.; Taberî, **Tarih**, C. V, s. 167-170; Kudâme İbn Cafer, **Kitâbü'l-harâc**, s. 90-91; İbnü'l-Esîr, C. V, s. 270 v.d.; **Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas**, s. 300-301; Krş. İmâm Ahvâzî, **a.g.e.**, s. 157; İsmail Yiğit, "Emevîler", **DİA**, C. XI, s. 91; Abdülkerim Özeydin, "Büsr b. Ebû Ertât", **DİA**, C. VI, s. 494; Hakkı Dursun Yıldız, "İbnü'l-Eş'as", **DİA**, C. XXI, s. 32; İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfi", **DİA**, C. XIV, s. 427-428. İrfan Aycan, "Ziyâd b. Ebîh", **DİA**, C. XLIV, s. 480.

alan Halife Mansûr; Medine ve Rey’de bulunan birliklerine haber vererek derhâl İbrahim’in üzerine giderek isyanı bastırmalarını istedi. Yapılan savaşta Abbâsîler üstün gelerek İbrahim’den Ahvâz’ı geri aldılar. Daha sonra Kûfe yakınlarında Bâhamrâ denilen mevkide yapılan savaşta İbrahim öldürüldü.²⁴⁵

Abbâsî Halifesi Me‘mûn (813-833) zamanında güç kazanan Tâhir b. Hüseyin (821-822), Horasan’da bağımsızlığını ilân ederek Tâhirîler²⁴⁶ (821-873) olarak bilinen devleti kurdu. O, hâkimiyetini Hûzistân, Fars ve Basra bölgelerine kadar genişletti. Ancak kendisinden sonra yerine geçen oğlu ve torunu devleti iyi yönetemedi. Ya‘kûb b. Leys es-Saffâr (861-879)’ın adına izafeten Saffârîler²⁴⁷ (861-1003) olarak adlandırılan devletin, hâkimiyet alanını genişletmesiyle birlikte Tâhirîlerin Hûzistân’daki varlıkları sona erdi. Bu sırada Ahvâz merkezli çıkan Zencî İsyanı (869-883) neticesinde Übülle, Abadan, Ahvâz ve Basra gibi şehirler tamamen tahrip oldu. Abbâsîlerin içinde bulunduğu karışık ortamdan faydalanan Ya‘kûb b. Leys, Horasan’ı kendi idaresi altına aldıktan sonra Fars bölgesi üzerine yürüdü. Burayı ele geçirdikten sonra Hûzistan üzerinden Bağdat’a doğru yola çıktı. Ancak Bağdat ile Medâin arasında Deyrülâkûl denilen mevkide Abbâsî ordusuna yenilen Ya‘kûb b. Leys, Hûzistân’ın Cündişâpûr şehrine çekilerek burayı başkent ilân etti ve kısa bir süre sonra da burada vefat etti (265/879).²⁴⁸

Hûzistân’a hâkim olan hanedanlardan bir diğeri de Berîdîlerdi. Ya‘kûb b. Leys’in ölümünden sonra Saffârîler, bölgede hâkimiyetlerini kaybederek yerini

²⁴⁵ Dîneverî, s. 443; Taberî, **Tarih**, C. VII, s. 552 v.d.; Me’sûdî, **et-Tenbih**, s. 241; İbnü’l-Esîr, C. V, s. 457 v.d.; **Mücmelü’t-tevârih ve’l-kıyas**, s. 331; Krş. İmâm Ahvâzî, **a.g.e.**, s. 166; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, **DİA**, C. I, s. 36; Mustafa Öz, “İbrahim b. Abdullah”, **DİA**, C. XXI, s. 283; a. mlf, “Muhammed b. Abdullah el-Mehdî”, **DİA**, C. XXX, s. 490; Nahide Bozkurt, “Mansûr”, **DİA**, C. XXVIII, s. 5-6.

²⁴⁶ V. V. Barthold, “Tâhirîler”, **İA**, XI, s. 636-637; Hasan Kurt, “Tâhirîler”, **DİA**, C. XXXIX, s. 403.

²⁴⁷ Saffârîler Devleti hakkında detaylı bilgi için bkz. C. E. Bosworth, “The Tahirids and Saffarids”, **CHI**, C. IV, s. 90-135; Erdoğan Merçil, “Saffarîler”, **DGBİT**, C. V, s. 417-449.

²⁴⁸ Dîneverî, s. 455-456; Taberî, **Tarih**, C. IX, s. 546-547; Me’sûdî, **et-Tenbih**, s. 257; Gerdîzî, **Zeynü’l-ahbâr**, s. 311; **Târih-i Sistân**, s. 233; İbnü’l-Esîr, C. VII, s. 271; Nüveyrî, **Nihâyetü’l-ereb**, C. XXV, s. 234; Krş. İmâm Ahvâzî, **a.g.e.**, s. 180; V.V. Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 234; Hasan Kurt, “Tâhirîler”, s. 403; Mustafa Demirci, “Zenc”, **DİA**, C. XLIV, s. 250; Erdoğan Merçil, “Saffarîler”, **DİA**, C. XXXV, s. 464; a. mlf., “Ya‘kûb b. Leys”, **DİA**, C. XXXV, s. 463; C. E. Bosworth, “The Tahirids and Saffarids”, **CHI**, C. IV, s. 113;

Abbâsîlere bıraktılar. Berîdîlerin lideri konumunda bulunan Ebû'l-Abdullah el-Berîdî, Abbâsî veziri Ali b. İsâ ile ters düşünce vezir İbn Mukle'ye 20.000 dirhem rüşvet vererek Ahvâz'ın vergilerini toplama görevini üstlendi. Berîdîler görev esnasında birçok usulsüz olaylara karışmışlar ve halka ağır vergiler yükleyerek büyük bir servetin sahipleri olmuştu. Berîdî ailesi, Halife Muktedir-Billâh tarafından tutuklandıkları zaman 400.000 dinar gibi yüklü bir kefalet ücreti ödeyerek hapisten kurtuldu. Yeniden Ahvâz'a hâkim olduktan sonra tutumlarında herhangi bir değişiklik olmamış bilakis devletin hazinelerini kendi zimmetlerine geçirmeye devam etmişlerdi. Halife Râzî-Billâh (322-329/934-940), Berîdîlerin üzerine Emîrû'l-ümerâ İbn Râik (ö. 330/942)²⁴⁹ kumandasında bir ordu gönderdiyse de başarılı olamadı. Berîdîler, Râik ile bir süre mücadele ettikten sonra bu defa da Büveyhîler ile anlaşamadılar. Daha sonra Ahmed b. Büveyh tarafından Hûzistân'dan çıkarıldılar (334/945).²⁵⁰

B) BÜVEYHÎLER HÂKİMİYETİNDE HÛZİSTÂN

Büveyhî hanedanının (Âl-i Bûye) kurucusu olan Büveyh b. Fennâ Hüsrev'in Sâsânî İmparatoru Behrâm-ı Gûr'un soyundan geldiği rivayet edilmektedir.²⁵¹ Bunun yanında Büveyhîlerin Behrâm-ı Gûr'un değil de onun veziri olan Mihr Narse'nin soyundan geldiğini de savunanlar olmuştur.²⁵² İbn Hallikân Büveyhîlerin 17 farklı şeceresinin olduğunu belirtmiştir²⁵³

²⁴⁹ Ahmet Ağırakça, "İbn Râik", **DİA**, C. XX, s. 242.

²⁵⁰ Abdülkerim Özaydın, "Berîdîler", **DİA**, C. V, s. 501; Ahmet Güner, "Muizzüddevl", **DİA**, C. XXXI, s. 99

²⁵¹ İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 220 v.d.; Müstevfî, **Târîh-i güzîde**, s. 409; Ali Asgar Fakîhî, **Âl-i bûye ve evzâu zamân-i îşân bâ nemûdârî ez zendegî-yi merdom-i ân asr**, Tahran 1365 hş., s. 90; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", **DİA**, C. VI, s. 496; Sâdık Seccâdî, "Âl-i Bûye", **DMBİ**, C. I, s. 629; İran'da İslâm sonrası kurulan yerel hanedanlar kendilerinin İslâm öncesi tanınmış bir nesepten geldiklerini iddia etmeleri oldukça sık rastlanan bir durumdur. Bkz. Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", **DİA**, C. XLIV, s. 498-499.

²⁵² K.V. Zettersteen, "Büveyhîler", **İA**, C. II, s. 843.

²⁵³ İbn Hallikân'ın İngilizce tercümesinde Büveyhîlerin 17 tane daha farklı şeceresinin olduğu belirtilmiştir. İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, İng. çev. De Slane, C. I, s. 157 dn 1.

Büveyhîlerin mensup olduğu Deylem kavmi²⁵⁴, Sâsânî İmparatorluğu döneminde savaşırlığı ile ön plana çıkan bir kavim olduğundan genellikle orduda istihdam edilmişlerdi. İslâm fetihleri İran'ın kuzeyine ulaştığında Taberistân ele geçirilmesine rağmen hemen batısındaki Deylem uzun bir müddet kontrol altına alınamadı. Hulefâ-yi Râşidîn zamanından Abbâsî Halifesi Me'mûn dönemine kadar bu bölgeye on yedi sefer düzenlenmiş yine de ele geçirilememiştir. Bu nedenle Deylem halkı İslâm akınlarına karşı direnerek İslâm'ı kabule yanaşmamıştır.²⁵⁵ Ancak Abbâsîlerin baskılarından kaçan Ali evladının bu bölgeye sığınmasından sonra İslâm yayılmaya başlamıştır. İlk sığınanlardan birisi Nefsüzzekiyye'nin üvey kardeşi Yahyâ b. Abdullah'tı. Yahyâ, Deylem'de bulunduğu zaman zarfında halka İslâm'ı anlatmış ve onun teşvikiyle Deylemliler arasında İslâm dini az da olsa yayılmaya başlamıştı. Daha sonra “Dâî-i Kebîr” ve “Dâî-İlelhak” unvanlarıyla tanınan Hasan b. Zeyd (ö. 270/884), Taberistân ve Deylem Zeydî Devleti'ni kurarak bu bölgelerde İslâm'ın yaygınlaşmasını sağladı. Hasan'ın ölümünden sonra kardeşi Muhammed b. Zeyd (ö. 287/900)'ün kısa süreli hâkimiyetinden sonra yerine geçen bölgeye daha önceden dâî²⁵⁶ sıfatıyla gelmiş olan Taberistân Zeydîleri'nin üçüncü hükümdarı olan Hasan el-Utrûş (ö. 304/917)'un Deylem'i karış karış gezerek tebliğ faaliyetlerinde bulunduğu ve İslâmlaşmanın en çok bu dönemde olduğu rivayet edilir. Utrûş, Taberistân'ın doğusuna İslâm'ı tebliğ için gittiğinde Abbâsîlerin Nîşâbûr ve Cürcân âmili Muhammed el-Hûzistânî, onun durumundan şüphelenerek tutuklayıp işkenceye maruz bıraktı. Hasan'ın bu tebliğ faaliyetleri sırasında Deylem ve Gîlân'da Müslüman olmayan kimsenin kalmadığından bahsedilir. Hasan daha sonra Deylem Hükümdarı Cüstân b. Vehsûdân'ı yenerek Deylem'e tam anlamıyla hâkim oldu. Utrûş'un ölümünden sonra Deylem'de siyasî birlik dağıldı ve bölgenin ileri gelen komutanlarından Mâkân b. Kâkî²⁵⁷, Esfar b. Şîreveyh (ö.

²⁵⁴ İbnü'l-Esîr, Büvehîlerin Deylem kavminden gelmesini söylemesine rağmen İbnü't-Tıktakâ, onların ülkelerinde oturdukları için böyle anıldıklarını belirtir. İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 222; İbnü't-Tıktakâ, **el-Fahrî**, s. 199.

²⁵⁵ Ebû İshak es-Sâbî, **et-Tâcî**, s. 9.

²⁵⁶ İslâm dünyasında ortaya çıkan bazı fırkalarda mezhebi yayma yetkisi verilen kimsenin görev unvanıdır. Mustafa Öz, “Dâî”, **DİA**, C. VII, s. 420-421.

²⁵⁷ C.E. Bosworth, “Makân b. Kâkî”, **EP**, C. VI, 115

319/931)²⁵⁸, Merdâvîc b. Ziyâr (ö. 323/935)²⁵⁹ ve Leyla b. Nu'man birbirlerine rakip hâline geldiler.²⁶⁰

Deylem bölgesinde siyasî istikrar bozulunca halk, bahsi geçen komutanlara sığınmak durumunda kaldı. Bu sırada Ebû'l-Şucâ' Büveyh'in oğulları, Sâ mânîlerin Deylem reisi Mâkân b. Kâkî'nin hizmetinde bulunuyordu. Mâkân b. Kâkî, girdiği mücadeleyi kaybedince Büveyhoğullarından Ali b. Büveyh ve Ebû'l-Ali Hasan, onun yanından ayrılarak Ziyârîlerin (316/928-483/1090)²⁶¹ hükümdarı Merdâvîc b. Ziyâr'ın hizmetine girdi.²⁶²

1. Büveyhîlerin Hûzistân'a Gelişi

Büveyhoğulları, Ziyârî hükümdarı Merdâvîc'in emrine girdikten sonra ailenin en büyüğü Ebû'l-Hasan Ali b. Büveyh'e stratejik bakımdan önemli bir konumda bulunan Kerec valiliği tevdi edildi. Ali, Kerec yakınlarında bulunan Hürremîler'e²⁶³ ait bazı kaleleri ele geçirdi ve ona Deylemlîlerin bazılarının katılmasıyla bölgede nüfuzunu artırdı. Bu durumdan rahatsız olan Merdâvîc'in kendisini Kerec'den çıkartmak istediğini haber alan Ali yanındakilerle birlikte İsfahân'a hareket etti. Abbâsîlere bağlı bulunan İsfahân Emîri Ebû'l-Feth Muzaffer b. Yâkût ile karşılaşan Ali, 321 (933) yılında girdiği mücadeleyi kazanarak İsfahân'ı kontrol altına aldı. İsfahân'ın Ali tarafından ele geçirildiği haberini alan Merdâvîc, kardeşi Veşmgîr'i Ali'yi takip etmesi için görevlendirdi. Veşmgîr'in geldiğini duyan Ali, Errecân'a hareket edince şehrin hâkimi

²⁵⁸ Abdülkerim Özeydî, "Esfâr b. Sîreveyh", **DİA**, C. XI, s. 373-374.

²⁵⁹ Ahmet Güner, "Merdâvîc b. Ziyâr", **DİA**, C. XXIX, s. 178-179.

²⁶⁰ İbn Miskeveyh, **Tecâribü'l-ümem**, s. 37; Humeyd el-Muhallî, **Kitâbu'l-hadâiki'l-verdiyye** (Ahbaru eimmeti'z- Zeydiyye'nin içinde), s. 197; Ebû'l-Abbâs el-Hasenî, **Kitâbü'l-mesâbih** (Ahbâru eimmeti'z- Zeydiyye içinde), s. 71-74; İbn İsfendiyâr, **Târîh-i Taberistân**, C. I, s. 284; ; **Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas**, s. 379; Krş. Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 60-61; Hasan Yaşaroglu, "Taberistan Zeydileri (250-316/864-929)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul 1998, s. 55-58; W. Madelung, "Alids" **Eİr**, C. I-VIII, s. 881; İsa Doğan, "Hasan el-Utrûş", **DİA**, C. XVI, s. 357.

²⁶¹ Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", **DİA**, XLIV, s. 498-499; C. E. Bosworth, "Ziyârids", **Eİr**, C. XI, 539-540; a.mlf, "Ziyarids" **Eİr**, <http://www.iranicaonline.org/articles/ziyarids>

²⁶² İbn Miskeveyh, s. 276-277; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 222 vd.; Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 60-61; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", s. 496.

²⁶³ Mazdek tarafından kurulan dinî harekete ve aşırı Şîa'nın tesiriyle gelişen İran kaynaklı Arap aleyhtarı değişik fırkalara verilen isimdir. Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Hürremiyye", **DİA**, C. XVIII, s. 500-501.

Ebû Bekir Muhammed b. Yâkût, Ali'ye herhangi bir mukavemet göstermeden Râmhürmüz'e kaçtı. Ali, Errecân'a hâkim olduktan sonra Errecân'dan oldukça fazla ganimet elde etti. Ali b. Büveyh, Errecân'da bulunduğu sırada Nûbendecân²⁶⁴ Emîri Ebû'l-Tâlib b. Zeyd b. Ali bir mektup aldı. O yazdığı mektupta; Ali'nin Şîrâz'a gitmesini, Yâkût'un elinde bolca miktarda mal olduğunu ve orayı ele geçirdiği takdirde güçlü bir konuma sahip olacağını bildirmişti. Ali b. Büveyh, Yâkût'un ordusunun büyüklüğünden çekinip bu teklifi kabul etmeyerek Errecân'da kalmaya devam etti. Ancak en-Nûbendecânî'nin ısrarları devam etti. Ali b. Büveyh, 321 (933) yılının Rebûlâhir ayında Nûbendecân'a hareket etti. Ali, Nûbendecân'a gelince Emîr Ebû'l-Tâlib b. Zeyd b. Ali, onun hizmetine birçok asker vermiş ve onun her türlü ihtiyacını görmeye²⁶⁵ çalışmıştı. Bu sırada kardeşi Ebû'l-Ali Hasan'ı Kâzerûn'a göndererek buradan çok miktarda ganimet ele geçirdi.²⁶⁶

2. Ali b. Büveyh Döneminde Hûzistân

Merdâvîc ile kardeşi Veşmgîr'in Fars valisi Yâkût ile yaptığı görüşmeler ve mektuplaşmaların haberini alan Ali b. Büveyh, korkuya kapılarak Mâkân b. Kâki'nin yanına dönmek için Nûbendecân'dan birlikleriyle birlikte İstahr'a oradan Beydâ'ya ve son olarak Kirmân'a geçiş için kullanılan köprüye doğru hareket etti. Yâkût, Ali b. Büveyh'den önce bölgeye gelerek köprüyü tuttu ve ona geçiş imkânı vermedi. Bunun üzerine 322 (934) yılının Cemâziyelâhir ayında iki ordu arasında bir savaş meydana geldi. Yâkût'un; Sâciyye²⁶⁷, Huceriyye²⁶⁸ ve Deylemli askerlerden oluşan on yedi bin

²⁶⁴ Fars bölgesinde Şîrâz ve Errecân arasında kalan bir şehir. **Hudûdü'l-âlem**, s. 377; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. V, s. 305.

²⁶⁵ Ebû Tâlib b. Zeyd b. Ali'nin her gün beş yüz altın sarf ettiği kaydedilmektedir. İbn Miskeveyh, s. 278.

²⁶⁶ İbn Miskeveyh, s. 277; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 224-225; Krş. Mafizullah Kabir, **The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)**, Calcutta 1964, s. 4; Abbas Perviz, **Târîh-i Deyâlîme ve Gazneviyân**, y.y. 1332 h.ş, s. 12-14; Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 94 vd.; İbrahim Selmân Kürevî, **el-Büveyhîyyûn ve'l-hilâfetu'l-abbâsiyye**, Safât 1982, s. 91-92; İmâm Ahvâzî, **a.g.e.**, s. 197; Heribert Busse, "Iran under the Buyids", **CHI**, C. IV, s. 254-255; Tilman Nagel, "Buyids", **Eİr**, C. IV/VI, s. 579; Ahmet Güner, "İmâdûddeve", **DİA**, C. XXII, s. 173.

²⁶⁷ Abbâsî, muhafız ordusunun Türk asıllı kumandanlarından Yûsuf b. Ebû's-Sâc'a bağlı olarak hizmet gören kitalardır. Geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Sâcoğulları", **DGBİT**, C. VI, s. 81-136; Mustafa Zeki Terzi, "Gulâm", **DİA**, C. XIV, s. 180.

²⁶⁸ Abbâsîler'de halifenin özel hizmetlerini yürütmek, onu korumak ve törenler sırasında yanında bulunan askerî birliğe verilen isimdir. Mustafa Zeki Terzi, "Gulâm", s. 180.

askeri, Ali b. Büveyh'in ordusunda ise sekiz yüz kişi bulunmaktaydı. İlk iki gün savaş Yâkût'un üstünlüğüyle devam etse de üçüncü gün Ali'nin lehine dönmeye başladı. Yâkût'un ordusundaki kalabalık bir yaya grubu, ellerinde gaz dolu şişeler taşıyorlardı. Saldırı için bu şişeleri ateşe verdiklerinde rüzgâr tersine dönerek alevler kendi üzerlerine gelmeye başladı. Bunun üzerine Yâkût'un ordusu paniğe kapıldı ve ordusunun dengesi bozuldu. Ali b. Büveyh'in kardeşi Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Büveyh de 30 kişilik savaşçı birliğiyle Yâkût'un ordusuna hücum etti. Bu saldırı sonrasında Yâkût'un ordusu ağır bir hezimete uğradı ve Şîrâz'a doğru çekildi. Bunun bir taktik olduğunu düşünen Ali b. Büveyh temkinli davrandı ancak geri çekilmenin yenilgiyi kabulleniş olduğunu anlayınca Şîrâz'a doğru hareket etti. Ali'nin ilk uğradığı yer Şîrâz'dan altı fersah uzaklıkta olan Zerkân köyü oldu. O, buradan hareket ettikten sonra Dînekân adlı köye geldi. Şîrâz'a bir fersah mesafede kurulan çadırlarda bir süre beklemeyi tercih etti. Zira Yâkût'un ordusu çok fazla yıpranmamış ve Ali'nin ordusu ile ciddi bir muharebeye girmemişti. Bu nedenle şehir savunması yapacağı düşüncesiyle ordusunu savaş düzenine sokmak için çalışmalara başladı. Fakat Ali b. Büveyh'in çadırına Yâkût'un ve Ali b. Halef b. Tannâb'ın Şîrâz'ı terk ettiklerine dair bir haber ulaştı. Ali de önden bir grup Deylemliler ile birlikte çeşitli sınıflardan oluşturulan askerî birliği asayişli sağlamaları için şehre gönderdi. Deylemliler şehre girip çarşıya dağıldıkları bir zamanda zencilerden ve kölelerden oluşan bir grup, Deylemlilerden yetmiş kişiyi katlettiler. Ali, durumu öğrenir öğrenmez kardeşi Ahmed b. Büveyh'i, Deylemlilerden oluşan seksen kişilik bir birliğin başına geçirerek şehre gönderdi. Şehre girdikten sonra zencilerden yaklaşık bin kişiyi öldüren Ahmed, bir müddet sonra durumu kontrol altına aldı. Daha sonra bir tellal çağırıp Şîrâz'da Yâkût'un askerlerinden ve taraftarlarından kimsenin kalmamasını ve kaldığı takdirde canının ve malının kendisine mubah kılınmış sayılacağını halka ilân etti. Bu ilândan kısa bir süre sonra şehir Yâkût'un adamları tarafından boşaltıldı.²⁶⁹

²⁶⁹ İbn Miskeveyh, s. 278-279; Hemedâni, **Tekmile**, s. 292; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 229-230; Krş. Hasan Müneymine, **Târîhu'd-devleti'l-büveyhîyye es-siyâsî ve'l-ictimâî ve's-sekâfî: Mukâtâtü fâris**, Beyrut 1987, s. 123; Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 97-99; Abbas Perviz, **a.g.e.**, s. 57; İbrahim Selmân Kürevî, **a.g.e.**, s. 95-96; Khanoghlan Hacıyev, "İrak Büveyhîleri'nin kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-

Bu sırada Abbâsî halifesi el-Kâhir Billâh (929, 932-934) hal' edilip yerine er-Râzî Billâh geçti. Halife, vezirliğe Ebû'l-Âli b. Mukle (ö. 328/940)'yi hâcibliğe ise İbn Râik'i getirdi. İbn Râik, Halife el-Kâhir'in son zamanlarında Muhammed b. Yâkût'u Ahvâz'dan uzaklaştırmış ve Yâkût'un elinde Sûs ve Cündişâpûr'dan başka şehir kalmamıştı. İbn Râik, İsfahân emîrliğini ele geçirme arzusundaydı. O, İsfahân'a doğru giderken yolda Muhammed b. Yâkût'un, kendisinin yerine hâciblik görevine atandığını öğrenince Bağdat'a geri dönmeye çalıştıysa da halife tarafından kabul edilmedi.²⁷⁰

Ali b. Büveyh, Fars bölgesinde kontrolü sağladıktan sonra Halife er-Râzî Billâh'a ve veziri İbn Mukle'ye mektup yazdı. Mektupta halifeye bağlılığını bildirerek elinde bulundurduğu bölgelerin yönetiminin sekiz milyon dirhem karşılığında kendisine iktâ olarak verilmesini talep etti. Halife er-Râzî, Ali'nin isteğini kabul ederek Şevval 322 (Eylül/Ekim 934) tarihinde ona Kâtib Ebû'l-İsâ Yahya b. İbrahim el-Mâlikî aracılığıyla hâkimiyet alametleri olan bir sancak ve hil'at gönderdi. Ancak Ali, gönderilen sancak ve hil'atı almasına rağmen taahhüt ettiği parayı ödemedi. Böylelikle Büveyhîlerin Fars ve Hûzistân kolu kurulmuş oldu.²⁷¹

a. Ziyârîlerin Ahvâz'ı İstilâsı

Şîrâz'a hâkim olan Ali b. Büveyh'e, şehrin ileri gelenleri ve devrin önde gelen bazı devlet adamları tarafından ihsanlarda bulunuldu. Daha önceden Şîrâz'da hüküm sürmüş olan hükümdar ve valilerin hazineleri Ali'ye tahsis edildi ve bu sayede ekonomik olarak güçlendi. Diğer yandan Mâkân b. Kâkî'nin Kirmân'da bulunan askerlerinin Şîrâz'da Ali'ye katılması, Ali'yi askerî yönden daha güçlü hâle getirdi. Ali'nin bölgede etkin hâle gelmesi Merdâvîc b. Ziyâr'ı oldukça tedirgin etti. Merdâvîc, derhâl Deylem ve Gilânî (Cîl) kumandanların öncülüğünde iki bin dört yüz kişilik bir ordu tertip ederek Ahvâz'a gönderdi. Bu şekilde Ali b. Büveyh'in topraklarının genişlemesini engellemek ve halife ile olan ilişkisini kesmek istiyordu. Ahvâz,

967)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **MÜSBE**, İstanbul 2012, s. 30-31; Heribert Busse, "Iran under the Buyids", s. 255; Ahmet Güner, "İmâdüddevle", s. 173.

²⁷⁰ İbn Miskeveyh, s. 278-279; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 236-237.

²⁷¹ İbn Miskeveyh, s. 280-281; Hemedânî, **Tekmile**, s. 292; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 231-232; İmam Süyûtî, **Halifeler Tarihi**, s. 465; **Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas**, s. 378.

Merdâvîc'in eline geçince Ali, halifenin yanına gitmek istediğinde Kirmân, Tîz, Mekrân ve Horasan topraklarından geçmek zorundaydı. Merdâvîc'in ordusu İzec yakınlarına gelince Muhammed b. Yâkût, iki ordu arasında kalmaktan korktu ve oğluyla birlikte Ahvâz'a gitti. O sırada Ahvâz'ın haracını, Yâkût'un kâtipliğine getirilen Ebû'l-Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Berîdî alıyordu. Cîl ve Deylem ordusu, Râmhürmüz'de bayram namazını kıldıktan sonra İzec yakınlarında bulunan Erbak Köprüsü'ne geldi. Ancak Yâkût onları köprüden geçirmeyerek 40 gün kadar orada oyaladı. Yâkût, Dûr el-Râsibî yoluyla Bağdat'a; Ali b. Halef Tannâb da Mehrûbân sahilinden Basra'ya gitti. Merdâvîc'in ordusu Erbak köprüsünden ayrılarak Askerimükrem'e gitti. Orada bulunan bir grup, onları Masrukân'a geçirmek suretiyle Ahvâz'ın yolunu Merdâvîc'in askerlerine açtı. Durumu istişare etmek üzere bir araya gelen Yâkût ve el-Berîdî, Yâkût'un hizmetinde bulunan Mûnis adındaki bir kumandan ile dört bin kişilik bir ordu hazırlayarak Merdâvîc'in birlikleri üzerine gönderme konusunda anlaştılar. Ancak Mûnis, Merdâvîc'in birliklerinin kendilerine yaklaştığını görünce, cesaretini kaybedip hızla Yâkût'un yanına gitti. O sırada Yâkût'un yardımına Bağdat'tan kalabalık bir süvari birliği gelmişti. Yâkût, ordusuyla birlikte ilk önce Rîh²⁷² köyüne geldi, oradan da Bâdâverd²⁷³ yoluyla Vâsıt'a gitti. Yâkût'un çekildiğini duyan Merdâvîc'in ordusu, Ahvâz'a doğru yola çıktı ve çok fazla direnç olmadan şehre girdi (322/934).²⁷⁴

b. Ali b. Büveyh'in Yeniden Hûzistân'a Hâkim Oluşu

Merdâvîc'in Ahvâz'ı ele geçirdiği haberi Ali b. Büveyh'e ulaşınca yapacak başka bir şey kalmadığını anladı. Bunun üzerine Ali, Merdâvîc'in Ahvâz'da bulunan kâtibine mektup yazarak Merdâvîc ile aralarını yapmasını istedi. Ali, Merdâvîc'e itaatini bildirip elinde bulundurduğu şehirlerde onun adına hutbe okutmayı kabul etti. Bununla da kalmayıp kardeşi Ebû'l-Ali Hasan'ı rehin olarak İsfahân'a gönderdi. Yâkût ise şehri, Merdâvîc'in elinden alabilmek için Sâciyye ve Huceriyye birliklerinden oluşan bir ordu hazırlamış ve bunun için çok fazla para harcamıştı. Fakat hazırlanan bu birlikler

²⁷² Bu yerin nerede olduğu tespit edilememiştir.

²⁷³ Basra ile Vâsıt arasında yer alan bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. I, s. 318.

²⁷⁴ İbn Miskeveyh, s. 281-282; Hemedânî, **Tekmile**, s. 293; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 238-239; Krş. Heribert Busse, **a.g.m.** s. 256; Ahmet Güner, "İmâdüddeve", s. 173; Ahmet Güner, "Merdâvîc b. Ziyâr", s. 178.

Merdâvîc ile savaşılmaya yanaşmamış hatta aralarında anlaşarak Yâkût'a karşı ayaklanmışlardı. Yâkût da bu birlikleri dağıtarak Ahvâz'a yürüme fikrinden vazgeçmişti.²⁷⁵

Ancak çok geçmeden Merdâvîc'in katılmış olduğu geleneksel olarak düzenlenen şenlikte bir grup Türk askeri tarafından öldürülmesi²⁷⁶ Ali'nin ve Yâkût'un hareket alanını genişletti. Vâsıt'ta bulunduğu sırada Merdâvîc'in öldürüldüğü haberini alan Yâkût, kâtibi Ebû'l-Abdullah el-Berîdî aracılığıyla İbn Ebû'l-Tâhir'i Ahvâz'a; Ebû'l-Ahmed el-Cestânî'yi ise Askerimükrem'e gönderdi. Ali b. Büveyh de Errecân'a İbrahim b. Kâsek'i atadı. Ancak İbrahim, Ahvâz'ı Yâkût'un adamlarından önce ele geçireceğini düşündüğünden Errecân'dan Râmhürmüz'e doğru hareket etti. Ali b. Büveyh, ona mektup yazarak Hûzistân'ın stratejik noktalarından birisi olan Râmhürmüz'de kalmasını ve kendisine yardım gelene kadar bir yere ayrılmamasını tembih etti. Ancak Yâkût'un Sûs yoluyla Askerimükrem'e geldiği haberini alan İbrahim yanındakilerle birlikte Errecân'a dönmek zorunda kaldı. Yâkût, İbrahim'i takip ederek Errecân'a doğru yola çıktı. Yâkût'un ordusunda Türk, Deylem ve Horasan asıllı bir müfreze de bulunuyordu. Bu sırada Ebû'l-Abdullah el-Berîdî de Yâkût'a katıldı. Ali b. Büveyh de ordusuyla birlikte Errecân yakınlarına geldi. İki ordu arasında yapılan savaşta Yâkût'un ordusu ikinci defa Ali'ye karşı yenildi. Ebû'l-Abdullah el-Berîdî, Ali'ye bir mektup yazıp

²⁷⁵ İbn Miskeveyh, s. 282-283; Hemedâni, **Tekmile**, s. 293; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 239, 246; Krş. Heribert Busse, **a.g.m.** s. 257; Ahmet Güner, "İmâdüddeve", s. 173; Claude Cahen, "Imâd al-Dawla", **Eİ²**, C. III, s. 1157.

²⁷⁶ Merdâvîc öldükten sonra Merdâvîc'in gayesinin ne olduğunu kendisine en yakın hizmetçilerinden biri Ebû Mahled'ten nakleden İbn Miskeveyh şunları kaydetmektedir: "... Merdâvîc adına Ahvâz'ı idare eden Şîrec, İsfahân'ın boş kaldığını öğrenir öğrenmez, bu haberi gizli tutarak hemen Hercâm el-Cîlî'nin bulunduğu Asker-i Mükrem'e yürüdü. Bu meseleyi gizlice ona da söyledi ve onu da yanına alarak Cîlî birisinin bulunduğu Tuster'e gitti. ...Onu da yanına alarak Cündisabur'a yöneldi. O esnada orada İsmail el-Cîlî de bulunuyordu. Onu da meseleden haberdar etti. Çünkü bunların her biri Şîrec avarında adamlardı. O da Şîrec ile birlikte yürüdü ve hepsi beraber Sûs'a vardılar. Orada Merdâvîc'in Ahvâz âmili olan Basralı Abdullah b. Vehban el Kasabânî ile Hâcib Şâbeştî de bulunuyordu. Merdâvîc, Şîrec'in önce Vâsıt'a sonra Bağdat'a yürümesi hususunu onlarla kararlaştırmıştı. Merdâvîc 323/935 senesi kış mevsiminin çıkmasını bekliyordu. Kış geçince Errecân'a yürüyüp Ali b. Büveyh ile muharebe edecek ve onun işini gördükten sonra Ahvâz'a oradan da Bağdat'a yürüyüp oranın hâkimiyetini ele geçirip başına taç giymek ve Fars devletini ihya etmekte." İbn Miskeveyh, s. 290-291, 296-297. Ayrıca bkz. Ebû Bekir es-Sûlî, **Ahbâru'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh**, s. 20, 62; Tenûhî, **Nişvâru'l-muhâdara**, C. I, s. 325; Hemedâni, **Tekmile**, s. 293; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 248 v.d.; Nüveyrî, **Nihâyetü'l-ereb**, C. XXVI, s. 10-11; Krş. Abbas Perviz, **a.g.e.**, s. 13.

anlaşmak istediğini bildirdi. Yapılan anlaşma Halife er-Râzî Billâh'a da onaylatıldı. Böylelikle halife tarafından da resmî bir şekilde Ali'nin Fars ve Hûzistân topraklarındaki meşrûiyeti kabul edildi (323/935).²⁷⁷

c. Ahmed b. Büveyh'in Kirmân Seferi

Ali b. Büveyh, Hûzistân topraklarını kontrol altına aldığı sırada kardeşi Hasan b. Büveyh de İsfahân'ın kontrolünü ele geçirmişti. Küçük kardeşleri Ahmed b. Büveyh o tarihlerde herhangi bir toprağa sahip değildi ve ağabeylerinin yanında onlarla birlikte seferlere katılıyordu. Ali ve Hasan, mektuplaşmaları neticesinde Ahmed'i Kirmân tarafına göndermeye kararlaştırdılar.²⁷⁸ Büveyhoğulları, Bağdat'a ulaşmanın teminâtı olarak gördükleri Hûzistân topraklarını, tehdit oluşturabilecek güçlerden korumak için özel bir çaba gösterdiler. Bunun tezahürü olarak Bağdat halifesinin otoritesinin azaldığı bir dönemde Ali b. Büveyh, Türk ve Deylem unsurlarından oluşan oldukça güçlü bir birliği kardeşi Ahmed'in emrine vererek onu Kirmân'a gönderdi. Ahmed, Kirmân'a gittiğinde Sâmanî Emîri İbrahim b. Simcûr, bölgenin hâkimi Muhammed b. İlyâs'ı kuşatma altında tutuyordu. Ahmed'in geldiği haberini alan İbrahim, Horasan'a; İlyâs ise Sistân'a doğru çekildi. Ahmed de yakın adamlarından birini Kirmân'a tayin ederek bölgeye yakın Cîruft (Sebzevarân)'a²⁷⁹ gitti. Cîruft hükümdarı Ali b. Kulûye ile anlaşılan Ahmed, her yıl vergi vermesi karşılığında Ali'ye bu toprakları iktâ olarak verdi. Ali b. Kulûye anlaşma şartlarını yerine getirmekte hatta Ahmed b. Büveyh adına kendi topraklarında hutbe de okutmaktaydı. Ancak Ahmed b. Büveyh'in kâtibi Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed er-Râzî, Kirmân topraklarına ve hazinelerine sahip olabilmek için Ahmed'i, Ali b. Kulûye'ye karşı saldırmaya teşvik etti. Ahmed'i ikna ettikten sonra hazırlıklarını tamamlayan Büveyhî ordusu bir gece ansızın Ali b. Kulûye'nin ordugâhına

²⁷⁷ İbn Miskeveyh, s. 283; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 239; Krş. Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 105.

²⁷⁸ Kirmân bölgesinde kırk yılı aşkın süredir hüküm süren İlyâsîler, Saffârîlerin Kirmân'dan ayrılmasıyla ortaya çıkan yerel bir hânedanlıktır. Kurucusu Ebû Ali Muhammed b. İlyâs aslen Soğd asıllı olup Sâmanî ordusunda yer alıyordu. Sâmanî hükümdarı II. Nasr'a karşı 317/929 yılında çıkan isyana katılan İlyâs başarısız olunca hapse atıldı. Serbest kaldıktan sonra ilk önce Cürcân sonra da Kirmân'a giden İlyâs merkezdeki otorite boşluğundan faydalanarak hânedanlığını kurmuştur. C.E. Bosworth, "Ilyasids", **EI**², C. III, s. 1156; Rıza Kurtuluş, "İlyâsîler", **DİA**, C. XXII, s. 167-168; Seyyid Ali Âl-i Dâvud, "Âl-i İlyas", **DMBİ**, C. I, s. 574-575.

²⁷⁹ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 198-199.

baskın düzenlemek için yola çıktı. Ancak bu baskın haberini alan Ali, Ahmed'in ordusuna yerleştirdiği casusları vasıtasıyla gerekli tedbirleri almıştı. İki dağ arası dar bir geçitte pusu kuran Ali b. Kulûye, Ahmed'in başında bulunduğu Büveyhî ordusuna bir anda saldırarak onları büyük bir hezimete uğrattı. Savaşta çok ağır yara alan Ahmed b. Büveyh kaçamayarak ölümler arasında kalmıştı. Ali, ertesi gün Ahmed'in bulunmasını emrederek yanına getirilmesini istedi. Savaş meydanında ölmek üzereyken bulunan Ahmed'e çok iyi davranan Ali, ağabeyi Ali b. Büveyh'e mektup yazarak, özrünü ve itaatini bildirip kardeşinin başına gelenlerden bahsetti. Ali b. Büveyh, Ali b. Kulûye'nin özrünü kabul ederek savaşta alınan esirleri ve kardeşi Ahmed'in salıverilmesini istedi. Ali b. Kulûye bu talep üzerine Ahmed'i serbest bıraktı ve o da Sircân'a geçti.²⁸⁰

Ahmed b. Büveyh'in yenilgi haberini alan Muhammed b. İlyâs, ordusunu hazırlayıp Sistân'a doğru yola çıktı. Yaralarını saran ve güç toplayan Ahmed b. Büveyh, İlyâs'ın karşısına çıkarak onu mağlubiyete uğrattı. Daha sonra Ali b. Kulûye'den intikamını almak için harekete geçen Ahmed, onu da şiddetli bir savaşın sonucunda mağlup etmeyi başardı. Ahmed, kazandığı bu başarıları mektupla ağabeyi Ali'ye bildirince Ali, kendisini tebrik etmiş fakat daha fazla ilerlememesini de tavsiye etmişti. Ali, yakın adamlarından Merzûbân b. Hüsrev el-Cîlî'yi, kardeşinin yanına göndererek daha fazla ilerlememesini ve onu yanına getirmesini emretmişti. Ancak Ahmed, intikamını tam alamadığını düşünse de gönülsüz olarak İstahr'a vardı. Ali b. Büveyh, muhtemelen kardeşinin orada oyalanmasını beyhûde bir çaba olarak görüyor ve Ahvâz'a düzenlenecek bir sefer için ona ihtiyaç duyuyordu.²⁸¹

²⁸⁰ İbn Miskeveyh, s. 334-335; **Kitâbu'l-uyûn**, C. IV/I, s. 293; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 272; İbn Haldûn, **el-İber**, C. IV, s. 569; Krş. Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 108; Bülûşi, **Kirmân fî ahdi'l-büveyhî**, Abudabi 1425/2004, s. 69; C.E. Bosworth, "The Banu Ilyas of Kirmân", **The Medieval History of Iran, Afghanistan an Central Asia**, London 1977, s. 111-112; Heribert Busse, **a.g.m.** s. 257; Ahmet Güner, "Muizzüddeve", s. 99; Heribert Busse, "Mu'izz al-Dawla", **EI**², VII, s. 484.

²⁸¹ İbn Miskeveyh, s. 336; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 273; Krş. Heribert Busse, **a.g.m.** s. 257; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 569; Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 108; İbrahim Selmân Kürevî, **a.g.e.**, s. 111-112; Bülûşi, **a.g.e.**, Abudabi 1425/2004, s. 69; C.E. Bosworth, "The Banu Ilyas of Kirmân", s. 111-112; Ahmet Güner, "Muizzüddeve", s. 99; Heribert Busse, "Mu'izz al-Dawla", s. 484.

d. Muhammed b. Yâkût'un Öldürülmesi

Bu sırada Muhammed b. Yâkût'un Errrecân yakınlarında Ali b. Büveyh'e mağlup olduğunu yukarıda zikretmiştik. Bu yenilgi üzerine Yâkût, Askerimükrem'e çekildi, Ali de onu takip ederek Râmhürmüz'e kadar geldi. Yâkût ile aynı şehirde bulunmak istemeyen Ebû'l-Abdullah el-Berîdî, ona mektup yazarak geçmiş olsun dileklerini ilettiler. Ebû'l-Abdullah el-Berîdî, devletin hazinesine yük olmasın diye Bağdat'tan Ahvâz'a gönderilen Şefî'îler, Nâzûkîler, Yalabıkîler ve Harunîlerin istihkakını kendisinin sağladığını bu nedenle maddi yönden kendisinin de zor durumda olduğunu, ancak elli bin dinar gönderebildiğini ve Yâkût'un Askerimükrem'de durmasını tavsiye etmiştir. Ebû'l-Abdullah el-Berîdî'nin tavsiyelerine uyan Yâkût herhangi bir girişimde bulunmamış, yerinden ayrılmamıştı. Yâkût'un askerlerinin geçim sıkıntısının artması ve askerlere iâşe temininde zorlanması Yâkût'u, el-Berîdî karşısında daha da muhtaç duruma düşürdü. Bu arada Basra tarafına hâkim olmak isteyen Ali b. Büveyh'in ileri gelen adamlarından Tâhir el-Cîlî, Yâkût'a sığınmıştı ancak onun içinde bulunduğu zor durumu görünce Şüşter'in batı tarafına geçti. Yâkût, el-Berîdî'ye mektup yazıp kendisine yardım etmesini talep etmiş ancak bu isteğine cevap alamamıştı. Bunun üzerine Ahvâz'a doğru yola çıkan Yâkût, el-Berîdî ile görüşmek istedi. Ancak Ebû'l-Abdullah onun şehre girmesini engelleyerek Ahvâz'ın dışında karşıladı. Ebû'l-Abdullah el-Berîdî, Yâkût'a askerlerinin isyan hâlinde olduğunu bu nedenle çok zor durumda kaldığını ve birtakım bahaneler üreterek kendisinin Şüşter'e gitmesini söyledi. Bu sırada el-Berîdî, Şüşter valisine de Yâkût'a elli bin dinar vermesini emreden bir mektup yazdı. Yâkût da el-Berîdî'nin tavsiyesiyle Şüşter'e gitti.²⁸²

Ebû'l-Abdullah el-Berîdî ile arası iyi olan Râzî Billâh'ın veziri İbn Mukle, Muhammed b. Yâkût'un devlet işlerinde nüfuzunu artırmasından endişe duymaya başlamıştı. Yâkût'un güçlenmesi, oğullarının da devlet içinde güçlenmesine ve İbn Mukle'nin pasif bir duruma düşeceği anlamına gelmekteydi. Bu nedenle İbn Mukle, Yâkût'un oğulları Muzaffer ve Muhammed'i tevkif ettirdi. Ancak Yâkût'un oğulları bir

²⁸² İbn Miskeveyh, s. 324-328; Hemedâni, *Tekmile*, s. 301; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 263-269.

hafta sonra serbest bırakılarak Şüşter'e, babalarının yanına döndüler. Bu durumu haber alan el-Berîdî, Muzaffer'i kendi ordusuna sipehsâlâr²⁸³ yapacağını ve onun sözüyle hareket edeceği vaadiyle kandırıp, kendi yanına çekerek onu göz hapsinde tuttu. Nitekim Ahvâz'da sayısı günden güne artan Yâkût'un adamlarının tekrar Yâkût'a meyletmesinden tedirgin olan el-Berîdî, Yâkût'un üzerine ordu gönderip onu ortadan kaldırmaya karar verdi. Bunun üzerine yaklaşık üç bin kadar askerle Ahvâz'dan hareket eden el-Berîdî, Askerimükrem yakınlarına geldi. Burada şiddetli çarpışmalar neticesinde Muhammed b. Yâkût'un ordusu mağlup oldu, Yâkût'un başı kesilerek öldürüldü. Bundan sonra Ebû'l-Abdullah el-Berîdî, Ahvâz ve havalisinden istediği gibi vergi ve haraç toplayıp bölgede önemli bir güç hâline geldi.²⁸⁴

e. Halife Râzî Billâh'ın Ahvâz Seferi

Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Alellah (847-861)'ın ölümünden sonraki süreçte Türk kumandanların hilafet makamı üzerindeki yoğun baskısı Abbâsî merkezi otoritesini oldukça zayıflamıştı. Her ne kadar Halife el-Mu'temid (256/870-279/892), başkenti Sâmerâ'dan²⁸⁵ Bağdat'a taşınması bu baskıyı azaltsa da tamamen yok etmemiştir. Abbâsî hilafetine gelen çocuk yaştaki halifelerin tecrübesizliği, eyaletlerin merkezden ayrı hareket etmeleri, devletin malî dengesinin bozulması ve devlet içerisinde yer alan bürokratların kendi aralarında hâkimiyet mücadelesine girişmesi halife otoritesinin sarsılmasına yol açmıştır. İşte böyle bir ortamda Abbâsî halifeleri merkezî otoriteyi tekrar güçlendirmek adına emîrî'l-ümerâlar tayin etmiştir.²⁸⁶

Merkezî otoritenin böylesine zayıfladığı bir zamanda üst düzey bürokratların baskısıyla halife olan Râzî Billâh, hilafet makamına geldikten iki yıl sonra 324 (936)

²⁸³ Orta Çağ İslâm devletlerinde başkumandana verilen isimdir. Erdoğan Merçil, "Sipehsâlâr", *DİA*, C. XXXVII, s. 259-260.

²⁸⁴ İbn Miskeveyh, s. 321-331; Hemedâni, *Tekmile*, s. 301-302; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 263-269; Krş. Abdülkerim Özaydın, "İbn Mukle", *DİA*, C. XX, s. 211-212; a. mlf, "Beridiler", s. 501; Ahmet Ağrakça, *a.g.m.*, s. 242

²⁸⁵ Mustafa Demirci, "Sâmerâ", *DİA*, C. XXXVI, s. 70-71.

²⁸⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Emîrülümerâlîğin Ortaya Çıkışı", *İÜFTED*, sy. 10-11, s. 97-103; a. mlf, "Emîrî'l-ümera", *DİA*, C. XI, s. 158-159; Fatih Güzel, "Abbâsiler'de Emîrî'l-ümerâlık Müessesesi", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *SÜSBE*, Konya 2005, s. 62-63; K. V. Zetterstéen, "Amir al-Umara", *Eİ²*, C. I, s. 446; C. E. Bosworth, R. M. Savory, "Amir al-Omarâ", *Eİr*, C. I/IX, s. 969-971.

yılında Basra ve Vâsıt valisi İbn Râik'i emîrû'l-ümerâ tayin etti. Râzî Billâh'a kadar genelde askerî yetkilere sahip olan emîrû'l-ümerâlar, İbn Râik'in bu makama tayini ile yetkileri daha genişledi. Halife, İbn Râik'e ordu kumandanlığının yanı sıra eyaletlerdeki divan reislerini atama, haraç ve zekâtı toplama ve kendi görevi olan birçok işi bırakmasının yanında hutbelerde halifenin arkasından emîrû'l-ümerânın isminin okunmasını da emretmiş ve bütün illere haber göndermişti.²⁸⁷

İbn Râik'in ilk işlerinden birisi Halife Râzî Billâh'ı ikna ederek vergi vermeyen Ahvâz mültezimi Ebû'l-Abdullah el-Berîdî'nin üzerine sefere çıkmak oldu. Bunun üzerine İbn Râik, halife ile birlikte Muharrem 325 (Kasım-Aralık 936) yılında Ahvâz'a yönelmeden önce Vâsıt'a giderek Huceriyye birliklerinin isyanını bastırdı. Ahvâz'a yakın konumu nedeniyle Bâzbîn'e giderek burada konaklayan halife ve İbn Râik, el-Berîdî'ye mektup yazdı. Mektupta Hûzistân'dan toplanan vergilerin Bağdat'a gönderilmesini, askerlerine kötü davranmayı bırakmasını telkin eden İbn Râik, sorumluluklarını yerine getirdiği takdirde görevine devam edebileceğini aksi hâlde savaşa hazır olması gerektiğini bildirdi. Ebû'l-Abdullah el-Berîdî'nin cevabî mektubunda halifeye bağlılığını bildirerek yıllık üç yüz altmış bin dinar vermeyi kabul ettiğini ayrıca Büveyhîler üzerine gönderilecek bir orduya asker desteği vereceğini de bildirdi. Mektup İbn Râik'e ulaşınca durumu müzakere etmek üzere Râzî Billâh'ın yanına gitti. Ancak İbn Râik'in yanında bulunan kâtibi Hüseyin b. Ali en-Nevbahtî, el-Berîdî'nin bu teklifine şiddetle karşı çıkıp, onun ne kadar hileci birisi olduğundan söz ederek Ahvâz'dan çıkarılmasının daha hayırlı olduğunu söyledi. Diğer taraftan İbn Râik'in nezdinde saygın bir yeri olan Ebû'l-Bekr Muhammed b. Mukâtil ise el-Berîdî ile anlaşılmasını tavsiye etmiş, nihayetinde onun dediği olmuştu. Yapılan anlaşmadan sonra İbn Râik ve Râzî Billâh Bağdat'a geri döndü. Bu arada en-Nevbahtî'yi azlederek kâtipliğe Ebû'l-Abdullah el-Berîdî'yi getiren İbn Râik, Basra'nın haraç işlerine de Ebû'l-Abdullah'ın kardeşi Ebû'l-Yusuf el-Berîdî'yi tayin etti. Anlaşmadan sonra taahhüt

²⁸⁷ İbn Miskeveyh, s. 331-332; Ebû Bekir es-Sûlî, s. 85-86; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 269-270; İbnü't-Tıktakâ, s. 202; İmam Süyûtî, s. 466; Krş. Hakkı Dursun Yıldız, "Emîrülümerâlığın Ortaya Çıkışı", s. 104; Ahmet Ağrakça, **a.g.m.**, s. 242.

ettiği sözleri yerine getirmeyen el-Berîdî, Bağdat'a bir dinar bile göndermedi. Üstelik İbn Râik tarafından Fars'a gitmek üzere gönderilen Ca'fer b. Verkâ'nın komutasındaki orduya da askerlerini göndermedi.²⁸⁸

f. Berîdîlerin Nüfuzunun Artması

Ekonomik gücü günden güne artan Ebû'l-Abdullah el-Berîdî, bundan istifade ederek İbn Râik aleyhine orduyu kışkırttı. İbn Râik bu nedenle Bağdat'a dönmek zorunda kaldı. Ebû'l-Abdullah el-Berîdî, Basra'nın yönetimini elde etmek ve şehir halkını Bağdat'a karşı harekete geçirmek için İbn Râik'in Basra naibi Muhammed b. Yezdâd'ın halka karşı kötü uygulamalarını protesto etti. Halka bir konuşma yaparak Basralıların iyiliğini ve rahatlığını düşündüğünü belirten el-Berîdî, İbn Râik ve Yezdâd'ın yaptığı zulmü lanetleyip üzerlerindeki vergiyi kaldırmayı ve kendi malından aylık dört bin dinar ödeme yapacağını belirtti. Nitekim böyle yaparak Bağdat yönetiminden memnun olmayan halkın nazarında itibarını ve güvenini artıran el-Berîdî, onları İbn Râik'e karşı savaşa davet etti. Ayrıca Basra'da bulunan Hâşimoğulları, Muhacir, Ensar ve Tâlibîler'e “...Benim düşünceme ve inancıma göre, sizi korumak ve himâye etmek, İslâm'a hürmettir. Sizden eza ve cefayı giderdiğim için, Allah Teâlâ benim bütün günahlarımı aff ü mağfiret edecektir.” diyerek onların da desteğini kazanmaya çalışmıştır. Karmatî tehlikesini bahane ederek Basra yakınlarında bulunan Mehdî Kalesi'ne iki bin civarında birlik yerleştiren el-Berîdî bölgede hâkimiyetini daha da artırdı. Bu sırada İbn Râik, iki bin kişilik Huceriyye birliğini Cibâl bölgesine yolladı. Ancak Horasan yolunda oraya gitmekten vazgeçen Huceriyye birlikleri Ahvâz'a, el-Berîdî'nin yanına gitmenin daha iyi olacağını düşündüler. Ahvâz'a giden Huceriyye birliklerini çok iyi karşılayan el-Berîdî, onların maaşlarını ikiye katladı ve gönülleri almak amacıyla da bol bol ihsanlarda bulunacağına dair söz verdi. Diğer taraftan da halife ve İbn Râik'e mektup yazarak Huceriyye birliklerini geri çevirecek gücünün olmadığını bu nedenle onları kabul ettiğini ve vergi gönderdiği zaman Huceriyye'nin

²⁸⁸ İbn Miskeveyh, s. 338-340; Hemedâni, **Tekmile**, s. 305; **Kitâbu'l-uyûn**, C. IV/I, s. 295-297; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 276-280; Krş. İbrahim Selmân Kürevî, **a.g.e.**, s. 113-114; Abdülkerim Özaydın, “Berîdîler”, s. 501; a. mlf, “Râzî Billâh”, **DİA**, C. XXXIV, s. 489; Ahmet Ağırakça, **a.g.m.**, s. 242.

kendisine engel olduğunu belirtti. Ebû'l-Abdullah el-Berîdî'nin Basra bölgesinde bu şekilde nüfuzunun artmasını haber alan İbn Râik, el-Berîdî'den derhâl Mehdî Kalesi'nin boşaltılmasını ve Huceriyye askerlerinin Ahvâz dışına çıkarılmasını istedi. Bu istekler karşısında bahaneler üreten el-Berîdî, onun taleplerini yerine getirmeyince iki taraf arasındaki düşmanlık daha da arttı.²⁸⁹

g. Beckem'in Ahvâz'ı Zaptı

Ziyârî Emiri Merdâvic b. Ziyâr'ın öldürülmesine öncülük eden grubun başında bulunan Beckem (ö. 329/941), daha fazla Taberistân'da kalamayarak Abbâsî hilafetine sığınıp Bağdat'a geldi (323/935). Emîrül-ümerâ İbn Râik, onları Türk ve Deylemlilerden sorumlu askerî birliğin başına getirdi. Bu sırada el-Berîdî, merkeze karşı isyan ederek Ahvâz ve Basra'da İbn Râik'i zor durumda bırakmıştı. Bu durum karşısında o da Türk kumandanlarından Beckem ve Bedr el-Harşenî'ye hil'atler giydirip, emrine bir grup asker vererek Câmide'ye gitmelerini ve el-Berîdî ile savaşmalarını istedi. Ancak Beckem, el-Harşenî'den ayrılarak, rehber ve yardımcısı İbn Ebî Adnan er-Râsibî'yi²⁹⁰ de yanına alarak askerleriyle birlikte Sûs tarafına doğru yola çıktı. Ebû'l-Abdullah el-Berîdî, kumandanlarından Ebû'l-Ca'fer el-Cemmâl'i yaklaşık on bin tam teçhizatlı asker ile Beckem'in karşısına çıkması için gönderdi. Sûs'un dışında gerçekleşen savaşta Beckem iki yüz doksan kadar Türk askeriyle el-Cemmal'i mağlubiyete uğrattı. Bu duruma oldukça sinirlenen el-Berîdî bir ordu daha tertip edip gönderdiyse de Beckem'in ve ordusunun Şüşter yakınına geldiğini görünce, el-Berîdî'nin ordusu korkarak geri döndü. Bunun üzerine Ebû'l-Abdullah el-Berîdî, iki kardeşini ve hazinesini de yanına alarak Übülle'ye vardığında hâcibi İkbâl'i Matârâ'ya²⁹¹ gönderdi. Ebû'l-Abdullah el-Berîdî, İkbâl'in de Ebû'l-Ca'fer el-Cemmâl gibi mağlup olması ihtimaline binaen Umân'a geçmek için üç gemi hazırlattı. İbn Râik'in ordusu İkbâl'in karşısında mağlubiyete uğradı. Bu yenilgiyle birlikte rahatlayan

²⁸⁹ İbn Miskeveyh, s. 345-346; Hemedâni, **Tekmile**, s. 306-307; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 280-281.

²⁹⁰ Yâkût, Dûr el-Râsibî maddesinde bu kişiden bahsetmiştir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 371-373.

²⁹¹ Matâra, Basra'ya bağlı köylerden biridir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. V, s. 571.

Berîdî kardeşler, Basra'ya giderek orada devlet konağına yerleştiler. Bunun üzerine el-Berîdî, İbn Râik'e mektup yazarak bağışlanma talebinde bulundu. Bu arada Bedr el Harşenî de askerlerinin isyanından dolayı Vâsıt'a çekildi. Beckem de Ahvâz'a girerek şehrin kontrolünü ele geçirdi.²⁹²

h. Ebû'l-Abdullah el-Berîdî'nin Büveyhîler'e Sığınması

Ebû Abdullah el-Berîdî'nin bağışlanma talebini reddeden İbn Râik, Basra'yı ele geçirdiği takdirde şehri yakıp yıkacağını ve herkesi öldüreceğini bildirdi. İbn Râik, Vâsıt'ta bulunan Bedr el Harşenî'yi gemilerle Basra'ya gönderdi. Ayrıca kendisi de kara yoluyla Vâsıt'tan Basra'ya doğru hareket etti. Beckem'e de mektup yazarak Asker-i Ebî Ca'fer denilen mevkide kendisine katılmasını istedi. Bedr el-Harşenî, gemiyle Basra'ya yaklaştığında Kellâ²⁹³ Limanı'nı ele geçirdi. Bunu haber alan el-Berîdî, derhâl Uvâl²⁹⁴ Adası'na kaçarak kardeşi Ebû'l-Hüseyn'i Basra'da bıraktı.²⁹⁵

Uvâl Adası'ndan başkent Şîrâz'a giden el-Berîdî, burada Ali b. Büveyh tarafından güzel bir şekilde karşılandı. Ebû'l-Abdullah el-Berîdî, Ali b. Büveyh'i Irak konusunda cesaretlendirerek, onun askerî yardımında bulunması hâlinde hilafet şehirlerini rahatlıkla ele geçirebileceğini ve Ahvâz'ın gelirlerinin önemli bir kısmının da Büveyhîlere verileceğini söyleyip durumu olduğundan daha kolay göstermeye çalıştı. Sözlerinde samimi olduğunu ispat etmek için de iki oğlunu Ali'ye rehin olarak bıraktı. O sırada adamlarıyla birlikte İstahr'da bulunan Ahmed b. Büveyh'i başkente çağıran Ali, Ahmed'in komutasına tam teçhizatlı bir ordu vererek el-Berîdî ile birlikte Ahvâz'a doğru gitmelerini emretti.²⁹⁶

²⁹² İbn Miskeveyh, s. 352-353; Hemedâni, **Tekmile**, s. 307; **Kitâbu'l-uyûn**, C. IV/I, s. 299-300; İbn Haldûn, **el-İber**, C. IV, s. 571; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 281-282; Krş. Hakkı Dursun Yıldız, "Beckem", **DİA**, C. V, s. 288; Ahmet Ağırakça, "Emîrî'l-ümerâ Ebû'l-Hüseyn Beckem et-Türkî", **Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, Ankara 1995, s. 50; Abdülkerim Özaydın, "Berîdîler", s. 501.

²⁹³ Basra kenarında çarşı kasabasıdır. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. IV, s. 472.

²⁹⁴ Bahreyn'e bağlı bir adanın ismidir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. I, s. 274.

²⁹⁵ İbn Miskeveyh, s. 353; Hemedâni, **Tekmile**, s. 310; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 283.

²⁹⁶ İbn Miskeveyh, s. 354; Hemedâni, **Tekmile**, s. 310; **Kitâbu'l-uyûn**, C. IV/I, s. 300; İbn Haldûn, **el-İber**, C. IV, s. 571; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 283; Krş. Abdülkerim Özaydın, "Berîdîler", s. 501.

i. Ahmed b. Büveyh ile el-Berîdî'nin Arasının Açılması

Ahmed b. Büveyh'in el-Berîdî ile Şîrâz'dan Ahvâz'a hareket ettiğini öğrenen İbn Râik telaşa kapılarak ne yapacağını şaşırды. İbn Râik, Ahvâz'ı koruması için Beckem'i görevlendirdi. O sırada Ahvâz'da Ali b. Halef b. Tannâb hüküm sürüyordu. Beckem, Ahvâz'ın gelirleri kendisine verilmedikçe hareket etmeyeceğini bildirdi. Bu isteği kabul edilen Beckem'e her sene yüz otuz bin altın göndermesi şartıyla Ahvâz ve civar şehirler iktâ edildi. Büveyhî ordusunun Errecân'a vardığı haberini alan Beckem, bir ordu hazırlayarak yola çıktıysa da yolda şiddetli bir şekilde yağın yağmurdan dolayı yaylarının kirişleri gevşemiş ve yayları ok atamaz hâle gelmişti. Bu nedenle Büveyhîler ile yapılan ilk mücadele başarısızlıkla sonuçlandı. Ordusunun bir kısmını Muhammed b. Yınâl et-Tercümân liderliğinde Askerimükrem'e bırakan Beckem, Ahvâz'a geri dönmek zorunda kaldı. Askerimükrem'de kalan et-Tercümân, Ahmed b. Büveyh'e karşı şehri on üç gün müdafaa edebildi. Ancak Ahmed'in yaklaşık üç yüz kişilik birliği, şehri batı tarafından kuşatınca dayanamadı ve Şüşter'e geri çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra et-Tercümân ile Sûs'da buluşan Beckem, Tîyb'e ve oradan Vâsıt'a geçti. Ahmed b. Büveyh, Ahvâz'da kimsenin kalmadığını adamları vasıtasıyla öğrenince el-Berîdî ile birlikte şehre girdi. Şehirde otuz beş gün Ahmed ile birlikte ikamet ettikten sonra Bâsiyân'a kaçan el-Berîdî, Ahmed'i suçlayarak onun kusurlarını bir bir sayan mektup yazmış ve kaçışını maddi sıkıntılara dayandırmıştı. Ancak kaçışının arka planında farklı bir gerekçe bulunmaktaydı. Ahmed b. Büveyh, İsfahân'da Veşmgîr ile savaşı kardeşi Ebû'l-Hasan için el-Berîdî'den askerî yardımda bulunmasını talep etti. Ahmed'in isteğini kabul eden el-Berîdî, Basra'dan dört bin kadar askeri Ahvâz'a getirdi. Ancak Deylemliler ile sorun yaşanabileceği endişesini taşıyan el-Berîdî, Ahmed'e durumu bildirerek, ordunun kendi emîri komutasında Sûs ve Bünyân yolunu takip ederek İsfahân'a gitmesini önerdi. Bu öneriyi kabul eden Ahmed, kısa bir süre sonra da deniz kuvvetlerini Hısn-ı Mehdî'ye sonra da nehir yoluyla Vâsıt'a götürmesini söylemişti.

Ahmed'in bu isteklerinin, kendisini savunmasız bırakacağını düşünen el-Berîdî bu nedenle kaçmayı en doğru seçenek olarak görmüştü.²⁹⁷

Bu gelişmelerden sonra el-Berîdî ve Ahmed b. Büveyh arasında elçiler gidip geliyordu. Ebû'l-Abdullah el-Berîdî, Fars'ta bulunduğu sırada Ali b. Büveyh ona Ahvâz ve Basra'nın iltizamını vermişti. O da buranın gelirleri olan yıllık on sekiz milyon dirhemi Ali'ye göndereceğini bildirmişti. Ebû'l-Abdullah el-Berîdî, Ahmed'e bu akdi hatırlatan bir mektup yazarak gerekli haracı ödeyebilmesi için Ahvâz'ın boşaltılmasını talep etti. Ahmed b. Büveyh de ağabeyinin el-Berîdî'den alınacak olan gelirlerin engellenmesine kızabilme ihtimaline binaen ordusunu Ahvâz'dan Askerimükrem'e çekti. Bu sırada el-Berîdî, Bâsiyân'dan Benâtâzer'e²⁹⁸ gelip Ahvâz'a bir nâib gönderdi. Ancak Ahmed'in Askerimükrem'deki varlığından rahatsız olan el-Berîdî, Ahmed'e bir mektup yazarak ansızın baskın düzenleme ihtimalinden korktuğunu bu nedenle Ahvâz'dan uzaklaşmasını ve Sûs tarafına gitmesini bildirdi. Ahmed ise el-Berîdî'ye yol masrafları olan otuz bin dinarın karşılanması şartıyla Sûs'a gideceğini ilettili. Varılan anlaşma neticesinde el-Berîdî on dört bin dinarı Sûs'a gitmeden verdi, Sûs'a vardktan sonra da geri kalan miktarın gönderileceğini taahhüt etti.²⁹⁹

Ahmed b. Büveyh, bu hadiselerden sonra Askerimükrem valisi Ebû'l-Hasan el-Mâferrûhî ve ordu kâtibi Ebû'l-Ca'fer es-Saymerî ile bir toplantı yaptı. Onlar el-Berîdî'nin Yâkût'a uyguladığı gibi onu da Ahvâz'dan uzaklaştırma politikası yürüttüğünü, Ahmed'i Sûs şehrine göndererek, ağabeyi Ali'den koparmayı planladığını sonra da Ahvâz, Askerimükrem, Şuşter ve Sûs'dan geçen Kârûn Nehri üzerindeki geçitleri tutup onu zor durumda bırakmak istediğini söylediler. Bununla birlikte el-Berîdî'nin Beckem ve İbn Râik ile de yakınlaştığı bilgisini verdiler. Bu planı öğrenen Ahmed, Askerimükrem'den ayrılmadı ve el-Berîdî'ye ağabeyi Ali'den

²⁹⁷ İbn Miskeveyh, s. 359 v.d.; Hemedânî, **Tekmile**, s. 311; **Kitâbu'l-uyûn**, C. IV/I, s. 300-301; İbn Haldûn, **el-İber**, C. IV, s. 571; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 287-288; Zehebî, **Târîhu'l-islâm** (h. 321-330), C. XXIV, s. 48.

²⁹⁸ Yeri tespit edilememiştir.

²⁹⁹ Hemedânî, İbn Miskeveyh'ten farklı olarak on altı bin dinar gönderdiğini belirtmiştir. İbn Miskeveyh, s. 362-363; Hemedânî, **Tekmile**, s. 312; **Kitâbu'l-uyûn**, C. IV/I, s. 302; İbn Haldûn, **el-İber**, C. IV, s. 571; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 289.

uzaklaşmayacağını belirtti. Bu açıklamadan sonra el-Berîdî, Ahmed'in gönderdiği iki elçiyi de tutuklayınca ilişkiler daha çok gerildi.³⁰⁰

Ahmed ile el-Berîdî arasındaki gerginlikten faydalanan Beckem ise Kürtler, Araplar ve dâimî askerlerden oluşan iki bin kişilik bir orduyu Balba ve kâtibi el-Feyyâzî kumandanlığında Sûs ve Cündîşâpur üzerine gönderdi. O sırada el-Berîdî Ahvâz'a, Ahmed ise Askerimükrem'e sahip bulunuyordu. Ahmed düşmanları tarafından etrafının sarıldığını anlayınca oldukça sıkıntıya düştü. Üstelik bu sırada askerleri maaş alamadıklarını bahane ederek Ahmed'in yanından ayrılıp Fars'a doğru yola çıktılar. İyice zor durumda kalan Ahmed, güvendiği iki adamı İsfehdost ve Musa Feyyâze'yi³⁰¹ görevlendirerek askerleri Fars'a gitmekten vazgeçirmelerini istedi. İsfehdost ve Musa Feyyâze de askerlerin peşine düşüp, onlara istediklerinin bir ay sonra temin edileceği sözünü vererek askerleri yollarından geri çevirdi. Bu sırada Ahmed, ağabeyi Ali'ye mektup yazarak içinde bulunduğu durumdan bahsetmiş ve ondan yardım talebinde bulunmuştu. Bunun üzerine Ali beş yüz bin dirhem ve Deylemlilerden oluşan üç yüz kişilik birliği Bull adındaki güvendiği bir kumandan öncülüğünde Ahmed'e gönderdi. Ahmed, Kirmân seferinde iken veziri olan Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed er-Râzî'yi de yanına çağırdı ve ona hil'at giydirerek er-Râzî'yi kâtipliğine tayin etti. Ali b. Büveyh'in gönderdiği ordu Sûs'a gönderilecek ve Ebû'l-Ca'fer es-Saymerî de oraya âmil olarak atanacaktı. Bunu haber alan Beckem'in Sûs kumandanı derhâl şehirden ayrıldı. Musa Feyyâze de üç yüz kişilik bir kuvvetle Benâtâzer tarafına gönderilmiş ve Basra yakınındaki Mehdî Kalesi ele geçirilmişti. Böylelikle Ahmed b. Büveyh'in yeniden Ahvâz'da Büveyhî hâkimiyetini tesis etmesi üzerine el-Berîdî de Basra'ya

³⁰⁰ İbn Miskeveyh, s. 363; Hemedânî, **Tekmile**, s. 312; **Kitâbu'l-uyûn**, C. IV/I, s. 302; İbn Haldûn, **el-İber**, C. IV, s. 571; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 289.

³⁰¹ Hemedânî ve **Kitâbu'l-uyûn** yazarı bu isme Musa Katâde demiştir. Biz İbn Miskeveyh'de geçen Musa Feyyâze isminin uygun olduğunu düşünerek tezimizde bu ismi kullandık. İbn Miskeveyh, s. 364; Hemedânî, **Tekmile**, s. 366; **Kitâbu'l-uyûn**, C. IV/I, s. 466, 473.

çekildi. Beckem ise Vâsıt'a çekilerek İbn Râik'ten emîrülümerâlîği ele geçirme planları yapıyordu.³⁰²

j. Beckem'in Emîrül-ümerâ Olması

Daha önce Ahvâz'ın haraç işlerine Ali b. Halef b. Tannâb'ın baktığını zikretmiştik. İbn Râik, Ali'yi Ahvâz'a tayin edince, ona, o sırada Vâsıt'ta bulunan Beckem ile aralarını iyi tutmasını ve Ahmed b. Büveyh'e karşı birlikte savaşip onu Ahvâz'dan atmaya ikna etmesini söyledi. Şayet Beckem, Ahmed'i Ahvâz'dan çıkarırsa gelirinden senelik bir milyon üç yüz bin dinar verecek, yönetim Beckem'e haraç işleri de Ali b. Halef'e kalacaktı. Ancak durum böyle gelişmedi. Ali, Vâsıt'a gittiğinde Beckem ona hil'at giydirdi ve Ali'yi kendine kâtip tayin etti. Bu sırada İbn Râik, Berîdî'ye mektup yazarak Beckem'i yenerse altı yüz bin dinar karşılığında Vâsıt'ın yönetimini vermeyi de teklif etti. Teklifi kabul eden el-Berîdî hazırlıklara başladı. Ancak bu iş birliğinden haberdar olan Beckem, el-Berîdî'nin üzerine bir ordu gönderdi ve onu mağlup ederek el-Berîdî tehlikesini savuşturdu. İbn Râik'in artık sonunun geldiğini düşünen Beckem, azledilmiş Vezir İbn Mukle ile mektuplaşarak Bağdat'ta kendisi için uygun zemin hazırlamasını istiyordu. İbn Mukle de halkı İbn Râik'e karşı kışkırtmaya ve onun kötülüklerinden bahsetmeye başlamıştı. Bu durumu öğrenen İbn Râik ise Halife Râzî-Billâh ile konuşarak onun dilini kestirmiş ve İbn Mukle'yi zindana attırmıştı. Hazırlıklarını tamamlayan Beckem, Zilkade 326 (Eylül 938) tarihinde Bağdat'a girdi ve halife tarafından hil'at giydirilip emîrülümerâlîğe tayin edildi. Beckem'in bu makama gelmesinden hemen sonra Muharrem 327 (31 Ekim 938) tarihinde Hamdânîlerin reisi Nâsîrüddevle b. Hamdân (ö. 358/967) isyan etti. Halife ile birlikte hareket eden Beckem isyanı bastırmak üzere Musul'a gittiği sırada onların yokluğundan istifade eden İbn Râik, halifenin ordusunda bulunan Karmatîler'e haber vererek onları Bağdat'a çağırdı. Karmatîlerin başına geçen İbn Râik, Beckem'in Bağdat'ta kumandanlarını bertaraf ederek şehre yeniden hâkim oldu. İbn Râik'in Bağdat'a hâkim olduğu haberini alan

³⁰² İbn Miskeveyh, s. 363-364; Hemedâni, *Tekmile*, s. 313; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/I, s. 302; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 290.

Beckem, Nâsirüddeve ile sulh yapmak zorunda kaldı ve Bağdat'a geri döndü. İbn Râik, halife ve Beckem'e karşı gelemeyeceğini anlayınca, Ebû'l-Ca'fer Muhammed b. Yahyâ b. Şîrzâd'ı elçi tayin ederek, Beckem'e gönderip onlardan özür diledi. İbn Râik'in teklifi kabul edildikten sonra ona Diyârımudar, Kınnesrîn, Tarîku'l-Fırât ve Avâsım bölgeleri³⁰³ verildi.³⁰⁴

k. Hasan b. Büveyh'in Vâsıt Seferi

Beckem ile el-Berîdî'nin arasını düzeltmek için Vezir İbn Şîrzâd arabulucu oldu. Yıllık altı yüz bin altın karşılığında şerrinden korunmak için el-Berîdî'ye, Vâsıt bölgesinin idaresi verilerek anlaşma sağlandı.³⁰⁵ Daha sonra yine İbn Şîrzâd'ın tavsiyesiyle el-Berîdî, Halife Râzî Billâh'a vezir tayin edildi (327/939). Gelişen bu olaylardan yaklaşık bir yıl sonra el-Berîdî, Ebû'l-Ca'fer es-Saymerî'nin elinde bulunan Sûs şehrine ordu gönderip oradaki Deylemlileri öldürmüştü. Ahmed b. Büveyh ise o sırada Ahvâz'da bulunuyor ve el-Berîdî'nin Ahvâz üzerine gelmesinden endişe ediyordu. Bunun üzerine İstahr'da bulunan kardeşi Hasan'a bir mektup yazan Ahmed, Hasan'ın Sûs'a gitmesini istedi. Mektup kendisine ulaşır ulaşmaz adamlarını toplayan Hasan Sûs'a doğru yola çıktı. Veşmgîr tarafından İsfahân'dan çıkarılan Hasan da kendisine yeni bir yurt edinmeyi planlamış, bu maksatla da Vâsıt'ı ele geçirme konusunda istekli bulunuyordu. Ahmed b. Büveyh'den de yardımcı kuvvet alan Hasan, Vâsıt'ın doğu tarafında karargâh kurdu. Batı tarafında da el-Berîdî'nin ordusu bulunmaktaydı. Bu bekleyiş sırasında Hasan'ın askerleri yorgun düşmüş ve bir yıldır da maaş alamıyorlardı. Daha fazla dayanamayan askerler saf değiştirerek el-Berîdî'ye katıldı. Hasan'ın Vâsıt üzerine geldiğini haber alan el-Berîdî ise Halife Râzî Billâh'a ve Beckem'e haber vermişti. Bağdat'tan Vâsıt'a doğru hareket eden Halife ve Beckem, yanlarına Büveyhîler'e iltica edebileceklerini düşündüğü Deylemlî birlikleri almamıştı.

³⁰³ İslâm devletleriyle Bizans İmparatorluğu arasındaki müstahkem sınır bölgelerine verilen isimdir. Hakkı Dursun Yıldız, "Avâsım", **DİA**, C. IV, s. 111-112.

³⁰⁴ İbn Miskeveyh, s. 377-378, 391-392; Ebû Bekir es-Sûlî, s. 108-109 – 117-120; Hemedânî, **Tekmile**, s. 316; **Kitâbu'l-uyûn**, C. IV/I, s. 303; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 290, 300-301; Zehebî, C. XXIV, s. 48; Krş. Hakkı Dursun Yıldız, "Beckem", s. 288; Abdülkerim Özaydın, "Berîdîler", s. 501; a. mlf, "Râzî Billâh", **DİA**, s. 489; a. mlf, "İbn Mukle", **DİA**, s. 212; Ahmet Ağrakça, "İbn Râik", s. 242.

³⁰⁵ Zehebî, C. XXIV, s. 55.

Hasan, halifenin ordusunun Vâsıt'a doğru yola çıktığını öğrenince, onların ani hücumlarından korkarak geri çekilmeye karar verdi. Hasan'ın geri çekildiğini öğrenen Halife ve Beckem ise Vâsıt'a gelmekten vazgeçti. Bunun üzerine Hasan, önce Ahvâz'a daha sonra da Râmhürmüz yoluyla İsfahân'a geçti. İsfahân'a geçtiğinde Ali b. Muhtâc'ın da büyük yardımlarıyla Veşmgîr'den şehri geri aldı. Böylelikle Büveyhîlerin Rey ve Cibâl kolu Ebû'l-Âli Hasan b. Büveyh tarafından kuruldu (331/943).³⁰⁶

3) Abbâsî Hilafetinin Otoritesinin Zayıflaması

Hûzistân bölgesinin hilafet merkezine yakın olması hasebiyle burada meydana gelen bir gelişme doğrudan bu bölgeyi etkilediğinden bu başlık altında Bağdat'ın siyasi gelişmelerini inceleyeceğiz. Halife Râzî-Billâh'ın 15 Rebûlevvel 329 (18 Aralık 940)'da vefat etmesinin ardından beş gün sonra kardeşi Müttakî-Lillâh (328/940-332/944) hilafet makamına geçti. Müttakî, halife olduktan sonra emîrülümerâ Beckem'in mevkiinde bir değişiklik yapmamıştı. Beckem, Receb 329 (Nisan 941) tarihinde el-Berîdî üzerine yaptığı bir sefer dönüşünde avlandığı sırada uğradığı eşkıya saldırısı sonucunda öldürüldü. Beckem'in öldürülmesinden sonra, ordusunda bulunan Türkler, Beckem zamanında Vâsıt'ta zindana atılmış olan Tekinek'i çıkarıp kendilerine lider kabul ettiler. Tekinek de ordusunu alıp Bağdat'a halifeye itaat arz etmeye gitti. Diğer yandan Beckem'in ardından Ahmed b. Meymun halifeye kâtip olarak atanarak devlet işlerini yürütmeye başladıysa da kısa süre sonra görevinden azledildi. Çok geçmeden Abbâsî ordusu içindeki Türkler o sırada Basra'da bulunan el-Berîdî'ye katıldı. Türklerin katılmasından sonra oldukça güçlenen el-Berîdî ilk önce Vâsıt'ı daha sonra da Bağdat'ı ele geçirdi. Mukavemet gücü olmayan Halife Müttakî-Lillâh durumu kabullenmek zorunda kaldı. Ebû'l-Abdullah el-Berîdî bununla da kalmayıp vezirlik ve devlet işlerine de el attı. Berîdî, halifeden aldığı parayla ordunun maaşını ödemek yerine bu parayı zimmetine geçirmesinden dolayı isyan eden Türk ve Deylemli askerler yüzünden Bağdat'ı terk etmek zorunda kaldı. Yerine halife tarafından Deylemli kumandanlardan

³⁰⁶ İbn Miskeveyh, s. 394; Ebû Bekir es-Sûlî, s. 135; Hemedâni, **Tekmile**, s. 320; **Kitâbu'l-uyûn**, C. IV/I, s. 340; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 306; Krş. Hakkı Dursun Yıldız, "Beckem", s. 288; Abdülkerim Özaydın, "Berîdiler", s. 501; Ahmet Güner, "Rûknüddeve", **DİA**, C. XXXV, s. 235.

Kürtekin³⁰⁷ 3 Şevval 329 (1 Temmuz 941) tarihinde emîrülümerâlık makamına getirildi. Emîrülümerâlığa gelir gelmez Tekinek'i boğdurdu. Ancak bu makamda çok fazla duramayan Kürtekin, Halife Müttakî tarafından Şam'da bulunan İbn Râik'in Bağdat'a çağırılması üzerine azledildi (329/941). İbn Râik'in emîrülümerâ olmasından sonra ilk işi Berîdîler ile mücadele etmek oldu. 20 Cemâziyelâhir 330 (12 Mart 942) tarihinde Berîdîler'e yenilen İbn Râik, halife ile birlikte Hamdânîlerin yanına, Musul'a kaçtı. Boş kalan hilafet merkezine giren Berîdîler halifenin sarayını yağmalayıp adamlarını öldürdüler. Hatta Berîdîlerin ordusundaki Deylemlî bazı askerler halka da zarar vererek halkın evlerini yağmaladılar. Şehri ele geçirdikten sonra halka ağır vergiler yükleyen Berîdîler yüzünden büyük kıtlık baş göstermişti. Musul Hamdânî Emîri Nâsırüddeve kardeşi Seyfûddeve'yi (ö. 356/967) 21 Receb 330 (11 Nisan 942) tarihinde nüfuzu giderek artan İbn Râik'in üzerine göndererek onu ortadan kaldırdı. Bunun üzerine Nâsırüddeve ve Halife Müttakî-Lillâh Bağdat'a geldi ve 1 Şaban 330 (21 Nisan 942) tarihinde halife tarafından Nâsırüddeve emîrülümerâ tayin edildi.³⁰⁸

Ahmed b. Büveyh, 331 (942/943) yılında Halife Müttakî-Lillâh'ın kendisini çağırdığını beyan ederek Basra önlerine kadar geldi. Basra yakınlarında bulunan Ebû'l-Ca'fer mevkiinde Berîdîler ile süren uzun savaşlarda herhangi bir netice alınamadı. Bir kısım kumandanın Berîdîlerin safına geçmesi Ahmed b. Büveyh'i korkuttu. Bunun üzerine Ahmed, Ahvâz'a dönmek zorunda kaldı. Yine bu sırada Ebû'l-Vefâ Muzaffer Tüzün et-Türkî³⁰⁹ (ö. 334/945) yanındaki Türk kumandanlar ile birlikte Seyfûddeve'nin hâkimiyetinde bulunan Vâsıt'a girdi. Bu gelişmeler üzerine Bağdat'ta bulunan Nâsırüddeve birliklerini alarak Musul'a gitti. Nâsırüddeve'nin emîrülümerâlık makamını boş bırakması üzerine Seyfûddeve Vâsıt'tan Bağdat'a doğru hareket etti. Ancak peşinden Tüzün'ün geldiğini haber alınca kaçmak zorunda kaldı. Tüzün, 24

³⁰⁷ İbn Miskeveyh Kürtekin adından Kürengic olarak bahseder. İbn Miskeveyh, s. 421

³⁰⁸ İbn Miskeveyh, s. 417-421 v.d.; Ebû Bekir es-Sûlî, s. 183, 199-201; Hemedânî, **Tekmile**, s. 324, 326; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 314-317; İmam Süyûtî, s. 470; Krş. Hakkı Dursun Yıldız, "Beckem", s. 288; Abdülkerim Özaydın, "Berîdîler", s. 502; Ahmet Ağırakça, "İbn Râik", s. 242; Ahmet Güner, "Müttakî Lillâh", **DİA**, C. XXXII, s. 223; Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdânîler", **DİA**, C. XV, s. 446.

³⁰⁹ Tüzün'ün siyasi hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Ağırakça, **Abbâsî Devletinde Türk Kumandanlar**, İstanbul 2015, s. 159-190.

Ramazan 331 (1 Haziran 943) tarihinde Bağdat'a girerek Müttakî-Lillâh'ın hil'at ve birtakım değerli eşyalar takdim etmesinin ardından emîrülümerâ oldu.³¹⁰

Tüzün, emîrülümerâ olmasından sonra Hâmdânîler'e karşı sefere çıktı. O, Seyfüddeve'yi mağlup ederek Musul'a hâkim oldu. Bunun üzerine Halife Müttakî de Musul'dan ayrılarak Rakka'ya gitti. Tüzün'ün Bağdat'tan ayrılmasını fırsat bilen Ahmed b. Büveyh ise 332 (944) yılında Berîdîler ile anlaşarak Vâsıt'ı ele geçirdi ve buranın haracını almaya başladı. Burada Ahmed'in Bağdat'ı ele geçirme hazırlığı yaptığını haber alan Tüzün bir grup askerini Medâin'e yolladı. Kendisi de ordusunu toplayıp Ahmed ile karşılaşmak için yola çıktı. Ahmed ve Tüzün, Kibâb Humeyd denilen yerde karşılaşmış ancak uzun süren savaş her iki tarafı da oldukça yıpratmıştı. Savaş sürdüğü sırada Tüzün'ün kâtibi Ebû'l-Ca'fer b. Şirzâd, Ahmed b. Büveyh'in getirmiş olduğu erzakı gizlice alıp Tüzün'e götürdü. Bu nedenle aç ve susuz kalan Ahmed'in askerlerinin büyük çoğunluğu hayatını kaybetti. Ahmed'in geri çekildiği haberini alan Tüzün, son darbeyi vurmak üzere kalabalık bir orduyla yola çıktı. İki ordu arasında 4 Zilhicce 332 (28 Temmuz 944) tarihinde yapılan savaşta Deylemlilerin çoğu öldürüldü. Ahmed b. Büveyh de savaş alanından bir grup askeriyle Sûs'a doğru kaçmayı başarabildi. Ahmed'in önde gelen kumandanlarından İbnü'd-Dâî el-Alevî ve Ebû'l-Bekr b. Garâbe'nin de içinde bulunduğu on dört kumandan Tüzün'e esir düştü.³¹¹ Tüzün'ün askerleri Ahmed'in ardından kalan malları yağmalamışlardı. Tüzün de bir süre karargâhından ayrılmayarak Ahmed'i beklediye de kendisi için tehlike oluşacak bir durumla karşı karşıya kalmadı.³¹² Dönemin ana kaynak yazarlarından biri olan Sûlî, Tüzün'e yenilgisinden sonra Ahmed b. Büveyh'in büyük bir ordu ile Bağdat yakınlarına geldiğini kaydetmiştir. Onun burada halka hitaben yaptığı konuşmasında Halife Müttakî-Lillâh'ın kendisini Bağdat'a çağıran mektuplar yazdığını belirterek mektupları

³¹⁰ İbn Miskeveyh, s. 442 v.d.; Ebû Bekir es-Sûlî, s. 233, 242; **Kitâbu'l-uyûn**, C. IV/II, s. 381; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 336-337; Ahmet Güner, "Müttakî Lillâh", **DİA**, C. XXXII, s. 223.

³¹¹ İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 346-347; Hemedâni, **Tekmile**, s. 344. İbn Miskeveyh ise bu sayının on yedi olduğunu zikretmektedir. İbn Miskeveyh, s. 442 v.d. **Kitâbu'l-uyûn** yazarı esirler arasında Ahmed b. Büveyh'in hâcibi Sebüktegin'in de olduğunu aktarmaktadır.

³¹² İbn Miskeveyh, s. 453 v.d.; Ebû Bekir es-Sûlî, s. 262; Hemedâni, **Tekmile**, s. 344; **Kitâbu'l-uyûn**, C. IV/II, s. 381; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 346-347; Krş. Ahmet Ağırakça, **Abbâsî Devletinde Türk Kumandanlar**, s. 180-181, Ahmet Güner, "Müttakî Lillâh", **DİA**, C. XXXII, s. 223.

göstermiş, halifenin o sırada Bağdat'tan kaçtığını duyan halkın da Ahmed b. Büveyh'e inandığını belirtmiştir.³¹³

Halife Müttakî, Rakka'da bulunduğu sırada Tüzün'e mektup yazarak Bağdat'a dönmek istediğini belirtti. Tüzün ile anlaşılan halife, Bağdat'a yaklaştığı sırada hileyle Tüzün'ün karargâhına getirildi. Tüzün burada Müstekfî-Billâh (333/944-335/946)'a biat etmesini söyledi. Müttakî biat etmeyince gözlerine mil çekildi ve yerine Müstekfî-Billâh hilafet makamına geçti. Bu sırada Ahmed b. Büveyh de Vâsıt'a yerleşmiş bulunmaktaydı. Ahmed'in Vâsıt'ta olduğunu haber alan Tüzün, halifeyi de yanına alarak Vâsıt'a doğru hareket etti. Ahmed b. Büveyh kendisine karşı suikast hazırlığı yapmakta olan ve halife ile iş birliği içerisinde bulunan kumandanların olduğunu haber aldı. Bu nedenle güvenliği sağlamak amacıyla Vâsıt'tan Ahvâz yakınında bulunan Bâzbîn'e doğru hareket etti. Burada suikast planı yapan kumandanları tutukladı ve içeriden gelebilecek bir tehlikeye karşı önlem alarak emniyeti sağladı. Ahmed'in Vâsıt'tan ayrıldığı haberini alan Tüzün, halife ile birlikte yine de Vâsıt'a gitti. Burada biraz durup şehri kontrol altına aldıktan sonra Bağdat'a dönen Tüzün, Muharrem 334 (Ağustos/Eylül 945) tarihinde vefat etti.³¹⁴

Görüldüğü üzere bu dönemde halifeler, Türk emîrülümerâların gölgesinde yaşamış ve yetkilerinin neredeyse birçoğunu emîrülümerâlara devretmiş bir şekilde varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Emîrülümerâlar, devletin maddi ve manevi gücünü kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmalarının yanı sıra bu makamı ele geçirmek için de birbirleriyle sürekli mücadele hâlinde olmuşlardır. Bu nedenle devletin dışarıdan gelen tehditlere karşı mukavemet gücünün azaldığına şahit olmaktayız. Bunun en bariz örneklerinden biri Ahmed b. Büveyh'in hilafet makamına en yakın ve stratejik noktalarından biri olan Ahvâz şehrini ele geçirmesi gösterilebilir. Bunun yanı sıra Ahmed b. Büveyh, Şüşter'de gümüş bir sikke bastırarak kendi isminin yanında ağabeyi

³¹³ Ebû Bekir es-Sûlî, s. 263-264.

³¹⁴ İbn Miskeveyh, s. 474 v.d.; Ebû Bekir es-Sûlî, s. 282; Hemedâni, **Tekmile**, s. 352; **Kitâbu'l-uyûn**, C. IV/II, s. 421; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 356-357; İbnü't-Tıktakâ, s. 203; İmam Süyûtî, s. 471; Krş. Ahmet Güner, "Müttakî Lillâh", **DİA**, C. XXXII, s. 224.

Ali'nin ismine de yer vermiştir. Kaynaklarda ağabeyi Ali'ye ve halifeye bağlı olduğuna dair bir bilgi bulunmasa da Ahmed, bastırdığı sikke üzerinde dönemin Abbâsî halifesi Müttakî-Lillâh'ın da ismine yer vermiştir.³¹⁵

a. Ahmed b. Büveyh'in Bağdat'a Hâkim Olması

Tüzün'ün ölümünden sonra yerine geçen kâtibi İbn Şirzâd, devleti yönetme konusunda pek bilgi sahibi değildi. Tüzün'ün Türk ve Deylem asıllı kumandanları 2 Safer 334 (13 Eylül 945) tarihinde İbn Şirzâd'ın karargâhına gelerek ona bağlılık yemini etti ve böylelikle İbn Şirzâd emîrülümerâ makamına getirilmiş oldu. Ardından Türk ve Deylemli askerlerin maaşlarını hazinenin dengesini bozacak şekilde artırdı. Bu nedenle askerlerin maaşının ödenebilmesi için halka vergiler yüklendi ve varlıklı ailelerin mallarına da el konuldu.³¹⁶

İbn Şirzâd güvendiği adamlarından Yinal Kûse'yi Vâsıt'a, Feth el-Leşkerî'yi de Tikrit'e askerî vali olarak atadı. Ancak el-Leşkerî, Tikrit'e vardıktan sonra Nâsırüddevle ile irtibat kurup, Musul'a giderek onun hizmetine girdi. Nâsırüddevle, onu tekrar Tikrit'e gönderip görevini sürdürmesini istedi. Yinal Kûse ise Vâsıt'a hâkim olduktan sonra Ahvâz'da bulunan Ahmed b. Büveyh'e mektup yazarak onun hizmetine girmek istediğini belirtti. Ahmed ise ordusunu hazırlayarak Bağdat'a doğru hareket etti ve Bâcistrâ³¹⁷ denilen bir mevkiye konakladı. Ahmed b. Büveyh'in yola çıktığını haber alan Bağdat'taki Türk ve Deylemli askerler korkuya kapıldı. Bu sırada İbn Şirzâd ve Halife Müstekfi birbirlerinden gizli olarak Ahmed'e elçi gönderdiler. Emîrülümerâ İbn Şirzâd, bulunduğu yerde saklandı. Halife Müstekfi-Billâh da Hafîf es-Semerkindî'nin evine giderek orada gizlendi. Bu durum karşısında Türk birlikleri Musul'da bulunan Nâsırüddevle'nin yanına gitti. Deylemliler ise şehirde kalarak Ahmed b. Büveyh'i karşılamak için Bağdat önlerine geldiler. Ahmed b. Büveyh, hizmetinde bulunan Ebû'l-

³¹⁵ İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslamî Sikkeler**, C. I, Ankara 1970, s. 327; Luke Treadwell, **Buyid Coinage A Die Corpus (322-445 A.H.)**, Oxford 2001, s. 121.

³¹⁶ İbn Miskeveyh, s. 483; Hemedâni, **Tekmile**, s. 352; **Kitâbu'l-uyûn**, C. IV/II, s. 426-427; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 383; Zehebî, C. XXV, s. 24.

³¹⁷ Ahvâz-Bağdat yolu üzerinde bulunan Bâcistrâ'nın yeri tam olarak tespit edilememiştir.

Muhammed Hasan b. Muhammed el-Mühellebî (ö. 352/963)'yi elçi tayin ederek İbn Şîrîzâd ve halife ile görüşmesi için görevlendirdi. Mühellebî ile görüşen Halife, Ahmed b. Büveyh'in Bağdat'a gelişine sevindiğini ifade etti. Türklerden kaçtığını ve Ahmed'in kolayca Bağdat'a girip emirlik makamına geçebilmesi için saklandığını beyan etti. Mühellebî'nin Ahmed b. Büveyh'e itaatini arz edip Bağdat'ta edinmiş olduğu olumlu izlenimini de aktardı. Ahmed b. Büveyh, 11 Cemâziyelâhir 334 (18 Ocak 946)³¹⁸ tarihinde Şemmâsiye kapısına giderek karargâhını kurdu. Bu esnada İbn Şîrîzâd maiyetindeki adamlarını toplayarak Ahmed b. Büveyh'ten eman diledi ve ona yiyecek ve iâşe temininde bulundu. Ahmed b. Büveyh ertesi gün hilafet sarayına gittiğinde Halife ile arasında yazılı olarak sadakat yemini anlaşması yapıldı. Yemin töreninin bitmesinin ardından İbn Şîrîzâd'ın saklandığı yerden çıkarılmasını emreden Ahmed, onu kendi kâtibi yapmak istediğini söyledi. Halife bu duruma gönülsüz olsa da herhangi bir müdahalede bulunamadı. Daha sonra Halife Müstekfî, Ahmed b. Büveyh'e hil'at giydirip; gerdanlık, bilezik ve altın yakalık takarak onu emîrülümerâ tayin etti. Ayrıca minberlerden kendi adının yanında onun da adının okunmasını emretti. Halife, Ahmed b. Büveyh'e Muizzüddeve, kardeşleri Ebû'l-Hasan Ali'ye İmâdüddeve, Ebû'l-Ali Hasan'a da Rûknüddeve lakaplarını verdi. Bununla birlikte Büveyhîlerin bastırdığı paralarda, halifenin ismi yanında Büveyhî kardeşlerin unvanlarına da yer verilmesi kararlaştırıldı. Kalkaşendî, Müslüman hükümdarlar arasında, paraların üzerinde halifeden başka adına yer verilenlerin ilk defa Büveyhî kardeşler olduğunu kaydetmektedir.³¹⁹ Daha sonra Muizzüddeve saraydan ayrılarak Mu'nis'in evine gitti ve askerlerini de halkın evine yerleştirdi. Böyle bir durumun ilk defa yaşandığını belirten kaynaklar bu durumun halkta oldukça sıkıntılara yol açtığını belirtmektedir. Muizzüddeve, emîrülümerâ tayin edilmesinden yaklaşık kırk gün sonra halifenin kendisine suikast hazırladığını bahane ederek halifenin gözlerine mil çekip Rebîülevvel 338 (Eylül 949)'de ölene kadar onu göz hapsinde tuttu.³²⁰

³¹⁸ İbnü'l-Esîr, 11 Cemâziyelevvel 334 (19 Aralık 945) tarihini vermektedir. İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 384.

³¹⁹ Kalkaşendî, **Meâsirü'l-inâfe**, C. I, s. 300.

³²⁰ İbn Miskeveyh, s. 484-485; Hemedânî, **Tekmile**, s. 353-354; **Kitâbu'l-uyûn**, C. IV/II, s. 431; İbn Haldûn, **el-İber**, C. IV, s. 574-575; Antâkî, **Târîhu'l-antâkî**, s. 53; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 384-385;

b. Muizzüddeve'nin Emîrû'l-ümerâ Olmasından Sonra Meydana Gelen Gelişmeler

Muizzüddeve'nin Halife Müstekfî'nin gözüne mil çektirmesinden sonra yerine daha önceden Ahvâz'da bulunduğu sırada Muizzüddeve'ye sığınan Ebû'l-Kâsım el-Fazl b. Ca'fer el-Muktedir-Billâh, Mutî'-Lillâh (334/946-364/974) lakabıyla 22 Cemâziyelâhir 334 (29 Ocak 946) tarihinde halifelik makamına getirildi. Emîr Muizzüddeve, devlete hâkim olur olmaz mâiyetindeki kumandanlardan Yinal Kûse ve Musa Feyyâze'yi Musul Hamdânî hükümdarı Nâsırüddeve'nin üzerine öncü kuvvet olarak gönderdi. Ardından Muizzüddeve de halife ile birlikte öncü birliğe katıldı. Ancak Nâsırüddeve'nin başarılı bir şekilde Bağdat önlerine gelerek şehrin doğu tarafını ele geçirmesi ve Musul'dan gelen mallara ambargo koyması nedeniyle halk çok zor durumda kaldı. Hatta çaresizlik içerisinde kalan Muizzüddeve, Ahvâz'a geri dönmeyi dahi düşünmeye başlamıştı. Muizzüddeve son bir çare olarak Nâsırüddeve'nin karargâhına ani bir gece baskını yapmayı planladı. Planın başarıya ulaşması sonucu 29 Muharrem 335 (30 Ağustos 946) tarihinde sulh yapılarak Nâsırüddeve Bağdat'tan uzaklaştırıldı. Böylelikle bir daha hilafeti tehdit edemeyecek duruma geldi. Bu meselenin bitmesinden sonra Muizzüddeve, kumandanlarından Yinal Kûse'yi, Arslangûr'u ve Feth el-Leşkerî'yi Nâsırüddeve ile olan mücadelesindeki başarısızlıkları nedeniyle tutuklattı ve Râmhürmüz Kalesi'ne gönderdi.³²¹

336 (947) yılında Muizzüddeve ve Halife Mutî'-Lillâh, Ebû'l-Kâsım el-Berîdî'nin elinde bulunan Basra'yı ele geçirmek için sefere çıktı. Muizzüddeve, Dirhemiyye bölgesine geldiğinde el-Berîdî'nin adamları eman dileyerek Muizzüddeve'ye katıldı. Bu şekilde kolaylıkla şehri ele geçiren Muizzüddeve Basra'dan Ahvâz'a geçerek Fars'da bulunan ağabeyi İmâdüddelve'nin yanına gitmeye karar verdi. Halife ve Ebû'l-Ca'fer es-Saymerî Basra'da kaldı. Ancak bu sırada

Zehebî, C. XXV, s. 25; İbnü't-Tıktakâ, s. 205; İmam Süyûtî, s. 473; Kalkaşendî, **Meâsirü'l-inâfe**, C. I, s. 300; Krş. Mafizullah Kabir, **a.g.e.**, s. 6; Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 137; Ahmet Güner, "Muizzüddeve", **DİA**, C. XXXI, s. 99; Abdülkerim Özeydın, "Müstekfî-Billâh", **DİA**, C. XXXII, s. 139.

³²¹ İbn Miskeveyh, s. 489-493, 509; İbn Haldûn, **el-İber**, C. IV, s. 574-575; Hemedâni, **Tekmile**, s. 356; **Kitâbu'l-uyûn**, C. IV/II, s. 448-449; Antâkî, s. 55; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 387-389; İmam Süyûtî, s. 473.

Muizzüddeve'nin Basra'dan gitmesini fırsat bilen Kurkîr bir isyan başlattıysa da Ebû'l-Ca'fer es-Saymerî kısa zamanda ayaklanmayı bastırarak onu Râmhürmüz Kalesi'ne hapsetti. Muizzüddeve, Errecân'da ağabeyi İmâdüddelve ile görüştü. Muizzüddeve'ye bu görüşme öncesi ağabeyi İmâdüddelve'nin Râmhürmüz ve Askerimükrem'i kendisinden isteyeceği söylenmişti. Ancak İmâdüddelve'nin böyle bir talebi olmadığını öğrenen Muizzüddeve bu duruma çok sevinerek Bağdat'a geri döndü.³²²

Muizzüddeve döneminde meydana gelen olaylardan bir diğeri de İmrân b. Şâhin'in (ö. 369/979)³²³ Ahvâz ve çevresindeki faaliyetleridir. Dönemin eşkıyası olan İmrân b. Şâhin, yoldan geçenlerden vergi toplamaya başladı. Bu haber halifeye ulaşınca o, korkup Batîha³²⁴ denilen bölgeye kaçmıştı. Burada benzer faaliyetlerde bulunan İmrân b. Şâhin, üzerine ordu gönderileceğini anlayınca Ebû'l-Kâsım el-Berîdî'ye sığındı. O da İmrân'ı, el-Câmide³²⁵ ile Ahvâz'ın su yataklarını korumak için görevlendirdi. Muizzüddeve, burada durumu gün geçtikçe güçlenen İmrân'ın üzerine 338 (949) yılında veziri Ebû'l-Ca'fer es-Saymerî'yi gönderdi. Saymerî'nin başarılı bir sefer yapması ve İmrân'ın aile fertlerini esir almasından sonra İmrân köşeye sıkıştı ve saklanmak zorunda kaldı. Fakat bu sırada İmâdüddelve'nin vefat etmesi Şîrâz'da karışıklığın meydana gelmesine sebep oldu. Bunun üzerine Muizzüddeve, es-Saymerî'yi işleri yoluna koymasına için Şîrâz'a gönderdi.³²⁶ Şîrâz'dan döndükten sonra Saymerî yeniden isyan eden İmrân'ı kuşatma altına aldıysa da 339 (950) yılında hastalanarak vefat etti. Bunun üzerine Muizzüddeve, Mühellebî'yi vezirliğe tayin etti ve güvenilir kumandanlarından Rûzbihân'ı da İmrân'ın üzerine gönderdi. Rûzbihân'ı pusuya düşürerek ganimetleri ele geçiren İmrân, bölgede daha da güçlü bir konuma ulaştı. Artık Ahvâz'dan Bağdat ve

³²² İbn Miskeveyh, s. 509 v.d.; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 402; Zehebî, C. XXV, s. 37.

³²³ İmrân b. Şâhin'in hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Güner, İmrân b. Şâhin, **DİA**, C. XXII, s. 233-234.

³²⁴ Güney Irak'ta Kûfe, Vâsıt ve Basra arasında Fırat ile Dicle nehirlerinin meydana getirdiği bataklık bölgedir. Hakkı Dursun Yıldız, "Batîha", **DİA**, C. V, s. 195-196.

³²⁵ el-Câmide, Vâsıt'ın güneyinde bulunmaktadır.

³²⁶ İmaddüddeve, ölmeden kısa bir süre önce kendisine veliaht tayin etmek için genç yaşta bulunan Rûknüddeve'nin oğlu Adudüddeve Ebû Şücâ' Fennâ Hüsrev'i Şîrâz'a çağırmişti. İmaddüddeve ölünce Adudüddeve'nin genç yaşından istifade eden Şîrâz'ın ileri gelenleri karışıklık çıkarmışlardı. Rûknüddeve ve es-Saymerî bir süre Şîrâz'da kaldı. İşleri yoluna girince de Adudüddeve Fars hâkimiyetini tamamen ele geçirdi. İbn Miskeveyh, s. 517; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 414-415

Basra'ya gidecek olan herkes İmrân'ın nezaretinden geçiyor ve geçenlerden para telep ediliyordu. Bu durum Muizzüddeve adına her geçen gün can sıkıcı olmaya başladı. Bu sefer Muizzüddeve, Vezir Mühellebî'ye geniş imkânlar vererek İmrân'ı ortadan kaldırmasını istedi. Mühellebî, İbn Ebî Tâhir gibi devrin önemli kumandanlarını da yanına alarak büyük bir orduyla İmrân'ın üzerine gitti. İmrân ile yapılan savaşın başlangıcında üstünlük elde etmesine rağmen düştüğü bir pusu sonucu canını zor kurtaran Mühellebî birçok askerini kaybederek geri çekilmek zorunda kaldı. Muizzüddeve, İmrân b. Şâhin tarafından ikinci defa mağlup edilmesinden sonra İmrân'ın Batîha'daki üstünlüğünü kabul etmiş ve onu Batîha'ya emîr olarak tayin etmişti. Bir süre taraflar arasında çatışma ortamı sona erdi ancak bu barış ortamı 343 (955) yılında Muizzüddeve'nin hastalığıyla son buldu. Bu sırada oğlu Ebû'l-Mansur Bahtiyar'ı (İzzüddeve) (ö. 367/978) da kendisine veliaht tayin etti. Muizzüddeve hastalanıp yatağa düştükten sonra bir kısım zevat onun öldüğüne dair Bağdat'ta asılsız iddialar yaymaya başladı. İmrân, bu haberi alınca Muizzüddeve'nin Ahvâz'dan Bağdat'a gelen ticaret kervanına saldırdı ve kervanda bulunan mallara el koydu. Bu olaydan sonra Muizzüddeve 344 (956) tarihinde yeniden Rûzbihân'ı İmrân'ın üzerine gönderdi. Mühellebî de Rûzbihân'a eşlik etti. Onlar Hûzistân ve Basra arasında bulunan Zâvatâ'ya kadar geldiler. Ancak Rûzbihân'ın Vâsıt'a kaçarak Muizzüddeve'ye isyan etmesi üzerine yine sonuç elde edilemedi. Bundan sonra İmrân ile mücadelesi Muizzüddeve'nin ölümüne kadar (356/967) devam etti.³²⁷

Muizzüddeve döneminde Hûzistân'da meydana gelen önemli gelişmelerden diğeri de Muizzüddeve'nin Deylemli kumandanlarından Rûzbihân ve kardeşlerinin Ahvâz ve Şîrâz'da isyan etmeleridir. Büveyhî ordusunun aslını oluşturan Türk ve Deylem asıllı askerler arasında Muizzüddeve'nin Türklere karşı pozitif ayrımcılık yapıp onların maaşlarını ve iktâlarını artırması Deylemliler arasında huzursuzluğa yol açtı. Muizzüddeve Türklere karşı ihsanını öylesine artırmıştı ki Deylemli askerlerin maaşları

³²⁷ İbn Miskeveyh, s. 516-517; Hemedâni, **Tekmile**, s. 369; **Kitâbu'l-uyûn**, C. IV/II, s. 461; İbn Haldûn, **el-İber**, C. IV, s. 579-580; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 413-415; Zehebî, C. XXV, s. 42; Nüveyrî, C. XXVI, s. 108-109; İmam Süyûtî, s. 476; Krş. Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 152; Ahmet Güner, "İmrân b. Şâhin", s. 233-234; İrfan Aycan, "Mühellebî", **DİA**, C. XXXI, s. 512.

dahi ödenemiyordu. Bundan dolayı Deylemli askerler Muizzüddeve'ye karşı nefretle dolmuştu. İşte böyle bir hâlde Rûzbihân, yanında bulunan Deylemli askerler ile birlikte İmrân'ı kuşatmaktan vazgeçip, Vâsıt'a giderek isyan etti. Vâsıt'a giderken de Ahvâz'da bulunan kardeşi Esfâr'a mektup yazarak daha önce Muizzüddeve'ye isyan eden Feth el-Leşkerî ve Kurkîr'i Râmhürmüz Kalesi'nden çıkartmasını istedi. Verilen emri yerine getiren Esfâr da ağabeyine katılmak üzere hareket etti. Rûzbihân'ın isyan haberi Muizzüddeve'ye ulaşınca buna bir türlü inanmadı. Çünkü Muizzüddeve, askerlerin içerisinde zelil durumda iken onu koruyup kollayarak mevkiini ve şanını yüceltmmişti. Kısa bir süre sonra durum netleşince Muizzüddeve Ahvâz dolaylarında bulunan Mühellebî'nin Ahvâz'a gitmesini isteyerek Rûzbihân'ın isyanı devam ederse onunla savaşmasını emretti.³²⁸ Akabinde Rûzbihân da Ahvâz'ı ele geçirip Mühellebî'yi oradan çıkartmak için ordusunu toparlayıp yola çıktı. Mühellebî ordusunun başına Ebû'l-Abbas Leylâ b. Musa'yı geçirdi ve onun emrine silahlarla donatılmış Deylemli askerleri verdi. Fakat Deylemli askerler Leylâ b. Musa'yı bırakarak saf değiştirdi ve Rûzbihân'a ihtihak ettiler. Rûzbihân yeterli güce ulaştıktan sonra kardeşi Esfâr ile Ahvâz yakınlarında buluştu. Mühellebî, Rûzbihân'ın ordusu karşısında bir şey yapamayacağını anlayınca Basra'da bulunan Mehdî Kalesi'ne çekildi. Ahvâz'dan çekilmeden önce su kuyularını ve ekin tarlalarını tahrip ederek onları zor durumda bıraktı. Mühellebî'nin geri çekildiği sırada Muizzüddeve'nin Ahvâz valisi Muhammed b. Ahmed el-Humeynî'ye gizlice mektup yazan Rûzbihân, el-Humeynî'nin kendisine katılmasını, katıldığı takdirde ona vezirlik vereceğini belirtti. Teklifi kabul eden el-Humeynî, Mühellebî'nin ordusundan ayrılarak Rûzbihân'ın tarafına geçti ve hil'at giyerek vezir oldu. Mühellebî'nin geri çekildiğini öğrenen Muizzüddeve, Şirzil kumandanlığında bir orduyu Rûzbihân üzerine gönderdi. Bu sırada ağabeyi Rûknüddeve'ye de mektup yazarak Bağdat'ı savunmak için yardım talep etti. Ayrıca Leşkerrûz b. Sehlân'ı da az sayıda bir orduyla Bağdat'ın savunması için bıraktı. Bağdat'tan Vâsıt'a 5 Şaban (12 Kasım 956) tarihinde yola çıkan Muizzüddeve'ye Halife Mutî-Lillâh da eşlik etti. Muizzüddeve'nin Bağdat'tan ayrılmasını fırsat bilen Musul Hamdânî hükümdarı Nâsırüddeve, oğlu Ebû'l-Müraccâ

³²⁸ Mühellebî'nin hangi yolu kullanarak Ahvâz'a geldiği kaynaklarda bahsedilmemektedir.

Câbir kumandasında bir birliği Bağdat'a gönderdi. Muizzüddeve bunu öğrenince hâcibi Sebüktekin'i Vâsıt'tan Bağdat'a gönderdi. Ayrıca Nihâvend valisi Müsâfir b. Sehlân'a da Bağdat'a gitmesi için mektup yazdı. Halife ve Muizzüddeve'nin Bağdat'tan gitmesini fırsat bilen diğer bir grup da Deylemliler oldu. Halkı Muizzüddeve'ye karşı kıskırtan Deylemliler, maaşlarını alamadıkları gerekçesiyle ayaklandılar. Hatta daha da ileri giderek Muizzüddeve'nin ahfadına saldırmayı planlıyorlardı. Müsâfir b. Sehlân ve kardeşi Leşkerrûz b. Sehlân ile Sebüktekin Bağdat'a ulaştığında Deylemlilere maaşlarını vererek onları bir süre yatıştırdı. Ardından her iki kumandan da farklı yerlerde karargâh kurarak Ahvâz'a giden Muizzüddeve'den gelecek emri beklediler.³²⁹ Muizzüddeve Ahvâz'a girdiğinde halk sevinç gösterilerinde bulunmuş, Rûzbihân'a ise beddua etmişlerdi. Daha sonra Ahvâz'da fazla durmayarak Erbak Köprüsü'ne gelen Muizzüddeve burada savaş hazırlıkları yapmaya başladı. Rûzbihân da Ahvâz'dan çıkarak Askerimükrem'e geçip ordusunu savaş için donatmaya başladı. Bu sırada Rûzbihân'ın ordusundaki Deylemli kumandanlara mektup yazan Muizzüddeve geri gelirlerse onları affedeceğini ve yüksek rütbelere getireceğini bildirdi. Bu mektup üzerine Ebû'l-Muhammed Hasan b. Fennâhüsrev gibi üst düzey Deylemli kumandanlardan bazıları Muizzüddeve'ye katıldı ve böylelikle Rûzbihân'a karşı daha güçlü bir duruma geldi. Ardından ordusunda bulunan az sayıdaki Deylemlilerin Rûzbihân tarafına geçmelerini engellemek için Erbak Köprüsü'nün başına güvenilir adamlarını yerleşiren Muizzüddeve, önceki davranışlarından dolayı onlara güvenemediğinden ordusunun büyük bir bölümünü Türklerden oluşturdu. Nihayet Erbak Köprüsü yakınlarında karşılaşan iki ordu ilk gün birbirlerini tanıma maksadıyla vur kaç yaparak fazla zaiyat vermediler. 345 yılı Ramazan ayının son günü (5 Ocak 957) sabah olunca harp düzenini alan iki ordu öğlen vaktinden gün batımına kadar yaptıkları şiddetli çarpışmalarda birbirine üstünlük sağlayamadı. Akşam olduğunda Muizzüddeve'nin ordusundaki okçu birlikleri güçten düşmüş bitkin bir hâldeydi. Muizzüddeve, yanına gelip içinde bulundukları sıkıntılı durumdan bahseden askerlere gece karargâha

³²⁹ Kitâbu'l-uyûn yazarı, Sebüktekin ve Müsâfir b. Sehlân'ın farklı yerlerde karargâh kurmalarının nedenini birbirleri arasındaki küslüklerine bağlamaktadır. *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, s. 483.

dönmelerini ve ertesi sabah dinlenmiş bir hâlde tekrar savaş alanına dönmelerinin daha iyi olacağını söyledi. Muizzüddeve geri döndükleri takdirde Rûzbihân'ın kendilerine saldıracağını ve ordusunda bulunan Deylemlilerin de onlara katılımıyla iki ordu arasında kalacağını ve bu sebeple Rûzbihân'ın ordusuna saldırmaktan başka çaresinin olmadığını anladı. Zor durumda kalan Muizzüddeve askerlerinin önünde birden ağlayarak askerlerini teşvik edici bir konuşma yaptı. Bu konuşmadan sonra savaş düzenini alan askerlere hitap eden Muizzüddeve ya zafer kazanacaklarını ya da öldürülecek ilk kişinin kendisi olacağını söyleyerek ordunun en önünde savaşacağına söz verdi. Bütün hazırlıklar tamamlandığında güzel giyimli genç kölelerinden oluşan bir süvari birliğini de yanına alan Muizzüddeve, Rûzbihân'a karşı saldırıya geçti. Çok kısa sürede zafer elde eden Muizzüddeve, Rûzbihân dâhil isyan ederek, ona sığınan Feth el-Leşkerî, Kurkîr ve Arslangûr'u esir alıp Bağdat'a döndü. Bu isyandan sonra Muizzüddeve, Rûzbihân'ın Deylemliler askerlerini ordudan uzaklaştırmış, Türklerin hem itibarını hem de ordudaki sayılarını artırarak onları Deylemlilerden üstün bir konuma getirmiştir.³³⁰

4) İzzüddeve (Bahtiyar) Döneminde Hûzistân

Muizzüddeve, 13 Rebîülâhîr 356 (28 Mart 967) günü vefat ettikten sonra yerine daha önceden veliaht gösterilen İzzüddeve geçti. Muizzüddeve vefatından önce oğlu İzzüddeve'ye, amcası Rûknüddeve'ye itaat etmesini ve yapacağı işleri ona danışmasını istedi. Ayrıca kendisinden daha tecrübeli olan Adudüddeve'nin sözlerini dinlemesini tavsiye ederek devlet idaresine dair bir takım nasihatlerde bulunmuştu. Ancak İzzüddeve devletin başına geçince bu tavsiyeleri dikkate almayarak günlerini zevk ve safa ile geçirip eğlence meclislerinden hiç ayrılmadı. O, Muizzüddeve'nin ona danışmadan hiçbir işe kalkışma dediği Hâcib Sebüktekin (ö. 364/974)'in mallarını müsadere ederek onu kendinden uzaklaştırdı. Bununla birlikte İzzüddeve, artık amcası Rûknüddeve'ye de işlerini danışmaktan vazgeçmiş hatta Adudüddeve'ye de düşmanlık

³³⁰ İbn Miskeveyh, s. 557-561; Hemedâni, **Tekmile**, s. 380-381; **Kitâbu'l-uyûn**, C. IV/II, s. 477-478; Ebû İshak es-Sâbî, **Resâil**, s. 55-62; İbn Haldûn, **el-İber**, C. IV, s. 583-584; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 445-447; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C. XI, s. 395-396; Krş. Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 160-161; Khanoghlan Hacıyev, **a.g.t.**, s. 95-106.

beslemeye başlamıştı. Adudüddевle ise amcası Muizzüddевle'nin halifenin kendisine Tâcüddевle lakabını vermesine mâni olduğu için Büveyhîlerin Irak koluna düşmanlık beslemeye başlamıştı. Habeşî b. Muizzüddевle, kardeşi İzzüddевle'ye karşı Basra'da isyan edince Adudüddевle onu Ramhürmüz'deki hapishanede gözaltında tuttu.³³¹

İzzüddевle'nin savurganlığı nedeniyle 363 (973/974) yılında devlet bütçesinde mâlî bir kriz ortaya çıkmış ve askerlerin maaşları ödenemez hâle gelmişti. Bu durum Adudüddевle'nin İzzüddевle üzerine gelmesi için bir fırsat oldu. Tam bu sıralarda İzzüddевle tarafından vezirliğe getirilen İbn Bakıyye (ö. 367/978) 363 (Nisan Mayıs 974) tarihinde Türklerin elinde bulunan mallara ve topraklara el koymayı teklif etti. Bağdat'ta Türklerin başında bulunan Sebüktekin'den çekinen İzzüddевle ve Vezir İbn Bakıyye ilk önce Ahvâz valisi Bahtekin Azâdreveyh ve Türk kumandanların bertaraf edilerek mallarına el konulması sonrasında güç elde edince Bağdat'ta bulunan Sebüktekin ve adamlarının icabına bakılması şeklinde karara vardılar. İzzüddевle ilk önce Vâsıt'a gitti ve o buradayken Ahvâz valisi Bahtekin ona sonsuz saygı ve hürmet gösterdi ayrıca üç yüz bin dirhem de gönderdi. Ancak bu itaate karşılık İzzüddевle'den beklediği ilgiliyi göremedi aksine nankörce tavırlar takınıyordu. Beklediği fırsatı Ahvâz çarşısındaki Deylemliler ile Türkler arasında çıkan çatışma sonucunda elde eden İzzüddевle bunu bahane ederek derhâl Bahtekin, kâtibi Sehl b. Bîşr, Subaşı el-Harezmî³³² ve Hâcib Sebüktekin'in kayını olan Bekticûr'u tutukladı. Daha sonra İzzüddевle, Sebüktekin'in Ahvâz'daki iktâları ile birlikte Bahtekin'in Cündişâpûr'daki hazinelerine el koyarak Basra'da bulunan Türk askerlerinin kanının helal olduğuna dair bir ferman gönderdi. Bunun üzerine Sebüktekin, Ahvâz'a doğru yola çıkarken geride ailesini, hazinesini ve birtakım silahları Bağdat'ta bırakan İzzüddевle'nin bütün mallarına ve silahlarına el koyup ailesini de rehin aldı. İzzüddевle Bağdat'a dönerken ailesine haber gönderip kendisinin öldüğü yalanını yaymalarını istedi. Böylelikle taziye için gelen Sebüktekin'i tutuklayabileceklerdi. Bu hileyi erken fark eden Sebüktekin

³³¹ İbn Miskeveyh, s. 634; Antâkî, s. 120; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 501.

³³² İbnü'l-Esîr, Sebüktekin'in kayınpederini Harezmli Subaşı Bekticûr diye zikrederken İbn Miskeveyh ise Harezmli Subaşı ve Bekticûr'u ayrı ayrı iki kişi olarak kaydetmektedir. İbn Miskeveyh, s. 708; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 545.

etrafına Türk askerlerini toplayarak İzzüddeve'nin karşısına çıktı. Yapılan savaşta Deylemliler mağlup olunca İzzüddeve'nin bütün silahlarına da el konuldu. Ayrıca İzzüddeve'nin aile efradı da Vâsıt'a sürüldü. Bu olayda Sünnî halk Sebüktekin'e yardım ederek Şiilere karşı üstünlüğü ele geçirmiş oldu. Bundan sonra onlar, Şiilere zulmedip onları savaşa zorladılar. Böylelikle iki farklı cephe oluşmuş oldu. Hangi grup himayeyi elde ederse diğerine baskı uyguluyor ve ona saldırıyordu. Daha önce iki grup arasında sadece dinî konularda ihtilaf varken bu olayla birlikte hem din hem de siyaseten ihtilaf çıktı. Şiiler, İzzüddeve ve Deylemlilerin; Sünnîler ise Sebüktekin'in emriyle hareket eder oldu. Sebüktekin Bağdat'a hâkim olduğunda Halife Mutî'-Lillâh'a yerini oğlu Ebû'l-Bekir Abdülkerîm'e bırakmasını tavsiye etti. O da görevi yeni halifeye devrederek 13 Zilkade 363 (5 Ağustos 974) tarihinde Mutî'-Lillâh'ın oğlu halifelik tahtına geçti ve Tâi'-Lillâh unvanını aldı. Tâi'-Lillâh'ın ilk işi, Sebüktekin'e hil'at giydirerek onu emîrû'l-ümerâ tayin etmek oldu.³³³

5) Adudüddeve Döneminde Hûzistân

İzzüddeve, yenilgiden sonra Vâsıt'ta bulunan ailesinin yanına giderek yeniden toparlandı. Sebüktekin'e mektup yazan İzzüddeve, isyanından vazgeçmesini ve ele geçirdiği toprakları derhâl geri vermesini istedi. Bunu kabul etmeyen Sebüktekin eski Halife Mutî'yi ve Halife Tâi'yi yanına alarak İzzüddeve'nin üzerine gitmeye karar verdi. Ancak Deyrülâkûl'e gelindiğinde Muharrem 364 (Eylül 974) yılında ilk önce Mutî' daha sonra da Sebüktekin vefat etti. İzzüddeve ile savaşmak isteyen Türk askerleri ordunun başına Alptekin (ö. 366/977)'i getirerek savaş alanına doğru ilerlemeye başladılar. Durumdan endişelenmeye başlayan İzzüddeve, yeterli sayıda ordusu bulunmadığından amcası Rüknüddeve, amcasının oğlu Adudüddeve, Musul Hamdânî emiri Ebû'l-Tağlib b. Hamdân ile Batîha emiri İmrân b. Şâhin'den yardım talebinde bulundu. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen Adudüddeve, İzzüddeve'ye mektup

³³³ İbn Miskeveyh, s. 707-711; Hemedânî, **Tekmile**, s. 431-432; İbn Haldûn, **el-İber**, C. IV, s. 594-595; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 544-547; İbn Kesîr, C. XI, s. 468; İmam Süyûtî, s. 481; Krş. Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 200 v.d.; Mafizullah Kabir, **a.g.e.**, s. 27-28; Heribert Busse, "Iran under the Buyids", s. 266; Erdoğan Merçil, "Bahtiyâr", **DİA**, C. IV, s. 523; Ahmet Ağırakça, "Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları I Sebüktekin", **TTK Belleten**, C. LIII, sy. 206-208, s. 628 v.d.

yazarak kendisi gelene kadar Vâsıt'tan ayrılmamasını tembihledi. Bu sırada Alptekin, Vâsıt'ta İzzüddeve'yi kuşatma altına alarak zor durumda bırakmıştı. Zâhirdeki amacı İzzüddeve'ye yardım etmek ancak asıl hedefi Bağdat'ı ele geçirmek olan Adudüddeve çok büyük bir ordu ile Fars'tan yola çıktı. Adudüddeve'nin Ahvâz'a geldiği haberini alan Alptekin, Vâsıt'ı boşaltarak Bağdat'a çekilmeyi uygun buldu. Daha sonra Diyâla Nehri³³⁴ yakınına gelen Alptekin burada Adudüddeve'nin ordusunu beklemeye başladı. Alptekin ile Adudüddeve'nin ordusu arasında yapılan savaşta her iki taraf da çok fazla kayıp verdi ancak Adudüddeve merkez ordusuyla yaptığı saldırıda Türkleri hezimete uğratarak geriye püskürttü. Dağılan Türk ordusunun ardından Bağdat'a girmeyi başaran Adudüddeve, Bağdat'ı ele geçirmeyi içten içe düşünmekteydi. Ancak o, bunu alenen yaptığı takdirde İzzüddeve'ye bağlı halk ve askerlerin nazarında hoş karşılanmayacağını da iyi biliyordu. Bu nedenle ilk önce İzzüddeve ve askerlerin arasını bir hile³³⁵ ile açan Adudüddeve daha sonra da 26 Cemâziyelâhir 364 (13 Mart 975) tarihinde İzzüddeve, kardeşleri ve annesini tutukladı. Ardından o, Bağdat'taki karışık durumdan kaçan Halife Tâi'-Lillâh'ı geri getirdi ve ona büyük hürmet göstererek yeniden hilafet makamına oturttu. İşleri yoluna koyan Adudüddeve Ahvâz'ın yönetimini de Sehl b. Bişr en-Nasrânî'ye bıraktı. Durumu öğrenen Rüküddeve oldukça öfkelenerek, Adudüddeve'ye bir mektup yazıp Bağdat'ın yönetimini derhâl İzzüddeve'ye bırakmasını, bırakmadığı takdirde onun üzerine ordu sevk edeceğini bildirdi. Rüküddeve'nin ciddiyetini gören Adudüddeve, Bağdat'ı tekrar İzzüddeve'ye bırakarak Şîrâz'a döndü. Yönetime tekrar hâkim olan İzzüddeve, Adudüddeve'nin Ahvâz valisi Sehl b. Bişr en-Nasrânî'nin üzerine Hâcib İbrahim b. İsmail'i göndererek onu tutuklattı ve kardeşi Ebû'l-İşhak'ı Ahvâz ve nahiyelerine vali olarak atadı.³³⁶

³³⁴ Bağdat yakınında bulunan bir ırmaktır. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 495.

³³⁵ Adudüddeve'nin yaptığı hile hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Miskeveyh, s. 724-725; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 558

³³⁶ İbn Miskeveyh, s. 738-739; Hemedâni, **Tekmile**, s. 437-438; İbn Haldûn, **el-İber**, C. IV, s. 595-596; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 544-547; İbn Kesir, C. XI, s. 556 v.d.; Krş. Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 210-211; Mafizullah Kabir, **a.g.e.**, s. 31; Ahmet Güner, "Büveyhîler'den Adudu'd-Devle ve Dönemi (338-372/949-983)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **DEÜSBE**, İzmir 1992, s.50-60; Heribert Busse, "Iran under the Buyids", s. 267; Erdoğan Merçil, "Bahtiyâr", s. 523; Abdülkerim Özeydin, "Adudüddeve", **DİA**, C. I, s.

a. Adudüddeve'nin Hûzistân'ı Zaptı

Adudüddeve; Kirmân ve Umân bölgelerini zapt ederek Fars bölgesinin güvenliğini sağladıktan sonra gözünü yine İzzüddeve'nin elinde bulundurduğu topraklara dikti. Şîrâz'a döndükten sonra babası Rûknüddeve ile arasını düzeltmek ve hanedanın başına geçmek amacıyla Büveyhoğulları arasında bir toplantı tertiplemek isteyen Adudüddeve, bütün aile üyelerini herkes tarafından kabul gören İsfahân'da, topladı (365/976). Toplantıya Rûknüddeve ve oğulları Fahrüddeve, Hüsrev Fîrûz ve Müeyyidüddeve katıldı; İzzüddeve ise katılmadı. Toplantı sonunda babası Rûknüddeve'nin yerine veliaht seçilen Adudüddeve, hâkimiyeti altındaki toprakları yeniden teyit ettirmekle birlikte Errecân'ı da topraklarına kattı.³³⁷

Adudüddeve'nin Şîrâz'a dönmesinden altı ay sonra Muharrem 366 (Ağustos 976) tarihinde babası Rûknüddeve'nin ölümüyle onun Irak'ı ele geçirmesi için önünde herhangi bir engel kalmadı. Adudüddeve'ye karşı ittifak kurmaya çalışan İzzüddeve'nin veziri İbn Bakıyye, Cibâl'in mahallî hükümdarlarından Hasanveyh el-Kürdî, Fahrüddeve, İmrân b. Şâhin ve Ebû'l-Tağlib b. Hamdân ile anlaştı. İzzüddeve müttefikleri ile bağlarını güçlendirmek adına Halife Tâi'-Lillâh'a baskı yaparak Fahrüddeve'ye hil'at gönderdi ve ordu kumandanı Müsâfir b. Sehlân'a da İsmetüddeve lakabını verdirdi. Ayrıca İzzüddeve, kızını da Tâi'-Lillâh ile evlendirerek Adudüddeve'ye karşı halifeyle olan ilişkilerini güçlendirdi. Adudüddeve bütün hazırlıklarını tamamlayarak Errecân'a geldiği zaman İzzüddeve maiyetiyle birlikte Ahvâz'a gelmiş bulunmaktaydı. Bu sırada halife tarafından Adudüddeve'ye hitaben mektup yazıldı. Mektupta Adudüddeve'nin savaştan yüz çevirmesini ve barışa dönmesini içeren ifadeler yer alıyordu. Her ihtimale karşı İzzüddeve ve kumandanları savaş hazırlıklarını sürdürmek üzere Ahvâz'ın yakınında bulunan Sûrab Nehri'ne inerek burada çadır kurdular. Ebû'l-İshâk b. Muizzüddeve ise bir kısım askerle Askerimükrem'e giderek burayı kontrol altına almak ve Masrukân nehri üzerinde

392; Adnan Demircan, "Tâi'-Lillâh", *DİA*, C. XXXIX, s. 447; Ahmet Ağrakça, *Abbâsî Devletinde Türk Kumandanlar*, s. 57-61.

³³⁷ İbn Miskeveyh, s. 743-745; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 576-577.

bulunan geçitleri kontrol etmek için Ahvâz'dan yola çıktı. Adudüddевle'nin kumandanı Hasan b. Yusuf tarafından yönetilen Râmhürmüz'e ise Arap ve Kürtlerden oluşan bir grup asker gönderildi. Tâi'-Lillâh iki taraf arasında olası bir savaşı karşı tarafsızlığını korumak adına İzzüddевle'nin yanından ayrılarak Bağdat'a gitti.³³⁸

İzzüddевle ve İbn Bakıyye, Adudüddевle'nin Râmhürmüz'e geldiği haberini alınca korkuya kapıldı. Bunun üzerine Sûrab nehrini terk eden İzzüddевle Ahvâz'a çekildi ve Adudüddевle'nin Ahvâz'a geçişini engellemek amacıyla Erbak Köprüsü'nü yıktı. İzzüddевle ayrıca Ebû'l-İshâk b. Muizzüddевle'ye de ordusunu toparlayıp Askerimükrem'den dönmesi için mektup yazdı. Adudüddевle son hazırlıklarını tamamlayarak yola çıktı ve Ebû'l-Vefâ Tâhir b. Muhammed b. İbrahim kumandasında bir öncü birliği Bâsiyân'a doğru gönderdi. Gönderilen bu öncü birliğe Kufsluların başında bulunan Kâravî el-Ahvâzî adıyla tanınan kumandan da katıldı. Adudüddевle, gönderdiği öncü birliği ile Bâsiyân yakınında bulunan Kaşşân denilen mevkiinde buluştu. Orada bir köprü kurarak nehrin karşı tarafına geçen Adudüddевle 11 Zilkade 366 (1 Temmuz 977) tarihinde İzzüddевle'nin ordusuna bir fersah mesafede çadırını kurdu. Bu sırada İzzüddевle, Adudüddевle'ye bir mektup göndererek, ona itaatini bir kez daha arz edip aralarında bir savaş meydana gelmemesini ve Irak'ta eskiden olduğu gibi kendisinin vekili olarak kalmak istediğini belirtmiştir.³³⁹ Mektuba herhangi bir cevap vermeyen Adudüddевle günün ilk saatlerinde harekete geçerek fillerle donatılan ordusu ile son derece hazırlıklı ve ihtiyatlı bir şekilde ilerlemeye başladı. Bunun aksine İzzüddевle'nin ordusu ise oldukça düzensiz ve karmaşık bir durumdaydı.³⁴⁰ Savaş başlamadan önce İzzüddевle'nin ordusunda bulunan Sallâr Sorh, Hasan b. Harâmez ve Deylemlî Nîbak b. Şirek ile birçok Deylemlî asker saf değiştirerek Adudüddевle'nin tarafına geçti. Adudüddевle yapılan savaşta ezici bir üstünlük elde ederek İzzüddевle'nin ordusunu darmadağın etti. İzzüddевle savaşı hazırlık olsun diye şehrin

³³⁸ İbn Miskeveyh, s. 748-749; Hemedâni, **Tekmile**, s. 454; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 578-579; İbn Kesîr, C. XI, s. 492-493; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-zamân**, C. XVII, s. 485.

³³⁹ Kalkaşendî, **Subhu'l-a'sâ**, C. VI, s. 564-565.

³⁴⁰ İbn Miskeveyh, İzzüddевle'nin, süvarileri piyadelerin önüne yerleştirmesini satranç oynayanların bile yapmayacağı bir hata olduğundan bahsederek onu eleştirmiştir. İbn Miskeveyh, s. 750.

aşağı yakasında bulunan Kârûn Nehri'nin üzerine dar ve zayıf bir köprü kurdurmuştu. Dağılan ordu bu köprünün üzerinden geçtiği sırada köprü çökerek askerlerin ölmesine sebep oldu. İzzüddeve de kardeşi Ebû'l-İshak ve İbn Bakıyye'yle birlikte kaçarak güçlkle kurtulabildi. Kârûn Nehri'nden karşıya geçip akşam saatlerinde Hûveyze 'ye varan İzzüddeve ilk önce Matârâ'ya, sonrasında Ahvâz'ın hizasında bulunan Me'mûniye'ye geçti. Böylelikle Hûzistân'ı ele geçiren Adudüddeve, İzzüddeve'nin bütün mallarını yağmaladı ve kısa süre sonra Basra'yı da kontrol altına alıp Musul'a kadar hâkimiyetini genişletti. Bahsettiğimiz yolu kullanan İzzüddeve, Hûzistân'ın elinden çıkmasından sonra Vâsıt'a kadar çekildi. Daha sonra Hamdânîlere iltica ederek Ebû'l-Tağlib el-Hamdânî'nin teşviikle Adudüddeve'ye isyan eden İzzüddeve, Kasrûlcis'te yapılan savaşta esir düştü ve öldürüldü (12 Şevval 367/23 Mayıs 978). Ardından Bağdat'a giren Adudüddeve'ye Halife Tâi'-Lillâh tarafından iki bayrak ve bir kılıçla birlikte hil'at ve taç giydirildi.³⁴¹

6) Samsâmüddeve Döneminde Hûzistân

Adudüddeve 8 Şevval 372 (26 Mart 983) tarihinde Bağdat'ta ölünce Ebû Kâlîcâr Merzûbân (ö. 388/998) taziyeleleri kabul ettikten sonra Büveyhî hanedanının başına geçti ve kumandanlar ve Deylemliler onun etrafında toplandı. Halife Tâi'-Lillâh ona Samsâmüddeve ve Şemsülmille unvanlarını verip, sancak ile hil'at göndererek hükümdarlığını onayladı.³⁴² Samsâmüddeve'nin hükümdarlık zamanı, hanedan mensupları ile mücadele ve ülkedeki isyanlarla geçti. Biz de bu mücadeleleler esnasında Hûzistân'ı ilgilendiren olayları anlatmaya çalışacağız.

Samsâmüddeve başa geçince kardeşleri Ebû'l-Hüseyin Ahmed ve Ebû'l-Tâhir Firûzşâh'a hil'atler vererek Fars topraklarını iktâ etti. Ancak Samsâmüddeve'nin diğer

³⁴¹ İbn Miskeveyh, s. 761-762; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 595-596; İbn Kesîr, C. XI, s. 492-493; Sıbt İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 496-497; İmam Süyûtî, s. 484; Krş. Mafizullah Kabir, **a.g.e.**, s. 36-37; H. İbrahim Hasan, **Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi**, çev. İsmail Yiğit v.dğr., C. III, İstanbul 1985, s. 405-406; Abdülkerim Özaydın, "Adudüddeve", s. 392; Adnan Demircan, "Tâi'-Lillâh", s. 447; Erdoğan Merçil, "Bahtiyâr", s. 523; Abdülkerim Özaydın, "Gazanfer", **DİA**, C. XIII, s. 431.

³⁴² Rûzrâverî, **Zeylû tecâribü'l-ümem**, s. 79; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam (Atâ)**, C. XIV, s. 300; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 28; Nüveyrî, C. XXVI, s. 132; Hanoğlan Hacıyev, "Samsâmüddeve", **DİA**, C. EK-2, s. 471-473.

kardeşi Kirmân Emîri Şerefüddeve Ebû'l-Fevâris Şîrzîl³⁴³ onlardan önce davranarak, Şîrâz'a girip Fars'a hâkim oldu. Ebû'l-Hüseyin Ahmed ilk önce Ahvâz'a geldi. Ahvâz valisi Ebû'l-Ferec Mansur b. Hüsrev'den³⁴⁴ bir miktar para ve erzak aldı. Ahvâz'dan Errecân'a geldiği sırada Şerefüddeve'nin Şîrâz'ın idaresini ele geçirdiğini öğrenen Ebû'l-Hüseyin Ahmed, Ahvâz'a geri dönmek zorunda kaldı. Ahvâz'a döndükten sonra buranın idaresini ele geçiren Ebû'l-Hüseyin, kardeşi Samsâmüddeve'nin adına okunan hutbeyi kaldırarak kendi adına okuttu ve Tâcüddevle lakabını aldı. Akabinde Basra'yı ele geçirerek kardeşi Ziyâüddeve Ebû'l-Tâhir Fîrûzşah'a iktâ eden Ebû'l-Hüseyin'in faaliyetlerini öğrenen Samsâmüddeve, babasının hâcibi Emîr Ebû'l-Hasan Ali b. Deb'aş'ın kumandasına büyük bir ordu verip onu Ahvâz'a doğru yolladı. Ebû'l-Hüseyin de Ebû'l-Eazz Dübeys b. Afîf el-Esedî'yi kumandan olarak tayin etti. Korkûb yakınlarında yapılan savaşta Samsâmüddeve'nin ordusu mağlup oldu ve Ali b. Deb'aş esir edildi. Bu savaşın ardından hükümdarlık arzusu daha da artan Ebû'l-Hüseyin Ahvâz ve Râmhürmüz'de bulduğu bütün hazineleri ele geçirdi (Rebîülevvel 373/Ağustos 983).³⁴⁵

Bağdat'ta bulunan Deylemlilerin ileri gelen kumandanlardan Esfâr b. Kerdeveyh Samsâmüddeve ile anlaşamıyordu. Esfâr yanına aldığı devlet adamları ve Deylemli kumandanlar ile Samsâmüddeve'yi tahttan indirip onun yerine Irak'a Ebû'l-Nasr Bahâüddeve'yi, Şerefüddeve'nin nâibi olarak atamak için anlaştı. Bu durumdan haberdar olan Samsâmüddeve güvendiği adamlarından Fûlâd Menâzir'i Esfar'ın üzerine gönderdi. Fûlâd, 375 (985-86) yılında Esfâr'ın ordusunu mağlubiyete uğrattınca Bahâüddeve yakalanarak Samsâmüddeve'ye getirildi. Esfar da Ahvâz'a, Ebû'l-Hüseyin Ahmed'in yanına gidip onun hizmetine girdi.³⁴⁶

³⁴³ Şîrzîl ismi Farsça'da Şîrdel (شیردل) olarak da yazılmaktadır. Sâdık Seccâdî, "Âl-i Bûye", C.I, s. 629.

³⁴⁴ Ebû'l-Hüseyin Ahmed, Ahvâz idaresini ele geçirdikten sonra Ebû'l-Ferec'i kendisine vezir tayin etti.

³⁴⁵ Rûzrâverî, s. 81; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 27-28; Nüveyrî, C. XXVI, s. 132; Mafizullah Kabir, **a.g.e.**, s. 69; H. İbrahim Hasan, **a.g.e.**, C. III, s. 486; Heribert Busse, "Iran under the Buyids", s. 289; Hanoğlan Hacıyev, "Samsâmüddeve", s. 471-473.

³⁴⁶ Rûzrâverî, s. 109-110; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 41; Krş. Mafizullah Kabir, **a.g.e.**, s. 71; Sâdık Seccâdî, "Âl-i Bûye", C.I, s. 630; Hanoğlan Hacıyev, "Samsâmüddeve", s. 471-473.

Şerefüddeve Bağdat'ı ele geçirme isteğiyle Fars'tan yola çıktığında Ahvâz'da bulunan kardeşi Ebû'l-Hüseyin'e haber göndererek endişelenmemesi gerektiğini, asıl amacının Samsâmüddeve'nin elinde bulunan kardeşi Bahâüddeve'yi kurtarmak olduğunu ve sahip olduğu toprakları kendisine vereceğini söyledi. Ancak Ebû'l-Hüseyin onun bu sözlerine inanmayarak savaş hazırlığına başlayıp Erbak Köprüsü'ne geldi, Esfar'ı da Râmhürmüz'e gönderdi. Şerefüddeve'nin Errecân üzerinden Râmhürmüz'e geldiğini öğrenen Ebû'l-Hüseyin'in askerleri, Esfar da dâhil olmak üzere Şerefüddeve'nin tarafına geçti. Savunmasız kalan Ebû'l-Hüseyin de İsfahân hâkimi amcası Fahrüddeve (ö. 387/997)'nin yanına kaçmak zorunda kaldı. İsfahân'da Ebû'l-Hüseyin'e hürmet gösteren Fahrüddeve ona bolca bağış ve ihsanlarda bulundu. Ancak o bunca iyiliğe karşın İsfahân'ı Şerefüddeve namına zaptetmeye kalkışınca, yakalanıp Rey'de hapisaneye atıldı. Diğer taraftan Şerefüddeve Ahvâz'ı kolayca ele geçirip Basra'yı da kontrol altına aldı. Şerefüddeve, kardeşi Ebû'l-Tâhir'i de yakalatıp zindana attı. Şerefüddeve'nin Basra'ya kadar geldiğini duyan Samsâmüddeve'ye karşı koyamayacağını anlayınca anlaşma yolu aradı. Anlaşma gereği Irak'ta okunan hutbelerde Şerefüddeve'nin adı Samsâmüddeve'den önce okunacak; Samsâmüddeve, Şerefüddeve'nin nâibi olacak ve kardeşi Bahâüddeve'yi serbest bırakacaktı. Ancak Şerefüddeve'nin yanında bulunan Şerif Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ömer, Şerefüddeve'ye sürekli anlaşma yapmamasını ve Irak'ı ele geçirmesini tavsiye edip teşvik ediyordu. Nihayetinde Şerefüddeve anlaşma fikrinden vazgeçip Bağdat'ı ele geçirmeye karar verdi. Samsâmüddeve, Ramazan 376 (Ocak 986-987)'da Şerefüddeve'nin Vâsıt yakınında bulunan karargâhına anlaşma yapmak üzere gitti. Ancak Şerefüddeve kardeşi Samsâmüddeve'ye ilk başta iyi davranmasına rağmen onu yakalattı ve ölümüne kadar Fars'a bağlı Sîraf'ta bulunan kaleye hapsedti. Böylelikle önünde engel kalmayan Şerefüddeve Bağdat'a giderek Irak'ın hâkimi oldu.³⁴⁷

³⁴⁷ Rûzrâverî ve İbnü'l-Esîr, her ne kadar Samsâmüddeve'nin gözlerine mil çekildiğinden bahsetse de ileride onun faaliyetlerinden bahsederken böyle bir durum etmek mümkün değildir. Rûzrâverî, s. 123-124; İbnü'l-Cevzî, C. XIV, s. 317; Müstevfî, **Târih-i güzîde**, s. 422; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 43-44; Nüveyrî, C. XXVI, s. 132-133; İmam Süyûtî, s. 486; Krş. Mafizullah Kabir, **a.g.e.**, s. 73; Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s.

7) Bahâüddeve Döneminde Hûzistân

Şerefüddeve 2 Cemâziyelâhir 379 (7 Eylül 989) tarihinde ölünce, yerine Adudüddeve'nin en küçük oğlu Ebû'l-Nasr Fîrûz, Halife Tâi'-Lillâh'tan Bahâüddeve ve Ziyâülmille lakabını alarak Bağdat'ta Büveyhî tahtına oturdu. Şerefüddeve hastalanınca oğlu Ebû'l-Ali'yi kalabalık bir Türk birliğiyle Fars bölgesine gitmek üzere görevlendirdi. Bu sırada Şerefüddeve'nin öldüğü haberi Samsâmüddeve'nin bulunduğu kaleye ulaşınca muhafızlar onu ve kardeşini serbest bıraktı. Samsâmüddeve serbest kaldıktan sonra Deylemliler onun etrafında toplandı ve hep birlikte Şîrâz'a gittiler. Ebû'l-Ali henüz Errecân'a geldiği sırada Türkler ondan ayrılarak Şîrâz'a doğru ilerlemeye başladı. Şîrâz'da Deylemliler ve Türkler arasında şiddetli savaşlar oldu. Herhangi bir sonuç alınamayınca Türkler, Ebû'l-Ali'nin yanına döndü. Bahâüddeve, Ebû'l-Ali'nin Errecân'da bulunduğu sırada ona bir mektup yazdı. Mektupta Bahâüddeve onun gönlünü alarak ona bir takım vaatlerde bulunup kendi yanına gelmesini istiyordu. Nitekim Ebû'l-Ali Bahâüddeve'nin yanına gelince öldürüldü. Şerefüddeve'nin Ebû'l-Ali nezdindeki bu girişimi başarısız olunca Büveyhîlerin Fars kolunun başına Samsâmüddeve geçmiş oldu.³⁴⁸

Rüknüddeve'nin oğullarından Fahrüddeve, 379 (989) yılında Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995)'ın teşvikiyle Irak'ı ele geçirmek üzere sefere çıktı. Fahrüddeve'nin ordusu yolda ikiye ayrılarak Sâhib b. Abbâd'ın kumandasındaki ordu Irak'a doğru; Fahrüddeve'nin idaresindeki ordu ise Ahvâz üzerine yürüyordu. Ancak Fahrüddeve Ahvâz'a varmak üzereyken Adudüddeve'nin oğullarının Sâhib b. Abbâd'ı kendi yanlarına çektiklerine dair haber aldı. Bu haber üzerine korkan Fahrüddeve, İbn Abbâd'ı yanına çağırdı ve onunla birlikte Ahvâz'a doğru ilerledi. Fahrüddeve herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan Ahvâz'a girince halka ait değerli bulduğu mallara el

268-269; H. İbrahim Hasan, **a.g.e.**, C. III, s. 487; Sâdık Seccâdî, "Âl-i Büye", C.I, s. 630; Hanoğlan Hacıyev, "Samsâmüddeve", s. 471-473.

³⁴⁸ Rûzrâverî, s. 136-137, 166-168; İbnü'l-Cevzî, C. XIV, s. 339; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 56-57; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 613; İbn Kesîr, C. XI, s. 519; Nüveyrî, C. XXVI, s. 135-136; İmam Süyûtî, s. 487; Krş. Mafizullah Kabir, **a.g.e.**, s. 78; Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 275; H. İbrahim Hasan, **a.g.e.**, C. III, s. 487; Sâdık Seccâdî, "Âl-i Büye", C. I, s. 631.

koyarak onlara ambargo uyguladı. Fahrüddeve'nin yanında bulunan Deylemlî kumandanlar arasında da sıkıntı baş gösterdi. Çünkü Rey ve Cibâl bölgelerindeki kumandanlar yirmi ya da otuz bin dirhem arasında değişen maaşlara sahipken Hûzistânî kumandanlar iki yüz veya üç yüz bin dirhem maaş almaktaydı. Fahrüddeve'nin ordusunda çıkan bu huzursuzluk sonucunda onu terk etmelerini ve Ahvâz'ın, Fahrüddeve tarafından ele geçirildiğini öğrenen Bahâüddeve bir birlik hazırlayarak onları Ahvâz'a gönderdi. Çıkan savaş sırasında Dicle Nehri'nin suları taşarak Ahvâz'ı sular altında bıraktı. Fahrüddeve'nin askerleri çıkan sel üzerine dağıldı ve o, Rey'e geri dönmek zorunda kaldı. Bunun sonucunda Bahâüddeve'nin adamları da Ahvâz'a hâkim oldu.³⁴⁹

Bahâüddeve 380 (990) yılında Fars'ta bulunan kardeşi Samsâmüddeve'nin üzerine yola çıktığı sırada Bağdat'ta vekil olarak Ebû'l-Nasr Hâşâze'yi bıraktı. Basra üzerinden Hûzistân'a giren Bahâüddeve oradan da Errecân'a hareket etti. Errecân'a geldiğinde değeri bir milyon dinarı aşkın mala el koyan Bahâüddeve, Ebû'l-Alâ' b. El-Fazl kumandasındaki bir birliği Nûbendecân'a gönderdi. Ancak burada bulunan Fûlâd Menâzir'in ordusu Ebû'l-Alâ'yı mağlubiyete uğrattı. Bunun üzerine yapılan görüşmeler sonunda Bahâüddeve ve Samsâmüddeve arasında anlaşma yapıldı. Anlaşmaya göre Hûzistân ve Irak, Bahâüddeve'ye; Fars bölgesi ve Errecân şehri ise Samsâmüddeve'ye bırakıldı. Böylelikle Bahâüddeve kardeşinin Fars hâkimiyetini resmî olarak kabul etmiş oldu.³⁵⁰

Bahâüddeve, kardeşi Samsâmüddeve ile anlaşma yaptıktan sonra Bağdat'taki Halife Tâi'-Lillâh'ı 12 Ramazan 381 (22 Kasım 991)'de tutuklayıp yerine Kâdir-Billâh (381/991- 422/1031)'ı geçirdi. Yapılan anlaşma sonrası Bahâüddeve 383 (993) yılında

³⁴⁹ Rûzrâverî, s. 173-174, 177-179; İbnü'l-Esîr, C. IX, s.58-59; Sıbt İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 38; İmam Süyûtî, s. 486; Mafizullah Kabir, **a.g.e.**, s. 78-79; Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 276; H. İbrahim Hasan, **a.g.e.**, C. III, s. 494; Sâdık Seccâdî, "Âl-i Bûye", C.I, s. 638; Erdoğan Merçil, "Bahâüddeve", **DİA**, C. IV, s. 476; Abdülkerim Özaydın, "Fahrüddeve", **DİA**, C. XII, s. 99.

³⁵⁰ Rûzrâverî, s. 192-195; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 68-69; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 615; İbn Kesîr, C. XI, s. 519; Sıbt İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 44; Nüveyrî, C. XXVI, s. 136; Krş. Mafizullah Kabir, **a.g.e.**, s. 79; Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 280; H. İbrahim Hasan, **a.g.e.**, C. III, s. 487-488; Sâdık Seccâdî, "Âl-i Bûye", C.I, s. 631; Erdoğan Merçil, "Bahâüddeve", s. 476; Hanoglan Hacıyev, "Samsâmüddeve", s. 471-473.

Ebû'l-Alâ' b. El-Fazl'ı Fars bölgesine yapılacak olan sefer için Ahvâz'a gönderdi. Ebû'l-Alâ', Ahvâz'da beklediği sırada Bahâüddeve tarafından gönderilen askerî birlik kendisine ulaşır ulaşmaz Şîrâz'a doğru hareket etti. Bahâüddeve'nin ordusu Fars topraklarına girene kadar durumdan haberi olmayan Samsâmüddeve, derhâl bir askerî birlik hazırlayıp onların üzerine gönderdi. Ebû'l-Alâ' ile Samsâmüddeve'nin ordusu arasında yapılan savaşta Ebû'l-Alâ' yenildi ve esir alındı. Bunun üzerine 384 (994) yılında Bahâüddeve, Toğan et-Türkî kumandasında Türklerden oluşan 700 kişilik bir kuvveti Ahvâz'a gönderdi. Toğan'ın ordusu Sûs ve Cündişâpûr başta olmak üzere bütün Hûzistân bölgesine yayılınca Samsâmüddeve'nin askerleri geri çekilmek zorunda kaldı. Bu sefer Samsâmüddeve, çoğunluğu Deylemlilerden oluşan ayrıca Arap Temîm ve Esedoğulları kabilesine bağlı bir grup askerle Ahvâz'a hareket etti. Geceleyin Şüşter yakınlarına gelen Samsâmüddeve burada ordusunu birkaç parçaya böldü. Samsâmüddeve'nin böyle yapmasının amacı farklı kollardan saldırarak Bahâüddeve'nin ordusunu bozguna uğratmaktı. Ancak ana ordudan ayrılan birlikler geceleyin yolu şaşırınca Türklerin ordusundan oldukça uzak bir noktaya gitmişlerdi. Toğan'ın keşif birlikleri, yolunu kaybeden Samsâmüddeve'nin birliklerini görünce karargâha dönüp ona haber verdiler. Toğan, ordusunun savaş hazırlıklarını tamamladı ve onları pusuya yatırdı. Savaş başlayınca da pusuda bekleyen askerler aniden çıkıp Samsâmüddeve'nin ordusunun üzerine saldırdı. Bu beklenmeyen bozgun karşısında güçlüklerle kaçmayı başaran Samsâmüddeve canını zor kurtardı. Esir alınan Deylemliler ise kılıçtan geçirildi ve Türkler büyük ganimetler elde etti.³⁵¹

Samsâmüddeve, yenilginin ardından geri çekilerek, 385 (995) yılında Toğan'ın ölmesini ve adamlarının da Bağdat'a dönmesini fırsat bilip veziri 'Alâ' b. el-Hasan (ö. 387/997)'ın kumandanlığında büyük bir orduyu Ahvâz üzerine gönderdi. Bu haber Bahâüddeve'ye ulaşınca o, derhâl Ebû Kâlicâr el-Merzubân b. Şahfirûz'u vekili olarak Ahvâz'a; Ebû'l-Muhammed el-Hasan b. Mükrem'i de Râmhürmüz'de bulunan el-

³⁵¹ Rûzrâverî, s. 271-272; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 89-90; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 619; Krş. Mafizullah Kabir, **a.g.e.**, s. 79; Hasan Müneymine, **a.g.e.**, s. 145; Erdoğan Merçil, "Bahâüddeve", s. 476; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Kâdir-Billâh", **DİA**, C. XXIV, s. 127-128.

Fetkin'in yanına gönderdi. Bahâüddevle, İbn Mükrem'e mektup yazarak onun, kendisi gelene kadar Hûzistân'ı yönetmesini ve orduya komuta etmesini istedi. Ancak bu sırada 'Alâ' b. el-Hasan saf değiştirerek Deylemlilerin tarafına geçti. Hûzistân'a doğru yola çıkan Bahâüddevle ise Hân-ı Tavk'a ulaşınca kadar Masrukân Nehri'ni takip etti. Ancak burada el-Fetkin ve İbn Mükrem, Râmhürmüz'de birbirleriyle savaştılar ve Deylemliler bu durumdan istifade ederek, saldırıya geçip şehre hâkim oldu. İbn Mükrem ve yanında bulunan Alptekin, Bahâüddevle'ye mektup yazarak şehre gelmesinin uygun olmayacağını tavsiye etti. Bahâüddevle de mektubu aldıktan sonra Ahvâz'a daha sonra da Basra'ya gelerek burada karargâh kurdu. Bahâüddevle'nin Basra önlerinde karargâh kurduğunu öğrenen İbn Mükrem ise ilk önce Askerimükrem'e, daha sonra da Deylemlilerin baskıları sonunda Basra'ya gitmek zorunda kaldı. Deylemliler ise Askerimükrem ve Şüşter arasında bulunan Râmlân'da bir süre konakladı. Bu cereyan eden olaylar sonrasında Bahâüddevle Şüşter ile Râmhürmüz'e, Samsâmüddevle ise Râmhürmüz'den Errecân arasında kalan yerlere sahip oldu. İbn Mükrem burada altı ay kaldıktan sonra Ahvâz'a gitti. Bahâüddevle yanındaki az sayıdaki Türk'ü Deylemliler üzerine saldırttıysa da başarılı olamadı. Daha sonra 'Alâ' b. el-Hasan, Türkleri bölgeden uzaklaştırmak için onların peşine düştü. Onları Vâsıt yolu ayrımına kadar takip eden 'Alâ' b. el-Hasan daha sonra Askerimükrem'e giderek burada ikâmet etmeye başladı.³⁵²

Sâmsâmüddevle, Hûzistân'a 'Alâ' b. el-Hasan'ı nâib olarak tayin ettikten sonra Leşkeristân b. Dehekî isimli kumandanını da Basra üzerine yürümesi için görevlendirdi. Bahâüddevle'den kaçan dört yüz kadar Deylemli ve Basralı halkın bir kısmının Leşkeristân'ın ordusuna katılması onu daha da güçlendirdi. Basra önlerinde Leşkeristân ile mücadeleye giren Bahâüddevle'nin ordusu ona yenilince Basra'dan kaçmak durumunda kaldı. Bu haber Bahâüddevle'ye ulaşınca Batîha hâkimi Mühezzibüddevle (ö. 407/1016)'ye bir mektup yazarak onun Basra'ya daha lâayık olduğunu söyledi. Bunun üzerine Mühezzibüddevle, kumandanlarından Abdullah b. Merzûk'un emrine bir ordu

³⁵² Rûzrâverî, s. 283-284; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 96-97; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 617-616; Krş. Mafizullah Kabir, **a.g.e.**, s. 80; Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 281; Hasan Müneymine, **a.g.e.**, s. 145; Erdoğan Merçil, "Bahâüddevle", s. 476; Hanoğlan Hacıyev, "Samsâmüddevle", s. 471-473.

vererek onu Basra'ya gönderdi. Leşkeristân ile yapılan mücadeleden sonra onu Basra'dan uzaklaştıran Mühezzibüddeve, Basra'ya hâkim oldu.³⁵³ Bir süre sonra tekrar ordusunu toparlayan Leşkeristân, gemiler ile Basra'ya çıkarma yaptı ve yapılan savaş sonunda galip gelerek şehri yeniden ele geçirdi. Basra'da Leşkeristân adına hutbe okutuldu ve o; Sâmsâmüddeve, Bahâüddeve ve Mühezzibüddeve'ye itaatini arz etti.³⁵⁴

‘Alâ’ b. el-Hasan 387 (997) yılında Askerimükrem’de vefat edince Samsâmüddeve bu sefer nâib olarak Ebû'l-Âli b. Üstâz Hürmüz’ü nâib tâyin etti. Bu sırada Bahâüddeve’nin ordusundaki Türkler Sûs ve Cündişâpûr’u yeniden ele geçirmişlerdi. Üstâz Hürmüz, Hûzistan’a gelince yanındaki bir miktar parayı Deylemliler arasında paylaştırdı ve Cündişâpûr’a giderek orada bulunan Bahâüddeve’nin askerlerini Vâsıt’a kadar uzaklaştırdı. Daha sonra bölgede bulunan Türkler ile de savaşlar yaparak bölgenin tek hâkimi konumuna geldi. Hûzistân’a bağlı şehir ve kasabalardan vergi toplayan Üstâz Hürmüz, aynı zamanda Bahâüddeve’ye bağlı Türklere de mektup yazarak bir kısmını kendi yanına çekmeyi başardı. İbn Mükrem ve Vâsıt’tan gelen Türkler, Üstâz Hürmüz kumandasındaki Deylemlilerle mücadeleye girdilerse de bunda başarılı olamadılar.³⁵⁵

Samsâmüddeve’nin Hûzistân’ı ele geçirmesinden bir yıl sonra 388 (998)’de Bahâüddeve büyük bir ordu hazırlayarak Vâsıt üzerine hareket etti. Vâsıt hâkimi Ebû'l-Âli b. İsmâil’i itaati altına alan Bahâüddeve, Hûzistân’a yapacağı sefer için hazırlandığı sırada İzzüddeve’nin oğlu Ebû'l-Nasr Nûruddevle Şahfîrûz’un Samsâmüddeve’yi öldürdüğü ve Fars’ı ele geçirdiği haberini aldı.³⁵⁶ İzzüddeve’nin oğulları Fars’ta

³⁵³ İbnü'l-Esîr’in el-Kâmil adlı eserine göre de Leşkeristân, Abdullah b. Merzûk ile herhangi bir savaş yapmadan kendiliğinden Basra’dan ayrılmıştır. İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 105.

³⁵⁴ Rûzrâverî, s. 288-292; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 104-105; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 619; Hanoğlan Hacıyev, “Samsâmüddeve”, s. 471-473.

³⁵⁵ Rûzrâverî, s. 313-314; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 111; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 621; Krş. Mafizullah Kabir, **a.g.e.**, s. 80; Hanoğlan Hacıyev, “Samsâmüddeve”, s. 471-473.

³⁵⁶ Samsâmüddeve ordudan Deylemlilerin bir kısmını tasfiye edince ne yapacağını bilemeyen Deylemliler, adını tespit edemediğimiz bir kalede tutuklu bulunan İzzüddeve’nin oğulları Ebû Nasr ve Ebû'l-Kâsim’ın yanına gitti. Errecân’da buluşan İzzüddeve’nin oğulları ve Deylemliler Samsâmüddeve’yi takip ettiler ve Şîrâz’a iki merhale uzaklıkta bulunan Dûdemân’da yakalanıp öldürüldü. Rûzrâverî, s. 333-335; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 118-119; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 621-622; İbn Kesîr, C. XI, s. 549; Sıbt İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 114-115; Krş. Mafizullah Kabir, **a.g.e.**, s. 80-81;

bulundukları sırada Üstâz Hürmüz'e bir mektup yazarak onu kendi yanlarına çekmeye çalıştılsa da başarılı olamadılar. Bunun akabinde Üstâz Hürmüz'e mektup yollayan Bahâüddeve, kendisiyle daha önce savaşmış Deylemlileri bağışlayacağını ve kendisine katılması hâlinde Samsâmüddeve'nin katillerinin intikamını beraber alma teklifinde de bulundu. Üstâz Hürmüz güvendiği adamlarından oluşan bir heyeti Bahâüddeve'ye gönderdi ve Deylemlilere zarar gelmeyeceğine dair yemin aldırdı. Bu anlaşma Sûs'da bulunan Deylemlilere de iletildi. Anlaşma yapıldıktan sonra Bahâüddeve ordusu ile ilk önce Sûs'a hareket etti. Sûs'da bulunan Deylemlilerin de kendisine itaat edeceğini düşünen Bahâüddeve burada Deylemlilerin şiddetli direnişiyle karşılaşınca ne yapacağını bilemedi. Bu sırada Üstâz Hürmüz'ün adamlarından birisi Bahâüddeve'nin yanına gelerek Deylemlilerin âdetinin barıştan önce savaşmak olduğunu söyledi. Durumu anlayan Bahâüddeve, Deylemlilere zarar verilmeyeceğini ve affedileceklerini bildirince Deylemliler de onun hizmetine girdi. Bahâüddeve'nin ordusu ve Deylemliler Ahvâz'a doğru yola çıktı. Ahvâz'a girince Ebû'l-Ali b. İsmâil işleri düzene koyarak iktâları Deylemliler ve Türkler arasında eşit bir şekilde paylaştırdı. Daha sonra Râmhürmüz ve Hûzistân'ın diğer şehirlerini kontrol altına alan Bahâüddeve, Errecân dâhil olmak üzere topraklarını Fars sınırına kadar genişletti. Bunun akabinde yanına aldığı kuvvet ile Errecân'dan Şîrâz'a hareket eden Ebû'l-Ali, İzzüddeve'nin iki oğlu ile karşılaştı. Savaş sırasında İzzüddeve'nin oğulları yanında bulunan askerler Ebû'l-Ali'nin tarafına geçti. Bu askerler Şîrâz'a gidip Bahâüddeve lehine sloganlar atınca şehirde Samsâmüddeve'nin elçisi olarak bulunan Nakîb Ebû'l-Ahmed el-Mûsevî Cuma günü olması hasebiyle hutbeyi Bahâüddeve adına okuttu. Bunu haber alan Ebû'l-Ali b. İsmâil Şîrâz'a giderek idareyi ele aldıktan sonra İzzüddeve'nin oğullarından Ebû'l-Nasr Deylem'e; Ebû'l-Kâsım ise Hasanveyhîlerin³⁵⁷ reisi Bedr b. Hasanveyh (ö. 405/1014)'in

Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 290-293; H. İbrahim Hasan, **a.g.e.**, C. III, s. 488; Hanoğlan Hacıyev, "Samsâmüddeve", s. 471-473.

³⁵⁷ 959-1121 yılları arasında Batı İran ve Yukarı Mezopotamya'da hüküm sürmüş olan Berzikânî aşiretidir. Bkz. İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 15; Claude Cahen, "Hasanwayh", **EI**², C. III, s. 259-258.

yanına kaçtı. Bahâüddeve, Ebû'l-Ali'den Şîrâz'ın fethini müjdeleyen mektubu alınca, Şîrâz'a giderek burada hâkimiyetini tesis etti (389/999).³⁵⁸

Bahâüddeve, 390 (1000) yılında Hûzistân'a Ebû'l-Ca'fer el-Haccâc'ın yerine Üstâz Hürmüz'ü vali atadı. Üstâz Hürmüz halka iyi ve adaletli davranarak Hûzistân'ı bayındır hâle getirdi, Bahâüddeve'ye kıymetli mallar gönderdi. Bu başarılarının üzerine Bahâüddeve de ona Amîdü'l-Cüyûş lakabını verdi.³⁵⁹

a. Ebû'l-Abbâs b. Vâsıl'ın Basra ve Ahvâz'ı Ele Geçirmesi

394 (1004) yılında İran'ın güney bölgesinde Ebû'l-Abbâs b. Vâsıl adında bir âsi ortaya çıktı. İbn Vâsıl ilk önce Basra'ya hareket ederek Leşkeristân'ın elinden burayı aldı. Daha sonra Batîhâ'ya ilerleyip Mühezzibüddeve'nin elinden Batîhâ'yı da alan İbn Vâsıl bölgenin önemli gücü hâline geldi. Durumdan haberi olan Bahâüddeve derhâl ordusunu hazırlayarak Farst'tan Ahvâz'a geldi ve Bağdat'ta bulunan Amîdü'l-Cüyûş'u da yanına çağırdı. Bahâüddeve, Amîdü'l-Cüyûş'un emrine büyük bir ordu tahsis ederek onu İbn Vâsıl'ın üzerine gönderdi. Amîdü'l-Cüyûş, İbn Vâsıl ile es-Salîk³⁶⁰ denilen mevkide yaptığı savaşta hezimete uğradı ve güçlülkle Vâsıt'a ulaşabildi. Bunun üzerine Amîdü'l-Cüyûş, Bağdat'ta bulunan Mühezzibüddeve'yi yanına çağırdı ve onunla beraber Batîhâ'ya gemilerle asker sevk etti. Mühezzibüddeve kısa bir süre sonra Batîhâ'yı ele geçirdi. Bu duruma müdahale etmeyen İbn Vâsıl, Deylemliler ve muhtelif kavimlerden topladığı büyük bir ordu ile Zilkade 395 (Ağustos 1005) tarihinde Ahvâz üzerine yürüdü. Bahâüddeve de büyük bir ordu tertip ederek İbn Vâsıl'ın üzerine gönderdi. Sidre Nehri'nde karşılaşan taraflar savaşa başladıkları sırada İbn Vâsıl onlara beklemedikleri bir hamle yaparak Ahvâz'a gitti. Ancak Bahâüddeve'nin askerlerinin İbn Vâsıl'ı takip etmesi sonucu Ahvâz önünde yapılan savaşta Bahâüddeve'nin ordusu mağlup oldu. Bahâüddeve'nin Fars'a gitmesini fırsat bilen İbn Vâsıl birçok mal ve

³⁵⁸ Rûzrâverî, s. 342-352; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 125-126; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 622; İbn Kesîr, C. XI, s. 550; Sıbt İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 115-116; Krş. Mafizullah Kabir, **a.g.e.**, s. 81; Hasan Müneymine, **a.g.e.**, s. 147; Erdoğan Merçil, "Bahâüddeve", s. 476; Hanoğlu Hacıyev, "Samsâmüddeve", s. 471-473.

³⁵⁹ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 135.

³⁶⁰ Bu yerin nerede olduğu tespit edilememiştir.

ganimet elde etti. Daha sonra Bahâüddeve ve İbn Vâsıl arasında anlaşma yapıldı. Anlaşma neticesinde İbn Vâsıl bölgedeki iktâlarını artıracak, Bahâüddeve de İbn Vâsıl'ın el koyduğu malları geri alacaktı. İbn Vâsıl bu olaydan sonra Basra'ya geri döndü. Ancak yapılan anlaşma çok uzun sürmedi. Ramazan 396 (1006)'da İbn Vâsıl bu sefer yanına Bedr b. Hasanveyh'e bağlı üç bin kişilik süvari birliğini de alarak Ahvâz'a yürüdü. Bu sırada Bahâüddeve az sayıdaki askeriyle Ahvâz'da bulunuyordu. İbn Vâsıl'a karşı koyamayacağını düşünen Bahâüddeve, Fars'a geri çekilmeye karar verdi ancak yanında bulunan adamları ona engel olarak Bahâüddeve'yi İbn Vâsıl ile savaşmaya ikna ettiler. Yapılan savaşta mağlup olan İbn Vâsıl, Basra'ya kaçmak zorunda kaldı. Bu sefer de Basra'da bulunan Bahâüddeve'nin veziri Ebû'l-Gâlib ile mücadele eden İbn Vâsıl yine mağlup oldu. Hânikin³⁶¹ denilen yerde dinlendiği sırada Bahâüddeve'nin adamı Ebû'l-Feth Muhammed b. Annâz³⁶² (ö. 400/1010) tarafından yakalanan İbn Vâsıl Bağdat'a götürüldü. İbn Vâsıl, Bahâüddeve'ye götürüldüğü sırada yolda kafası kesildi ve kesik başı Hûzistân ve Fars şehirlerinde dolaştırıldı.³⁶³

8) Sultânüddeve Döneminde Hûzistân

Bahâüddeve'nin 5 Cemâziyelâhir 403 (22 Aralık 1012) tarihinde Errecân'da ölümünün ardından Büveyhîlerin başına Sultânüddeve Ebû'l-Şücâ' (1012-1024) geçti. Sultânüddeve, kardeşi Celâlüddeve Ebû'l-Tâhir (1025-1044)'i Basra'ya, Kıvâmüddeve Ebû'l-Fevâris (1012-1028)'i de Kirmân'a tayin etti. Bahâüddeve'nin ölümünden sonra kardeşler arasında iktidar mücadelesi başladı. Sultânüddeve ile diğer kardeşi Ebû'l-Ali Müşerrifüddeve arasında 410 (1021)'da anlaşmazlık çıktı. Sultânüddeve'nin ordusunda bulunan Türkler Müşerrifüddeve'ye haber göndererek Sultânüddeve'yi tutuklamasını istemiş ancak Müşerrifüddeve bu duruma yanaşmamıştı. Daha sonra Sultânüddeve Hûzistân'a gitmeden önce kardeşi

³⁶¹ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 340-341.

³⁶² İran-Irak sınırındaki bölgede 991-1117 yılları arasında hüküm süren Annâzîler hanedanlığının kurucusudur. Abdülkerim Özeydin, "Annâzîler", **DİA**, C. III, s. 215-216.

³⁶³ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 151-152, 159-160; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 624; İbn Kesîr, C. XII, s. 32; Sıbt İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 141-142; Krş. Hasan Müneymine, **a.g.e.**, s. 151; Erdoğan Merçil, "Bahâüddeve", s. 476.

Müşerrifüddeve ile anlaşarak kendi yerine onu Irak'a vekil olarak bıraktı ve daha önce kendilerine itaat etmeyen İbn Sehlân'ı da hizmetlerine almamayı kararlaştırdılar.³⁶⁴ Sultânüddeve, Şüşter'e gelince anlaşmayı bozarak İbn Sehlân'ı kendisine vezir yaptı ve Müşerrifüddeve'ye karşı düşmanlık besledi. Ardından veziri İbn Sehlân'ı, Müşerrifüddeve'yi Bağdat'tan çıkartmak için Irak'a gönderdi. Yapılan savaşta Müşerrifüddeve karşısında mağlup olan İbn Sehlân, Vâsıt'a çekilmek zorunda kaldı. İbn Sehlân'ın peşine düşen Müşerrifüddeve onu Vâsıt'ta kuşatınca şehir halkı zor durumda kaldı. Bu durumu gören Müşerrifüddeve, İbn Sehlân'dan kendisine bağlılık yemini alarak şehri ona teslim etti. Bu olaydan sonra Müşerrifüddeve'ye Şâhinşâh unvanı verildi ve Bağdat'ta Sultânüddeve adına hutbe okunmasına son verildi (412 Muharrem / Mayıs 1021). Sultânüddeve, bu olaylardan hemen sonra Celâlüddeve ile Müşerrifüddeve ittifak yaptığı haberi Sultânüddeve'ye ulaşınca Ahvâz'dan Errecân'a gitmek için yola çıktı. Ancak Errecân'a gitmeden önce dört yüz süvari birliği ile Ahvâz'ın kenar mahallelerine gelen Sultânüddeve buraları yağmaladı. Ahvâz'da bulunan Türkler de Müşerrifüddeve'nin adıyla Sultânüddeve'nin adamlarıyla çarpışarak onları buradan uzaklaştırdılar.³⁶⁵

9) Ebû Kâlicâr Döneminde Hûzistân

Sultânüddeve'nin 415 (1024)'te ölümü üzerine Ahvâz'da bulunan oğlu Ebû Kâlicâr³⁶⁶ babasının yerine geçmek için Şîrâz'a hareket ettiyse de Türklerin desteğini alan Ebû'l-Fevâris hızlıca Kirmân'dan Şîrâz'a gelerek şehrin idaresini ele geçirdi.

³⁶⁴ İbn Sehlân'ın Büveyhî hizmetine alınmamasının sebebi şudur: İbn Sehlân, Sultânüddeve tarafından 409 (1019) yılında Irak valiliğine tayin edilmişti. Ancak onun döneminde Bağdat'taki işler oldukça karışmış, halk onu Sultânüddeve'ye şikâyet etmişti. Sultânüddeve de İbn Sehlân'ı kendi yanına çağırmasına rağmen o korkudan Basra'da bulunan Celâlüddeve'ye sığınmıştı. Bkz. İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 241.

³⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, C. XV, s. 143; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 246-247; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 629; Sıbt İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 278-280; Nüveyrî, C. XXVI, s. 141-142; Krş. Mafizullah Kabir, **a.g.e.**, s. 97; Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 308; C. E. Bosworth, "Sultân al-Dawla", **EI**², C. IX, s. 854; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", s. 497.

³⁶⁶ Ebû Kâlicâr, Arap künyelerinde oldukça yaygın olarak kullanılan Ebû'l-Haycâ'nın Farsça bir kelime haline getirilmiş şekli olmalıdır. Kâlicâr ismi Gîlân lehçesinde savaş anlamında kullanılmaktadır. Farsça'da ise herkesçe kabul edilmiş olanı temsil etmektedir. Kökeni Gîlân lehçesine dayanan kelimenin ilk kullanımı Büveyhîler'de görmekteyiz. Bkz. Harold Bowen, "The Last Buwayhids", **JRAS**, Cambridge 1929, s. 228-229; C. L. Huart, "Ebû Kâlicâr", **IA**, IV, s. 33.

Bunun üzerine amcası Ebû'l-Fevâris ile mücadele eden Ebû Kâlicâr iki sene süren savaşların ardından 417 (1026) yılında Fars'a hâkim oldu. Müşerrifüddeve 416 (1025) yılında vefat edince her ne kadar Bağdat'ta bulunan askerler Ebû Kâlicâr'a haber göndererek tahta onun geçmesini istedilerse de o sırada amcası Ebû'l-Fevâris ile uğraştığından kardeşi Celâlüddeve hızlıca Bağdat'a giderek buraya hâkim oldu. 419 (1028) yılına gelindiğinde Kirmân hâkimi Ebû'l-Fevâris'in vefat etmesinden sonra halkın Ebû Kâlicâr'ı çağırması üzerine Kirmân'a giderek hâkimiyeti ele geçiren Ebû Kâlicâr aynı yıl Basra'yı, ertesi yıl da Hille Emîri Nûruddevle Dübeys b. Ali b. Mezyed (ö. 474/1082)'in³⁶⁷ hâkimiyetinde bulunan Vâsıt'ı ele geçirdi. Durumdan haberdar olan Celâlüddeve ne yapılması gerektiği konusunda adamlarına danıştı. Bu danışma neticesinde Ahvâz'a giderek şehrin yağmalanması, Ebû Kâlicâr ve askerlerine ait her şeyin ele geçirilmesi fikrini uygun bulundu. Ancak casusları sayesinde bilgi alan Ebû Kâlicâr yanındakilerle derhâl istişâre etti. İstişâre sonucunda Celâlüddeve'nin ancak başına kötü bir şey geldiği takdirde savaştan vazgeçilmesi, bu nedenle onun Ahvâz'a varmasından önce Bağdat'a giderek mallarının yağmalanması fikri ağır bastı. Tam da bu sırada Büveyhîlerin Cibâl koluna son veren Mahmûd b. Sebüktegin (ö. 421/1030)'in Irak üzerine yürüdüğü haberi yayıldı. Ebû Kâlicâr, Celâlüddeve'ye Gazneli ordusuna karşı ittifak yapmaları gerektiği hususunda bir mektup yazdı. Celâlüddeve ise mektuba cevap vermeye tenezzül etmeyerek Ahvâz'a saldırdı. Celâlüddeve iki yüz bin dinar ve çok fazla miktarda mal elde etti. Ayrıca Ebû Kâlicâr'ın eşi ve kızı esir alınarak Bağdat'a götürüldü. Ahvâz'ın yağmalandığı haberini alan Ebû Kâlicâr, Rebûlevvel 421 (Mayıs 1030) yılında Celâlüddeve ile savaşmak üzere yola çıktı. Üç gün boyunca süren savaşlarda Ebû Kâlicâr mağlup oldu ve perişan bir hâlde Ahvâz'a döndü.³⁶⁸

Kâdir-Billâh vefat edince 13 Zilhicce 422 (1 Aralık 1031)'de yerine oğlu Kâim Biemrillâh Ebû'l-Ca'fer Abdullah (422-467/1031-1075) geçti. O da diğer Abbâsî

³⁶⁷ 997-1163 yılları arasında Irak'ta hüküm sürmüş olan Mezyedî hanedanının bir emîri. Abdülkerim Özeydin, "Mezyedîler", **DİA**, C. XXIX, s. 550.

³⁶⁸ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 289-290; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 642-643; Sibt İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 353; Krş. H. İbrahim Hasan, **a.g.e.**, C. III, s. 424; C. E. Bosworth, "Abû Kâlijâr", **Eİr**, C. VIII/IV, s. 382; Aydın Taneri, "Celâlüddeve", **DİA**, C. VII, s. 259; Ahmet Güner, "Ebû Kâlicâr", **DİA**, C. X, s. 171.

halifeleri gibi Büveyhî emîrlerinin siyasî mücadeleleri gölgesinde varlığını sürdürdü. Rebûlevvel 423 (1032)'te Bağdat'ta bulunan Türkler ile Celâlüddevle arasında çatışma çıktı. Türkler, o sırada Ahvâz'da bulunan Ebû Kâlcâr'ın Bağdat'a gelerek başlarına geçmesini istiyordu. Türkler Celâlüddevle'nin sarayını basınca Celâlüddevle, Ukberâ'ya³⁶⁹ kaçmak zorunda kaldı ve Bağdat'ta Ebû Kâlcâr adına hutbe okutuldu. Ebû Kâlcâr'a haber gitmesine rağmen Vezir el-Âdil b. Mâfinne³⁷⁰ (ö. 433/1041-1042) kumandanlar gelinceye kadar onun Bağdat'a gitmesine engel oldu. Ebû Kâlcâr, Safer 431 (Ekim 1039) tarihinde İbn Mâfinne kumandasında bir orduyu Basra üzerine sevk etti. Bu sırada Basra ez-Zâhir Ebû'l-Kâsım'ın elinde bulunuyordu. Basra kuşatıldığı sırada Ebû Kâlcâr da Basra'ya gelerek burada ikâmet etmeye başladı. Zâhir'in mukavemet gücü kalmayınca teslim olmak zorunda kaldı. Ebû Kâlcâr da onu yanına alarak Ahvâz'a gitti. Celâlüddevle'nin 5 Şâban 435 (8 Mart 1044) tarihinde vefat etmesi üzerine Irak toprakları Büveyhî hanedanının tek vârisi olarak Ebû Kâlcâr'a kaldı. Daha sonra Bağdat'a giden Ebû Kâlcâr'a Halife Kâim Biemrillâh tarafından Muhyiddin unvanı verildi ve o, emîrî'l-ümerâ ilân edildi. Böylelikle Ebû Kâlcâr, Büveyhîlerin Irak, Fars-Hûzistân ve Kirmân kollarını tek bir idare altında topladı. Ebû Kâlcâr döneminde ilk defa Büveyhîler, Selçuklular ile karşı karşıya geldi. Nitekim Ebû Kâlcâr bundan sonra yaklaşmakta olan Selçuklu akınlarına karşı tedbir olarak şehirleri tahkim ederek surlar ile güçlendirdi. Civarda bulunan hanedanlar ile sulh yoluna giderek onları kendisine tâbî kılan Ebû Kâlcâr, Selçuklu kuvvetlerine karşı topraklarını korumaya gayret etti. Hûzistân'da bulunduğu sırada İbrahim Yinal ve beraberindeki Oğuzların Cibâl'in güneybatısına geldiğini öğrenen Ebû Kâlcâr, Selçuklu akınlarını durdurabilmek için sefer hazırlığı yaptığı sırada yayılan salgın yüzünden atlar telef olunca sefere çıkamadı 437 (1045-1046).³⁷¹

³⁶⁹ Günümüzde mevcut olmayan ve yeri tam olarak tespit edilemeyen Bağdat yakınlarında bir şehir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. IV, s. 142.

³⁷⁰ C. E. Bosworth, "Ebn Mafana", **Eİr**, <http://www.iranicaonline.org/articles/ebn-mafana>.

³⁷¹ İbnü'l-Esir, C. IX, s. 403; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 636-637; Sıbt İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 386-387; İbn Kesir, C. XII, s. 114-116; Krş. H. İbrahim Hasan, **a.g.e.**, C. III, s. 425; Ergin Ayan, "Tuğrul Bey Döneminde Oğuzların İran Coğrafyasında Yayılımları", **Oğuzlar-Dilleri, Tarihleri Kültürleri**, ed. T.

Ebû Kâlicâr, Büveyhîlerin son bağımsız hükümdarı olduğundan ve bundan sonraki gelişmeler daha çok Selçukluların etkisi altında meydana geldiğinden Büveyhî hükümdarları Melikü'r-Rahîm ve Fülâd Sütûn dönemi Hûzistân siyasî olaylarını tezimizin “Selçuklular Döneminde Hûzistân” bölümünde ele almayı uygun gördük.

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HÛZİSTÂN

A) BÜYÜK SELÇUK DEVLETİ DÖNEMİNDE HÛZİSTÂN

1. Selçukluların Menşei ve Ortaya Çıkışları

Oğuzların Kınık boyuna mensup olduğu bilinen Selçuk Bey, Oğuz Yabgu Devleti'nde sübaşılık³⁷² görevinde bulunmaktaydı. XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra İslâmiyet'i kabul eden Kınık boyu, Selçuk Bey liderliğinde Cend'de³⁷³ kendi adıyla anılacak devleti kurdu. O sırada Mâverâünnehir bölgesinin hâkimiyetini ele geçirmek için Sâ mânîler ve Karahanlılar birbirleriyle çekişme hâlindeydi. İşte bu çekişme sayesinde Selçuklular, Sâ mânîler tarafından bir siyasî teşekkül olarak tanındı. Selçukluların desteğini alarak Karahanlılar'ı mağlup eden Sâ mânîler bunun karşılığında Semerkand ve Buhara'nın arasında bulunan Nûr kasabasını Selçuklulara bıraktı. Böylelikle Selçuklular ilk defa Mâverâünnehir bölgesine geçme fırsatını buldu. Ancak Selçuklu ailesinin reisi Selçuk Bey, Mâverâünnehir'e geçmeyerek 398 (1007) yılında Cend şehrinde öldü. Selçuk Bey'in ölümü üzerine yerine büyük oğlu Arslan Yabgu (ö. 423/1032) geçti. Arslan Yabgu ailenin başına geçince Tuğrul Bey (1040-1063) ve Çağrı Bey (ö. 451/1059) ondan ayrı hareket etmeye başladı. Selçuklu ailesi arasında günden güne derinleşen bu ayrılık neticesinde Arslan Yabgu'nun Karahanlı Ali Tegin (ö. 426/1035) ile anlaşıp Tuğrul ve Çağrı Beyler üzerine ordu göndermesiyle zayıf olan ilişkilerin tamamen kopmasına neden oldu.³⁷⁴

Arslan Yabgu'nun desteğiyle Ali Tegin'in Buhara'ya hâkim olması üzerine Karahanlı Hükümdarı Yûsuf Kadir Han endişelenerek Gazneli Sultan Mahmûd ile 415

³⁷² Mücteba İlgürel, "Subaşı", **DİA**, XXXVII, s. 447-448.

³⁷³ Cend, Siriderya kıyısında bugün mevcut olmayan tarihî bir şehirdir. Abdülkerim Özaydın, Cend, **DİA**, C. VII, s. 359-360.

³⁷⁴ Zahirüddîn Nîşâbü'rî, **Selcûknâme**, s. 5; el-Hüseynî, **Ahbârü'd-devleti's-selcukiyye**, s. 2; Râvendî, **Râhatü's-sudûr**, C. I, s. 85; Bündârî, **Zübdetü'n-nusra**, s. 2; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 362; Ahmed b. Mahmûd, **Selcûknâme**, C. I, s. 5; Krş. Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 2010, s. 75; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, C. I, Ankara 2000, s. 30-31; M. Said Polat, **Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karacuk'tan Aziz George Koluna**, İstanbul 2004, s. 44.

(1025) yılında anlaşma yaptı. Yapılan anlaşmaya göre Selçukluların ve Ali Tegin'in Mâverâünnehir ve Türkistan'dan Horasan'a uzaklaştırma hususunda uzlaşma sağlandı. Ancak Gazneli Mahmûd, Arslan Yabgu'nun savaşçı kişiliğini bildiği için bunun çare olmayacağını anladı ve onu yakalamak için hileye başvurdu. Arslan Yabgu'yu şerefine verilecek bir ziyafet için Semerkand'a çağıran Gazneli Mahmûd, onu ve oğlu Kutalmış'ı tutuklatarak Kâlincâr Kalesi'ne³⁷⁵ hapsedti. Daha sonra Arslan Yabgu'nun idaresi altında bulunan Yağmur, Boğa, Göktaş, Anasıoğlu ve Kızıl gibi başlıca Oğuz reisleri Gazneli Mahmûd'a başvurup, Selçuklu ailesi tarafından zulme uğradıklarını bahane ederek kendilerine yeni yurt verilmesini talep etti. Gazneli Mahmûd'a maiyetindeki bürokratlar karşı çıkmasına rağmen onlara Horasan'ı yurt olarak gösterdi ve ilk defa Oğuzlar bu sayede İran topraklarına girmiş oldu.³⁷⁶

Yukarıda bahsedildiği üzere Arslan Yabgu, Ali Tegin ile anlaşıp, yeğenleri Tuğrul ve Çağrı Bey üzerine ordu gönderince Tuğrul Bey çöllere çekilmiş, Çağrı Bey ise yurt aramak için Doğu Anadolu'ya keşfe gitmişti. Arslan Yabgu'nun 415 (1025) yılında Kâlincâr Kalesi'nde hapsedilmesinin ardından Selçuklu ailesinin başına Mûsâ (İnanç) Yabgu geçtiyse de fiilî olarak idareyi Tuğrul ve Çağrı Beyler ele almıştı. Bundan sonra Selçuklu-Gazneli mücadelesi İran topraklarında 431 (1040) yılına kadar devam etti. Nihayetinde Gaznelilerin uzun süre mücadele ettiği Selçukluları Horasan topraklarından söküp atabilmek için Gazneli Sultan Mesûd büyük bir ordu ile Merv yakınlarında bulunan Dandanakan Kalesi önüne geldi. Burada yapılan savaş sonucunda ağır bir yenilgiye uğrayan Gazneliler hızla yıkılış sürecine girerken, diğer taraftan kazanılan zaferin ardından Tuğrul Bey sultan ilân edildi ve Büyük Selçuklu Devleti kurulmuş oldu.

³⁷⁵ Hindistan'ın kuzeyinde yer alan muhkem bir kaledir. Iqtidar Alam Khan, "Ganda Chandella", **Historical Dictionary of Medieval India**, Scarecrow Press 2007, s. 66

³⁷⁶ Gerdîzî, s. 189-190; Zahirüddîn Nişâbüri, s. 5; el-Hüseynî, s. 2; Râvendî, C. I, s. 85; Bûndârî, s. 2; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 362; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 5; Krş. Faruk Sümer, **Oğuzlar**, s. 97; S.G. Agacanov, **Oğuzlar**, İstanbul 2019, s. 284-286; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", **TM**, C. XII, s. 118-119; Abdülkerim Özaydın, "Arslan b. Selçuk", **DİA**, C. III, s. 403.

Bu zaferin ardından yapılan kurultayda devlet, kardeşler arasında bölüştürülerek İran'ın batı sahasının Tuğrul Bey tarafından idare edilmesi kararlaştırılmıştı.³⁷⁷

2. Tuğrul Bey Döneminde Hûzistân

a. Büveyhîler ile İlişkiler

Hûzistan bölgesine ilk Selçuklu akınlarının İbrahim Yinal öncülüğündeki Oğuz taifeleri tarafından yapıldığını yukarıda bahsetmiştik. Ebû Kâlîcâr bu dönemde her ne kadar Hûzistân ve Fars şehirlerini güçlendirmeye çalıştıysa da kalabalık Oğuzlara karşı etkili olmadı. Bu nedenle Ebû Kâlîcâr, Selçukluların akınlarını hısmılık yoluyla durdurabileceğini düşünüyordu. Nitekim Rebîülâhîr 439 (Ağustos-Eylül 1047) tarihinde Ebû Kâlîcâr'ın ismi tespit edilemeyen kızıyla Tuğrul Bey arasında nikâh akdi gerçekleşti. Bu evliliğin sonrasında Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yinal'a mektup yazarak ondan ele geçirilen yerler hâricinde Büveyhî topraklarında bundan başka fetih faaliyetlerinde bulunmamasını istedi. Kaynaklarda gerçekleşen bu evlilik hakkında herhangi bir mâlûmata rastlanılmadığı ancak 448 (1056) yılına gelindiğinde Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh'ın Arslan Hatun ile evliliği sırasında Tuğrul Bey'in eşine 10 yük elbise, çeşitli aletler ve armağanlar göndermesi sebebiyle hâlâ Tuğrul Bey ile evli olduğuna dair bilgi sahibi olmaktayız. Görünüşe göre bu evlilik Tuğrul Bey'in izlediği Büveyhî politikasını değiştirmemiştir. Büveyhîler ve Selçuklular arasında yapılan bu evlilik bağı her ne kadar ilişkilerin durağan ilerlemesini sebep olmuş ise de Kavurd Bey (440-1048/465-1073)'in, Büveyhîlerin elinde bulunan Kirmân'a saldırması ve Kirmân nâibi Behrâm b. Leşkeristân'ın Kavurd Bey'in tarafına geçmesiyle çatışmasızlık ortamının yerini tekrar savaşa bıraktığını görmekteyiz. Bunun üzerine 4 Cemâziyelevvel

³⁷⁷ Zahrüddîn Nîşâbü'rî, s. 13-14; el-Hüseynî, s. 8-9; Râvendî, C. I, s. 99; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 369-370; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 27; Krş. Osman Turan, **Selçuklular**, s. 107-108; Mehmet Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul 1976; s. 11 v.d. Ali Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Ankara 1995, s. 26; Cihan Piyadeoğlu, **Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi**, İstanbul 2012, s. 43, Faruk Sümer, "Selçuklular", **DİA**, C. XXXVI, s. 365-371.

440 (15 Ekim 1048)'ta Kirmân'a yönelen ve nâibi cezalandırmak için yola çıkan Ebû Kâlcâr amacına ulaşmadan yolda Hannâb Kalesi'nde öldü.³⁷⁸

Ebû Kâlcâr vefat edince yerine Hüsrev Fîrûz, halifeye baskı yapıp Melikü'r-Rahîm³⁷⁹ unvanını alarak Bağdat'ta emîrül-ümerâ oldu. Ebû Kâlcâr'ın diğer oğlu Ebû'l-Mansûr Fülâd Sütûn ise daha Ebû Kâlcâr'ın sağlığında Çağrı Bey'in ismi tespit edilemeyen kızı ile Rebûlâhir 439 (Ağustos-Eylül 1047) tarihinde evlendirildi.³⁸⁰ Selçukluların damadı olan Fülâd Sütûn ise Büveyhîlerin Fars ve Hûzistân topraklarının hâkimiyetini eline geçirdi. Daha sonra Melikü'r-Rahîm, Bağdat'tan Hûzistân'a giderek burada bulunan askerlerden biat aldı. Bu sırada Hûzistân'da bulunan Kâkûyîlerin³⁸¹ eski Hemedân ve Kinkever³⁸² hâkimi Gerşasb b. Alâüddevle (ö. 443/1051-52) de Melikü'r-Rahîm'e bağlılığını bildirdi. Melikü'r-Rahîm işleri yoluna koyunca 441/1049 yılında Ahvâz'dan Fars'a gitmek üzere yola çıktı. Ancak Melikü'r-Rahîm Errecân'a vardığı sırada ordusundaki Şîrâzlı Türkler ile Bağdatlılar anlaşamadığından Bağdatlı askerler geri döndü. Melikü'r-Rahîm de kardeşleri Ebû'l-Sa'd ile Ebû'l-Tâlib'i vekil olarak Errecân'da bırakarak Ahvâz'a geri döndü. Fülâd Sütûn'a bağlı Fars askerleri Melikü'r-Rahîm'in Ahvâz'a dönmesini fırsat bilerek ilk önce Errecân'a daha sonra da Ahvâz'a doğru yola çıktı. Ahvâz'dan Râmhürmüz'e gelen Melikü'r-Rahîm bir anda Fars askerlerini karşısında gördü. Yapılan savaşta ağır bir yenilgiye uğrayan Melikü'r-Rahîm kardeşleri ile birlikte önce Basînnâ'ya oradan da Vâsît'a gitti. Fars askerleri de Ahvâz'ı

³⁷⁸ Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 10; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 408; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 651; Sıbt İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 498; Krş. Zekeriya Kitapçı, **Abbâsî Hilâfetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları**, Konya 1994, s. 21; Bülent Kaçın, **Selçuklu Hatunları, Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri**, İstanbul 2017, s. 153-154; Mehmet Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s. 34; Erdoğan Merçil, "İslam'dan Sonra Türklerde Kadın", **Tercüman Gazetesi Kadın Ansiklopedisi**, s. 476; Ahmet Güner, "Ebû Kâlcâr", s. 172; Abdülkerim Özaydın, "Kavurd Bey", **DİA**, C. XXV, s. 73.

³⁷⁹ Melikü'r-Rahîm, Allah'ın en özel sıfatlarından birisi olduğu için Halife Kaîm Biemrillâh bu unvanı vermekten imtina ettiyse de Hüsrev Fîrûz'un baskısı sonucunda lakap verilmiştir. İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 416.

³⁸⁰ Bülent Kaçın, **a.g.e.**, s. 155.

³⁸¹ XI. ve XII. yüzyıllar arasında Cîbâl (Irâk-ı Acem) ve Yezd'de hüküm süren Deylem asıllı bir hânedandır. Gazneliler ve Selçukluların batıya doğru ilerlemesi sonucunda Büveyhîler ile daha yakın ilişki kuran Kâkûyîler sıkıştıkları anlarda sürekli Büveyhîlerin Hûzistân topraklarına sığınmışlardır. Ahmet Güner, "Kâkûyîler", **DİA**, C. XXIV, s. 219-220.

³⁸² Hemedân ve Karmîsîn arasında yer alan Kinkever'in bir de kalesi bulunmaktaydı. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. IV, s. 484.

ele geçirip orada çadır kurdular. Ancak bir yıl geçmeden, Ahvâz'da bulunan Fars askerlerinin arasında ihtilaflar ortaya çıkmaya başlayınca bir kısmı Fülâd Sütûn'a bir kısmı da Melikü'r-Rahîm'e iltica etti. Güç kazanan Melikü'r-Rahîm 442 (1050) yılında Ahvâz'a gitti ve burayı ele geçirerek Bağdatlı askerlerin kendisine katılmasını bekledi. Daha sonra Askerimükrem'i zaptederek orada bir süre ikâmet etti.³⁸³

Arap ve Kürtlerden oluşan bir grup 443 (1051) yılında Mutârid b. Mansûr ve Mezkûr b. Nizâr'ın kumandanlığında Hûzistân'ın Sürrak beldesine saldırıp yağmaladı. Bu saldırı haberini alan Melikü'r-Rahîm saldırganların üzerine bir ordu sevk ederek onları bozguna uğrattı. Muharebe sırasında liderleri Mutârid, Melikü'r-Rahîm'in askerleri tarafından öldürüldü ve yağmalanan mallar geri alındı. Ardından Melikü'r-Rahîm, Nûruddevle Dübeyş b. Mezyed ve Basâsîrî³⁸⁴ (ö. 451/1060) ile birlikte Askerimükrem'e doğru hareket etti. Daha sonra Fülâd Sütûn da Ebû'l-Mansûr ve Tâcü'l-mülûk Ebû Kâlîcâr Hezâresb³⁸⁵ b. Bengîr b. 'Îyâd el-Kürdî (ö. 462/1069-1070)'nin maiyetindeki Türkler ve Deylemliler ile Errecân'dan Şüşter'e doğru yola çıktı. Ancak Melikü'r-Rahîm Şüşter'e Fülâd Sütûn'dan daha önce varıp onun buraya gelmesini engelledi. Şüşter önünde yapılan savaşta Fülâd Sütûn'un ordusu yenildi. Bu esnada Hezâresb'in ordusunda Fülâd Sütûn'un Şîrâz'da öldüğüne dair şâyialar yayılınca askerlerin bir kısmı Şîrâz'a bir kısmı da Melikü'r-Rahîm'in yanına gitti. Hezâresb'in bir grup adamı Râmhürmüz'de yağma faaliyetleri yürütmekteydi. Melikü'r-Rahîm bu sefer de Râmhürmüz üzerine bir ordu gönderdi. Hezâresb'in adamları bozguna uğratılarak bir kısmı esir alındı bir kısmı da İzec'de bulunan Hezâresb'in yanına gitti.³⁸⁶

³⁸³ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 421-422; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 652; İbn Kesîr, C. XII, s. 159; İbn Tağrıberdî, **en-Nücûmü'z-zâhire**, C. V, s. 48; Krş. Mafizullah Kabir, **a.g.e.**, s. 113; H. İbrahim Hasan, **a.g.e.**, C. III, s. 430; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", s. 497.

³⁸⁴ Basâsîrî hakkında geniş bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Arslan el-Besasîrî: Abbâsî Halîfesi El-Kâim Biemrillâh ve Selçuklu Sultan Tuğrul Bey Devrinde Mühim Roller Oynamış Bir Türk Kumandanı", **Türk Dünyası Araştırmaları**, sy. XLII 1986, s. 101-114.

³⁸⁵ Farsça "hezâr" ve "esb" kelimelerinin birleşmesinden oluşan bir isim olup, "bin at" anlamına gelmektedir.

³⁸⁶ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 434-435; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 653; Krş. H. İbrahim Hasan, **a.g.e.**, C. III, s. 431; Ergin Ayan, **Sultan Tuğrul Bey**, İstanbul 2020, s. 249.

Bozguna uğrayan Hezâresb'in adamları İzec'e gidince burada bir süre kaldı. Melikü'r-Rahîm'in burada da kendilerine saldıracağı endişesi taşıyan Hezâresb'in adamları o sırada İsfahân'da bulunan Tuğrul Bey'e haber göndererek yardım istedi. Tuğrul Bey de bu isteğe karşılık vererek onlara kalabalık bir asker grubu gönderdi. Bu sırada Melikü'r-Rahîm'in yanında bulunan Nûruddevle Dübeys b. Mezyed, Besâsîrî, Araplar ve Kürtler ayrıldı. Yanında Deylem asıllı Ahvâzlılar ve Bağdatlı Türklerden müteşekkil az sayıdaki bir ordu ile kalan Melikü'r-Rahîm, Askerimükrem'den Ahvâz'a geldi. Bu sırada İstahr Kalesi'nin hâkimi Ebû'l-Nasr b. Hüsrev Melikü'r-Rahîm'den yardım isteyerek ona itaatini arz etti. Melikü'r-Rahîm, kardeşi Ebû'l-Sa'd'ı Fars'a Ebû'l-Nasr b. Hüsrev'in yardımına gönderdi. Böylelikle Fülâd Sütûn'u da oyalamak istedi. Ancak Fülâd Sütûn, Ebû'l-Sa'd'ın Fars'a gelmesine aldırış etmeyerek, Hezâresb'i de yanına alıp Rebülevvel 443 (Ağustos 1051)'te Ahvâz'a doğru yola çıktı. İki taraf arasında yapılan savaşta Melikü'r-Rahîm bozguna uğrayarak Ahvâz'dan Vâsıt'a zorlukla ulaşabildi ve orada ikâmet etmeye başladı. Savaştan sonra Ahvâz yağmalandı ve ateşe verildi. Fülâd Sütûn, kardeşi Melikü'r-Rahîm'i etkisiz hâle getirip Gerşasb b. Alâüddevle'yi de Ahvâz'da vekil olarak bıraktıktan sonra Fars'a yöneldi. Ebû'l-Sa'd, Fülâd Sütûn Ahvâz'da iken İstahr'ı hâkimiyeti altına alıp Şîrâz'a hareket etmişti. Fülâd Sütûn, Şîrâz'a yaklaştığında Ebû'l-Sa'd ile karşılaştı. Karşılaşma sonucunda bozguna uğrayan Fülâd Sütûn'un askerleri Behender Kalesi'ne çekildi. Kaleye çekildikten sonra 15 Şevvâl 443 (9 Şubat 1052) tarihine kadar devam eden savaşlarda Ebû'l-Sa'd yine galip geldi. Bunun üzerine Fülâd Sütûn Behender Kalesi'ne çıkarak kaleye kendisini kapattı. Fülâd Sütûn, Şîrâz'a dönerken Gerşasb'ın vefat etmesi üzerine Ahvâz'da yeniden hutbe Melikü'r-Rahîm adına okundu.³⁸⁷

Ahvâz'a gelen Melikü'r-Rahîm, Besâsîrî'nin kumandasındaki bir orduyu kardeşi Ebû'l-Ali'nin hâkimiyetinde bulunan Basra üzerine gönderdi. Basra önlerinde yapılan savaşta Ebû'l-Ali, Besâsîrî'ye mukavemet gösteremedi. Kısa süre içinde Dicle dâhil Basra'daki diğer bütün nehirlerle hâkim olan Besâsîrî'nin askerleri, Melikü'r-Rahîm'in gelmesini bekledi. Melikü'r-Rahîm Basra'ya gelince şehirdeki halka eman verdi ve

³⁸⁷ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 435-436; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 653-654.

ihsanlarda bulundu. Daha sonra Hûzistân'daki Deylemlilerin elçileri Basra'ya gelerek Melikü'r-Rahîm'in yanında olduklarını ve hâlen ona bağlı olduklarını belirttiler. Ebû'l-Ali ise Basra'dan kaçıp Şatt-ı Osman³⁸⁸ denilen bir bölgeye ulaştı. Ancak Melikü'r-Rahîm onu orada da rahat bırakmayarak üzerine yürüdü ve Şatt-ı Osman'ı ele geçirdi. Bunun üzerine Ebû'l-Ali ailesi ile birlikte 'Abbâdân'a geçip oradan da Mehrûbân'a gitti. Daha sonra İsfahân'da bulunan Tuğrul Bey'in yanına giden Ebû'l-Ali orada iyi karşılandı ve ona ihsanlarda bulunuldu. Tuğrul Bey Cerbâzekân'a³⁸⁹ bağlı bir şehri ona ikta etti ve bölgedeki iki kaleyi ona verdi. Melikü'r-Rahîm ise Basra'yı Besâsîrî'ye teslim ederek Ahvâz'a döndü. Hezâresb ile mektuplaşma sonucunda anlaşan Melikü'r-Rahîm Şüşter ve Errecân'ı ele geçirdi.³⁹⁰

Fülâd Sütûn saklandığı Behender Kalesi'nden çıkarak 445 (1054) yılında Şîrâz'a geri döndü. Ebû'l-Sa'd, Şîrâz'da bulunduğu süre zarfında yanına Amîdûddevle adlı bir kişiyi yönetime ortak ederek onu önemli görevlere getirdi. Amîdûddevle ise önemli kişileri ordudan uzaklaştırmış ve onları küçümsemişti. Bu durum karşısında endişelenen Ebû'l-Nasr b. Hüsrev, Ebû'l-Sa'd'a karşı birlikte hareket etme gayesiyle Fülâd Sütûn'a haber gönderdi. Fülâd Sütûn Şîrâz'a gelince Amîdûddevle'yi tutukladı ve askerler Fülâd Sütûn lehine tezahüratlar yaparak ona itaat ettiklerini açıkladılar. Ebû'l-Sa'd ise az sayıdaki askeriyle birlikte Ahvâz'a döndü. Fülâd Sütûn, Şîrâz'a hâkim olduktan sonra hutbeyi önce Tuğrul Bey daha sonra Melikü'r-Rahîm ve kendi adına okuttu. Bir süre Şîrâz'da Tuğrul Bey'in himayesinde hüküm süren Fülâd Sütûn, Şebânkâre emîri Fazlûye ile girdiği savaşta yenilerek öldürüldü. Böylelikle Büveyhîlerin Fars ve Hûzistân koluna son verildi.³⁹¹

Görüldüğü üzere Tuğrul Bey, Fülâd Sütûn'un Selçukluların damadı olmasına rağmen Melikü'r-Rahîm ile kardeşi Fülâd Sütûn arasındaki mücadeleye taraf olmayarak

³⁸⁸ Übülle'nin kuzeyinde geniş bağları ve bahçeleri bulunan liman şehridir. Nâsır-ı Hüsrev, s. 138.

³⁸⁹ Kerec ve İsfahân arasında bulunan Hemedân'a bağlı bir belde. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 117.

³⁹⁰ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 445-446; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 656.

³⁹¹ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 451; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 656-657; Krş. Ergin Ayan, **a.g.e.**, s. 311; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", s. 498.

birbirlerini zayıflatmalarını izlemiştir. Fülâd Sütûn'un 445 (1054) yılında Şîrâz'a hâkim olmasından sonra kendi adından önce Tuğrul Bey adına hutbe okutması onun tâbiliğine girdiği anlaşılmaktadır.

b. Hezâresb Yönetiminde Hûzistân

Selçukluların İran topraklarına girmesiyle birlikte başıboş Türkmen (Oğuzlar) grupları İran'ın dört bir yanına dağılmışlardı. Bunlar girdikleri yeri yağma ve talan edip şehirleri tahrip ediyorlardı. Yine böyle bir Türkmen grubu 447 (1055) yılında Ahvâz ve civarında bulunan köylere girerek her yeri yağmaladı, halka da büyük zarar verdi. Ahvâz'da bulunan Deylemlilerin ve Türklerin güçleri azaldı. Tuğrul Bey bundan kısa bir süre sonra Basra hâkimi Emîr Ebû'l-Ali b. el-Melik'i Oğuzlardan oluşan bir orduyla Hûzistân'ı ele geçirmek için oraya sevk etti. Ebû'l-Ali, Sâbûr Hâst'a³⁹² gelince Ahvâz'daki Deylemlileri kendisine itaat etmeye davet etti. Deylemlilerin bir kısmı bu çağrıya uyduysa da diğerleri savaşmayı tercih etti. Ahvâz'a hareket eden Ebû'l-Ali, şehri kısa sürede hâkimiyeti altına aldı. Ebû'l-Ali'nin şehri ele geçirdikten sonra kimsenin malına dokunmaması Türkmen gruplarını rahatsız etti. Çünkü yeni ele geçirilen yerlerden elde edilen mallar onların geçim kaynaklarının başında geliyordu. Nihayetinde onlar Ahvâz halkının malını yağmalayarak şehirde çok büyük sıkıntılar çıkardı. Aynı yıl Halife Kâim Biemrillâh, Tuğrul Bey'i Besâsîrî'nin baskısından kurtulmak için Bağdat'a davet etmesiyle şehre giren Tuğrul Bey, Melikü'r-Rahîm'i tutuklatarak Irak Büveyhîlerine son vermiş oldu.³⁹³

Büveyhîlerin; Hûzistân ve Basra topraklarını Selçuklular, Fars topraklarının da Şebânkâre Emîrliği tarafından ele geçirilmesiyle bölgede etkinliği tamamen sona erdi. Sultan Tuğrul Bey, Büveyhîlerden boşalan bu yerleri yıllık üç yüz altmış bin dinar karşılığında Hezâresb'e ikta olarak verdi. Ona daha sonra Errecân da iktâ edilerek

³⁹² İsfahân ve Hûzistân arasında yer alan bir yerleşim yeridir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. III, s. 167.

³⁹³ İbnü'l-Cevzî, C. XV, s. 349; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 458; İbn Haldun, **el-İber**, C. IV, s. 659-661; Sibt İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 392; Nüveyrî, C. XXVI, s. 166-168; Krş. Mehmet Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s. 39; A.C.S. Peacock, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, çev. Özkan Akpınar, İstanbul 2020, s. 63; Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", **DİA**, C. XLI, s. 345.

sadece Ahvâz'da halife ve sultanın adından sonra kendi adına hutbe okutma ayrıcalığı da tanındı (448/1056). Ancak kısa bir süre sonra Basralı ve Hûzistânlı Deylemliler, Hezâresb'in halka haksızlık yaparak toplaması gereken vergilerin dışındaki gelirlere de el koyduğu gerekçesiyle Sultan Tuğrul Bey'e şikâyetle bulundu. Tuğrul Bey ise gelen bu Deylemlilere “*Hezâresb'in yaptıkları uygundur*” demek suretiyle durumu onayladı. Tuğrul Bey'in bu söylemi ile Hezâresb'e yaptığı işlerde güvendiği ve onun hâkimiyetinin bulunduğu yerlerde serbesiyet tanıdığı aşikârdır. Böylelikle Hezâresb'in liderliğinde Selçuklulara bağlı Hûzistân ve Basra Emîrliği'nin kurulmuş olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Hezâresb'in Hûzistan ve civarına hâkim olmasından sonra Tuğrul Bey'in bölgedeki en önemli yardımcılarının biri olduğunu görüyoruz. Üstelik Hezâresb'in, Çağrı Bey'in kızı Safiyye Hâtûn³⁹⁴ ve Tuğrul Bey'in ise Hezâresb'in kızı ile nikâhlanması onu Selçuklu Devleti'nde müstesna bir duruma getirdi.³⁹⁵

Hezâresb, Tuğrul Bey ile Musul'da bulunduğu sırada 449 (1057) yılında Arslan Yabgu'nun oğlu Resûltekin ve Fûlad, yanlarına Oğuz topluluklarından oluşan bir grubu da alarak, Hûzistân'a doğru yola çıkıp Errecân'ı yağmaladı. Bunu haber alan Tuğrul Bey, Hezâresb'i derhâl Hûzistân'a yollayıp ondan çıkan isyanı bastırmasını istedi. Hezâresb, ilk önce Basra'ya gidip, oradan 120 bin dinar müsadere ederek Hûzistân'a geçti. Karşılaşma sonucu meydana gelen savaşta Fûlâd öldürüldü ve Resûltekin de esir alındı. Tuğrul Bey'in amcasının oğlu Resûltekin esir alınınca halifeye bağışlanması için Bağdat'a götürüldü. Halifenin, Resûltekin'in canını bağışlamasını dilemesi karşısında Tuğrul Bey onun canına kast etmemiş sadece zincire vurulması kararlaştırılmıştı.³⁹⁶

³⁹⁴ Bülent Kaçın, **a.g.e.**, s. 159-163; Ayrıca Safiyye Hâtûn için detaylı bilgi için bkz. Suat Kaymak, “Bir Selçuklu Hâtûnu'nun Evlilikleri: Safiyye Hâtûn”, **Tarih Dergisi**, sy. 58, s. 25-42.

³⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 3; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 466; Sibt İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 496; Nüveyrî, C. XXVI, s. 170-171; Krş. Erdoğan Merçil, **Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri**, Ankara 2007, s. 57 v.d.

³⁹⁶ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 481; Krş. Osman Turan, **Selçuklular**, s. 136; Mehmet Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s. 66; Osman G. Özgüdenli, **Selçuklular**, C. I, İstanbul 2013, s. 121; Peacock, **a.g.e.**, s. 201; İbrahim Kafesoğlu, **a.g.m.**, s. 124.

Tuğrul Bey Hûzistân'ı kontrol altına aldıktan sonra kardeşi İbrahim Yinal ile uğraşmak zorunda kalmıştır.³⁹⁷ Aynı zamanda Besâsîrî ile de uğraşan Tuğrul Bey, onunla uğraşırken en büyük desteği Hezâresb'den gördü. Besâsîrî, halifenin üzerinde baskısını o kadar artırmıştı ki Irak dâhil, Ahvâz ve civarında onun adına hutbe okunuyordu. Halife Kâim Biemrillâh ondan habersiz emir veremez, onun iznini almadan görüş beyan edemez olmuştu. Tuğrul Bey, halifenin ricası üzerine Bağdat'a gelince Besâsîrî, akrabası olan Hille Emîri Dubeys b. Bedrân'a daha sonra da Fâtımîlere sığındı ve ona Rahbe şehri iktâ olarak verildi. Besâsîrî de buna karşılık ele geçirdiği yerlerde Fâtımî Halifesi Müstansır Billâh'ın (427/1036- 487/1094) adını hutbede okutacaktı. Besâsîrî ilk olarak Musul'u zapt etti (449/1057). O sırada Bağdat'ta bulunan Tuğrul Bey, Hezâresb'i de yanına alarak Musul üzerine yürüdü. Musul'u ele geçiren Tuğrul Bey yardımlarından dolayı Musul'u Hezâresb'e iktâ olarak verdi. Musul'u yağmalamak isteyen askerlere engel olan Hezâresb, halkın güvenli bir şekilde evlerine dönmelerini sağladı ve onlara mal ve para dağıtarak sultanın gözündeki itibarını da artırdı.³⁹⁸

Besâsîrî'nin 451 (1060) yılında öldürülmesinden sonra Bağdat'taki işleri yoluna koyan Sultan Tuğrul Bey, Vâsıt'a doğru hareket etti. Tuğrul Bey'in Vâsıt'ta bulunduğu sırada Hezâresb de Ahvâz'dan hareket ederek sultanın yanına geldi. Burada Besâsîrî ile birlikte hareket eden Dübeys b. Mezyed ile Tuğrul Bey'i barıştıran Hezâresb onu sultanın hizmetine soktu. Tuğrul Bey daha sonra Batîhâ'ya geçti ancak onun ordusunda bulunan askerler taşkınlık yaparak Ahvâz, Basra ve Vâsıt'ı yağmaladı.³⁹⁹

³⁹⁷ Esasen Tuğrul Bey ile iyi ilişkilere sahip olan İbrahim Yinal, fethettiği Rey ve Hemedân şehirleri 441 (1049-1050) yılında elinden alınca ona karşı husumet beslemeye başladı. Bu husumet İbrahim Yinal'ı Fâtımî Halifesi el-Müstansır Billâh ve onun el-Cezîre'deki temsilcisi Besâsîrî ile anlaşmaya itmişti. Yeterince kuvvet toplayan İbrahim Yinal, 450 yılı Ramazan (Kasım 1058) ayında Hemedân'a vardığını duyan Tuğrul Bey onun peşine düştü. Yapılan savaşta mağlup olan İbrahim Yinal yayın kirişiyle boğdurularak öldürüldü. Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yinal'ı öldürünce Ahvâz'da bulunan Hezâresb'e mektup yazarak durumu bildirdi. Vezir Amidülmülk el-Kündüri sultanın üvey oğlu Enûşîrvân'ı Selçuklu tahtına çıkarmaya kalkıştı. Ancak Oğuzların tepkisi üzerine Ahvâz'a kaçıp Hezâresb'e sığındı. İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 488-489; Sıbt İbnü'l-Cevzî, C. XIX, s. 72; Nüveyrî, C. XXVI, s. 170-171; Mehmet Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s. 62-63; Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", s. 345.

³⁹⁸ İbnü'l-Kalânîsî, **Târîhu Dimaşk**, s. 143-146; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 484; İbn Kesîr, C. XII, s. 182-183; Sıbt İbnü'l-Cevzî, C. XIX, s. 9; Nüveyrî, C. XXVI, s. 170-171.

³⁹⁹ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 27-28.

Hûzistân Hâkimi Hezâresb, gücünü günden güne artırmış hatta halifeden meliklik⁴⁰⁰ unvanı istemeye dahi cüret eder hâle gelmişti. Sıbt'ın 455 (1063) yılı içerisinde geçen bir kayda göre Tuğrul Bey'in vefatına yakın halifeye bir mektup göndererek kendisine meliklik unvanı verildiği takdirde halifelik makamına 100 bin altın vereceğini bildirdi. Halife de bu mektuba cevaben; böyle bir durumun mümkün olmayacağını bu unvanın sadece Selçuklu hanedanından kimselere verildiğini ancak civar ülkeleri ele geçirmeye çalışan Kirmân Selçuklu hükümdarı Kavurd Bey'in saldırılarına odaklanması gerektiğini bu saldırıları engellerse bu isteğinin gündeme gelebileceğini belirtti. Bu mektuplaşmalardan önce Kavurd Bey, Hezâresb'e mektup göndermiş kendisine itaat etmesini; Hûzistân, Basra ve civar bölgelerde kendi adına hutbe okutup para bastırmasını; aksi hâlde sürekli tehdit altında kalacağı uyarısında bulunmuştu. Bize göre Hezâresb, Selçuklulara bağlı kalmadan bağımsız bir devlet kurma planı içerisindeydi. Kavurd Bey'in bu teklifini geri çevirmesi, artık başka bir hükümdarı metbû tanımak istememesi olarak açıklanabilir. Nitekim kurmayı planladığı devletin meşruiyetini sağlamak için halife ile irtibata geçme yoluna gitmiştir. Umduğunu bulamayan Hezâresb, bu fikrinden vazgeçmiş olmalı ki herhangi bir isyan hareketine kalkışmadan, Tuğrul Bey'in vefatından sonra yerine geçen Sultan Alp Arslan'ın çağrısına icâbet ederek Şîrâz'ı ele geçiren Kavurd Bey'den şehri geri alabilmek amacıyla Türk ve Deylemlilerden oluşan bir kuvveti onun hizmetine verdi.⁴⁰¹

Yukarıda bahsettiğimiz olay haricinde Sultan Alp Arslan döneminde Hezâresb'in merkezle ilişkisi iyi değildir. Bunun nedeni Tuğrul Bey döneminde verilen iktâ borçlarının Alp Arslan döneminde istenmesidir. Sultan Alp Arslan, 456 (1064) yılında Hemedân'da bulunan Emîr Porsuk'u⁴⁰² Hûzistân'a göndererek, Tuğrul Bey döneminde iktâ olarak verilen Basra, Hûzistân ve Errecân'ın borçlarını ödemesini ve yanında tutuklu bulunan Sadaka b. Mansur (ö. 501/1108)'u serbest bırakıp onunla iyi ilişkiler

⁴⁰⁰ Hükümdar, kral ve bir şehir veya bölgenin idaresiyle görevli hânedan mensubu yüksek devlet görevlileri için kullanılan unvandır. Ahmet Güner, "Melik", *DİA*, C. XXIX, s. 51-53

⁴⁰¹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, C. XIX, s. 154; Krş. Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s. 22; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alparslan*, İstanbul 2019, s. 98.

⁴⁰² Emîr Porsuk'un siyasî hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçukluların Hizmetinde Bir Aile: Porsukoğulları", *Tarih Dergisi*, sy. 71, s. 91-113.

kurmasını, aksi hâlde kendisine karşı harekete geçeceğini bildirdi. Hezâresb de sultanın emrine uyacağını ve Sadaka b. Mansur'u serbest bırakacağını sultana haber verdi. Bu gelişmelerin akabinde, öncesinde Büveyhî Ebû Kâlîcâr 'ın oğlu Emîr Ebû'l-Ali'den Kum ve Kâşân'ı almış olan Sultan Alp Arslan, onun gönlünü almak için 1 milyon 50 bin dinar karşılığında Basra'yı ona iktâ etti. O sırada Ahvâz'da bulunan Hezâresb'e sultanın fermanı ulaşınca o, Basra'dan vazgeçmeyeceğini belirterek Basra'nın kendisinden alınmasını gerektirecek bir şey yapmadığını, muhtelif sebeplerle civar yerlerde hüküm süren bütün yöneticilerin değiştiğini, bu yöneticilerin hâricinde yalnızca kendisinin kaldığını sultana bildirdi. Basra'ya gelen Ebû'l-Ali'ye de ikazda bulunan Hezâresb: Basra'da Ali'nin hüküm sürmesinin mümkün olmadığını, burasının babasının memleketi olduğunu, bundan sonra da öyle kalacağını söyledi. Basra halkının kendisine bağlı olduğunu, bu durumun bozulmasının da telafisi imkânsız sonuçlara yol açacağı uyarısında bulundu.⁴⁰³

Sultan Alp Arslan ile Hezâresb arasındaki Basra meselesinin gerginliği devam ettiği sırada 457 (1065) yılında başkent Merv'den Hârizm'e hareket eden sultan, yanında Hezâresb'i de götürdü. Sultan, Hârizm'de bulunduğu sırada Hezâresb'den Tuğrul Bey döneminden kalma Basra, Hûzistân ve Errecân'ın bir milyon altın tutarındaki üç yıllık iktâ borçlarını istedi. Hezâresb borcunu ödemek için Hûzistân'a gitmeyi istediye de Alp Arslan, borcunu ödemedi bir yere gidemeyeceğini ve borcunu ne kadar çabuk öderse salıverilme konusunda da o kadar acele edileceğini ona söyledi. Sultan'ın, Hezâresb'in yanında bir milyon altının olamayacağını bildiği hâlde ondan bu miktarı hemen vermesini istemesi ve onu salıvermemesi Hûzistân'a gidip orada isyan hareketine kalkışmasını engelleme amacı taşıdığı söylenebilir. Bu olaydan sonra Sıbt'ta geçen bir kayda göre Sultan Alp Arslan, Irak'ta bulunan kâtibi Ebû'l-Ya'lâ'yı tutuklatmak için bir adam gönderdi. Ancak kâtibin bu haberi almasından sonra yakalanmamak için Basra

⁴⁰³ İbnü'l-Cevzî, C. XIX, s. 170; Krş. Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, C. III, Ankara 2001 s. 61; Cihan Piyadeoğlu, **Sultan Alparslan**, s. 128; Abdülkerim Özaydın, "Sadaka b. Mansur", **DİA**, C. XXXV, s. 385.

mültezimi Ebû'l-Agar Dübeys (ö. 459/1067)'e ait olan bir köye kaçması üzerine Deylemliler, onun evini ve Ahvâz'da bulunan yakınlarının evini yakıp yıkmıştır.⁴⁰⁴

Sultan Alp Arslan Hârizm'e gelince onu karşılayan bölgenin ileri gelenleri sultana değerli eşyalar ve bol miktarda para verdi. Sultan da orada bulunanlara aynı şekilde ihsanlarda bulundu. Bunların içinde sultan, oğlu Ayaz'a (Ayas) altın vereceği zaman Ayas yeri öperek babasının yanına dizlerinin üzerine çöküp o şekilde geldi ve altınları aldıktan sonra da aynı şekilde dizlerinin üzerinde yerine geçti. Sıra Hezâresb'e gelince o, altınları almak için ilk önce yeri öptü daha sonra da diz çökmeyerek ayaklarının üzerinde sultanın huzuruna vardı. Hezâresb'in bu hareketi sultanın gücüne giderek ona *"Senin zihninde hâkimiyet (meliklik) fikri vardır. Bu uğurda halife ile yazışmakta ve para harcamaktasın. Ahvâz'ın surlarını güçlendirmekle meşgul oldun"* dedi. Hezâresb bunun üzerine sultandan özür dileyerek ona *"Vallâhi! Bu davranışım la sana hürmette hâlel getirmedim. Sizin âdetinizi bilmiyoruz, bizim geleneklerimizde, adamlarımızın ayakta durması hizmetin en büyüğüdür"* dedi. Bu konuşmalardan sonra sultan meclisten dışarı çıktı ve atına binip uzaklaştı. Sultanla arasının bozulmasından endişelenen Hezâresb, durumu Nizâmülmülk (ö. 485/1092)'e bildirerek, ona ve eşine bol miktarda para verip sultanla arasını düzeltmesini istedi. Nizâmülmülk, Alp Arslan ile görüşerek Hezâresb'in sultanın huzuruna çıkmasını sağladı. Hezâresb, sultanın kendisi hakkındaki ithamlarına cevaben *"Bu konuda bana yüklenen suçu bilmiyorum, Ahvâz'a sur yapılmasını bana Sultan Tuğrul Bey emretti. Benim saltanat peşinde koştığım iddiası ise sultanın hakkımda olan iyi kanaatini bozmak isteyen düşmanlarım tarafından uydurulmuştur"* dedi. Hezâresb'in bu sözleri üzerine sultan, kalbini ferah tutmasını ve korkuya kapılmamasını Nizâmülmülk aracılığıyla ona bildirdi. Daha sonra Hezâresb'in gönlünü almak için 100 bin altın verilerek kalan borçlarını devlet hazinesine göndermesi şartıyla Hûzistân'a gitmesine izin verildi. Hezâresb, Ahvâz'a ulaşınca borçlarını

⁴⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, C. XIX, s. 183-184; Krş. Mehmet Altay Köymen, C. III, s. 61; Cihan Piyadeoğlu, **Sultan Alparslan**, s. 128; Muharrem Kesik, **Malazgirt'in Kahraman Kumandanı Sultan Alp Arslan**, İstanbul 2021, s. 115.

ödeyebilmek için Deylemlilerin mallarını ve iktâlarını müsadere ederek çok miktarda para elde etti.⁴⁰⁵

Sultan Alp Arslan ile Hezâresb arasında yaşanan bu gerginlikten sonra ilişkiler normal seyrine girdi. Hatta Basra mültezimi Ebû'l-Agar Dübeys'in ölümünden sonra sultan onun yerine Basra ve Vâsıt'ın iktâlarını 360 bin dinar karşılığında Hezâresb'e verdi. Geniş bir bölgede hüküm süren Hezâresb, kendisine verilen bu topraklar ile birlikte daha güçlü bir konuma geldi. Hezâresb 462 (1069) yılının Ramazan ayında sultanın yanından Hûzistân'a döndüğü sırada İsfahân'da öldü.⁴⁰⁶

Görüldüğü üzere Selçukluların, Büveyhî topraklarını ele geçirmesiyle birlikte Hûzistân'da gün geçtikçe Selçuklu nüfuzu hissedilmeye başladı. Tuğrul Bey'in seçkin emîrlerinden biri olan Hezâresb bu bölgede yaklaşık 15 yıl hüküm sürmüştür. Selçuklu hanedanına damat olması hasebiyle bunun nimetlerinden faydalanan Hezâresb devlete ödemesi gereken iktâ gelirlerini geciktirerek ödemiştir. Selçuklulardan önce Büveyhîoğullarının iktidar mücadelesine sahne olan Hûzistân şehirleri bir hayli tahrip olmuştu. Hezâresb bölgeye hâkim olduktan sonra uzun süre devam edecek olan suhûletin temellerini atmıştır. Hezâresb'in ölümünden sonra Hûzistân'ın kime iktâ olarak verildiğine dair kaynaklarda bir kayıt bulunmamaktadır. Sultan Alp Arslan'ın 465 (1072) yılında ölümünden sonra yerine geçen Sultan Melikşah (1072-1092) döneminde Hûzistan ile ilgili kaynaklarda detaylı bilgilere rastlayamıyoruz. Melikşah devrindeki tek kayıt Gevherâyîn⁴⁰⁷ (ö. 493/1100) ile birlikte Hûzistân'a avlanmak üzere yaptığı seferdir.⁴⁰⁸ Bu av seferi sırasında Basra ve Ahvâz'ın vergisini toplayan başıbozuk Yahudi vergi tahsildarı İbn Allân'ı cezalandırmıştır. Bundan başka kaynakların bu süre içerisinde Hûzistân'dan bahsetmemesi muhtemelen bu zamanda bölgede hayatı olumsuz

⁴⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, C. XIX, s. 190; Krş. Mehmet Altay Köymen, C. III, s. 62; Cihan Piyadeoğlu, **Sultan Alparslan**, s. 129; Erdoğan Merçil, "Selçuklular'da Rüşvet", **TTK Belleten**, Cilt: LXXI, sy. 261, s. 448-449.

⁴⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, C. XIX, s. 231; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 69.

⁴⁰⁷ Gevherâyîn hakkında detaylı bilgi için bkz. Aydın Usta, "Ünlü Selçuklu Kumandanı Sadüddeve Gevherayin", **Erdoğan Merçil'e Armağan**, İstanbul 2013, s. 96-111.

⁴⁰⁸ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 111; Peacock, **a.g.e.**, s. 188.

etkileyebilecek açlık, kıtlık ve doğal afet meydana gelmediği, siyasî ve iktisadî istikrarın da olduğunu göstermektedir.

3. Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar Döneminde Hûzistân

Sultan Melikşah'ın 16 Şevval 485 (19 Kasım 1092) tarihinde ansızın ölümü üzerine daha sağlığındaiken veliaht ilân ettiği oğlu Berkyaruk (1092-1104) tahta geçti. Ancak Melikşah'ın eşi Terken Hatun (ö. 487/1094)⁴⁰⁹, oğlu Mahmûd'u sultan ilan ederek Berkyaruk ile mücadeleye girişti. Hatta Terken Hatun, Halife Muktedî-Biemrillâh ile anlaşıp oğlu Mahmûd adına hutbe dahi okuttu. Fakat Berkyaruk ile Terken Hatun arasında Burûcird yakınlarında meydana gelen savaş sonrasında Terken Hatun yenilgiye uğradı. Savaş sonrasında yapılan anlaşmaya göre; Terken Hatun ile Mahmûd, İsfahân ve Fars'a hâkim olacak, bunun dışında kalan yerler Berkyaruk'a bırakılacaktı. Anlaşmaya rağmen saltanat iddiasında bulunan Terken Hatun, diğer hanedan üyeleriyle anlaşarak Berkyaruk üzerine yürüdüysen de başarılı olamadı. Berkyaruk bunun üzerine Bağdat'a giderek Halife Muktedî-Biemrillâh tarafından Rükneddin unvanıyla 14 Muharrem 487 (3 Şubat 1094) tarihinde adına hutbe okundu ve sultan ilân edildi.⁴¹⁰

Sultan Berkyaruk, saltanatının başında ilgilendiği en ciddi mesele Terken Hatun ve oğlu Mahmûd'un isyanıydı. Bu isyan Mahmûd'un 487 (1094) yılında ölümü ile neticelendikten sonra Sultan Berkyaruk diğer hanedan üyeleri ve emîrlere ile mücadele etmiştir.⁴¹¹ Taht mücadeleleri sırasında Selçuklu sultanları Berkyaruk ve Muhammed Tapar (1105-1118), Bağdat'ta bulunan halife ile irtibatın sağlanması için Hûzistân'ı sık sık geçiş güzergâhı olarak kullanmışlardır. Biz de çalışmamızı ilgilendiren kısımlarıyla Selçuklu sultanlarının Hûzistân bölgesinde yaptıkları faaliyetleri ele alacağız.

⁴⁰⁹ Gülay Ögün Bezer, "Terken Hatun", *DİA*, C. XL, s. 510.

⁴¹⁰ Zahîru'ddîn Nişâbüri, s. 98-100; el-Hüseynî, s. 51-52; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 184-185; Râvendî, C. I, s. 136-139; Bündârî, s. 83-84; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, s. 334-335; Reşîdü'ddîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s. 96-99; Krş. Abdülkerim Özeydîn, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 16-17; Muharrek Kesik, *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*, İstanbul 2021, s. 223; a.mlf, "Berkyaruk", *DİA*, C. V, s. 514-516.

⁴¹¹ Sultan Berkyaruk'a isyan eden hanedan üyeleri ve emirler ile ilgili geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydîn, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 28-55.

Sultan Berkyaruk'un, babasının vefatının ardından Selçuklu tahtına geçtiğini belirtmiştik. O, tahta geçtikten sonra kardeşi Muhammed Tapar'a melik sıfatıyla Gence ve civarını iktâ etti. Gence'de ağabeyine tâbi bir şekilde hüküm süren Muhammed'in bir süre sonra etrafındakilerin de onu kıskırtmasıyla saltanat mücadelesine giriştiği anlaşıyor. Nitekim Muhammed Tapar, Berkyaruk tarafından azledilen Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk (ö. 494/1101)'ün tahrikiyle ağabeyine karşı isyan hareketi başlattı (492/1099).⁴¹² Sultan Muhammed'e; Gevherâyîn, Musul Emîri Kürboğa ve el-Cezîre Emîri Çökürmüş'ün katılmasıyla durumu oldukça güçlendi. Bağdat'a Gevherâyîn'i yollayarak halifenin kendi adına hutbe okutmasını isteyen Muhammed'e olumlu cevap veren Halife Müstazhir Billâh (487/1094-512/1118), onun adına 17 Zilhicce 492 (4 Kasım 1099) tarihinde Bağdat'ta hutbe okuttu. Bunu öğrenen Sultan Berkyaruk isyanı bastırmak üzere Zencân'a⁴¹³ gittiğinde Muhammed'in isyanını bastırmak için o sırada Hûzistân'da bulunan Emîr Porsuk'un oğulları Zengî (ö. 510/1116) ve Akbörü (ö. 510/1116)'ye mektup yazdı. Porsukoğulları babalarının katili olarak suçladıkları Mecdülmülk'ün kendilerine verilmesi şartıyla yardım edeceklerini bildirdi. Berkyaruk bu duruma razı olmamasına rağmen Mecdülmülk'ün öldürülmesi, sultanın ordusunda büyük bir huzursuzluğa ve bazı emîrlerin Muhammed Tapar'ın tarafına geçmesine yol açtı. Bu sırada İzzülmülk b. Nizâmülmülk ve Emîr Yınal b. Ânûştekin'in birlikleriyle beraber Berkyaruk'un tarafına geçmesiyle bozulan güç dengesi bir nebze de olsun düzelmiştir. Berkyaruk yanına aldığı 200 süvari birliği ile Rey'e geldi. Bunu haber alan Muhammed Tapar Harrekân'da kendisine katılan birliklerle Rey'e doğru ilerlemeye başladı. Kardeşi ile savaşmayı göze alamayan Berkyaruk başkent İsfahân'a gitti. Ancak

⁴¹² Müeyyidülmülk, Berkyaruk'un kendisini vezirlikten azletmesi nedeniyle ona karşı kin ve nefret duymaktaydı. Azlinin nedenini de Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun ve Dîvân-ı İstîfâ'nın başkanı Mecdülmülk Ebü'l-Fazl'ı görmekteydi. Ayrıca bu süreçte Müeyyidülmülk ile kardeşi Fahrülmülk'ün de babalarının mirası nedeniyle araları açıldı ve Fahrülmülk bu durumu fırsat bilerek Sultan Berkyaruk'a büyük meblağlar göndererek vezirlik istedi. Bütün bu gelişmeler sonucunda hapse atılan Müeyyidülmülk hapisten çıktıktan sonra var gücüyle Muhammed Tapar'ın isyanına destek verdi. İbnü'l-Esîr, C. X, s. 237-238; Bündârî, s. 88-89; Reşîdü'ddîn Fazlullâh, s. 101; Krş. Abdülkerim Özeydın, **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)**, Ankara 1990, s. 12-13; a. mlf, "Müeyyidülmülk", **DİA**, C. XXXI, s. 490.

⁴¹³ Cîbâl ile Azerbaycan bölgeleri arasında kalan bir şehirdir. Abdülkerim Özeydın, "Zencan", **DİA**, C. XLIV, s. 251-253.

şehrin kapıları sultana açılmayınca içeri giremeyen Berkyaruk, Hûzistân'a doğru hareket etti. Berkyaruk birlikleriyle Hûzistân'a geldiğinde perişan hâldeydiler. Bu sırada etraftan Berkyaruk'a bağlı emîrlerin bazıları da Hûzistân'a geldi. Berkyaruk burada kendisinin tekrar meşrû sultan edilmesi için planlar yaptı. Bu planını gerçekleştirebilmek için ilk önce Hûzistân'dan Vâsıt'a oradan da Bağdat'a hareket ederek 15 Safer 493 (31 Aralık 1099) tarihinde kendi adına hutbe okuttu.⁴¹⁴

Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın saltanat mücadelesinde toplam beş savaş meydana gelmiştir. Bu savaşlardan ilki, Berkyaruk'un Bağdat'ta kışı geçirdikten sonra hazırlıklarını tamamlayıp kardeşi Muhammed Tapar ile savaşmak için Hemedân yakınlarındaki Sefîdrûd'a gelmesiyle başladı. İki tarafın ordusunda da devrin meşhûr kumandanları yer almaktaydı. Meydana gelen savaşta Muhammed Tapar safında yer alan Emîr-i âhûr İnanç Yabgu'nun saldırısı sonucunda Berkyaruk'un ordusu dağılmaya başladı. Orduyu toparlamak isteyen Emîr Gevherâyîn'in öldürülmesiyle kesin şekilde yenilgiye uğrayan Berkyaruk yanında kalan 50 askeri ile kaçmak zorunda kaldı. Bağdat'ta Berkyaruk adına okunan hutbe 14 Recep 493 (25 Mayıs 1100) tarihinden sonra Muhammed Tapar adına okunmaya başladı.⁴¹⁵ Yenilgiden sonra toparlanmaya çalışan Berkyaruk, Taberistân ve Cürcân hâkimi Emîr-i dâd Habeşî b. Altuntak ile işbirliği yaparak diğer kardeşi Horasan hâkimi Sencer ile mücadeleye girdiyse de yine başarılı olamadı ve Cürcân taraflarına kaçtı. Buradan Dâmgân (Dâmegân)'a giden Berkyaruk'un yanında sadece 17 süvari birliği bulunuyordu. Dâmgân'da müttefik arayan Berkyaruk'a Emîr Çavlı (ö. 510/1116)⁴¹⁶ ve bölgedeki diğer emîrlerin de katılmasıyla maiyeti 3000 kişilik bir süvari birliğine ulaştı. Yeteri kadar asker sayısına ulaşan Berkyaruk, İsfahân'a doğru yola çıktı. Bu gelişmeleri haber alan Muhammed Tapar ise Berkyaruk'tan önce hareket ederek İsfahân'ı ele geçirdi. Berkyaruk muhtemelen

⁴¹⁴ Zahîru'ddîn Nîşâbü'rî, s. 101-102; Bündârî, s. 90; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 242; Râvendî, C. I, s. 142; Reşîdü'ddîn Fazlullâh, s. 102; Müstevfî, *Târîh-i güzîde*, s. 442; Krş. H. İbrahim Hasan, *a.g.e.*, C. V, s. 57; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 14-15; a. mlf, *Sultan Berkyaruk*, s. 57-59; Osman G. Özgüdenli, *a.g.e.*, C. I, s. 213; Abdülkerim Özaydın, "Muhammed Tapar", *DİA*, C. XXX, s. 579.

⁴¹⁵ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 243; Krş. Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 19.

⁴¹⁶ Emîr Çavlı hakkında detaylı bilg için bkz. Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Devleti Emiri Atabeg Çavlı Sakavu", *İÜFTD*, sy. 38, s. 37-59.

topladığı askerlerin sayısını yeterli görmediğinden Muhammed ile savaşmayı göze alamadı. Bu nedenle destek aramak üzere Hûzistân'a giderek Askerimükrem şehrine geldi. O sırada buranın hâkimi Porsuk'un iki oğlu Zengî ve İlbeyi bulunuyordu. Berkyaruk'a desteğini açıklayan Porsukoğulları emrindeki birlikleri sultanın hizmetine verdi. Berkyaruk iki ay Hûzistân'da kaldıktan sonra Hemedân'a doğru yola çıktı. Hemedân'da nüfuzlu bir emîr olan Ayaz (ö. 498/1105)'ı da kendi yanına çeken Berkyaruk, kardeşi Muhammed ile savaşmak için hazırlıklarını tamamladı. Yapılan savaşta Muhammed Tapar yenilince kardeşi Sencer'in yanına Horasan'a kaçtı. Berkyaruk'a karşı isyanın başlatılmasında önemli bir rol oynayan Müeyyidülmülk de savaş sırasında esir alınarak Sultan Berkyaruk tarafından öldürüldü (494/1101). Savaşın ardından Sultan Berkyaruk'un ordusuna sürekli yeni emîrlere katılmakta olup ordusu 100.000'i aşmaktaydı. Orduda yiyecek sıkıntısı başlayınca Berkyaruk ordunun bir kısmını tasfiye etti. Berkyaruk'un ordusundan ilk olarak ayrılan Nuruddevle Dübeys b. Sadaka (ö. 529/1135) oldu. Onu, Emîr Ayaz takip ederek Hemedân'a gitti, ardından Kürboğa da Emîr Mevdûd'un isyanını bastırmak üzere ayrıldı. Bu ayrılıklar neticesinde Berkyaruk'un asker sayısında önemli bir düşüş meydana geldi. Muhammed Tapar ve Sencer, Berkyaruk'un ordusundaki bu dağılmayı öğrenince vakit kaybetmeksizin harekete geçti. Berkyaruk kaybettiği gücü tekrar kazanmak için Hemedân'da bulunan Emîr Ayaz'ın yanına gitmeye karar verdi. Ancak Emîr Ayaz'ın Muhammed Tapar ile mektuplaştığını öğrenince, onun yanına gitmekten vazgeçip Hûzistân'a doğru yola çıktı. Hûzistân'ın Şüşter şehrine yaklaşan Berkyaruk, Porsukoğullarına bağlı emirlere haber gönderip onları kendi yanına çağırttı ancak onlar, Muhammed Tapar'dan korktukları için Berkyaruk'un davetini kabul etmedi. Bunun üzerine Bağdat'a gitmek üzere yola çıkan Sultan Berkyaruk 17 Zilkade 494 (13 Eylül 1101) tarihinde şehre girerek adına hutbe okuttu.⁴¹⁷

⁴¹⁷ İbn Haldûn, **el-İber**, C. V, s. 28-30; Zahîru'ddîn Nişâbü'rî, s. 103; el-Hüseynî, s. 53; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 250-253; İbn Kesîr, C. XII, s. 307-308; Râvendî, C. I, s. 144; Bündârî, s. 89; Reşidü'ddîn Fazlullâh, s. 104; İbnü'l-Verdî, **Selçuklular**, s. 55; **Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas**, s. 409-410; Krş. Abdülkerim Özeydın, **Sultan Muhammed Tapar**, s. 22-24; a. mlf, **Sultan Berkyaruk**, s. 65-66; Osman G. Özgüdenli, **a.g.e.**, C. I, s. 215; Abdülkerim Özeydın, "Muhammed Tapar", s. 579-580.

Bu sırada Hûzistân'ın siyasî görünümünden bahsetmemiz olayları daha iyi anlayabilmemizi sağlayacaktır. İbnü'l-Esîr 494 (1101) yılına ait bir kaydında, Emîr Çavlı'nın Hûzistân'ın güneyinde bulunan Ramhürmüz ve Errecân arasında kalan yerlerin valisi olduğunu zikretmiştir. Yine kaynaklardan Porsukoğullarının siyasî faaliyetlerini yoğunlaştırdığı şehirlerin Ahvâz, Şüşter ve Askerimükrem olduğunu görmekteyiz. Bu siyasî duruma bakılacak olursa Hûzistân'ın güney kısmı Emîr Çavlı'nın, kuzey kısmının ise Porsukoğulları yönetiminde olduğu değerlendirilmesini yapmak yanlış olmayacaktır.⁴¹⁸

Berkyaruk'tan kısa bir süre sonra kardeşi Sencer ile Bağdat'a gelen Muhammed Tapar hutbeyi tekrar kendi adına okuttu. Muhammed Tapar'ın Bağdat'tan ayrılmasının akabinde Berkyaruk da onun peşine düştü. İlk olarak Vâsıt'a gelen Berkyaruk, burada Vâsıtlı askerlerin kendisine katılma taleplerine olumlu cevap verdi. Ardından Berkyaruk maiyetiyle birlikte Porsukoğullarının yönetiminde bulunan Ahvâz'a geldi. Burada Porsukoğullarına bağlı emîrlerin de Berkyaruk'un hizmetine girmesiyle güçlenen sultan, Nihâvend'e doğru yola çıktı. Muhammed Tapar ve Berkyaruk, Rûzrâver'de⁴¹⁹ karşılaştı. Ancak karşılaşma birkaç çarpışmadan sonrasında neticelendi ve taraflar arasında bir anlaşma yapıldı.⁴²⁰ Yapılan anlaşmanın neticesinde Berkyaruk'un sultan olduğunu kabul eden Muhammed Tapar, anlaşmaya rağmen kısa bir süre sonra yeniden isyana kalkıştı. Bunu haber alan Berkyaruk derhâl kardeşinin üzerine ordu sevk etti. Rey civarında yapılan savaşta Muhammed Tapar hezimete uğrayarak Kazvîn tarafına kaçtı (495/1102). Oradan da az sayıdaki adamı ile İsfahân'a geldi. Bunun üzerine Berkyaruk kalabalık bir orduyla İsfahân'ı kuşatma altına aldı. Kuşatma uzun sürünce, zor durumda kalan Muhammed Tapar ve yanındaki süvari birliği gizlice şehri terk edip Sâve taraflarına gitti. Bunu haber alan Berkyaruk ise derhâl harekete geçerek Muhammed ve ordusu ile Hoy kapısında karşılaştı. Taraflar arasında 8 Cemâziyelevvel 496 (19 Şubat 1103) tarihinde yapılan savaşta Muhammed Tapar, ağabeyine yine mağlup oldu. Bu,

⁴¹⁸ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 263.

⁴¹⁹ Nihâvend yakınlarında bulunan bir belde. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. III, s. 78.

⁴²⁰ Anlaşmanın tam metni için bkz. İbnü'l-Esîr, C. X, s. 271; Krş. Abdülkerim Özeydin, **Sultan Muhammed Tapar**, s. 28.

Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında yapılan beşinci savaşı. Savaşın sonunda artık her iki Selçuklu hanedanı üyesi de uzun süren saltanat mücadelesinin devlete ve kendilerine bir fayda vermeyeceğini anladı. Üstelik savaşların uzun sürmesi Selçuklu ülkesinde fitne ve fesadın artmasına ve muhteris emîr ve kumandanların nüfuzunu genişletmesine yol açmıştı. Bunun üzerine savaşı kazanan Berkyaruk, kardeşine bir barış teklifi götürdü. Rebûlâhir 497 (Ocak 1104)'de yapılan anlaşmaya göre Hûzistân dâhil İran topraklarının çoğu Berkyaruk'a, İran'ın batısında kalan topraklar ise Muhammed Tapar'a verilecekti.⁴²¹ Böylelikle iki kardeş arasındaki uzun süren mücadelelerin sonuna gelinmiş oldu.

Berkyaruk'un çok geçmeden Rebûlâhir 498 (1104)'de vefat etmesi üzerine oğlu II. Melikşah'ı tahta geçirmek için Emîr Ayaz, girişimlerde bulunduysa da başarılı olamadı ve Muhammed Tapar yönetimi ele alarak Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanı oldu. Muhammed Tapar saltanatının ilk yıllarında amcazâdesi Mengüpars b. Börîpars (ö. 513/1120)'ın isyanı ile meşgul oldu. İsfahân'da ikamet eden Mengüpars erzak sıkıntısı nedeniyle Nihâvend tarafına gitti. Burada kendi adına hutbe okutan Mengüpars, Hûzistân'da bulunan Porsukoğullarından itaat etmelerini ve yardım etmelerini istedi. Muhammed Tapar, Porsukoğullarının Mengüpars'a meyl etmelerinden çekinerek Zengî b. Porsuk'u tutuklatıp kendi yanında bulundurdu. Zengî derhâl kardeşlerine bir mektup yazarak hayatî tehlikesinin bulunduğunu, bu nedenle Mengüpars'a itaat etmemelerini bildirdi. Porsukoğulları⁴²² da kardeşlerini kurtarabilmek için bir plan hazırlayarak Mengüpars'a itaat edeceklerine dair mektup yazdı. Nihâvend taraflarına doğru yola çıkan Porsukoğulları, Hûzistân'da karşılaştıkları Mengüpars'ı tutuklayıp Muhammed Tapar'ın yanına götürdü. Bu olay üzerine Sultan Muhammed Tapar, Zengî b. Porsuk'u

⁴²¹ İbn Haldûn, **el-İber**, C. V, s. 32; el-Hüseynî, s. 54; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 203, 301; İbn Kesîr, C. XII, s. 316; Müstevfî, **Târîh-i güzîde**, s. 443-444; Reşîdü'ddîn Fazlullâh, s. 104; Krş. H. İbrahim Hasan, **a.g.e.**, C. V, s. 60; Osman Turan, **Selçuklular**, s. 230; Abdülkerim Özeydîn, **Sultan Muhammed Tapar**, s. 35; a. mlf, **Sultan Berkyaruk**, s. 79-80; Osman G. Özgüdenli, **a.g.e.**, C. I, s. 216; Abdülkerim Özeydîn, "Muhammed Tapar", s. 580.

⁴²² İbnü'l-Esîr, C. X, s. 321; Münecimbaşî, **Câmi'u'd-düvel**, C. I, s. 101; Krş. Abdülkerim Özeydîn, **Sultan Muhammed Tapar**, s. 44-45. Kaynaklarda Porsuk'un oğulları olarak üç isim zikredilmektedir. Bunlar Zengî, Akbörî ve İlbeyî olduğunu biliyoruz. Zengî, Muhammed Tapar tarafından tevkif edildiğine göre mektubun gittiği kardeşler İlbeyî ve Akbörî olmalıdır.

serbest bırakıp ondan Ahvâz ve Hemedân arasındaki şehir ve kalelerden vazgeçmesini istedi. Sultan bu yerlerin yerine ona ve kardeşlerine Dînever ve civarını iktâ etti.⁴²³

Muhammed Tapar'ın saltanatının ilk yıllarında Basra hâkimi İsmail b. Arslancık (ö. 499/1106)'ın isyan edip Hûzistân'a sığındığını görüyoruz. Sultan Melikşah zamanında Rey şahnesi⁴²⁴ olan Emîr İsmail, Berkyaruk döneminde Basra'ya tayin edilmişti. Muhammed Tapar kardeşi ile mücadelesi sırasında İsmail'in Basra'da oldukça nüfuz sahibi olduğunu görünce orayı bir başkasına iktâ etmeye karar verdi. Nitekim Muhammed Tapar, Cemâziyelevvel 499 (Ocak-Şubat 1106)'da İsmail'in elinden Basra'yı almak üzere Hille Emîri Sadaka b. Mansur'u görevlendirdi. Sadaka, İsmail'e bir hâcibini göndererek şehri kendisine teslim etmesini istedi. Ancak o şehri teslim etmeyerek Sadaka'nın gönderdiği hâcibi de tutukladı. Bunun üzerine şehri kuşatma altına alan Sadaka, kısa bir süre sonra Basra'ya girerek İsmail'i yakaladı. Bunun üzerine İsmail, kendisi ve ailesi için Sadaka'dan eman diledi. Bu isteği kabul olduktan sonra alabildiği bütün değerli eşyaları gemilere yükledi. Hûzistân'ın Bâsiyân şehrinden malları alan İsmail, Râmhürmüz'e varınca, orada hastalanıp öldü. İsmail'in mallarının yağmalandığını öğrenen Ramhürmüz emîri, bir grup asker göndererek yağmacıların elinden malları aldı. Daha sonra İsmail'in naaşı İzec'e getirilerek defnedildi.⁴²⁵

a. Bâtınîler ile Mücadele

İslâmiyet'in daha ilk yüzyılında ortaya çıkan birtakım ayrılıklar nedeniyle İslâm dünyası birçok siyasî ve dinî ekole ayrılmıştır. Siyasî olarak en çok taraftar toplayanları ise Şîî ve Sünnî ekolleridir. Zaman içerisinde bu iki ekol de kendi içerisinde alt kollara bölünmüştür. İşte bunlardan birisi olarak ortaya çıkan ve Şîîliğin İsmâiliyye koluna mensup olan Bâtınîler, Mısır Fâtımîleri'nin de desteğini alarak Sünnî İslâm dünyasının koruyuculuğunu üstlenen Selçukluları ve doğal olarak Abbâsî hilafetini ortadan kaldırma

⁴²³ İbn Haldûn, **el-İber**, C. V, s. 36; İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 95; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 321; İbn Kesîr, C. XII, s. 108; Müneccimbaşî, C. I, s. 101; Krş. Abdülkerim Özeydî, **Sultan Muhammed Tapar**, s. 44-45; Osman G. Özgüdenli, **a.g.e.**, C. I, s. 220; Abdülkerim Özeydî, "Porsuk", **DİA**, C. XXXIV, s. 325.

⁴²⁴ Erdoğan Merçil, "Şahne", **DİA**, C. XXXVIII, s. 292-293.

⁴²⁵ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 324-326; Krş. Abdülkerim Özeydî, **Sultan Muhammed Tapar**, s. 45-46; a. mlf, "Sadaka b. Mansur", s. 386.

gayesiyle ortaya çıktılar. Onlar ilk önce İran, daha sonra da müntesipleri sayesinde Irak, Suriye, Mısır, Bahreyn, Umman ve Mağrib'e kadar yayıldı. Bulundukları ülkelerde terör havası estiren Bâtınîler, bilhassa Selçuklu ülkesinde etkili olmuşlardır. Selçuklu Devleti'nin en üst kademesinde bulunan Vezir Nizâmülmülk'ü öldürmeleri, onların geldiği tehlikeli boyutu göstermektedir. Bâtınîlerin siyasî olarak güç kazanması devletin ekonomisini ve sosyal hayatını da olumsuz etkilemiştir. Biz burada konumuz gereği Bâtınîlerin Hûzistân'daki siyasî faaliyetlerini anlatmakla iktifa edeceğiz. Çalışmamızın bir sonraki bölümünde Hûzistân'da Bâtınîliğin ortaya çıkışından ve bu mezhepten olanların Hûzistân'daki faaliyetlerini ele alacağız.

İbnü'l-Esîr⁴²⁶, Bâtınîlerin ilk olarak Sultan Melikşah devrinde görüldüğünü, Bündârî⁴²⁷ ise Horasan'da ortaya çıktıklarını ve oradan yayıldıklarını kaydetmiştir. Bâtınîlerin gelecekte lideri olacak olan Hasan Sabbâh (ö. 518/1124)'taki⁴²⁸ istidadı gören Irak'ın baş dâîsi Abdülmelik b. Attâş, onu Bâtınî-İsmâîlî ekolün merkezi olan Mısır'a gönderdi. Burada Fâtımî Halifesi'nin büyük oğlu Nizâr ile görüşen Hasan Sabbah geri dönerek İsmâîlî inancını yaymaya başladı.⁴²⁹ İran topraklarına giren Hasan Sabbah'ın ilk durağı Hûzistân oldu. Burada üç ay kalıp İsmâîlî öğretisini halka anlattıktan sonra İsfahân, Kirmân ve Yezd'de faaliyetlerde bulunan Hasan Sabbah, Kazvîn yakınlarında bulunan Alamut Kalesi'nin ele geçirilmesiyle siyasî bir teşekkül oluşturdu. Hasan Sabbah'ın liderliğinde Bâtınîler, Alamut'un askeri ve idarî üs yapılmasıyla Selçuklu Devleti üzerinde daha etkili olmaya başladılar. Bâtınîler, daha çok dağlık bölgelerde ve devlet nüfuzunun az hissedildiği sahalarda hâkimiyet kurmuştur.

⁴²⁶ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 258.

⁴²⁷ Bündârî, s. 98.

⁴²⁸ Hayatı ve siyasî faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", **DİA**, C. XVI, s. 347-350.

⁴²⁹ Hasan Sabbah, Mısır'a geldiğinde Halife Müstansır'ın veliaht oğlu Nizâr ile görüştü. Ancak halife, Müstansır'ın küçük oğlu Ahmed el-Müsta'li olunca İsmâîlîler iki gruba bölündü. Mısır'ı terk eden Hasan Sabbah da Nizâr'a nisbetle Nizârî-İsmâîlî kolu adına faaliyet göstermeye başlamıştır. Cüveynî, **Târîh-i cihângüşâ**, s. 548; Krş. Farhad Daftary, **İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri**, çev. Ahmet Fethi, İstanbul 2017, s. 478.

Hûzistân gibi dağlık olmayan bölgelerde ise sarp kayalıklar üzerinde bulunan kaleleri işgal ederek benimsedikleri dinî ve siyâsî görüşleri yaymaya çalışmışlardır.⁴³⁰

Yukarıda bahsi geçtiği üzere Nizâmülmülk'ün Bâtınîler tarafından katli ve çok geçmeden Sultan Melikşah'ın ölümü ülkeyi karışıklığa sürüklemişti. Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar'ın uzun süren taht mücadelesi ve Haçlıların İslâm topraklarına girişi Bâtınîler için bulunmaz bir fırsat oldu. Devletin bu zayıf durumundan faydalanan Bâtınîler her fırsatta propaganda faaliyetlerini sürdürmekteydi. Kimi zaman saraya giren bir müderris, kimi zaman devrin meşhur âlimlerinin yanındaki öğrenci oluyorlardı. Bu nedenle işledikleri cinayetler kimse tarafından fark edilmiyordu. Halk birbirinden şüphe eder hâle gelmiş ve huzursuzluklar had safhaya çıkmıştı. Neredeyse her gün devlet adamlarına karşı cinayetler işleniyordu. Sultan Berkyaruk durumun ciddiyetini fark ederek Bâtınîlerin üzerine ilk olarak 494 (1101) yılında ordu sevk etti. 300 kişilik Bâtınî grubu öldürülerek mallarına ve silahlarına da el konuldu. Yine aynı yıl Râmhürmüz ve Errecân arasında kalan yerlerin valisi Emîr Çavlı'yı görevlendiren sultan, ona Hûzistân'da var olan Bâtınîleri etkisiz hâle getirmesini emretti. Bu sırada Hûzistân'ın güney bölgesindeki çoğu kaleyi ele geçiren Bâtınîler, halkın yolunu keserek haraç almaya başlamıştı. Emîr Çavlı, Bâtınîleri yok etmek için bir plan hazırladı. Çavlı'nın adamlarından bir grup ona isyan etmiş gibi görünüp, onun yanından ayrılarak Bâtınîlerin yanına gitti. Onlarla aynı fikirleri paylaşıyormuş gibi hareket ederek onların güvenini kazanmaya başladılar. Daha sonra Hûzistân'ın kuzeyine hâkim olan Porsukoğulları ile mücadeleye giren Çavlı, bir şey yapamayacağını anlayınca Hemedân'a gitmeye karar verdi. Bunu haber alan Çavlı'nın adamları bir plan yaparak Bâtınîleri tuzağa düşürmeye çalıştı. Çavlı'nın adamları, 300 kişilik Bâtınî gruba teklif götürerek, Çavlı'nın Hemedân'a hareket ettiğini ve onu yolda yakalayıp öldürmelerinin tam zamanı olduğunu söyledi. Teklifi cazip bulan Bâtınîlerin seçkin kişileri yola çıkarak Çavlı'yı yakaladılar.

⁴³⁰ el-Hüseynî, s. 45; İbnü'l-Esir, C. X, s. 260; İbn Kesîr, C. XII, s. 310-311; Müstevfî, **Târîh-i güzîde**, s. 514, 518 vd.; Krş. M.G.S Hodgson, "The İsmâ'îlî State", **CHI**, C. V, s. 427; Tahir Harimi Balcıoğlu, **Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları**, Ankara 1940, 61-62; Philip K. Hitti, **Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi**, çev. Salih Tuğ, C. II, İstanbul 1995, s. 688; Osman Turan, **Selçuklular**, s. 315 v.d.; Ahmet Ocak, **Selçukluların Dini Siyaseti**, İstanbul 2002, s. 219; B. Lewis, "İsmâîlîler", **İA**, C. V/II, s. 1123; Abdülkerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", s. 347.

Ancak tam bu sırada Çavlı'nın adamları, Bâtînîlerin aleyhine dönüp, onları kılıçtan geçirerek neredeyse hepsini öldürdü. Geriye kalanlar da çevredeki dağlara kaçmaya çalıştı. Emîr Çavlı, Bâtînîlerin silah ve mallarını da ganimet olarak aldı (494/1101).⁴³¹

Hûzistân yükseltisi fazla olmayan düz bir araziye sahip olduğundan Bâtînîler operasyonlarını bölgede bulunan kalelerden yürütüyorlardı. Bâtînîlere ait kaleler Hûzistân'ın güneyinde Errecân ve civarında bulunmaktaydı. Bu bölgede yaklaşık 15 kale bulunduğu ve bunların birkaçının da İsmâîlîlerin kontrolünde olduğu zikredilmektedir. Bunlardan ismini bildiğimiz Errecân'a iki fersah mesafede bulunan Tunbûr Kalesi, Mısır'da eğitim gören İsmâîlî dâîsi Ebû'l-Hamza el-Errecânî tarafından ele geçirilmişti. Bâtînîlerin uhdesinde bulunan diğer bir kale de Errecân yakınlarındaki Halâdhân Kalesi idi. Bu kale yaklaşık 200 yıl kadar Bâtînîlerin elinde bulunmaktaydı. Bâtînîler buradan geçenlerin yolunu keserek haraç alırlardı. Bu kalelerden başka Hûzistân'da en-Nâzır Kalesi'nin de Bâtînîlerin elinde bulunduğu bahsedilmektedir.⁴³²

Bâtînîler ile mücadele Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk zamanında başlamış ise de onların 1092 yılında ölümleri mücadeleyi sekteye uğratmıştı. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Sultan Melikşah'tan sonra yerine geçen Berkyaruk'un saltanatının ilk yıllarında kardeşleri ile mücadelesinden dolayı Bâtînîlerle olan mücadeleye yeterince yoğunlaşmamıştı. Ancak Berkyaruk'un kardeşleri Muhammed Tapar ve Sencer, Selçuklu tahtına geçince Bâtînîler ile mücadeleyi sistemli hâle getirdiler. Özellikle Sencer döneminde tüm ülkede olduğu gibi Hûzistân'da ve civarında bulunan kalelerde Bâtînîlerin faaliyetlerinde ciddi bir azalma olduğunu görüyoruz.

⁴³¹ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 263; Krş. B. Lewis, **Haşîşîler**, çev. Ali Aktan, İstanbul 1995, s. 44; Osman Turan, **Selçuklular**, s. 317; Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk**, s. 65-66; Ahmet Ocak, **a.g.e.**, s. 229 vd.; Seyfullah Kara, **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları**, İstanbul 2009, s. 133.

⁴³² İbnü'l-Belhî, s. 148; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 262; İbnü'l-Verdî, s. 58; Müstevfî, **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 134; Krş. H. Gaube, **Errecân ve kûh-ı gîlûye ez feth-i arab tâ pâyân-ı devre-i safevî**, çev. Said Ferhûdî, Tehran 1359, s. 180; Peter Willey, **Eagle's nest: Ismaili castles in Iran and Syria**, London 2005, s. 213-214; H. Gaube, "Arrajn", s. 520; Mahmûd Caferî Dehekî, "Hûzistân", **DMBİ**, C. XXIII, s. 186.

B) IRAK SELÇUKLU DEVLETİ DÖNEMİNDE HÛZİSTÂN

1. Hûzistân'ın Irak Selçuklu Devleti Hâkimiyetine Geçmesi

Sultan Muhammed Tapar, 511 (1118) yılında vefat edince yerine veliaht tayin ettiği oğlu Mahmûd, İsfahân'da Selçuklu tahtına oturdu. Ancak çok geçmeden Mahmûd'un amcası Sencer, yeğenin hâkimiyetini kabul etmeyip, hükümdarlığını ilan ederek Mahmûd'u bertaraf etmeye karar verdi. Bu durumu haber alan Mahmûd, amcasına 200 bin dinar ve birtakım değerli eşyalar göndererek onu geri çevirmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Nitekim Sâve yakınlarında 2 Cemâziyelâhir 513 (10 Eylül 1119) tarihinde Sencer ile Mahmûd arasında meydana gelen savaşta Mahmûd yenilerek İsfahân'a çekilmek zorunda kaldı. Bu savaşın sonunda Mahmûd, Sencer'in üstünlüğünü kabul ederek ona tâbi oldu. Halife Müsterşid-Billâh (512-529/1118-1135) da Mahmûd adına okunan hutbeyi kaldırarak Sencer adına okutmaya başladı. Sultan Sencer, yeğeni Mahmûd'a Irak, Hûzistân, Hemedân, İsfahân, Cibâl (Irâk-ı Acem), Kirmân, Fars, Azerbaycan, Diyarbekir, Musul ile Suriye topraklarını, bunun yanında kıymetli mücevheratlar, değerli atlar ve hil'at vererek Irak Selçuklu sultanı unvanıyla ülkesine gönderdi. Ayrıca Mahmûd'un kendisine karşı tehlike oluşturmasının önüne geçmek için kardeşlerinden Selçuk Şah'a ve atabegi Karaca es-Sâkî (ö. 526/1132)'ye⁴³³ Hûzistân'ın yarısı, Fars ve İsfahân'ı; Tuğrul'a ise Cibâl'in doğu toprakları ile Gılân'ı iktâ etti.⁴³⁴

Irak Selçuklularının ilk hükümdarı olan Sultan Mahmûd'un hükümdarlığında Hûzistân topraklarında dikkat çekici siyasî bir faaliyet meydana gelmemiştir. Sultan Mahmûd'un yaşının genç ve devlet işlerinde tecrübesiz olması onu birtakım zorluklarla karşı karşıya getirmiştir. Amcası Sultan Sencer'in Mahmûd'un işlerine karışması, kardeşleri Melik Tuğrul ve Melik Mes'ûd'un isyanları, bir diğer taraftan da Hille Emîri

⁴³³ Atabeg Karaca Sâkî'nin hayatı ve siyasî faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Murat Öztürk, **Irak Selçuklu Devleti Atabegleri**, İstanbul 2019, s. 24-35.

⁴³⁴ Zahîru'ddîn Nişâbü'rî, s. 113; el-Hüseynî, s. 62; Bündârî, s. 121 v.d.; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 435; Râvendî, C. I s. 166; Reşîdü'ddîn Fazlullâh, s. 114-115; Müstevfî, **Târîh-i güzîde**, s. 448; Müneccimbaşî, C. I, s. 115; Krş. H. İbrahim Hasan, **a.g.e.**, C. V, s. 67; Osman G. Özgüdenli, **a.g.e.**, C. I, s. 236-237; Hüseyin Kayhan, **Irak Selçukluları**, Konya 2001, s. 46; Abdülkerim Özeydin, "Sencer", **DİA**, C. XXXVI, s. 508; a. mlf, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", **DİA**, C. XXVII, s. 371-372.

Dübeys b. Sadaka ve halifenin Selçukluları Irak'tan atarak siyasî gücü ele geçirme isteği onu zor durumda bırakmıştır.

Sultan Mahmûd döneminde kaynaklara yansıyan tek olay, onun saltanatının ilk yıllarında güvenilir adamlarından Hâcib Emîr Ali b. Ömer'in Hûzistân'da bulunan Porsukoğulları tarafından Şüşter yakınlarında öldürülmesidir (513/1119). Emîr Ali, aynı zamanda Muhammed Tapar'ın da hâcibiydi. Ordu içerisindeki bir kısım asker, Emîr Ali'ye itaatlerini bildirmiş olduğundan onu çekemeyen emîrlere sultan ile aralarını bozmaya çalıştı. Bunu anlayan Emîr Ali, ailesinin bulunduğu yer olan Burûcird ve Kerec arasındaki Bercin Kalesi'ne kaçtı. Bir süre bu kalede konakladıktan sonra iki yüz süvari ile Hûzistân'a gitmek için yola çıktı. Emîr Ali, Hûzistân'a varmadan önce buranın hâkimi olan Akbörü b. Porsuk ve Akbörü'nin yeğenleri olan Eroğlu b. Belbegi ve Hendû b. Zengî'ye mektup yazarak kendisini koruyacaklarına ve eman vereceklerine dair onlardan söz aldı. Ancak bu sözü tutmayan Porsukoğulları, Emîr Ali'nin yanlarına gelmesine izin vermediler ve onu Şüşter'e altı fersah uzaklıkta bulunan bir mevkide savaş nizamında karşıladılar. Yapılan savaşta Emîr Ali ve adamları yenildi. Savaş meydanından kaçmak üzere atına binen Ali'nin atı yürümedi. O da başka bir ata bindi. Ancak bu atın kuyruğu önceki atının kuyruğuna takıldığından at yavaşladı. Porsukoğullarının adamları Emîr Ali'ye yetişip onu esir aldı. Emîr Ali'nin akıbetinin ne olacağı ile ilgili Mahmûd'a mektup yazan Porsukoğulları, Sultandan ölüm emri gelince onu öldürüp kafasını Mahmûd'a gönderdiler.⁴³⁵

2. Melik Selçuk Şah Döneminde Hûzistân

Sultan Sencer'in toprak paylaşımı yaparken Melik Selçuk Şah'a Hûzistân ve civarını iktâ ettiğini yukarıda zikretmiştik. Ancak onun Sultan Mahmûd'un 525 (1131) yılındaki ölümüne kadar bu bölgede icra ettiği faaliyetlerden bilgi sahibi değiliz. Selçuk Şah, Sultan Mahmûd ölünce Irak Selçuklu tahtına geçmek isteyen saltanat vârisleriyle mücadeleye tutuştu. Saltanat iddiasıyla ortaya çıkanların ilki Sultan Mahmûd'un oğlu Melik Dâvud idi. Ancak Dâvud'un amcası Melik Mes'ûd ona karşı çıkıp Tebriz'i işgal

⁴³⁵ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 442.

ettiye de Dâvud'un atabegi Aksungur el-Ahmedîlî (ö. 527/1133)⁴³⁶ onun elinden şehri geri aldı. Tam da bu sırada Atabeg Karaca es-Sâkî'nin teşvikiyle Hûzistân Meliki Selçuk Şah'ın taht mücadelesine karıştığını görüyoruz. Bu gelişmelerin ardından Musul Emîri İmâdeddin Zengî ile anlaşılan Melik Mes'ûd, 10 bin kişilik bir orduyla sultanlığını halifeye tasdik ettirmek için Bağdat'a doğru yürüdü. Ancak ondan önce harekete geçen Selçuk Şah, Karaca es-Sâkî'yi de yanına alarak Hûzistân'dan Bağdat'a doğru yola çıktı. Mes'ûd yoldayken Halife Müsterşid-Billâh (511/1118-529/1135)'a hutbenin kendi adına okunması talebini içeren bir mektup yollamıştı. Fakat Halife, Mes'ûd'un taleplerini reddederek bu konuda karar verme yetkisinin Sultan Sencer'e ait olduğunu belirtti. Bu sırada Bağdat'a gelen Selçuk Şah'ı ise güzel bir şekilde karşılayan halife, onu hilafet sarayına davet etti.⁴³⁷

Melik Mes'ûd, ordusu ile Bağdat önlerine geldiğinde Selçuk Şah ile birkaç ufak muharebeye girişti. Yapılan bu karşılaşmalarda Selçuk Şah zor durumda kalınca atabegi Karaca es-Sâkî'ye haber verdi. Bu sırada Sultan Sencer'in, Irak Selçuklu Devleti'ndeki taht mücadelelerine son vermek üzere Rey'e geldiği haberi Bağdat'a ulaştı. İhtimal ki Sencer'e karşı tek başına güç yetiremeyeceğini anlayan taht müddeîleri halifeyi de yanlarına alarak ittifak yapma kararı aldılar. Varılan bu anlaşmaya göre Mes'ûd sultan, Selçuk Şah ise onun veliahtı olacak, halife de vekili aracılığı ile Irak'ı yönetecekti. Bu anlaşma neticesinde hâlihazırda Selçuk Şah'ı nüfuzu altında bulunduran Karaca es-Sâkî, Mes'ûd'u da tahakkümü altına almış oluyordu. Bu gelişmeler üzerine Sultan Sencer, yeğeni Tuğrul'u Irak Selçuklu Devleti tahtına çıkarmayı planladı ve Hemedân'a geldi. Sencer'in Hemedân'da olduğu sırada Selçuk Şah, Mes'ûd ve Karaca es-Sâkî'nin ortak ordusu Bağdat'tan Hemedân'a doğru yola çıktı. Dinever yakınlarında yapılan savaşta Sencer zafer elde ederek Karaca es-Sâkî'yi öldürmüş, Mes'ûd'u ise yanına alarak eski

⁴³⁶ Atabeg Aksungur el-Ahmedîlî'nin hayatı ve siyasî faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Aksungur el-Ahmedîlî", *DİA*, C. II, s. 296-297.

⁴³⁷ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 270; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 532; a. mlf, *et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-atabekiyye*, s. 43; Müneccimbaş, C. I, s. 151; Krş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, C. II, Ankara 2011, s. 180-181; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 122-123; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1991, s. 17; a. mlf, "Fars Meliki Selçuk-şah'ın Hayatı ve Paraları", *TED*, sy. 4-5'den ayrı basım, İstanbul 1974, s. 25; Faruk Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, C. XXIX, s. 349.

iktâsı olan Azerbaycan'ı yeniden ona vermiştir (526/1132). Kaynaklar savaşın bitiminde Selçuk Şah'a ne olduğu ile ilgili bilgi vermemektedir. Onun hâkimiyetinde bulunan Hûzistân'a mı yoksa ağabeyi Mes'ûd'un yanına mı gittiği hakkında bilgi sahibi değiliz. Ancak savaştan kısa bir süre sonra Selçuk Şah'ın, kardeşi Mes'ûd'un İsfahân nâibi Alpkuş ile birlikte olduğunu görüyoruz. Mes'ûd'un, Tuğrul ile giriştiği mücadeleyi kaybettiği haberini alan Selçuk Şah, halifeden izin alıp yanında Alpkuş'la birlikte Bağdat'a gitti. Halife ona oldukça hürmet gösterip 10 bin dirhem verdi ve hükümet konağını tahsis etti (528/1134).⁴³⁸

Selçuk Şah Bağdat'ta bir süre kalıp muhtemelen Irak'ı ele geçirmek için uygun zamanı bekliyordu. Bunun için uygun zamanı bulan Selçuk Şah, Alpkuş'la birlikte kalabalık bir orduyla Vâsıt'a doğru hareket etti. Burada Bağdat şahnesi Beyaba'yı tutuklatıp onun mallarına el koydurdu. Bunu haber alan İmâdeddin Zengî, Selçuk Şah'ı uzaklaştırmak için hızlı bir şekilde Vâsıt'a geldi. Zengî, Vâsıt'a geldiği sırada Alpkuş ile Selçuk Şah arasında anlaşmazlıklar çıktı. Zengî'nin Alpkuş'u birtakım vaatlerle kandırarak kendi tarafına çektiğini değerlendirmekteyiz. Zengî, Alpkuş'u da yanına alarak Bağdat'a gitti, Selçuk Şah da yalnız kaldı. Bu gelişmeler yaşanırken Selçuk Şah'ın yeğeni Dâvud, Azerbaycan nâibi Kara Sungur ile yaptığı savaşı kaybedince Hûzistân'a yöneldi. Dâvud'un yanında sayıları onbinleri bulan asker grubu ve savaşçı Türkmenler⁴³⁹ bulunuyordu. Dâvud, bu kuvvetlerle birlikte Şüşter'i kuşatmaya başladı. Haberi alan Hûzistân hâkimi Selçuk Şah, kardeşi Mes'ûd'tan yardım talebinde bulundu. Bu isteği kabul eden Mes'ûd, kardeşine takviye birlik gönderdi. Dâvud'un Porsukoğlu Porsuk'un⁴⁴⁰ elinde bulunan Şüşter'i kuşattığı sırada yetişen Selçuk Şah onunla giriştiği savaşta mağlup oldu (530/1135). Ancak kaynaklarda Dâvud'un şehri ele geçirip

⁴³⁸ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 270; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 533-534; Müneccimbaş, C. I, s. 152; Krş. Mehmet Altay Köymen, **İkinci İmparatorluk Devri**, C. II, s. 185-186; Hüseyin Kayhan, **Irak Selçukluları**, s. 124-125; Erdoğan Merçil, **Salgurlular**, s. 17; a. mlf, "Fars Meliki Selçuk-şah'ın Hayatı ve Paraları", **TED**, sy. 4-5'den ayrı basım, İstanbul 1974, s. 25-26; Faruk Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", **DİA**, C. XXIX, s. 349-350.

⁴³⁹ Bkz. s. 131.

⁴⁴⁰ İbnü'l-Esîr, 531 (1136) yılında başka bir olay nedeniyle Şüşter hâkiminden bahsettiği sırada Şüşter hâkiminin Porsukoğlu Porsuk olduğunu kaydetmiştir. İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 50. Reşîdü'ddîn ise Porsuk'u Sâhib-i Lîşter olarak kaydetmiştir. Reşîdü'ddîn Fazlullâh, s. 136.

geçirmediğine dair bir kayda rastlayamadık. Melik Dâvud, Şüşter'i kuşattıktan sonra yanında bulunan emîrlerle birlikte Sultan Mes'ûd'a karşı Halife Râşid Billâh (530-531/1135-1136) ile birlikte ittifak yapmaya karar verdiler. Yapılan görüşmeler sonunda Halife ittifakı kabul etti ancak onlara fiilî olarak katılmayarak Hemedân'a gitti. İttifak haberini alan Sultan Mes'ûd ordu hazırlayarak Dâvud'un üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Sultan Mes'ûd ilk başta üstünlüğü elde etmesine rağmen tedbirsiz davrandığı için Dâvud'un emîrleri harekete geçerek onu mağlup etti. Bunun üzerine Dâvud, maiyetindeki emîrler ile birlikte Hemedân'da bulunan halifenin yanına gitti. Daha sonra hep birlikte Atsız b. Muhammed (1128-1156)'i de yanlarına alarak Hûzistân'a doğru yola çıktılar. Hûveyze'de bir süre kaldıktan sonra Melik Dâvud Fars'a, Atsız Hârizm'e⁴⁴¹, Râşid Billâh ise İsfahân tarafına gitti. Böylelikle Sultan Mes'ûd'a karşı yapılan ittifak dağılmış oldu.⁴⁴²

Selçuk Şah bahsedilen gelişmelerden sonra 532 (1137) yılında askerî gücü yeterli olmamasına rağmen Bağdat'ı ele geçirmek için yola çıktı. Ancak Bağdat şahnesi Alpkuş ve Hac Emîri Hadım Nazar, Selçuk Şah ile savaşarak onu şehre sokmadı. Bunun üzerine Selçuk Şah 534 (1139) yılında Fars bölgesini ele geçirmek için Kara Sungur (ö. 535/1140) ile anlaştı. Bu sırada Fars bölgesinin hâkimi Mengüpars'ın ölümü üzerine onun Hûzistân nâibi Emîr Bozaba (ö. 542/1147), hem Fars'ı hem de Hûzistân bölgesini ele geçirmişti. Selçuk Şah ile Kara Sungur Fars'a doğru yürüdükleri sırada Melik Dâvud da onlara katıldı. Oldukça güçlenen Selçuk Şah'ın ordusuna karşı tek seçeneğinin kaçmak olduğunu anlayan Bozaba, Hûzistân'ın güneyinde muhkem bir kale olarak bilinen Kale-i Sefid'e⁴⁴³ kaçtı. Böylelikle Selçuk Şah kolaylıkla Şîrâz'a girerek yeniden Fars'taki hâkimiyetini tesis etmiş oldu. Selçuk Şah'ın yanında Atabegi Oğuzoğlu es-Silâhî de bulunmaktaydı. Kara Sungur daha sonra Hûzistân yoluyla Hemedân'a gitti.

⁴⁴¹ Aral gölünün güneyinde uzanan topraklara ve XIII. yüzyıla kadar burada yaşayan halka verilen isimdir. Abdülkerim Özaydın, "Hârizm", *DİA*, C. XVI, s. 217-220.

⁴⁴² İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 50; Krş. İmâm Ahvâzî, *a.g.e.*, s. 244-245; Mehmet Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, C. II, s. 293.

⁴⁴³ Hûzistân'ı Fars'a bağlayan dağ yolu üzerinde bulunan bir kaledir. M. Streck, "Kale-i Sefid", *İA*, C. VI, s. 125-127.

Emîr Bozaba⁴⁴⁴, Kara Sungur'un Fars'tan ayrıldığını duyunca, vakit kaybetmeden Selçuk Şah üzerine ordu sevk etti. Yapılan savaşta Selçuk Şah ve Atabegi Oğuzoğlu mağlup oldu ve Selçuk Şah'ı Kale-i Sefid'e hapsetti.⁴⁴⁵ Selçuk Şah'ın hangi tarihte öldüğünü belirtmeyen kaynaklar bu tarihten sonra da onun hakkında herhangi bir bilgi vermemişlerdir. Savaştan sonra Melik Dâvud ise ordusundan bir grup askeri birliği bilinmeyen bir sebepten dolayı Askerimükrem'e gönderdi. Birlikler, Askerimükrem'e vardığında bu birlikteki askerlerde ansızın ölümler meydana gelmeye başladı ve hayvanların da bir kısmı telef oldu. Askerlerin yürümeye dahi takatleri kalmamıştı. Çaresizlik içinde orada helak oldular.⁴⁴⁶

3. Sultan Mes'ûd'un Hûzistân Seferi

Sultan Mes'ûd 535 (1140) yılında Cihârdânîkî ismiyle tanınan Emîr İsmail ile Alpkuş'u Hûzistân ve Fars üzerine yürütmesi ve buraları Bozaba'dan alması için görevlendirdi. Emîr İsmail ve Alpkuş yanında bulunan askerlerle Bağdat'a geldiğinde Şahne Mücâhidüddin Bihrûz el-Hâdim (ö. 540/1145) onların şehre girmesine izin vermedi. Bunun üzerine Emîr İsmail ile Alpkuş, Sarsar'a oradan da Hille'ye gitti. Ancak onların Hille emîri tarafından şehre girmelerine izin verilmedi. Hille'de de istediklerini alamayan Emîr İsmail ve Alpkuş, Vâsît'a doğru hareket etti. Vâsît'ta bulunan Emîr Toruntay el-Mahmûdî'nin direnişi ile karşılaşıldıysa da Emîr İsmail ve yanındakiler şehri yağmaladı. Toruntay, Vâsît'tan kaçarak önce Batîhâ'ya gitti burada bir süre kaldıktan sonra Emîr İsmail ve Alpkuş'un askerleri Toruntay'a iltihak etti. Toruntay, yanındaki askerlerle birlikte Şüşter'e gitti.⁴⁴⁷

⁴⁴⁴ Bozaba'nın ismi **Selçûknâme**, **Câmi'ü't-tevârih**, **Râhat-üs sudûr** ve **Târîh-i güzîde** de Mengüpars olarak geçmekte ise de karıştırıldığı muhakkaktır. Çünkü 532 (1137) yılında Sultan Mes'ûd ile Melik Dâvud arasında çıkan savaşta Mengüpars öldürülmüştü. Bozaba ise Mengüpars'ın Fars bölgesindeki nâibidir. İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 62.

⁴⁴⁵ Müstevfî, diğer kaynakların aksine Selçuk Şah'ın Bozaba'dan kaçarak Irak bölgesine gittiğini kaydetmektedir. Müstevfî, **Târîh-i güzîde**, s. 456.

⁴⁴⁶ Zahrüddîn Nîşâbü'rî, s. 127-128; el-Hüseynî, s. 78; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 69-70; Râvendî, C. I, s. 222; Reşîdü'ddîn Fazlullâh, s. 136-137; Bündârî, s. 173-174; Mîrhând, **Ravzatu's-safâ**, s. 209; Krş. Hüseyin Kayhan, **Irak Selçukluları**, s. 170.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 62; Krş. Hüseyin Kayhan, **Irak Selçukluları**, s. 173 v.d; Faruk Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", **DİA**, C. XXIX, s. 351.

4. Hûzistân'da Türkmen Faaliyetleri

Türkmenlerin Hûzistân'daki siyasî faaliyetlerine geçmeden önce bunların kim oldukları ve bölgeye geliş süreci hakkında bilgi vermeyi uygun buluyoruz. Tezimizde daha önceden bahsettiğimiz gibi⁴⁴⁸ Selçuklu Meliki Dâvud'un emrinde, Hûzistân'da bulunan Türkmenlerden bahsetmiştik. Orta Çağ'ın güvenilir tarihçisi İbnü'l-Esîr ise Türkmenlerin Hûzistân'da ortaya çıkışının 530 (1135) yılına denk geldiğini kaydetmektedir. Ancak bahsi geçen Türkmenlerin hangi Oğuz boyuna mensup olduğu konusunda herhangi bir malûmât bulunmadığı anlaşılmaktadır. Hûzistân bölgesinin siyasî olayları incelendiğinde buraya gelen Türkmenlerin, Oğuzların⁴⁴⁹ Avşar (Afşar)⁴⁵⁰ boyundan olduğu anlaşılabilmektedir. Avşarların ana yurtları olan Deşt-i Kıpçak (Seyhun)'ta kalabalık Türk boyları (Oğuzlar ve Karluklar) yaşamaktaydı. Bu bölgede yeni bir devlet teşekkülü oluşturan Karahıtaylıların topraklarını genişleterek yine bir Türk boyu olan Kanglıları topraklarından zorunlu olarak göç ettirmeleri, onların Avşarların yaşadığı sahaya girmesine neden oldu. Bu nedenle Avşarlar ve yanlarında bulunan Salur (Salgur), Yıva gibi bazı Türk boyları yaşadıkları coğrafyadaki baskıya dayanamayarak zorunlu olarak İran (Hûzistân ve Şehrîzor) ve Anadolu'ya geldiler.⁴⁵¹ İşte bizim inceleme konumuz da Hûzistân bölgesine gelen bu Avşarlar olacaktır.

İlk Türkmen akınlarının Hûzistân'da görülmesinin 530 (1135) yılına tekâbül ettiğini belirtmiştik. Ancak kaynaklar tetkik edildiğinde bu tarihlerde buradaki Türkmen

⁴⁴⁸ Bkz. s. 115

⁴⁴⁹ Kâşgarlı Mahmûd, **Dîvânü lugâti't-Türk**'te 24 Oğuz boyu zikretmekte olup daha sonraları Halaçların iki boyunun onlardan ayrıldığını bildirmektedir. Ancak bu boyların bazılarını (Salgur (Salur), Yıva, Avşar, Yazır) kaynaklarda rastlayabiliyoruz.

⁴⁵⁰ Kâşgarlı Mahmûd, bu boyu aynı zamanda Afşar ismiyle diye zikretmektedir. Kâşgarlı Mahmûd, **Dîvânü lugâti't-Türk**, çev. Besim Atalay, C.I, Ankara 1985, s. 56. Ebû'l-Gazi Bahadır Han ile Reşîdü'ddîn'e göre, Avşarlar, Oğuzların Bozok koluna mensup olup Yıldız Han'ın çocuklarından Avşar Bey'in soyundan gelmektedirler. Müstevfî, **Târîh-i güzîde**, s. 566; Ebû'l-Gazi Bahadır Han, **Şecere-i terâkîme**, haz. Zuhâl Kargı Ölmez, Ankara 1996, s. 153; Reşîdü'ddîn Fazlullâh, **Oğuz Destanı**, çev. Zeki Velidi Togan, İstanbul 1982, s. 50. Ayrıca bkz. Fuad Köprülü, "Avşar", s. 28-38; Faruk Sümer, Avşar, **DİA**, C. IV, s. 160-164.

⁴⁵¹ Osman Turan, **Selçuklular**, s. 260; Faruk Sümer, **Oğuzlar (Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları)**, İstanbul 2016, s. 132; Agacanov, **a.g.e.**, s. 153; M. Fuad Köprülü, "Avşar", s. 29; Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Dağılıma Sürecinde Hûzistân Avşarları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Merkezi**, C. IV, sy. 18, s. 185.

boylarının herhangi bir siyasî oluşum için girişimde bulunmadıklarını görüyoruz. Bunun nedeni de Sultan Sencer döneminde merkezî otoritenin yeterince güçlü olduğuna kanıt olarak gösterilebilir. Karahıtalıların 536 (1141) yılında gerçekleşen Katvân Savaşı'nda Selçukluları mağlup etmesi, Selçuklu ülkesindeki yaşayan Türkmen boylarını uç kısımlara doğru harekete geçirdiğini biliyoruz. Selçuklu merkezî otoritesinin zayıflaması neticesinde kaynakların bu tarihlerde Türkmen boylarının siyasî faaliyetlerinden sıkça bahsetmesi tesadüfî olamaz.⁴⁵² Zerkûb-i Şîrâzî'nin 539 (1144-1145) yılında kalabalık Türkmen boylarının Sîrderyâ havalisinden Fars bölgesine akın ettiği kaydını dikkate alırsak bölgelerin birbirine yakınlığı hasebiyle Hûzistân bölgesine de mezkûr toplulukların geldiğini kabul etmek gerekecektir. Her ne kadar Zerkûb-i Şîrâzî, 539 yılını vermekteyse de bu grupların Hûzistân ve Fars'a gelişi, Katvân Savaşı'dan hemen sonra olduğunu kabul etmek daha doğru olacaktır. Bu sırada Bozaba; Hûzistân ve Fars bölgesinin hâkimi olarak bulunmaktaydı. Nitekim kaynaklar, Fars ve Hûzistân'a gelen Avşarların başında Ya'kub b. Arslan'ın, Salurların başında da Mevdûd b. Sunkur'un olduğunu kaydetmektedir. Bu Oğuz boyları Genduman'dan⁴⁵³ Kûh-ı Gîlûye'ye⁴⁵⁴ kadar uzanan bir alanda yaylak ve kışlak yapıp kendi yaşam tarzlarını da buraya taşımışlardı.⁴⁵⁵

Bozaba, ölüm yılı olan 542 (1147) yılına kadar Hûzistân ve Fars'ı elinde bulundurmuştu. Bozaba ile Sultan Mes'ûd'un geçmişe dayanan husumeti⁴⁵⁶

⁴⁵² Bu tarihlerde sadece Güney İran'da Avşar, Salgur gibi Oğuz boylarının faaliyetlerine rastlamıyoruz. Aynı zamanda Yıva boyundan bir grubun Hemedân'da yaşadığına ve burada bir beylik kurduğuna da şahit oluyoruz. Geniş bilgi için bkz. Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Dağılma Sürecinde Batı İran'daki Yıva Boyu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IV, sy. 17, s. 282-296.

⁴⁵³ Fars yaylaklarından Şîrâz'ın kuzey batısında bulunan Serhadd-ı Şîş nahiyesinin köyüdür. **Farsnâme-i nâsirî**, C. I, s. 484.

⁴⁵⁴ İsfahân'ın güneyinde, doğuda İstahr ve el-Beyzâ, batıda Errecân, Sâbûr ve Hûzistân'a kadar ulaşan dağlık bir bölgedir.

⁴⁵⁵ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, s. 70; Vassâf, *Tahrîr-i târîh-i vassâf*, s. 86; Krş. Lambton, "Aspect of Saljuq-Ghuzz Settlement in Persia", *İslamic Civilisation 950-1150*, ed. D.S. Richards, London 1973, s. 122; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 264; Osman Turan, *Selçuklular*, s. 243-247; Erdoğan Merçil, *Salgurlular*, s. 33; Emir Kalkan, "Afşarlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 19, s. 29 Ergin Ayan, "Hûzistân Avşarları", s. 186; Qiyas Şükürov, "Hûzistân Avşar Emirî Şumle ve Ahfadı", *Tarih Dergisi*, sy. 48, s. 3; Seyyid Ahmed Âga Tebrizî, "Afşârihâ-yı Hûzistân", *Âyende*, sy. 4, 1304, s. 243.

⁴⁵⁶ Sultan Mes'ûd'un, kardeşi Selçuk Şah'ın ölümünden sonra Bozaba'nın elinde bulunan toprakları almak için girişimde bulunduğu bahsetmiştik. Bkz. s. 117.

bulunmaktaydı. Bozaba; yanına Rey valisi Emîr Abbas, Hâcib Abdurrahman b. Togayürek (ö. 541/1147), Sultan Mes'ûd'un kardeşi Süleymanşah (555/556-1160/1161) ile onun yeğeni Muhammed (548/555-1153/1160)'i de alarak Sultan Mes'ûd'u tahttan uzaklaştırıp yerine bu meliklerden birini geçirmek için Hemedân'a doğru yola çıktı. Ancak Has Bey (ö. 548/1153)⁴⁵⁷ öncülüğündeki sultanın ordusu Bozaba'nın ordusunu yenilgiye uğrattı ve Bozaba öldürüldü. Onun ölümünden sonra kaynaklar Hûzistân'da Avşar reislerinden Ya'kûb b. Arslan'ın, Fars bölgesinde ise Emîr Mevdud'un bulunduğunu kaydetmektedir.⁴⁵⁸ Onun ne zamandan beri bu bölgede olduğuna dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bizce Bozaba'nın hâkimiyetinde olduğu sırada bölgeye gelmiş olması muhtemeldir. Ya'kûb Bey hâkimiyetini genişletmek için Kûh-ı Gîlûye'ye seferler düzenlemiştir. Daha sonra Salgurluları tabiiyeti altına almak için defalarca Fars bölgesine sefer düzenledi. Onun siyasî faaliyetlerine bakıldığında emîrlik kurma gayesi olduğu açıktır. Ancak yaptığı seferlerde başarılı olamayarak Hûzistân'a dönmek zorunda kalmıştır. Ya'kûb Bey'in ne zaman öldüğü hakkında malûmâta sahip değiliz. Diğer yandan iki Oğuz grubu arasında yapılan bu mücadeleler, aslında Selçuklu otoritesinin ne kadar zayıf olduğunu da göstermektedir.⁴⁵⁹

a. Şümle Döneminde Hûzistân

Şümle adıyla bilinen Aydoğdu b. Küştöğân (Güçdoğan) (ö. 571/1175)'in⁴⁶⁰ Hûzistân'ın hâkimiyetini ele geçirmesini zikretmeden önce Irak

⁴⁵⁷ Asıl adı Bey Arslan olup XII. yüzyılın birinci yarısında Türkistan'dan Azerbaycan'a gelen Oğuz beylerinin ileri gelenlerinden Belengerî'nin oğludur. Faruk Sümer, "Has Bey", **DİA**, C. XVI, s. 271-272.

⁴⁵⁸ Bozaba, Sultan Mes'ûd'a karşı sefere çıktığında İsfahân yaylaklarında bulunan Emîr Mevdud'u Fars'a çağırarak bu bölgeyi ona emanet etmişti. Zerkûb-i Şîrâzî, s. 70; Vassâf, s. 86; Faruk Sümer, **Oğuzlar**, s. 264.

⁴⁵⁹ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, s. 132-133; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 111; Bündârî, s. 193-194; Râvendî, C. I, s. 232; Zerkûb-i Şîrâzî, s. 70; Müstevfî, **Târîh-i güzîde**, s. 457; Vassâf, s. 86; Krş. Faruk Sümer, **Oğuzlar**, s. 264; Erdoğan Merçil, **Salgurlular**, s. 35; Faruk Sümer, "Has Bey", s. 271; Ergin Ayan, "Hûzistân Avşarları", s. 186; Qiyas Şükürov, **a.g.m.**, s. 3-4; Hüseyin Kayhan, **Irak Selçukluları**, s. 173-176; a.mlf, "Hûzistân Türkmen Atabegliği (1147-1194)", **Yeni Türkiye Ortadoğu Özel Sayısı III**, sy. 84, s. 90.

⁴⁶⁰ Şümle adının kaynaklarda farklı yazım şekilleri bulunduğundan okunuşuyla ilgili ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Bunlardan Reşîdü'ddîn, Nîşâbü'rî ve Râvendî, onun ismini Şumle veya Şumla (شومله) olarak vermiştir. Râvendî, C. II, s. 249; Reşîdü'ddîn Fazlullâh, **Câmi'ü't-tevârîh**, s. 149-152; Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, s. 137. İbnü'l-Esîr ile Sıbt İbnü'l-Cevzî ise onun ismini Şümle, Şemle veya Şimle (شملة) olarak kaydetmiştir. Sıbt İbnü'l-Cevzî, C. XXI, s. 233; Ayrıca Ziya Bünyadov, bu ismi "Şimla" şeklinde okumuştur. Ziya Bünyadov, **Azerbaycan Atabeyler Dövleti (1136-1225-ci iller)**, Bakü 2007, s. 33. Faruk

Selçuklularının içinde bulunduğu siyasî durumu açıklamak konumuzu daha anlaşılır kılacaktır.

Sultan Mes'ûd'un saltanatı zamanında çok değer verdiği hâcibi Has Bey devlet üzerinde en nüfuzlu kişiydi. Onun devlet üzerindeki etkisi Sultan Mes'ûd öldükten sonra da devam etti. Sultan Mes'ûd ölünce onun yerine saltanata kimin tahta geçeceği konusunda ihtilaflar yaşandı. Bu sırada Sultan Mahmûd'un oğulları Melik Muhammed ve Melik Melikşah Hûzistân'da bulunuyorlardı. Bunlar amcalarının vefatını haber alır almaz Melikşah İsfahân'ı, Muhammed de Hemedân'ı ele geçirmek istedi. Ümerânın çoğunluğu Muhammed'in sultan olmasını istiyordu ancak Has Bey ve Azerbaycan nâibi Emîr Zengî Candar da Melikşah'ı destekliyordu. Nitekim Melikşah, Has Bey'in de desteğini alarak Selçuklu tahtına geçti. Ancak Melikşah'ın eğlence ve içkiye düşkünlüğü ve devlet yönetimine karşı kayıtsız kalması karşısında Has Bey, diğer emîrlerin de onayını alarak, Melikşah'ı tutuklatıp Hemedân Kalesi'ne hapsetti. Ardından Hûzistân'da bulunan Melik Muhammed'e Emîr Cemâleddin İl-Kaşud b. Kaymaz'ı gönderdi. Bu emîr, yolda Melik Muhammed'e Has Bey'in bütün gizli planlarını söyleyerek, onun halife ile anlaşıp saltanatı Selçuklu hanedanının elinden almak istediğini söyledi. Melik Muhammed, Hemedân'a gelince önce Köşk-i Cedîd denilen bir yerde konakladı. Burada Has Bey ve adamlarını kabul eden Muhammed, şüphelendirmemek adına onlara yakınlık göstererek güvenlerini kazandı. Daha sonra Hemedân'dayken konaklayacağı sarayına gitti ve burada 17 Muharrem 548 (14 Nisan 1153)⁴⁶¹ tarihinde emîrlerden yemin alarak Irak Selçuklu Devleti'nin tahtına oturdu. II. Muhammed, sultan olduktan sonra vakit geçirmeden Has Bey ve adamlarını ortadan kaldırmak için bir plan hazırlayarak onları sarayına davet etti. Bu davete katılanların arasında Has Bey, Emîr Zengî Candar ve Şümle bulunuyordu. Saraya gidecekleri sırada Şümle, bir şeylerin ters gittiğini anlayarak oraya gitmekten vazgeçti. Her ne kadar Has Bey'i de Sultan II. Muhammed'in yanına

Sümer ile Erdoğan Merçil “Şumla” şeklinde okumuştur. Faruk Sümer, **Oğuzlar**, s. 264; Erdoğan Merçil, **Salgurlular**, s. 37-38, 41, 44. Mükrimin Halil Yinanç ise “Şemle” şeklinde okumuştur. Mükrimin Halil Yinanç, “Arslan-Şah”, **İA**, C. I, s. 614. Eldeniz Abbaslı, “Şamlı Adı Üzerine”, **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. II, sy. 1, s. 344.

⁴⁶¹ İbnü'l-Esîr, Sultan Muhammed'in tahta geçtiği tarihi 548 yılı Safer ayı başları/Nisan 1153 sonları olarak vermektedir. İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 143.

gitmekten vazgeçirmek için çaba gösterdiyse de başarılı olamadı. Netice itibariyle Sultan Muhammed yaptığı plan gereği Has Bey ve Emîr Zengî Candar'ı öldürmüştü. Şümle ise Sultan II. Muhammed'e karşı bağlılığını sona erdirerek, onun mallarını yağmalayıp hayvanlarını telef etti ardından da Hûzistân'a kaçtı (548/1152-1153).⁴⁶²

Irak Selçuklu Devleti üzerinde büyük nüfuza sahip Has Bey'in öldürülmesi üzerine Hûzistân'a kaçan Şümle'nin burada kendisine has bir emîrlik kurma gayesi içerisinde olduğunu görüyoruz.⁴⁶³ Tam da bu sıralarda meydana gelen Oğuz isyanı (548/1153) ve akabinde Sultan Sencer'in esir alınması, diğer Türkmen beyleri gibi Şümle'ye de rahat hareket etme imkânı tanımıştır. Kaynaklarda Şümle adının geçmesinden sonra Ya'kûb Bey'in ismine tesadüf etmedik. Her ne kadar Fuad Köprülü Ya'kûb Bey'i, Şümle'nin büyük babası olduğunu belirtse de biz bu ikisinin arasında aynı boya mensup olmaları dışında akrabalığa dayalı bir ilişkilerinin olup olmadığına da rastlayamadık.⁴⁶⁴ Şümle, Has Bey'in yanında olduğu sırada Hûzistân, Ya'kûb Bey'in yönetiminde miydi yoksa bu tarihlerde ölmüş müydü? Bu konuda da bilgi bulunmamaktadır. Hûzistân'a döndükten sonra Şümle'nin herhangi birisiyle mücadele hâlinde olmadığını varsayarsak Ya'kûb Bey'in onun gelişinden önce ölmüş olabileceği kanısına varmak yanlış olmayacaktır.

Melikşah ise bu gelişmelerin ardından hapisteki muhafızların gevşekliğinden faydalanmak suretiyle daha önce bulunduğu Hûzistân'a kaçtı. Sultan Muhammed, kardeşinin peşine düşmeyip onu kendi haline bıraktı. Şümle, Melikşah'tan daha önce Hûzistân'a gelerek avantajlı bir konuma geçti ve bölgenin çoğu şehrinde hâkimiyeti ele geçirdi. Böylelikle Melikşah'ın Hûzistân'ı ele geçirme planları da boşa çıktı. Hûzistân

⁴⁶² Zahrüddîn Nîşâbü'rî, s. 136-137; el-Hüseynî, s. 89; İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 92; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 143; Râvendî, C. II, s. 249-250; Reşîdü'ddîn Fazlullâh, s. 151-152; Bündârî, s. 208; Mîrhând, s. 224-225; Krş. Faruk Sümer, **Oğuzlar**, s. 264; Hüseyin Kayhan, **Irak Selçukluları**, s. 205; Hüseyin Alyârî, "Azerbaycan Atabegleri (İldenizogulları) 1146-1225", Yayımlanmamış Doktora Tezi, **İÜEF**, İstanbul 1966, s. 13-15; Ziya Bünyadov, **a.g.e.**, s. 33; Ergin Ayan, "Hûzistân Avşarları", s. 187-188; Qiyas Şükürov, "Hûzistân Avşar Emiri Şümle ve Ahfadı", s. 5; a. mlf, "Şümle", **DİA**, EK-2, s. 571; Hüseyin Kayhan, **a.g.m.**, s. 91.

⁴⁶³ Zehebî, Şümle'nin sehven Fars hâkimi olduğunu zikretmektedir. Zehebî, **A'lâmü'n-nübelâ**, C. XV, s. 300.

⁴⁶⁴ M. Fuad Köprülü, "Avşar", s. 30.

idaresini elde edememesine rağmen Melikşah yine de bu bölgede kalmaya devam etti.⁴⁶⁵ Şümle'nin Hûzistân'a geldiğinde amacı daha çok toprak elde etmektir. Bu nedenle Şümle, Melikşah ile iyi geçinerek gücünü harcamak istemedi. Sonrasında hâkimiyet alanını genişletmek için Küçük Luristan bölgesine bir akın düzenledi. Bu seferin ardından bölgeyi hükmü altına aldı. Bütün bu gelişmeler yaşanırken Şümle'nin Hûzistân'daki faaliyetleri Abbâsî halifesi Muktefi Liemrillâh (1136-1160)'ın gözünden kaçmadı. Şümle, sürekli yeni topraklar elde etmek istiyor bunun için de elinden gelen her şeyi yapıyordu. Halife, Şümle'yi kendisine bir tehdit olarak gördüğünden onun üzerine ordu sevk etmeye karar verdi. Şümle, halifenin ordusunun üzerine geldiğini duyunca Türkmenlerden oluşan bir ordu hazırladı. Yapılan savaşta halifenin ordusu yenilerek ordu kumandanı dâhil birçok kişi Şümle'nin askerlerine esir düştü. Ancak bu aşamada halifenin askerlerini esir tutmanın kendisi için iyi olmayacağını düşünen Şümle, derhal halifenin askerlerini bırakarak onlara iyi muamelede bulundu ve onları serbest bıraktı. Halifeye mektup yazarak yaşananlardan dolayı üzgün olduğunu bildirdi. Halife de onu affetti (Receb 550/Eylül 1155).⁴⁶⁶

Sultan Mes'ûd'un ölümü üzerine hapiste tutulan kardeşi Süleymanşah serbest kalınca amcası Sultan Sencer'in Oğuzlara esir düşmesiyle boşta kalan Büyük Selçuklu tahtına geçti (19 Cemâziyelâhir 548/11 Eylül 1153). Ancak tecrübesizliği sebebiyle dağılan devleti toparlayamadı ve tahtı bırakarak Cürcân taraflarına gitti. Bu sefer de Irak Selçuklularının başına geçebilmek ümidiyle Azerbaycan ve Arran Atabegi İldeniz (1148-1175)'in⁴⁶⁷ yanına giderek Sultan II. Muhammed ile mücadele edebilmek

⁴⁶⁵ Melikşah'ın kız kardeşi Gevher Neseb ağabeyine karşı özel bir sevgisi vardı. Bu yüzden ağabeyi Melikşah'a Hûzistân'da bulunduğu sırada, kardeşi Sultan Muhammed'e karşı asker toplaması için yüklü miktarda altın ve gerekli eşyalar gönderiyordu. Bunu fark eden Sultan Muhammed, Atabeg Ayaz'ı görevlendirerek mallara el koydu. Zahirüddin Nişâbüri, s. 136; Râvendî, C. II, s. 245; Reşîdü'ddin Fazlullâh, s. 149; Yezdî, **el-Urâza fî'l hikâyeti's-selcûkiyye**, s. 117.

⁴⁶⁶ Zahirüddin Nişâbüri, s. 136; el-Hüseynî, s. 90; İbnü'l-Esir, C. XI, s. 173; İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 101-102; Râvendî, C. II, s. 245; Reşîdü'ddin Fazlullâh, s. 149; Bûndârî, s. 208; Mîrhând, s. 223; Müstevfî, **Târîh-i güzide**, s. 458; Krş. Faruk Sümer, **Oğuzlar**, s. 264; İmâm Ahvâzî, **a.g.e.**, s. 250; Ergin Ayan, "Hûzistân Avşarları", s. 188; Qiyas Şükürov, "Hûzistân Avşar Emiri Şümle ve Ahfadı", s. 6; a. mlf, "Şümle", **DİA**, EK-2, s. 571.

⁴⁶⁷ İldeniz hakkında detaylı bilg için bkz. Gülay Ögün Bezer, "İldeniz Şemseddin" **DİA**, C. XXII, s. 81-82.

içinondan destek istedi. Zaten Emîr Has Bey'in katli konusunda Muhammed'e karşı olumsuz tavır alan İldeniz ve yanındaki emîrlere, Süleymanşah'ı desteklemekte tereddüt etmedi. Süleymanşah, yanındaki emîrlere ile derhâl Hemedân'a yürüdü. Sultan II. Muhammed, yanında az sayıda asker bulunduğundan, Süleymanşah'a mukavemet edemeyeceğini anlayınca Kaymazoğulları ve Hûzistân'dan gelen Hasan Candâr, Reşid Câmédâr ve Muvaffak Girdbâzu ile birlikte İsfahân'a gitti. Burada da tutunamayınca maiyetinde bulunanlar ile Hûzistân'a gitti. Bir süre burada kalan Sultan II. Muhammed, Süleymanşah'ın emîrleri tarafından istenmemesi nedeniyle tekrardan Hemedân'a geri döndü.⁴⁶⁸

Şümle dönemin siyasal yapısı gereği tam bağımsızlığını ilan edemiyordu. Çünkü Şümle'nin Hûzistân'da bağımsız bir devlet kurması Abbâsî halifesi, Melikşah ve Sultan II. Muhammed'in dikkatlerini üzerine çekmesine sebep olacaktı. Bunu bilen Şümle, içinde bulunduğu durum gereği sık sık saf değiştirip yarı bağımsız mahallî bir emîrlik olarak varlığını devam ettirmeye çalışıyordu. Nitekim Sultan II. Muhammed, Halifenin Selçuklu sultanları adına okunmakta olan hutbeyi kaldırması ve bölgede iktâları bulunan Selçuklu emîrlerini kovması nedeniyle Bağdat'ı kuşattığı sırada otorite boşluğundan faydalanan İldeniz (1148-1175), Melikşah'ı sultan ilan etmişti. Ayrıca Melikşah'ı destekleyenler başkentin boş kalmasından istifade ederek Hemedân'ı ele geçirmişlerdi. Bu süreçte Şümle de Melikşah'ın saflarında yer almaktaydı. Sultan II. Muhammed, başkentin Melikşah destekçileri tarafından yağmalandığını haber alınca, Bağdat kuşatmasını kaldırıp Hemedân'a döndü. Bunun üzerine Atabeg İldeniz, Arran'a; Melikşah ise Hemedân'dan ayrılarak Hûzistân'a geri döndü. Şümle de Hemedân'dan elde ettiği mallar ile Hûzistân'a geri dönerek ordusunu güçlendirdi. Ordusunu güçlendiren Şümle, halifenin gözde emîrlere Kaymaz ile mücadeleye girişti. Şümle yanına İbn Mekîle'yi de alarak Bâdrâhâ⁴⁶⁹ denilen mevkide Kaymaz ile karşı karşıya geldi. O sırada eğlence meclisinde bulunan Emîr Kaymaz hazırlıksız yakalanmıştı. Her

⁴⁶⁸ Zahirüddin Nîşâbüri, s. 139; Râvendî, C. II, s. 254-255; Bûndârî, s. 211-212; Müstevfî, **Târîh-i güzîde**, s. 460; Krş. Hüseyin Kayhan, **Irak Selçukluları**, s. 207-208.

⁴⁶⁹ Vâsıt yakınlarında bulunan bir belde. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. I, s. 316-317.

ne kadar Kaymaz apar topar 300 kişilik süvari birliği hazırladıysa da mukavemet edemedi. Etrafı sarılan Kaymaz, Şümle'nin askerlerine esir düştü ve kan davalısı olan bir Türkmen tarafından öldürülerek kafası Sultan II. Muhammed'e gönderildi. Bu gelişmelerin ardından Abbâsî halifesi Muktefî Liemrillâh, 553 (1158) yılında Hûzistân'da bulunan Şümle'nin üzerine yeniden bir ordu sevk etti. Fakat Şümle halifenin ordusuyla çatışmaktan uzak durarak geri çekildi.⁴⁷⁰

b. Melik Melikşah'ın Hûzistân Hâkimiyeti

Sultan II. Muhammed, Bağdat kuşatmasından sonra Hemedân'a dönünce hastalandı. Bunu fırsat bilen kardeşi Melikşah; Kum ve Kâşân civarını yağmalayarak halkın mallarına el koydu. Bunu haber alan sultan, kardeşine haber gönderip bu hareketlerinden vazgeçmesini istedi. Ancak Melikşah, ağabeyinin sözlerini dikkate almayarak İsfahân'a doğru yola çıktı. İsfahân'a yaklaşıncı, şehrin ileri gelenlerinden İbnü'l-Hocendî'ye mektup yazarak şehri kendisine teslim etmesini istediysede o, Melikşah'ın isteğini reddetti. Bunun üzerine Melikşah da İsfahân civarını yağmalamaya devam etti. Sultan II. Muhammed hasta olmasına rağmen Hemedân'dan Melikşah'ın üzerine doğru harekete geçti. Ancak Melikşah, ağabeyi ile karşılaşacak gücü olmadığını bildiğinden İsfahân'dan ayrılarak Karmîsîn'e geldi. Burada kendisine Kovîdân ve Sungur el-Hemedânî katıldı. Melikşah, yanındakiler ile birlikte Hûzistân'a geldi. Bir süre burada durduktan sonra da Vâsıt'a gitti. Melikşah ve maiyetindekiler, köyleri yağmaladıkları sırada su tutulan bentlerin kapakları açılınca, Melikşah'ın askerlerinin çoğu sular altında kalıp boğuldu. Melikşah az sayıdaki adamıyla Hûzistân'dan geçerek, ağabeyinin yanına dönmek isteyince Şümle onun geçişine izin vermedi. Bunun üzerine Şümle'ye karşı savaşmak için takviye kuvvet olarak Lur Kürtlerine haber veren Melikşah, onları yanına çağırdı ve Kerhâyâ⁴⁷¹ önlerine gelerek ordugâhını kurdu. Şümle, Melikşah'ın ciddiyetini anlayınca ona “*Senin adına hutbe okutur, seninle birlikte*

⁴⁷⁰ Zahirüddîn Nîşâbü'rî, s. 142-143; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 183, 193; Râvendî, C. II, s. 259; Reşîdü'ddîn Fazlullâh, s. 157; Müstevfî, *Târîh-i güzide*, s. 460; Krş. Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 265; İmâm Ahvâzî, *a.g.e.*, s. 251; Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s. 35; Erdoğan Merçil, “İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)”, *DGBİT*, C. VIII, s. 82; Ergin Ayan, “Hûzistân Avşarları”, s. 188; Qiyas Şükürov, “Hûzistân Avşar Emiri Şümle ve Ahfadı”, s. 7; a. mlf, “Şümle”, s. 571; Hüseyin Kayhan, *a.g.m.*, s. 91.

⁴⁷¹ Bağdat yakınlarında bulunan bir nehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. IV, s. 446-447.

olurum” dedi. Şümle’nin itaatini kabul etmeyen Melikşah onu yapılan savaşta ağır bir hezimete uğratarak birçok adamını da katletti. Savaştan sonra Şümle, Dünderzîn Kalesi’ne kaçtı. Melikşah da Hûzistân’a hâkim oldu ve halka adaletli davranarak buradan çok fazla miktarda vergi tahsil etti.⁴⁷²

Görüldüğü gibi Şümle, Irak Selçuklu ailesinin içinde bulunduğu saltanat kavgalarından azamî şekilde faydalanmayı bilmiş ve Hûzistân’da güçlü ve bağımsız bir emîrlik kurmayı başarmıştır. Sultan II. Muhammed ile ilişkisi zaten bozuk olan Şümle’nin Hûzistân’daki hâkimiyetini kaybetmemek için Melikşah’a “*Senin adına hutbe okuturum*” demesi ve kimse adına da hutbe okutmayarak Hûzistân’da bağımsız bir şekilde hareket ettiği söylenebilir.

c. Şümle’nin Irak ve Fars Seferi

Melikşah, Hûzistân’ı kontrol altına aldıktan sonra Fars’a yönelmeyi düşünüyordu. Ama Sultan II. Muhammed ölünce, Fars’a gitmekten vazgeçip Halife Muktefi’ye kendi adına hutbe okunması için baskı yapmaya başladı. Şümle ve Salgurlulardan Tekle b. Zengi’nin Melikşah’ın safına geçmesi Melikşah’ı siyasî ve askerî yönden iyice güçlendirdi. Ne var ki o sırada İldeniz, yanında bulunan Arslanşah b. Tuğrul (1160-1177)’u destekleyerek, Melikşah’dan önce Hemedân’a getirip onu Irak Selçuklu sultanı ilan etti. Melikşah’ın sultan olabilme planı yine başarısızlıkla sonuçlandı. Şümle, yine güçlü olanın tarafına geçerek Arslanşah’ı desteklemeye başladı. Melikşah’ın 555 (1160) yılında İsfahân’da zehirlenerek öldürülmesi üzerine Şümle, Arslanşah tarafından Hûzistân’da bulunan Melikşah’ın oğlu Mahmûd’a atabeg olarak tayin edildi. Şümle, atabeg olmanın vermiş olduğu rahatlıkla Hûzistân ve civarındaki siyasî faaliyetlerini daha da artırmaya başladı. Şümle’nin yeğeni İbn Şenkâ, Basra valisi Mengüpars’ın kızı ile evlenme yoluyla akrabalık kurmuştu. Halife Müstencid Billâh (555/1160- 566/1170)’ın Mengüpars’ı öldürmesi Şümle’yi harekete geçirdi. Şümle, İbn Şenkâ’yı Vâsıt üzerine göndererek o bölgedeki köyleri yağmalattı (559/1164). İbn

⁴⁷² İbnü’l-Esîr, C. XI, s. 198-199; Krş. Qiyas Şükürov, “Hûzistân Avşar Emiri Şümle ve Ahfadı”, s. 6; a. mlf, “Şümle”, s. 571; Hüseyin Kayhan, **a.g.m.**, s. 91-92.

Şenkâ'nın yağma faaliyetlerine son vermek amacıyla 561 (1161) yılında Abbâsîlerin Vâsıt valisi Hutlupars (Hatalpars), askerlerini toplayarak ona karşı savaş açtı. Yapılan savaşta Hutlupars'ın ordusu yenildi, kendisi de öldürüldü. Abbâsîlere karşı askerî başarı kazanan İbn Şenkâ, Şümle'yi çok memnun etmişti. Bu sayede özgüveni artan Şümle, ertesi sene İbn Şenkâ'yı Basra tarafına gönderdi. Basra'nın doğu kısımlarına saldıran İbn Şenkâ'yı durdurmak üzere Halife Müstencid tarafından Basra valisi Gümüştekin gönderildiyse de onu durdurmaya muvaffak olamadı. Gümüştekin, onu durdurmak üzere bu kez de Vâsıt'a giderek buranın valisi Ebû'l-Cafer b. el-Beledî ile ittifak kurmaya çalıştı.⁴⁷³

Şümle, bu gelişmelerden sonra İbn Şenkâ'nın durumun üstesinden gelemeyeceğini bildiğinden kendisi müdâhil olarak Bağdat yakınlarındaki Mahikî Kalesi'ni ele geçirdi. Buradan Halife Müstencid'e haber göndererek Fırat'ın aşağısında kalan yerlerin kendisine verilmesini istedi. Halife, Şümle'ye Yusuf ed-Dımaşkî (ö. 563/1167)'yi⁴⁷⁴ gönderip, isteklerini reddederek yanlış yaptığını ve sonuçlarının kötü yerlere varacağını bildirdi. Şümle de halifeye cevaben Basra, Vâsıt ve Hille'nin Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah tarafından Mahmûd b. Melikşah'a iktâ olarak verildiğini, bu yüzden kendisinin de Mahmûd'un atabegi olarak giriştiği faaliyetlerin de meşrû olduğunu beyan etti. Ayrıca bu konuda kendisine verilen menşûru da göstererek bahsi geçen üç şehirden herhangi birisinin kendisine verilmesi karşılığında seferi sonlandıracağını belirtti. Şümle'nin verdiği cevap karşısında sinirlenen Halife, onun lanetlenerek taraftarları ile birlikte Hâricîlerden sayılması gerektiğini bildirdi. Sinirini alamayan Halife Şümle'yi cezalandırmak için ordu hazırlattı. Halife, Müsterşid'e bağlı birlikleri, Erkuş'un emrine vererek el-Beledî ile birlikte Nu'maniye'de bulunan Şümle'nin üzerine gönderdi. Şümle de kardeşinin oğlu Kılıç'ı teçhîz ederek Erkuş'un üzerine sevk etti. Yapılan savaşta Kılıç ve ordusu bozguna uğrayarak Kılıç dâhil çoğu asker Erkuş'a esir düştü. O da bütün esirleri Bağdat'a gönderdi. Şümle, Kılıç'ın mağlup

⁴⁷³ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 261, 266; Krş. Erdoğan Merçil, **Salgurlular**, s. 37; Ergin Ayan, "Hûzistân Avşarları", s. 188; Qiyas Şükürov, "Hûzistân Avşar Emiri Şümle ve Ahfadı", s. 8; a. mlf, "Şümle", s. 571; Hüseyin Kayhan, **a.g.m.**, s. 92-93; a. mlf, "Müstencid-Billâh", **DİA**, C. XXXII, s. 144.

⁴⁷⁴ Nizâmiye müderrislerinden olup Hûzistân'da vefat etmiştir. İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 270.

olup, esir alındığını duyunca barış talebi için Erkuş'a bir mektup yazdı ancak bu isteği kabul edilmedi. Bir süre Abbâsî ordusunun karşısında duran Şümle, Halifenin ordusuna güç yetiremeyeceğini anlayınca Hûzistân'a dönmek zorunda kaldı.⁴⁷⁵

Şümle'nin giriştiği bu faaliyetlerden anlaşılacağı üzere kendisinin Irak Selçuklularına bağlı olduğu izlenimini vererek istediği hareket imkânını buldu. Bu gelişmeler bize iki durumu haber vermektedir: Bir yandan Türkmen bir emîrin Abbâsî Halifesinden toprak isteyebilme cüretini göstermesi, diğer yandan da Şümle kendisini devletin reisiymiş gibi telakki ederek halife ile pazarlığa girişmesidir. Bu iki durum da Abbâsî hilafetinin ne denli çöküntü içinde olduğunun göstergesidir. Şüphesiz Şümle, yaşanan bu gelişmelerden sonra bölgedeki Türkmenler nazarında şöhretini artırmıştı. Bizce onun bütün çabası, bölgede Irak Selçuklularının hâkimiyetinden bağımsız bir Avşar Türkmen devleti kurma gayreti içerisinde olduğu söylenebilir.

Arslanşah, Irak Selçuklu tahtına çıktığında Şümle gibi Salgurlu emîri Zengî b. Deklâ da onu metbû tanımıştı. Aradan biraz geçtikten sonra Zengî'nin askerlerine kötü muamelede bulunması orduda huzursuzluğa yol açtı. İsyan çıkaran askerler, kendileri gibi Türkmen olan Şümle'ye haber göndererek onu Fars'a davet ettiler. Fars'a hâkim olmak için bahane arayan Şümle, böyle bir davet gelince vakit kaybetmeden, ordusunu hazırlayarak Fars'a doğru hareket etti. Zengî ve Şümle'nin orduları arasında şiddetli bir savaş yaşandı. Meydana gelen savaşta zaten Zengî'den hoşnut olmayan bir grup asker, Şümle'nin tarafına geçince denge Şümle'nin lehine değişti. Savaş sonunda hezimete uğrayan Zengî'nin yanında az sayıda askerî birlik kalmıştı. Canını zor kurtararak Şebânkâre⁴⁷⁶ bölgesindeki Kürtlere sığındı. Şebânkâre Kürtlerinin reisi de ona iyi davrandı. Şümle, Fars'ı ele geçirince Zengî'nin yaptığı gibi halka ve askerlere kötü davrandı. Üstelik İbn Şenkâ'da Fars bölgesine gelerek önüne gelen her şeyi

⁴⁷⁵ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 266-267; Krş. Faruk Sümer, **Oğuzlar**, s. 265; Ergin Ayan, "Hûzistân Avşarları", s. 188; Qiyas Şükürov, "Hûzistân Avşar Emiri Şümle ve Ahfâdî", s. 9; a. mlf, "Şümle", s. 571; Hüseyin Kayhan, **a.g.m.**, s. 92-93; a. mlf, "Müstencid-Billâh", **DİA**, C. XXXII, s. 144; Pınar Kaya, "Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **İÜSBE**, İstanbul 2017, s. 58.

⁴⁷⁶ Şebânkâre, Orta Çağ'da Güney İran'da bir Kürt kabilesinin ve o kabilenin yaşadığı ülkenin ismidir. C. E. Bosworth, "Shabānkāra," **EIF**, C. IX, s. 156-158.

yağmalamaya başladı. Bölgede artan zulümler üzerine Şümle'den umduğunu bulamayan halk yeniden Salgurlu Atabegi Zengî'ye haber göndererek kendilerini kurtarmasını istedi. Zengî, Şebânkâre Kürtlerinin de yardımını alarak Fars'a gelince Şümle'yi uzaklaştırdı. Şümle halka iyi davranmadığı için hem Türkmenler nezdinde saygınlığını hem de Fars bölgesini kaybetti. Böylelikle eline geçen fırsatı değerlendiremedi ve Hûzistân'a dönmek durumunda kaldı (564/1168-1169).⁴⁷⁷

Başarısız Fars seferinden sonra Şümle'nin yeni topraklar elde etme hevesi bitmemişti. Üstelik ganimet elde etmek isteyen Türkmenler de Şümle'nin bu hırsı sayesinde onun etrafında kolaylıkla toplanıyordu. Bu minvalde Şümle, Hûzistân'a yakın olduğu gerekçesiyle Atabeg İldeniz'den, Nihâvend'i sürekli bir şekilde kendisine vermesi isteğinde bulunuyordu. Hatta bu amaçla bol miktarda para ve mal vaadediyordu. İldeniz de her seferinde bu istekleri geri çeviriyordu. Fakat İldeniz'in ölümüyle yerine oğlu Cihan Pehlivan (1173-1186)'ın geçmesi Şümle'yi Nihavend'e saldırmak için cesaretlendirdi. Cihan Pehlivan, ülkesindeki işleri yoluna koymak için Nahcivan'a gittiği sırada Şümle bunu fırsat bildi ve yeğeni İbn Şenkâ'yı Nihavend'e gönderdi. Nihavend halkı, İbn Şenkâ'nın şehre yaklaştığını haber alınca şehrin kapılarını kapamak suretiyle ona karşı savunmaya geçtiler. Bir süre şehri kuşatma altına alan İbn Şenkâ, kuşatmanın uzun sürmesi üzerine burada durmanın zaman kaybı olacağını düşünüp Şüşter'e çekildi. İbn Şenkâ'nın bölgeden ayrılmasını fırsat bilen şehir halkı Cihan Pehlivan'a durumu haber verip ondan yardım istedi. Ancak işlerinin yoğunluğu nedeniyle Cihan Pehlivan şehre yardıma gelmekte gecikince, İbn Şenkâ hazırlıklarını tamamlayıp 500 kadar süvari birliği ile Şüşter'den çıktı. Çok hızlı hareket eden İbn Şenkâ, 40 fersah yolu bir günde tamamlayarak Nihavend önlerine geldi. Bu esnada hileye başvurarak ordusundaki askerlere borular çaldırmak suretiyle Cihan Pehlivan'ın geldiği izlenimini verdi. Şehir halkı da aldanıp, Cihan Pehlivan'ın yardıma geldiğini zannederek kapıları açtı. İbn Şenkâ şehre girdikten sonra vahşice katliamlarda bulunup, şehrin ileri gelenlerini ve

⁴⁷⁷ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 281-282; Krş. Faruk Sümer, **Oğuzlar**, s. 265-266; Erdoğan Merçil, **Salgurlular**, s. 45; Ergin Ayan, "Hûzistân Avşarları", s. 189; Qiyas Şükürov, "Hûzistân Avşar Emiri Şümle ve Ahfadı", s. 9-10; a. mlf, "Şümle", s. 571; Hüseyin Kayhan, **a.g.m.**, s. 93.

kadılarını idam ettirerek şehri yağmaladı. Bu arada valinin de burnunu keserek serbest bıraktı. Daha sonra Irak'a gitmek üzere Mâsebezân'a⁴⁷⁸ doğru yola çıktı.⁴⁷⁹

Şümle, yeğeni aracılığıyla Nihavend'i de ele geçirerek bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmesi üzerine aşağıda bahsi geçeceği üzere gözlerini Irak'a çevirmiştir. Üstelik ne Abbâsî hilafetinden ne de Irak Selçuklularından hiçbir otoritenin Şümle'nin topraklarını genişletme politikasına karşı koyamadığı anlaşılmaktadır. Esasen Büyük Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonraki hâkimiyet sahasında bulunan emîrlar, görünürde Irak Selçuklu sultanlarına bağlı kalmıştır. Ancak Irak Selçukluları tahtına geçen hükümdarların da nüfuzlu emîrlar tarafından tayin edilmesi ve bunların da önceliğinin Selçuklu devleti değil de kendi menfaatleri olması devlet otoritesine darbe vurmuştur. Nitekim Şümle'nin kurmuş olduğu emîrlik ve onun gibi daha birçoğu, bu süreçte tarih sahnesine çıkmıştır.

Nihavend'in ele geçirilmesinden sonra Şümle, yeğeni İbn Şenkâ'yı Mahikî yakınlarına göndererek burada bir kale inşa etmesini istedi. Muhtemelen Irak'a yapılacak seferler için burasını askerî bir üs olarak kullanmayı düşünüyordu. Bunu haber alan Abbâsî halifesi el-Müstazî Biemrillâh (1170-1180), İbn Şenkâ üzerine bir ordu sevk etti. Yapılan savaşta yenilen İbn Şenkâ ilk önce esir alındı, daha sonra kafası kesilerek Bağdat'a gönderildi. İnşa edilen kale de imha edildi. Şümle sahadaki önemli bir kumandanını kaybederek güç kaybına uğramıştı. Daha sonra bölgede başıboş halde hareket eden Türkmen obasını buyruğu altına almak isteyen Şümle, Türkmenler üzerine sefere çıkınca onlar da Cihan Pehlivan'dan yardım talebinde bulundu. O da Türkmenlerin bu talebine karşılık bir ordu yolladı. Yapılan savaş sırasında Türkmenlerin

⁴⁷⁸ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. V, s. 41.

⁴⁷⁹ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 313 v.d.; Krş. Faruk Sümer, **Oğuzlar**, s. 266; Erdoğan Merçil, "İldenizliler", s. 89; Ergin Ayan, "Hûzistân Avşarları", s. 190; Qiyas Şükürov, "Hûzistân Avşar Emiri Şümle ve Ahfadı", s. 10; a. mlf, "Şümle", s. 572; Hüseyin Kayhan, **a.g.m.**, s. 93.

attığı bir ok Şümle'ye isabet etti. Bunun sonucunda yaralanan Şümle, oğlu ve yeğeni esir alındı (570/1175).⁴⁸⁰

İbnü'l-Esîr'in ifadesine göre 20 yıldan fazla Hûzistân'da hâkimiyet süren Şümle, dirayetli ve cesur kimliğiyle Avşar Türkmenlerini etrafında toplayıp, geniş bir coğrafyada mücadele ederek kurmuş olduğu emîrliğin sınırlarını genişletebilmek için her türlü çabayı göstermiştir. Şümle, yeğeni İbn Şenkâ'nın ölümü üzerine rakipleri karşısında tutunamadı ve kısa süre içerisinde de hayatını kaybetti.

d. Şümle'nin Ölümünden Sonra Meydana Gelen Olaylar

Şümle'nin ölümünün ardından esir alınan oğullarının ne şekilde Hûzistân'a geldiği bilinmemekle birlikte onların bir süre daha Hûzistân bölgesini ellerinde tuttukları anlaşıyor. Kaynaklarda Şümle'ye nisbet edilen Garsüddîn⁴⁸¹ ve Şerefeddîn Emîrân⁴⁸² adında iki oğlunun olduğunu tespit edebiliyoruz. Garsüddîn'e nazaran Şümle'nin diğer oğlu Şerefeddin Emîrân'a dair nispeten daha fazla malûmâta sahibiz.

Arslanşah'ın ölümü sırasında Melikşah'ın oğlu Melik Muhammed, Hûzistân'da bulunmaktaydı. Şerefeddin Emîrân da onun atabegliğini yapmaktaydı. Arslanşah'ın ölümünden sonra Cihan Pehlivan, yanında bulunan Tuğrul'u Irak Selçuklu tahtına geçirmişti. Şerefeddin ise yanında bulunan Melik Muhammed'i menfaat temin etmek amacıyla Selçuklu tahtını ele geçirmesi için teşvik etti. Ayrıca Muhammed'e kendisinin tek başına Cihan Pehlivan ile başa çıkamayacağını, babasını onunla mücadelesinde kaybettiğini, şimdi onun daha da güçlenerek sayıca kendisinden çok üstün olduğunu ve Melik Muhammed'e ise İsfahân üzerine yürümesini, İsfahân'a vardığında çevredeki emîrlerin de ona katılacağını bildirip kendisinin de askerleriyle birlikte ona yardıma geleceğini söyledi. Melik Muhammed bunun üzerine İsfahân üzerine yürüdü. Şerefeddin'in dediği gibi Muhammed oraya gittiğinde Kafşud b. Kaymaz gibi önemli

⁴⁸⁰ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 327, 339; Krş. Faruk Sümer, **Oğuzlar**, s. 266; Ergin Ayan, "Hûzistân Avşarları", s. 191; Qiyas Şükürov, "Hûzistân Avşar Emiri Şümle ve Ahfadı", s. 11; a. mlf, "Şümle", s. 572; Hüseyin Kayhan, **a.g.m.**, s. 94; Ali Aktan, "Müstazî-Biemrillâh", **DİA**, C. XXXII, s. 129.

⁴⁸¹ Köprülü, bu ismi İzzeddin olarak vermektedir. Fuad Köprülü, "Avşar", s. 30.

⁴⁸² el-Hüseyinî, s. 119.

emîrler onun etrafında toplandı. Cihan Pehlivan, Melik Muhammed'in İsfahân'da olduğunu haber alınca hızlı bir şekilde İsfahân'a gitti. Burada yapılan muharebede Muhammed mağlup oldu ve adamlarıyla birlikte Hûzistân'a geri döndü. Ancak Şerefeddin Emîrân, Cihan Pehlivan'dan çekindiği için onun Hûzistân'a gelmesine izin vermedi. Muhammed de ilk önce Vâsıt'a, ardından Fars bölgesinde bulunan Zengî'ye iltica etti. Ancak Zengî korkusundan onu Cihan Pehlivan'a iade etti, Muhammed, Sercihân Kalesi'ne hapsedilerek hayatının sonuna kadar orada kaldı (571/1176).⁴⁸³

Şerefeddin Emîrân ile Cihan Pehlivan arasında bahsedilen bu gelişmelerden sonra dostluk kurulduğu anlaşılmaktadır. Cihan Pehlivan'ın kurulan dostluğu geliştirmek adına Şerefeddin'e bir ahidnâme gönderdiği kaydedilmektedir. Muhtemelen Şerefeddin'in itaati karşılığında gönderilen ahidnâmede Cihan Pehlivan; Şerefeddin Emîrân b. Şümle'ye, oğullarına ve kardeşlerine samimi duygular beslediğini ifade ederek onları dost olarak gördüğünü, artık onların düşmanlarının kendisinin de düşmanı olacağını belirtti. Ayrıca Şerefeddin'in hâkimiyetinde bulunan Hûzistân ve Luristân'daki toprakların ve kalelerin artık emniyette olduğunu, onların hak ve hukukunu muhafaza edeceğini bildirdi. Böylelikle Şümle oğullarının varlığı resmen Hûzistân bölgesinde tanınmıştır.⁴⁸⁴

Şerefeddin Emîrân'ın bilinmeyen bir tarihte ölmesinin ardından Şümle'nin diğer oğlu Garsüddîn'i, Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul (1176-1194)'un emrinde görüyoruz. Garsüddîn'in sultanın yanında en yüksek mevkilere çıktığını belirten Râvendî, sultanla beraber Atabeg Kızıl Arslan'a karşı yapılan Hemedân Seferi'ne (584/1188) katıldığını zikretmiştir.⁴⁸⁵ Bu olay dışında Garsüddîn'e dair başka bilgiye rastlayamadık.

⁴⁸³ Zahirüddîn Nîşâbüri, s. 150; el-Hüseynî, s. 119; Râvendî, C. II, s. 273; Mîrhând, s. 246 v.d.; Krş. Faruk Sümer, **Oğuzlar**, s. 266; Ziya Bünyadov, **a.g.e.**, s. 59 v.d.; Erdoğan Merçil, "İldenizliler", s. 90; Ergin Ayan, "Hûzistân Avşarları", s. 192; Qiyas Şükürov, "Hûzistân Avşar Emiri Şümle ve Ahfadı", s. 12; a. mlf, "Şümle", s. 572; Hüseyin Kayhan, **Irak Selçukluları**, s. **a.g.m.**, s. 94-95.

⁴⁸⁴ İrec Afşâr, Gulâmrızâ Tâhir, **el-Muhtârât min el-Resâil**, Tahran 1379 h.ş., s. 206; Faruk Sümer, "Avşarlar", **Türk Dünyası Araştırmaları**, sy. 62, Ekim 1989, s. 119.

⁴⁸⁵ Râvendî, C. II, s. 321.

Şümle'nin iki oğlunun akıbetinden bahsettikten sonra İbnü'l-Esîr, 589 (1193) yılına ait verdiği bir kayıta Sûseyân b. Şümle'nin⁴⁸⁶ Hûzistân'da Avşar Türkmenlerinin başında bulunduğunu ve adamlarından birini ismini tespit edemediğimiz bir kaleye dizdâr⁴⁸⁷ olarak tayin ettiğini öğreniyoruz. Tayin edilen bu dizdârın kale askerlerine kötü davranması neticesinde içlerinden halife destekli bir asker o dizdârı öldürerek halifenin hâkimiyetini ilân etti. Halife de bunun üzerine asker göndererek o kaleyi zapt etti. Sûseyân'ın 590 (1194) yılında ölmesi üzerine oğulları arasında hâkimiyet mücadelesi yaşanmıştır. Bu mücadele sırasında oğullarından birisi daha önce Hûzistân'da görev yapmış olan Halife Nâsır Lidîmillâh (1180-1225)'ın veziri Mü'eyyededdîn İbnü'l-Kassâb'a haber gönderdi. Tam da bu sıralarda Halife Nâsır yıkılmak üzere bulunan Irak Selçukluların hâkimiyetindeki bölgeleri ele geçirmek istiyordu. Ancak Hârizmşâh Alâeddin Tekiş (1172-1200) ile aralarında Selçuklu topraklarını paylaşma konusunda anlaşmazlık çıktı. Hûzistân'dan gelen talebi, bölgeyi ele geçirmek için bir fırsat olarak gören halife, İbnü'l-Kassâb'ı 591 (1195) yılında Hûzistân'a gönderdi. O daha önce Hûzistân'da görev yapması hasebiyle bölgeyi çok iyi tanıyordu. Çok kısa sürede Şüşter ve civarındaki şehirleri ele geçirerek Hûzistân'a hâkim olan İbnü'l-Kassâb, Şümle oğullarını da tevkif ederek Bağdat'a gönderdi. Bu hadiseden sonra kaynaklar Şümle oğulları hakkında bilgi vermemektedir. Vezir; Lâmûc, Kâkird, Nâzır ile bölgedeki diğer bazı kaleleri de ele geçirdi. Mezkûr vezirin Hûzistân'ı ele geçirdikten sonra halkta huzursuzluk oluşturacak birtakım kanunlar çıkarıp “*Yer, toprak Emîrû'l-Mü'minîn'indir, başkaları kim oluyor ki mülkiyeti olsun*” demek suretiyle halkın özel mülkiyet edinebilmesini yasakladığı da bilinmektedir.⁴⁸⁸

⁴⁸⁶ Bize göre Sûseyân, Şümle'nin torunlarından olmalıdır. Ancak hangi çocuğundan olduğu belli değildir. İbnü'l-Fuâtî, Sûseyân'ı Şüşter ve diğer bölgelerin hâkimi olarak zikretmektedir. Ona göre Sûseyân, Nehr-i İsa'nın yakınlarında otururdu. Çok yakışıklı ve güzel biriydi. Şüşter'den çıkarken şehrin sûfileri ona veda etmek için köprünün yakınına kadar uğurladı. Daha sonra Sûseyân köprünün üzerine çıkarak kendisini suya attı ve boğuldu. İbnü'l-Fuâtî, **Mecma'u'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb**, C. V, s. 275.

⁴⁸⁷ Türk-İslâm devletlerinde kale muhafazası ve idaresinden sorumlu olan kişiye denir. Yusuf Oğuzoğlu, “Dizdar”, **DİA**, C. IX, s. 480-481.

⁴⁸⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, C. XXI, s. 233; İbnü'l-Esîr, C. XII, s. 90, 94; Râvendî, C. II, s. 351; Krş. Faruk Sümer, **Oğuzlar**, s. 266 v.d.; Ergin Ayan, “Hûzistân Avşarları”, s. 192 v.d.; Qiyas Şükürov, “Hûzistân Avşar Emirî Şümle ve Ahfadı”, s. 13; a. mlf, “Şümle”, s. 572; Hüseyin Kayhan, **Irak Selçukluları**, s. 96.

Görüldüğü üzere Hûzistân ilk defa 1135 yılında Türkmen akınlarına maruz kalmış olup bu tarihten kısa bir süre sonra ilk siyasî oluşumlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Hûzistân'a gelen Avşar Türkmen boylarının idaresi Şümle ailesine geçince, onlar hem Abbâsî halifeliğinin hem de Irak Selçuklularının içinde bulundukları otorite boşluğundan faydalanarak bölgede varlıklarını 50 yıl kadar sürdürmüşlerdir. Onlar sadece Hûzistân'la sınırlı kalmamışlar İsfahân'dan Bağdat'a; Bağdat'tan Fars bölgesine kadar geniş bir alana nüfuz etmişlerdir. Şümle ve oğulları, Irak Selçuklu meliklerinin atabegleri olarak bu şekilde meşruiyetlerini de sağlama yoluna gitmişlerdir. Hiç şüphesiz onların bu bölgede bağımsız olarak bir devlet kurma politikası izledikleri aşîkârdır. Hatta kendi adlarına sikke darp etmeleri de bunun bir tezâhürüdür. Şümle ailesine ait Hûzistân ve Luristân'da 42 kalenin mevcut olduğu bildirilmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÜVEYHÎLER VE SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HÛZİSTÂN'DA EKONOMİK VE SOSYAL YAPI

A) EKONOMİK HAYAT

Mezopotamya havzasında yer alan Hûzistân, dünya üzerinde eski çağlardan beri ekonomik canlılığın sürdüğü nadir bölgelerden birisidir. Orta Çağ devletlerinde tarım, hayvancılık ve ticaret ekonominin temel unsurlarını oluşturmaktaydı. Bölgenin ürettiği tarım ve sanayi ürünlerinin bol olması devletlerin burayı elde tutma isteğini artırmıştı. Ekonominin temelinde bulunan üretim; savaş ve kargaşaların olmadığı, siyasî istikrarın sağlandığı bölgelerde süreklilik göstermektedir. İncelediğimiz dönem olan Büveyhîler ve Selçuklular'da da durum farklı değildi. Büveyhîlerin, Muizzüddeve ile birlikte Hûzistân'a hâkim olmaya çalıştığı dönemde meydana gelen savaşlar üretimi sekteye uğratmıştı. Ancak daha sonra bölgenin hâkimiyetini ele geçiren Adudüddeve, var olan sulama kanallarını geliştirerek tarımdan elde edilen geliri artırmıştır. Fazla miktarda üretilen ürünler hem diğer bölgelere ihraç edilerek gelir elde edilmiş hem de iç pazardaki fiyatların düşmesi sağlanarak halkın bunları alabilmesi kolaylaşmıştır. Ayrıca Adudüddeve, çiftçinin ürünlerini satması için Râmhürmüz örneğinde olduğu gibi Hûzistân'ın büyük şehirlerinde çarşı ve pazarlar kurmak suretiyle halkın sebze ve meyveye doğrudan ulaşmasını sağlamıştır. Böylelikle kurulan pazarlar ile ticareti canlandırarak bölgeyi yeniden müreffeh hâle getirmeyi başarmıştır. Esnaflar bu çarşılarda ürettikleri tekstil ürünlerini ve el işlerini satarak gelir elde ediyordu. Fabrikalarda şeker kamışının işlenmesiyle elde edilen toz şekerler yine bu pazarlarda satılırdı. Bunun yanında şehirlerde sadece belirli meslek gruplarına ait çarşılar da bulunmaktaydı. Aşağıda da bahsedeceğimiz üzere⁴⁸⁹ özellikle Şüşter şehri yünlü ve ipekli (ibrişim) kumaş üretiminde dünyanın önde gelen merkezlerindendi. Buraya gelen

⁴⁸⁹ Bkz. s. 149

ticaret kervanları yüklü miktarda alışveriş yapar ve bu şekilde Hûzistân malları dünyanın çeşitli yerlerine ulaşırdı.

Hûzistân, hac zamanı Fars, Kirmân, İsfahân'dan gelen hacıların konaklama merkeziydi. Her yıl düzenli olarak gelen hacılar Devrak'ta toplanır, burada her türlü ihtiyaçlarını ucuza karşılayıp Mekke'ye doğru yola çıkarlardı.⁴⁹⁰ Bu da bölgenin ekonomik canlılığı artırmaktaydı. Bunun yanında ekonomiyi doğrudan etkileyen kıtlık ve iktidar mücadeleleri ekonomik hayatı durma noktasına getiriyordu. Örneğin Adudüddavle'nin oğulları ve daha sonra da Ebû Kâlicâr'ın oğullarının bölgeyi ele geçirmek için giriştikleri mücadele nedeniyle Hûzistân şehirlerinde ekonomik bozulmalar meydana geldi. Selçukluların İran'ın batısına doğru ilerlemesiyle birlikte Hûzistân dâhil Büveyhîlerin sahip olduğu bütün topraklar Selçuklulara geçti. Selçuklu hâkimiyetindeki Hûzistân topraklarının istikrarlı bir yönetime kavuşmasının ardından ekonomik hayatın yeniden canlandığını düşünüyoruz. Selçuklu ekonomisinin de toprağa dayalı vergi sistemine sahip olması tarım ürünleri bol olan Hûzistân'ı diğer bölgelerden daha ayrıcalıklı hâle getirmiştir.

1. Tarım ve Hayvancılık

a. Tarım

Dünya üzerinde yerleşimin ilk başladığı yerlerden biri olan Hûzistân coğrafyasında tarım, bölge için ilkçağlardan beri ekonomik gelirlerin başında olmuştur. Eski dünya devletlerinin tarıma dayalı olarak vergi tahsil etmesi Hûzistân'ı diğer bölgeler içerisinde ön plana çıkarmıştır. Bölgenin yüzölçümünün kuzey-güney doğrultusunda geniş alan kaplaması, enlem etkisinden dolayı aynı anda farklı iklim çeşitlerinin görülmesine imkân sağlamaktadır. Bunun meydana getirdiği sonuçlardan birisi de topraktan elde edilen mahsul çeşitliliğinin artması olmuştur. Zagros Dağları'ndan nehirler aracılığıyla Hûzistân ovalarına gelen alüvyonlu topraklar tarım için bereketli arazilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bölgenin kuzeyinde bolca akarsu bulunması güneyine kıyasla daha çok mahsulün elde edilmesini sağlamıştır. Bu nedenle

⁴⁹⁰ İbn Rüste, s. 171; Makdisî, s. 430.

bu kesimde yetiştirilen meyve ve sebze çeşidinin bol olmasını sağlamıştır. Makdisî, Hûzistân bölgesinin ürün verimliliğinden bahsettiği zaman toprağını madenlere benzeterek “*toprağı bakır, bitkileri altındır*” sözünü kullanmıştır.⁴⁹¹

Hûzistân’ın akarsu ve sulama kanalları bakımından zengin olması halkın kendine ait bağ ve bahçelerde tarımsal faaliyetlerde bulunmasını kolaylaştırmıştır.⁴⁹² Bu nedenle gelişen tarımın doğal bir sonucu olarak ticaret canlanmış ve şehirler daha mamur hâle gelmiştir. İslâm öncesi dönemde, özellikle Sâsânîler zamanında inşa edilen sulama kanalları İslâm fetihlerinden sonra da kullanılmaya devam edilmiştir. Adudüddavle zamanında yeni yapılan sulama kanalları ile topraktan elde edilen gelir sayesinde vergi gelirlerinin de artırılması amaçlanmıştır. Selçuklular döneminde ise birkaç istisna dışında var olan sulama kanalları hiçbir tahribata uğramadan kullanılmaya devam edilmiştir. XII. yüzyılın başlarında Hûzistân’ın güneyinde etkili olan Bâtınîler ele geçirdikleri yerlerdeki sulama sistemlerine zarar vererek tarımsal üretimin azalmasına neden olmuştur.⁴⁹³

Hûzistân’da Sâsânîler döneminden kalma birçok bent (Şadırvanlar) ⁴⁹⁴ bulunmaktadır. Bunlar sulama ihtiyacını gideren önemli bir unsur olarak Büveyhîler ve Selçuklular tarafından da kullanılmıştır. Bu nedenle tezimizde, ürünlerin verimini ve kalitesini artıran bu bentlerin önemlilerini ve özelliklerini aşağıda vermeyi uygun gördük.⁴⁹⁵

Hûzistân’da mahalleler genellikle akarsulardan yüksek yerlerde kurulmuştur. Bu sebeple inşa edilen bentler, şehrin aşağısında bulunan suyu bir havzada toplayarak sunî bir göl oluşturmuştu. Burada oluşan göl suyunun yükseltilmesi sayesinde kanallara

⁴⁹¹ Makdisî, s. 418.

⁴⁹² Yetiştirilen tarım ürünleri tarihî süreç içerisinde bütünlük arz ettiğinden kaynaklarda verilen bilgileri çalıştığımız dönemin öncesinde ve sonrası kaynaklardan karşılaştırmalı vermeyi uygun görüyoruz.

⁴⁹³ Osman Turan, **Selçuklular**, s. 339; Şehram Yusefifer, **Costârhâ-yı der Mûnasibât-ı Şehr ve Şehrneşini dovre-i Selcukiyân**, Tahran 1390 h.ş., s. 104; Heinz Gaube, **a.g.e.**, s. 102.

⁴⁹⁴ Bent (bend) kelimesinin aslı Farsça olup Arapçası seddir. Bugün Türkçe’de suyu depolamak amacıyla yapılanlara baraj, kabartmak amacıyla yapılanlara bağlama denmektedir. Kazım Çeçen, “Bent”, **DİA**, C. V, s. 460-465.

⁴⁹⁵ İbn Rüste, s. 102; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 298 v.d.

verilen bu su ile evlerin ve bahçelerin su ihtiyacı karşılanırdı. Günümüze kadar varlığını devam ettirebilmiş olan Şüşter Bendi Arap coğrafyacıları tarafından dünya harikalarından birisi olarak tasvir edilmiştir. Şüşter'in giriş kısmına inşa edilen bentin yapımında Sâsânî kralı I. Şâpûr'a ⁴⁹⁶ esir düşen Roma İmparatoru Valerianus'un çalıştırıldığı zikredilmektedir. Bentin içine alınan su dönerek yukarı çıkar ve çıkan su kanallara verilirdi. Bentin en sağlam ve en dayanıklı yapılar arasında bulunduğunu belirten İstahrî, uzunluğunun 1 mile yakın olduğunu kaydetmiştir. ⁴⁹⁷ Yatağında taş döşeli olan bent; taş, alçı ve ısıtılmış kerpiçten bina edilmiştir. ⁴⁹⁸

Ahvâz'a hayat veren diğer bir bent ise Kârûn Nehri üzerinde bulunmaktaydı. Bu bent sayesinde su seviyesi yükseltilerek şehir etrafındaki bulunan bağ ve bahçeler sulanmakta ve evlerin su ihtiyacı karşılanmaktaydı. Makdisî'nin aktardığına göre bu bent olmasaydı Ahvâz şehri de olmazdı. Bentin içerisinde enteresan fiskiyeler bulunmaktaydı. Ayrıca kışın yağmurların çok yağmasından dolayı artan su baskını tehdidine karşı su bendi, kontrollü olarak suları bentin yukarı tarafına bırakırdı. Yıl boyunca su bulunan bentte suyun aşağı doğru akması nedeniyle çıkan sestten dolayı şehirdeki halk rahat uyku uyuyamazdı. ⁴⁹⁹

Huzistân'da Askerimükrem'in içinden geçen nehir üzerine kurulan başka bir bent daha bulunmaktadır. İbn Mühelhil'e göre bu bent çok güzel, tuhaf ve şadırvanı andıran bir şekilde muhkem ve dökme taşlarla ince bir sanat işletilerek yapılmıştır. Nehirden topladığı suları bir gölde biriktirerek açılan kanallar vasıtasıyla şehirdeki tarım arazilerini sulardı. ⁵⁰⁰

⁴⁹⁶ Esko Naskali, "Şâpûr", **DİA**, C. XXXVIII, s. 346.

⁴⁹⁷ Hâfiz-ı Ebrû, köprünün uzunluğunu fersahın 3/1'i olarak kaydetmektedir. Hâfiz-ı Ebrû, **a.g.e.**, s. 93.

⁴⁹⁸ İbn Rüste, s. 102; İstahrî, s. 99; Ebû Dülef, s. 124; İbn Havkal, s. 232, 234; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 29; Makdisî, s. 423, 426; Hâfiz-ı Ebrû, s. 93; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 298; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 109.

⁴⁹⁹ Makdisî, s. 429.

⁵⁰⁰ Ebû Dülef, s. 121.

Dizfûl'u ikiye bölen Âb-ı Diz Nehri'nin doğu tarafında kurulmuş olan çok büyük bir bentin varlığından bahsedilmektedir.⁵⁰¹ Bent bir kanal vasıtasıyla suyu 50 arşın yükselterek bendin yakınında bulunan değirmene taşırdı. Bu değirmen sayesinde şehrin bütün su ihtiyacı karşılanırdı.

(1) Tarım Ürünleri

Sulak yerlerde kolaylıkla yetişebilen şeker kamışı bölgenin en çok üretilen tarımsal ürünlerinin başında gelmektedir. Şeker kamışından elde edilen şeker, Hûzistân ekonomisi için önemli bir yer tutmaktadır. Burada yetişen şeker kamışının ünü o denli yayılmıştır ki İranlı meşhûr şair Sa'dî-i Şîrâzî'nin şiirlerine dahi konu olmuştur.⁵⁰² Özellikle İzec şehrindeki şeker kamışlarından Hûzistân bölgesinin diğer şehirlerine göre %40 daha fazla şeker elde edildiği, ayrıca ürünlerin Sistân metoduna⁵⁰³ uygun olarak üretildiği kaydedilir. Aynı zamanda bu bitkinin yaprakları küçük ve büyükbaş hayvanlara yem olarak verilirdi. Bölgenin hemen hemen bütün kesimlerinde yetiştirilen şeker kamışları ilk önce Hûzistân bölgesindeki şehirlere gönderildikten sonra İran, Mezopotamya ve Arabistan dâhil dünyanın birçok bölgesine ihraç edilirdi.⁵⁰⁴

Sıcak iklime sahip olması nedeniyle yoğun olarak yetiştirilen diğer bir tarım ürünü hurmadır. Hurmanın her çeşidinin yetiştiiği bölgede, şehirler genelde geniş hurma bahçeleri ile çevrilidir. Masrukân'da Ratab el-Tan adında yaş bir hurmanın yetiştiiği ve bu hurmayı yiyip üzerine su içen kişilerin ağzından eski şarap kokusu geldiği rivayet edilir. Ayrıca Lur bölgesinde turuz adında bir hurmanın yetiştiiği ancak tatsız olduğu ifade edilir. Bölgede üretilen hurmaların ham hâli iç pazarda tüketilirken diğer bir kısmı

⁵⁰¹ Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 302.

⁵⁰² Cüveynî, **Târîh-i Cihângüşâ**, s. 48 v.d.

⁵⁰³ Sistan yöresinde şeker işlemiden geçirilerek helva şekline getirilmektedir. Bundan dolayı bu bölgede de şeker kamışının aynı işlemlerden geçtiği belirtilmektedir. Ebû Dülef, s. 120, dn. 111; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. I, s. 288.

⁵⁰⁴ İstahrî, s. 99; Ebû Dülef, s. 120; İbn Havkal, s. 233; **Hudûdü'l-âlem**, s. 87; Makdisî, s. 423, 426; Hâfiz-ı Ebrû, s. 97; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 310; Müstevfî, **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 110.

da işlenerek, hem pekmez hem de *dûşâb* denilen içki haline getirilip limanlar vasıtasıyla uzak ülkelere ihraç edilirdi.⁵⁰⁵

Geniş sulama kanalları olmasına rağmen kaynaklar Ahvâz'da hangi tarım ürününün yetiştiğine dair bilgi vermemektedir. Bunun yanında Makdisî'de geçen bir kayda göre şehre; meyve ve unun dışarıdan ithal edildiği ve bu kaydın devamında Kârûn Nehri kenarında değirmenlerin bulunduğu bahsedilmektedir. Buradan yola çıkarak Ahvâz'da pirinç, arpa ve darı gibi tarım ürünlerinin yetiştiği ve bunların değirmenlerde işlendiği yorumunu yapabiliriz. Nitekim o, Ahvâz'dan bahsederken şehir nüfusunun pirinç unundan yaptıkları ekmeği tükettikleri ve bunun da sindirilmesinin zor olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca Hûzistân'ın her yerinde yetişen şeker kamışı ve hurmanın burada da yetiştirildiğini düşünüyoruz.

Şüşter'in etrafından dolaşan Kârûn Nehri sayesinde şehirde sulanmadık tarım arazisi bulunmamaktadır. Geniş sulama sistemi sayesinde şehirde bol miktarda üzüm, limon ve armut yetiştirilmesi mümkün olmaktadır. Yetişen bu meyveler Ahvâz ve Basra'ya ihraç edilirdi. Şehrin etrafı hurma ağaçlarıyla kaplıdır. Makdisî, burada yetişen meyvelerin daha önce görülmemiş güzellikte olduğunu belirtmiş, narlarının dünyanın en güzel narları olduğunu, üzüm ve armutlarının da eşi benzeri olmadığını zikretmiştir. Aynı kaynağa göre, burası Hûzistân, Fars ve Horasan'ın bir bahçesidir. XIV. yüzyıl coğrafya kaynaklarından olan *Nüzhetü'l-kulûb*'da Şüşter'in en kıtlık zamanının Şîrâz'ın en bol zamanından daha iyi olduğu belirtilmiştir. İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil'inden de teyit edebileceğimiz üzere 543 (1148) yılında Fars topraklarında şiddetli kıtlık olmasına rağmen Şüşter dâhil bölgenin hiçbir şehrinde böyle bir durumla karşılaşılmamıştır.⁵⁰⁶ Burada tarımsal ürünlerin sürekli ucuz olduğu ve pamuk, tahıl ve şeker kamışının bol miktarda yetiştirildiği kaydedilmektedir.⁵⁰⁷

⁵⁰⁵ İstahrî, s. 98; İbn Havkal, s. 233; **Hudûdü'l-âlem**, s. 87; Makdisî, s. 431; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. V, s. 126; Hâfız-ı Ebrû, s. 97; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 300.

⁵⁰⁶ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 125.

⁵⁰⁷ İbn Havkal, s. 233; Makdisî, s. 424, 427; Müstevfî, **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 110.

Ramhürmüz'ün sulama ihtiyacı Tâb Nehri'nden açılan bir kanal aracılığıyla temin edilir ve buradan tarım arazilerine su verilir. Yapılan sulama sayesinde çeşitli tarım ürünleri yetiştirmek mümkün olmuştur. Ancak yaz aylarında kanalın kuruması neticesinde su tarım arazilerine Basra ve Rey'de olduğu gibi nöbetleşe verilir. Halk ise içme suyunu, açtıkları kuyulardan temin etmekteydi. Râmhürmüz'ün tarıma elverişli arazilerinde bol miktarda hububat, pamuk, zeytin gibi sanayi ham maddesi sayılabilecek ürünler; nar, üzüm ve narenciye gibi meyveler de yetişmektedir. Yine Râmhürmüz'ün köylerinden olan Kûzûk'ta her zaman üzüm yetiştiği, bunun yanında menekşe ve reyhan bitkisinin de bol miktarda bulunduğu kaydedilir.⁵⁰⁸

Cündişâpûr'un tamamının ova olması ve yörede dağ bulunmaması ekilebilir arazinin fazla olmasını sağlamıştır. I. Şâpûr döneminde esir alınan Romalı askerlere sulama kanalı açtırılması sayesinde sulu tarıma geçilerek topraktan elde edilen gelirin artması sağlanmıştır. Bu dönemde çok fazla hurma yetiştiğini belirten İbnü'l-Esîr, Romalı askerlerin hurmalıkları tahrip ederek yerlerine zeytin ağacı diktiklerini kaydetmiştir.⁵⁰⁹ Bu da şehirde zeytin ve zeytinyağı endüstrisinin varlığını bize göstermektedir. Cündişâpûr'da birbirine bitişik uçsuz bucaksız pirinç tarlaları bulunmaktadır. Bunların yanı sıra üzüm, turunç, buğday ve şeker kamışı üretimi şehrin ekonomisinde önemli yer tutmaktadır.⁵¹⁰

Hûzistân'ın en kadim şehirlerinden birisi olan Sûs da diğer şehirler gibi ürün çeşitliliği bakımından zengin ve mamur olan bir şehirdir. İbn Havkal, Mısır'da gördüklerine benzeyen ve keskin kokulu bir kavunun yetiştiğini zikreder. Bundan başka ihraç edilecek fazlalıkta şeker kamışı ile pirinç tarlalarının olduğu, ayrıca portakal bahçelerinin bulunduğu kaydedilmektedir.⁵¹¹

⁵⁰⁸ **Hudûdü'l-âlem**, s. 87; Makdisî, s. 424, 431 v.d.; Hâfız-ı Ebrû, s. 99; Müstevfî, **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 111; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 308.

⁵⁰⁹ İbnü'l-Esîr, C. I, s. 384.

⁵¹⁰ **Hudûdü'l-âlem**, s. 88; İbn Havkal, s. 236; Makdisî, s. 421, 426, 427; Müstevfî, **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 110; Hâfız-ı Ebrû, s. 97; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 302; Mehmet Mahfuz Söylemez, **Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr**, Ankara 2017, s. 74 v.d.

⁵¹¹ **Hudûdü'l-âlem**, s. 90; İbn Havkal, s. 235; Makdisî, s. 421; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 303.

Masrukân, kaynaklarda sulu tarımın yapıldığı mamur bir şehir olarak bahsedilmektedir. Burada buğday, arpa, bakla vb. gibi hububat bol miktarda yetiştirilmektedir. Özellikle pirinç üretimi yaygındır. İbn Havkal halkın, üretilen pirinci öğütüp, ekmek yapıp yediklerini ve esas gıdalarının da pirinç olduğunu kaydetmektedir. Hatta bütün sene pirinç ekmeği yemeye öylesine alışmışlardır ki buğday ekmeği yedikleri takdirde karınlarının ağrıdığını belirtmiştir.⁵¹²

Errecân oldukça sıcak bir iklime sahiptir. Bu sebeple büyük masraflar edilerek Tâb Nehri'nden açılan dört kanal ile şehrin arazilerine su ulaştırılmıştır. Bu sayede alınan verim ve kalite oldukça artmıştır. Nâsır-ı Hüsrev, burada bulunduğu sırada şehrin en ücra taraflarına dahi kanallar ile su götürülerek bağ ve bahçelerin kurulmasına imkân sağlandığını kaydetmektedir. Bununla da kalmayıp halkın yeraltında evler inşa ettiklerini ve suları aşağıdan da geçirdiklerini belirtmiştir. Geniş sulama ağı sayesinde portakal, incir, turunç ve zeytinin bolca yetiştiği bahsedilir. Makdisî'de geçen bir rivayete göre Adudüddeve, Errecân'a sahip olmayı istemesinin nedenini “*Amacım Irak'tan şöhretli bir isim, Errecân'dan ise gelir almaktır*” sözüyle açıklamaktadır. Yine aynı müellif buraya kar yağmasına rağmen limon, üzüm ve hurma yetiştiğini; Fars ve Irak'ın gıda deposu, Hûzistân ve İsfahân'ın da ihraç kapısı olduğunu zikretmiştir.⁵¹³

Dizfûl, Hûzistân'ın geniş bahçelere sahip olan diğer bir şehridir. Şâfecerd ve Metarân köylerinin sınırının geniş çayırıklardan oluştuğu ve burada nergis çiçeklerinin bulunduğu kaydedilir. Aynı zamanda ismi bilinmeyen birtakım ağaçların olduğu ve üzerinde kalıcı sarı çiçeklerin bulunduğu ancak bu ağaçların meyve vermediği kaydedilir.⁵¹⁴ Dizfûl'a komşu diğer şehirler gibi burada da şeker kamışı, hurma, üzüm gibi ürünlerin yetiştiğini düşünüyoruz.

Dağlık bir bölgede olan İzec'de yazın dahi dağların tepelerinde kar bulunmaya devam ederdi. Dağ eteklerindeki karların erimesiyle oluşan akarsular aracılığıyla sulu

⁵¹² İbn Havkal, s. 233; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 300.

⁵¹³ Nâsır-ı Hüsrev, s. 142; Makdisî, s. 441.

⁵¹⁴ Müstevfi, **Nûzhetü'l-kulûb**, s. 111.

tarım yapabilme olanağı bulunuyordu. Bunun dışında şehir etrafına açılan kuyular vasıtasıyla da evlerin hem içme suyu ihtiyacı giderilir hem de tarım arazileri sulanırdı. Burada üzüm, şeker kamışı, ağaç kavunu, portakal yetişen geniş bahçeler bulunmaktaydı. Bundan başka şamfıstığı ağaçlarının da güzel mahsuller verdiği kaydedilmektedir.⁵¹⁵

Küçük bir kasaba olan Hûveyze’de, toprakların bir kısmını bataklıklar oluştursa da tarıma elverişli arazileri sayesinde tahıl, pamuk, hurma ve şeker kamışı üretiminin yaygın olduğu söylenebilir.⁵¹⁶

Yukarıda anlatılan veriler Hûzistân bölgesindeki şehirlerin kendisine yetebilmesinin yanında çoğu tarım ürünüde ihraç potansiyelinin mevcut olduğunu bize göstermektedir. Bölgede soğuk iklimlerde yetişen mahsulât hâricinde birçok meyve ve sebze üretilirdi. Sâsânîler devrinden beri önem verilen sulu tarım politikasının İslâm coğrafyacılarının verdiği bilgiler dikkate alındığında Büveyhîler ve Selçuklular zamanında da devam ettirildiği anlaşılabacaktır. Özellikle Adudüddeve, Hûzistân topraklarından vergi toplayabilmek için her türlü gayreti göstermiştir. Bunun dışında IV. (X.) yüzyılın başlarında Ahvâz ve Basra arasındaki bölgenin hâkimi İbn Vâsıl, Nehr-i Adudî’den bir sulama kanalı açarak bölgedeki sulanan arazi miktarını artırmak suretiyle vergi gelirlerini çoğaltmayı planlamıştı.⁵¹⁷

b. Hayvancılık

Tarımla doğru orantılı olarak gelişen hayvancılık, bölgenin önemli ekonomik unsurlarından biriydi. Özellikle Hûzistân’daki geniş otlak ve mera sayesinde küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık oldukça gelişmiştir. Bunlardan en dikkat çekici olan Devrak ve Dizfûl’daki otlak alanlarıydı. Bu bölgelerde otlayan hayvanlardaki süt verimi fazla olmuş ve buna bağlı olarak elde edilen gelir de yükselmiştir.⁵¹⁸

⁵¹⁵ Makdisî, s. 431; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 309 v.d.

⁵¹⁶ Müstevfî, **Nüzhetü’l-kulûb**, s. 111; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 305.

⁵¹⁷ İbnü’l-Esîr, C. IX, s. 151.

⁵¹⁸ Ebû Dülef, s. 122; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 302.

XIII. yüzyıl seyyahı Marco Polo, Hûzistân'a gittiğinde buranın olağanüstü güzellikteki atlarla şöhret bulduğunu belirterek, bu atların Hint Denizi'ndeki ülkelere ihraç edilip yüksek kârlar elde edildiğinden bahseder. İhraç edilen atlar ulaştırıldıkları yerde bu sefer de başka tüccarlar tarafından satın alınarak iç kesimlere doğru götürülürdü. Ancak ılıman iklimde doğdukları için götürüldükleri yerlerde çok yaşayamazlardı. Aynı kaynak, Hûzistân'da dünyanın en büyük ve en işe yarar eşeklerinin bulunduğunu ve bunların yük taşımacılığında kullanıldığını zikreder. Ayrıca eşekler, bir günde katır ve atların gidebileceğinden daha çok yol giderlerdi. Bu nedenle uçsuz bucaksız çölleri ve kumlu bölgeleri rahatlıkla aşabildikleri için tüccarlar tarafından eşekler tercih edilirdi. Aynı zamanda bölgede develer de yük taşımacılığında çok sık kullanılan bir hayvandır. Ancak hızlı gidemedikleri için eşekler kadar tercih edilmezlerdi. Marco Polo'nun bu gözlemlerinin Büveyhîler ve Selçuklular dönemi Hûzistân'ı için de geçerli olacağını düşünüyoruz.⁵¹⁹

Hûzistân'da İslâm itikadına göre eti yenmesi haram olan domuz besiciliği de bulunmaktaydı. Genelde gayrimüslim nüfusun fazla olduğu Cündişâpûr ve Şüşter'de domuz çiftlikleri vardı. Makdisî, Şüşter'de domuzların gezindiği bahçelerin bulunduğunu kaydetmektedir.⁵²⁰

Hûzistân'ın akarsu bakımından zengin olması ve Basra Körfezi kenarında yer almasından dolayı bir diğer geçim kaynağı da balıkçılıktır. Balıkçılığın yaygın olduğu ve aynı zamanda Basra'nın limanı olarak geçen Mehrûbân'ın en önemli geçim kaynağı balıktır. Tutulan balıklar pazarlarda satılırdı. Ayrıca Makdisî, Errecân halkının nehirler üzerinde balık tuttuğunu ve tutulan bu balıkların lezzetli olduğunu kaydetmektedir. Sûs şehrinde de akarsular üzerinde bulunan balıkların halktan kaçmadıklarını ve kimsenin onları ürkütmediği zikredilir.⁵²¹

⁵¹⁹ Marco Polo, **Marco Polo'nun Geziler Kitabı**, çev. Ömer Güngören, İstanbul 2017, s. 28 v.d.

⁵²⁰ Makdisî, s. 418, 426; Mehmet Mahfuz Söylemez, **a.g.e.**, s. 46.

⁵²¹ Nâsır-ı Hüsrev, s. 141; Makdisî, s. 441; Müstevfi, **Nûzhetü'l-kulûb**, s. 112.

Genel itibariyle bitki örtüsü zengin olan bölgede arıcılık halkın diğer bir uğraş alanıydı. Makdisî, Hûzistân'ın bal üretim merkezi olduğunu belirtmektedir. Âsek bal şurubu ile meşhur olan bir köydür. Buranın bal şurubu Errecân ve diğer yerlerin hurma pekmezinin tercih edilirdi. Hâfız Ebru ise Tîyb şehrinde arının hiç görülmediğini buraya arı götürüldüğü takdirde hemen öldüğünü kaydetmektedir. Hûzistân'da bilinen bu hayvanlardan başka kuş yetiştiriciliği de yapılmaktaydı.⁵²²

Hûzistân'da bol miktarda vahşi hayvan da bulunmaktaydı. Müstevfî, Melikşâhî risalesinden naklederek bu bölgede dört tane avlanma alanı bulunduğunu belirtmektedir. Bunların en büyüğü Rehşâbâd'da diğerleri ise Devrak, Hindicân ve Hûveyze'de bulunmaktadır. Avlanmayı çok seven Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın 472 (1080) yılında Humârtekin ve Gevherâyîn ile birlikte Hûzistân'a avlanmak için gittiği kaydedilmektedir. Hangi bölge olduğu bilinmemesine rağmen yukarıda bahsedilen avlanma alanlarından birisi olduğu muhtemeldir.⁵²³

B) TİCARET

Hûzistân, konumu gereği eskiçağlardan beri İran'ın dış dünyaya açılan kapısı niteliğindedir. Bölgenin hem deniz hem de karayolu ticaretine uygun olması onu İran'ın diğer bölgelerine nazaran avantajlı kılmaktadır. Deniz yolu ticareti sayesinde çok uzak coğrafyalarla direkt olarak ilişki içerisinde bulunması bölgenin kültürel anlamda da zengin olmasını sağlamıştır. Örnek vermek gerekirse Basra Körfezi'nden gelen Yunan menşeli bir gemi, nehirler vasıtasıyla Hûzistân'ın iç kesimlerine kadar girebiliyordu. Son yıllarda Sûs civarında yapılan kazılarda Yunan yapımı eşyaların çıkması bu durumu destekler niteliktedir.⁵²⁴ Bölgede üretilen işlenmiş sanayi ürünleri ve ham maddeler Yemen, Uzakdoğu ve Doğu Avrupa'da dahi müşteri bulmaktaydı. Ayrıca Orta Çağ boyunca ticaretin merkezi olan Seylan Adası'na Hint ve Çin coğrafyasından buhur,

⁵²² İbn Havkal, s. 237; Makdisî, s. 418, 426; Hâfız-ı Ebrû, s. 96.

⁵²³ Râvendî, C. I, s. 129; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 111; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 110.

⁵²⁴ Roman Ghirsman, “Şûş”, *Temeddün-i İran*, ed. Rene Grousset, Farsçaya çev. İsa Behnâm, Tahran 1958, s. S. 79; Mehmet Mahfuz Söylemez, *a.g.e.*, s. 15. Kazılarda elde edilen sonuçlar 3 cilt halinde Fransa'da yayınlanmıştır.

baharat, fildişi başta olmak üzere birçok ticarî mal gelmekteydi. Burada toplanan mallar başta Avrupa olmak üzere Mısır, Irak ve İran'a deniz yoluyla ulaştırılmaktaydı. Hûzistân'ın limanları sayesinde de İran'ın bütün bölgelerine sevk ediliyordu.⁵²⁵ Hûzistân'ın hemen hemen her şehrinin içinden geçen nehirlerin genişliği ve yüksek debisi yük taşımacılığına da olanak tanımıştır. IV. (X.) yüzyıl İslâm coğrafyacısı İbn Havkal da bu durumu teyit ederek Askerimükrem'e giden nehir üzerinde çok büyük gemilerin işlediğini kaydetmektedir.⁵²⁶ Büveyhîler ve Selçuklular döneminde de Hûzistân'daki ticarî hayatın canlı olduğunu görmekteyiz. Özellikle Büveyhîler dönemindeki ticaretin gelişimine katkı sağlayan politikalar bölgenin var olan potansiyelini daha da artırmıştır.

Hûzistân'ın başşehri olan Ahvâz sadece siyasî değil aynı zamanda ticarî hayatın da merkezidir. IV. (X.) yüzyılda İslâm coğrafyacıları oraya Sûku'l-Ahvâz (Hûzların Pazarı) demiştir. İncelediğimiz dönemde Hûzlara ait pazarın olduğuna dair bir kayda rastlamadık. Hûzistân'ın muhtelif şehirlerinden Basra ve Bağdat'a giden her türlü mal ve eşya ilk önce Ahvâz'a gönderilirdi.⁵²⁷ Makdisî'nin Ahvâz için "*Basra'yı besleyen damar, Fars ve İsfahân'ın deposudur*" şeklindeki sözleri bahsettiğimiz durumu açıklayan en sarîh ifadedir.⁵²⁸ Şehirde ticarî eşyaların toplandığı ve depolandığı birçok ambar bulunduğunu biliyoruz. Bölgeyi dolaşan bütün İslâm coğrafyacıları, Ahvâz'ın hava koşullarından bahsederken buranın çok sıcak ve nemli olduğu konusunda hemfikirdir. Şehrin havası saklama koşullarına uygun olmadığı halde meyve ve sebze gibi çabuk bozulan ürünlerin Ahvâz'a gönderilerek ihracatın buradan yapılması aklımıza şöyle bir soruyu getirebilir: Ahvâz o dönemin şartlarına göre ileri tekniklerle donatılmış soğuk hava depolarına mı sahipti? Tam teşekküllü depolar olmasa bile bizce bu kısmen mümkün görünmektedir. Herhangi bir kaynaktan teyit edemememize rağmen siyasî

⁵²⁵ W. Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, çev. Enver Ziya Karal, Ankara 2000, s. 11

⁵²⁶ Ya'kûbî, **Ülkeler Kitabı**, s. 20; İbn Havkal, s. 232.

⁵²⁷ Ahvâz'dan Bağdat'a gidecek olan mallar ilk önce Basra'ya suyuolundan gönderilirdi. Ahvâz'dan gemiye yüklenen mallar ilk önce Sûku'l-Erbi'a'ya oradan Hısn-ı Mehdi'ye daha sonra kara yoluyla tuz bataklığını dolaşarak Asker Ebû Cafer'in karşısındaki Übülle'ye gelirdi. Buradan da mallar tekrar gemilere yüklenerek Adudî Kanalı boyunca Basra'ya ulaşırdı. Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 307.

⁵²⁸ Makdisî, s. 428.

otoritenin de desteğiyle yerin altına büyük mahzenler inşa edildiğini düşünüyoruz. Nitekim dağlarına kışın çok kar yağan İzec'den kar satın alınması bu mahzenler içindir.⁵²⁹ Ahvâz aynı zamanda uzak yollardan gelen tacirlerin mallarını satabilecekleri önemli pazar yerlerinden biriydi. Tüccarlar, pazarların yanında bulunan hanlarda yiyecek ve barınacak temiz bir yer bulurlardı. Ayrıca Ahvâz üzerinden başka bölgelere gitmek isteyen tüccarların uğrayıp susuzluklarını giderdikleri hayratlar da bulunurdu. İzah edilen bu durum şehrin ticarî hayatının her zaman canlı kalmasını ve diğer bölgelerde şöhretinin artmasını sağlamıştır.⁵³⁰

Şüşter'in yaz aylarında bile havasının güzel olması halkın buraya yerleşmesinin sebebi olmuştur. Bu nedenle Hûzistân şehirleri içerisinde Ahvâz'dan sonra en kalabalık şehirlerden birisi olması ticarî canlılığı da beraberinde getirmiştir. Ayrıca şehrin Kârûn Nehri üzerinden Ahvâz'a direkt bağlantısı bulunması sayesinde üretilen her türlü mal su yolu ile müşteriye daha çabuk ulaştırılmaktaydı. Sâsânî hükümdarı I. Şâpûr, Anadolu'ya yaptığı sefer sonucunda muhtelif şehirlerden esir aldığı Rum dokumacıları; Şüşter, Sûs, Cündişâpûr gibi Hûzistân'ın muhtelif şehirlerine yerleştirdi. İşinde mâhir olan Rum dokumacılarının sayesinde şehrin şöhreti giderek artmıştır. Dokuma alanında böylesine nadide bir yere sahip olan Şüşter dokumacıları İslâm dünyasında da oldukça meşhurdur. Abbâsîler, İslâm fetihleri sırasında harap olan şehri imar ederek, iki şehir arasında ticareti geliştirmek adına Bağdat'ta Basra Kapısı ve Dicle arasındaki araziye Şüşterli dokuma ustalarını getirerek burada Mahallâtü't-tüsteriyyîn adında bir mahalle kurdu. Bu mahalle sayesinde Bağdat ile Şüşter arasında ticarî bağlar da geliştirildi. Ayrıca Şüşter'den Bağdat'a elbise yapımında kullanılmak üzere ham madde ihracı da yapılıyordu. Selçuklular zamanında da varlığından haberdar olduğumuz bu mahallenin yakınına Halife Müsterşid-Billâh zamanında Şüşter'den gelenlerin ibadet edebileceği bir cami de inşa edilmişti. Şüşter'in ticarî bağları sadece Bağdat ile sınırlı değildi. İstahrî, burada üretilen kumaşların dünyanın birçok yerine gönderildiğini söyleyerek şehirde uluslararası ticaretin yapıldığına da vurgu yapmaktadır. Bunun yanında kaynaklar Şüşter

⁵²⁹ Makdisî, s. 431; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 309.

⁵³⁰ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. I, s. 288; Makdisî, s. 428.

halkının genelinin ticaret ile uğraştığını kaydetmektedir. Sulu tarım yapan Şüşter'in ziraî gelişmişliği de ticaretin gelişmesindeki başka bir önemli nedendir. Nitekim bu yörede üretilen tarım ürünleri Basra ve Horasan'a ihraç edilerek gelir elde ediliyordu.⁵³¹

Cündişâpûr da Hûzistân şehirleri arasında ticarî hayatın gelişmiş olduğu diğer bir şehirdir. Şehirde üretilen şeker Horasan'a ihraç edilerek gelir elde ediliyordu. Ayrıca Kûhistân da tarımsal ürünlere dayalı olarak ticarî bağların geliştiği bir bölgedir. Himyerî, Cündişâpûr'un önemli ticaret güzergâhı üzerinde bulunduğunu belirterek burada bulunan pazarların her zaman canlı olduğunu kaydetmiştir. Şüşter kadar şöhreti olmasa da burada da kumaş üretim merkezleri bulunuyordu. Küçük el sanatları atölyelerinde, kumaşların üzerine süslü nakışlar işlenerek satılıyordu. Söylemez'e göre Sâsânîler zamanında kurulan ve Büveyhîlerin ilk dönemine kadar faaliyet gösteren Cündişâpûr Tıp Okulu ve burada verilen sağlık hizmeti de şehrin ekonomik hayatını canlandıran başka bir unsurdur. Şüphesiz sağlık alanındaki bu ilerleme şehre sermaye akışını da sağlamaktadır. Dünyanın her yerinden Cündişâpûr'a gelen tıp öğrencileri, şehirde ekonomik hareketlilik sağlamaktaydı. Bunun yanında komşu bölgelerden buraya gelip sağlık hizmeti alanlar da şehirde ticarî gelişime katkı sağlamıştır. Cündişâpûr Tıp Okulu örnek alınarak başka bölgelerde bu okula benzer hastaneler inşa edilmişti. Bu hastaneler kendi bünyelerinde kullanmak üzere Cündişâpûr'da üretilen muayene ve ameliyat araç gereçlerini satın almışlardır. Bağdat Bimâristânı'nda Cündişâpûr'dan ithal edilen malzemeler buna örnek gösterilebilir.⁵³²

Râmhürmüz, Fars bölgesi sınırında yer alan ve ticaret yollarının üzerinde bulunan bir şehirdir. Bu nedenle Adudüddavle şehri ticarî bir merkez yapmak adına geniş çarşılar yaptırarak tüccarlar için burayı cazip bir yer haline getirmiştir. Sulu tarım sayesinde verimi yüksek olan topraklardan elde edilen ürünlerin pazarlarda satılması şehrin ekonomisine canlılık getirirdi. İpekli kumaş üretimi de yaygın olan şehirde ihraç

⁵³¹ İstahrî, s. 101; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. I, s. 31; Şüşterî, **Tadhkira-i Shûshhtar**, haz. Khan Bahadur Maula Bakhsh, Calcutta 1924, s. 8; J. H. Kramers, "Şüşter", s. 587; Rıza Kurtuluş, "Şüşter", s. 277.

⁵³² Himyerî, s. 173; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 302; Mehmet Mahfuz Söylemez, **a.g.e.**, s. 77 v.d.

edilen ürünler dünyanın farklı yerlerine götürülürdü. XIV. yüzyıl İslâm coğrafyacısı Müstevfî'ye göre Râmhürmüz ve çevresi hâlâ tarım yapılabilen zengin bir şehirdi.⁵³³

İslâm fetihlerinden sonra kurulmuş olan Askerimükrem, Orta Çağ boyunca sürekli ticarî hareketliliğin olduğu bir şehirdi. Şehrin önemli ticaret yollarının üzerinde olması burayı tüccarların sıkça uğradığı bir merkez haline getirmiştir. Şehirde kırmızı ve beyaz şekerin işlendiği birçok rafineri bulunuyordu. Üretilen şeker Mezopotamya havzasındaki şehirlerin tamamına ihraç edilmekteydi. İpekli ve pamuklu dokumacılığın son derece gelişmiş olduğu şehirde üretilen mallar gemiler vasıtasıyla deniz aşırı ülkelere gönderiliyordu. Kültürel ve dinî gelişmeler de şehrin ticarî gelişimine katkıda bulunmaktaydı. Askerimükrem'de İslâmî ilimlerle birlikte özellikle Büveyhîler döneminde bu civarda gelişen kelâm ilmi birçok talebeyi de şehre çekmişti. Nitekim bu durumun da ticarî hayatın canlanmasını sağladığını düşünüyoruz. Büveyhîler döneminde Askerimükrem'de bulunan darphaneler de şehirde ticaretin gelişmesine önayak olmuştur.⁵³⁴

Yukarıda bahsi geçen şehirler haricinde Hûzistân'ın bütün şehirlerinde ticarî hareketliliğin var olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin müellifi belli olmayan *Hudûdü'l-âlem*'de Sûs şehrinin tüccarlar tarafından sıkça uğranan bir ticaret merkezi olduğu belirtilmektedir.⁵³⁵ Tarım ve buna bağlı olarak gelişen dokuma sanayisinde üretilen malların civar bölgelere satışı yapılıyordu. Ayrıca Fars yakınında bulunan Senbîl, iki bölge arasındaki yoğun ticarî faaliyetlerin yaşandığı bir kasabaydı. Devrak'a bağlı olan sahil kasabaları Mîrâkiyân ve Mîrâsiyân'da da gemiler ile yapılan ticaret oldukça gelişmişti.⁵³⁶

Hûzistân'ın önemli ticaret yollarının üzerinde olması şüphesiz bölgenin ticarî gelişmişliğine doğrudan etki etmiştir. Satılan ürünün müşteriye sâlimen ulaştırılmasını

⁵³³ *Hudûdü'l-âlem*, s. 88; İstahrî, s. 101; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 111; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 302.

⁵³⁴ *Hudûdü'l-âlem*, s. 88; İbn Havkal, s. 232; Hâfiz-ı Ebrû, *a.g.e.*, s. 96.

⁵³⁵ *Hudûdü'l-âlem*, s. 88.

⁵³⁶ İstahrî, s. 103; İbn Havkal, s. 236; *Hudûdü'l-âlem*, s. 88; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 309.

isteyen tüccar için ticaret yapılan güzergâhlarda seyahat güvenliği her zaman ilk sırada gelmekteydi. Hûzistân'da ticaret genellikle nehirler üzerinde yapıldığından bu güvenlik sorunu pek bir önem teşkil etmiyordu. Ancak akarsu ulaşımının mümkün olmadığı yerlerde karayolu kullanılması elzemdi. Ticaret yollarının güvenliği mevcut siyasî otoritenin gücüyle doğru orantılıdır. Hûzistân'da Büveyhî hâkimiyetinin başlamasıyla birlikte gerçekleşen savaşlar nedeniyle ticaret sekteye uğramıştı. Adudüddavle'nin Şîrâz'dan Bağdat'a kadar bölgede hâkimiyetini tesis etmesi ticareti de tekrardan canlandırmıştı. Fars'tan çıkan bir ticaret kervanı güvenli bir şekilde Bağdat'a ulaşabilmekteydi. Ancak Adudüddavle'nin ölümünden sonra haleflerinin Hûzistân'ı mücadele sahası haline getirmesi ticareti tekrar durgunlaştırdı. V. (XI.) yüzyılın ikinci yarısında Selçukluların bölgenin hâkimiyetini ele geçirmesinden sonra istikrarlı bir yönetime kavuşan Hûzistân'da ticaret yeniden gelişmeye başlamıştır. Fakat bir süre sonra Bâtınîlerin ortaya çıkışı Selçuklu ülkesindeki diğer alanlarda olduğu gibi iktisadî açıdan da olumsuz etkilere yol açtı. Bâtınîlerin geçim kaynaklarının bir kısmı ticaret ve hac kervanlarına yaptıkları baskınlardan elde edilen mallardan oluşmaktaydı. Hûzistân'ın güneyinde zapt ettikleri kalelerin yakınından geçen kervanlara saldıran Bâtınîler, bölgenin ticaretinin duraksamasına neden olmuştu. Emîr Çavlı'nın Hûzistân'a görevlendirilmesinden sonra Bâtınîlerin bölgedeki etkileri önemli ölçüde azaltıldı. Bundan sonra bölge ticareti eski canlılığına kavuşmuştur.

Hûzistân'ın, Basra Körfezi kenarında olması nedeniyle bölgeye ticaret amacıyla gelen gemilerin güvenliği önemli bir meseleydi. Sahile yakın yerlerde inşa edilen ribât⁵³⁷ benzeri deniz karakolları sayesinde hem ticarî güvenlik sağlanmış hem de korsan tehditlerine karşı şehrin güvenliği tesis edilmişti. Bu karakollar Büveyhîler ve Selçuklular döneminde de kullanılmıştı. Nâsır-ı Hüsrev, 438 (1047) yılında 'Abbâdân'dan geçerken şehrin korunması adına inşa edilen karakol şeklindeki büyük yapılardan bahseder. Aynı kaynak, karakolların amaçlarından birinin o bölgede gelgit olayına çok sık rastlanmasından dolayı denizin sığ olan yerlerini belli ederek gemilerin

⁵³⁷ Sınır boylarında ve stratejik mevkiilerde askerî amaçlı müstahkem yapılara verilen isimdir. İsmail Yiğit, "Ribât", *DİA*, XXXV, s. 76-79.

karaya oturmasının engellenmesi olduğunu belirtir.⁵³⁸ Bundan başka Abbâsî halifesi Mehdî Billâh tarafından Hısn-ı Mehdî kenarında deniz karakolları yaptırılmıştı. Hûzistân'ın bütün akarsularının döküldüğü yerde kurulan şehir aynı zamanda sınır kentidir.⁵³⁹ Fars sınırına yakın bir konumda bulunan Mehrûbân ve Devrak yakınındaki Mirâsiyân ve Mîrâkiyân kasabaları da gemilerin yanaştığı büyük bir liman konumunda olduğundan bu civarda da deniz karakolları olması muhtemeldir.

İslâm öncesinde olduğu gibi İslâmî dönemde de Hûzistân'a hâkim olan devletler bölgede ticaretin geliştirilmesi için çaba göstermişlerdir. Abbâsî hilafeti, ulaşım güvenliğinin yanı sıra ticaret güzergâhları üzerine kervanların konaklayabileceği büyük hanlar ve kervansaraylar inşa etmiştir. Huzistân'da ticaret yollarında seyahat edenlerin bütün ihtiyaçları düşünülmüştü. Öyle ki Makdisî'de geçen bir kayda göre; sokaklara ve ana yollara her fersahta büyük küplerle su koyulurdu, su bittiğinde kaynak uzak bile olsa taşıyıp getirilirdi.⁵⁴⁰ Mehrûbân'da ise denizden gelen tüccar ve yolcuların konaklayabilmeleri için üç tane kale büyüklüğünde kervansarayın bulunduğu kaydedilmektedir.⁵⁴¹ Başlangıçta savunma amaçlı inşa edilen ribâtların zaman içerisinde nitelik değiştirmesiyle kervanların yol güvenliğini sağlayan ve ticaret erbabının konaklaması için birer kervansaray olma görevini üstlenmişlerdi. Burada aynı zamanda evsizler ve fakirler de barınabilmekteydi. Makdisî de ticarî açıdan canlı pazarları olan Sûs şehrine gittiğinde bu nitelikteki ribâtta kaldığını belirtmektedir. Kaynaklarda bölgenin diğer şehirleri için herhangi bir kayda rastlamasak da Hûzistân'ın çoğu şehrinde bu şekildeki ribâtları görebilmenin mümkün olduğunu düşünüyoruz.⁵⁴²

Ticareti geliştiren diğer bir unsur da kesintisiz ulaşımın sağlanmasıdır. Hûzistân gibi bol miktarda akarsuyun bulunduğu bir coğrafi bölgede köprülere oldukça ihtiyaç

⁵³⁸ Nâsır-ı Hüsrev, karakolların Haşab denilen dört büyük ağaç direktan ibaret olduğunu, dört köşe ve yere yakın kısmının geniş üst tarafının dar olduğunu, sudan itibaren 40 arşın yüksekliğinde, tahtalarla direkleri birbirine yaklaştırıp üstüne kiremitler ve taşların konularak inşa edildiğini zikretmiştir. Ayrıca kurulan platformun üzerine gölgelikli gözcü kulesi yapıldığını ve geceleri orada ateş yakıldığını belirtmiştir. Nâsır-ı Hüsrev, s. 140; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 82 v.d.

⁵³⁹ İbn Havkal, s. 236; Makdisî, s. 430.

⁵⁴⁰ Makdisî, s. 434.

⁵⁴¹ Nâsır-ı Hüsrev, s. 141.

⁵⁴² Makdisî, s. 433.

duyulmaktaydı. Büveyhîler ve Selçuklular döneminde ticaretin sürekliliğinin sağlanması için kullanılan birçok köprü bulunmaktaydı. Bunların çok az bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Kaynaklarda tespit edebildiğimiz ticaret yolları üzerindeki önemli köprüleri bu kısımda ele alacağız. Ayrıca bu köprüler ticaretin yanında askerî sevkiyatların yapıldığı stratejik öneme sahip yerlerdi. Fars ve Hûzistân bölgelerinin sınırını belirleyen Tâb Nehri üzerinde ticaret kervanlarının gidip geldiği bir köprü bulunmaktaydı. Bu köprü Hûzistân'ın ana yollarına bağlanmaktaydı. Kantaratu Tekân adıyla bilinen köprünün Emevîler döneminde Irak valisi Haccâc'ın Deylemlî hekimî tarafından yaptırıldığı kaydedilmektedir. İbn Havkal, Endûlûs'teki Kurtuba Köprüsü'nden büyük olduğunu belirtir.⁵⁴³ Yine aynı civarda Keyhüsrevler Köprüsü denilen başka bir köprü daha bulunmaktaydı. Köprünün uzunluğu 3000 arşından fazlaydı.⁵⁴⁴ Bu köprüler dışında kaynaklar Ahvâz'dan Şîrâz'a giderken Errecân yakınlarında Sâsânîler devrinden kalma 300 arşın uzunluğundaki Kisrâ Köprüsü'nden bahsetmektedir.⁵⁴⁵ Bu ismini bildiğimiz üç tane köprü Hûzistân ve Fars arasındaki yoğun ticaretin devamını sağlamak için önemli roller üstlenmişlerdi. Bunlardan başka iki bölge arasında ismini bilmediğimiz köprülerin bulunması da muhtemeldir. İzec'de Sâsânî hükümdarı Erdeşîr tarafından inşa edilen bir köprü bulunmaktaydı. Hûzistân ile İsfahân bölgesini birbirine bağlayan bu köprünün harabeleri günümüze kadar gelebilmiştir. Yâkût el-Hamevî'nin dünya harikalarından biri olduğunu zikrettiği köprünün özelliklerini İbn Mühelhil oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.⁵⁴⁶ Erdeşîr'in annesi Hurre Zâd tarafından yaptırılan köprü zamanla tahrip edilmişti. Fakat Büveyhîler dönemine kadar kimsenin onu onarmaya gücü yetmedi. Üstelik bahar aylarında nehrin suları yükselince köprü üzerinden geçen yolcular korkuya kapılmaktaydı. Bu nedenle yolcuların güvenliğinin sağlanması için Büveyhî hükümdarı

⁵⁴³ İstahrî, köprüyü tavsif ederken onun tek parça hâlinde, tek bir kemerinin bulunduğu, uzunluğunun 80 adım olduğu ve deve üzerinde sancak taşıyan süvarinin köprünün altından taşa çarpmadan geçebileceğini belirtmiştir. İstahrî, s. 151; İbn Havkal, s. 248; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 337.

⁵⁴⁴ Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 337.

⁵⁴⁵ İbn Rûste, s. 210; İbn Hurdâzbih, s. 48.

⁵⁴⁶ Köprünün uzunluğu yaklaşık 1000 zıra ve derinliği 150 zıra eni ise 10 zıradır. Tamamı demir ve kurşun eritilerek yapılan köprü yükseldikçe eni azalıp ağı küçülmekteydi. Her iki yakanın nehir ile toprağın bittiği yere demir ve kurşun eritilerek dökülmüştür. Köprünün ayakları bu platform üzerine inşa edilmiş olup bağlantı yerlerine de bakırla kurşun eritilerek dökülmüştür. Ebû Dülef, s. 126.

Rüknüddeve'nin emriyle Vezir el-Kummî tarafından köprü tamir edilmiştir. Kummî, dönemin en tanınmış mimarlarını toplamış ve yıllarca süren çalışmalar neticesinde 350.000 dinar harcayarak köprüyü tamir ettirmişti. İzec ve İsfahân köylerinden gelen gönüllü halk bu köprünün yapımında çalışmıştı.⁵⁴⁷ Böylelikle Büveyhîler, yıllarca kimsenin tamir etmeye cesaret edemediği köprüyü onarıp Hûzistân ve İsfahân arasındaki ticareti daha güvenli bir hale getirmişlerdi.

Hûzistân'ı diğer bölgelere bağlayan köprüler olduğu gibi mahalleler arasında iletişimin sağlanması ve ekonomik hayatın devamını sağlamak için de köprüler inşa edilmişti. Yukarıda bahsettiğimiz üzere Hûzistân'ın hemen her şehrinin ortasından akarsu geçiyordu. Ahvâz'ın ortasından geçen Kârûn Nehri şehri doğu ve batı mahallesi olarak ikiye ayırmıştı. Şehrin bu mahallelerini birbirine bağlamak için Adudüddeve tarafından eskimiş olan Hinduvân Köprüsü yıktırılarak köprü yeniden yapılmıştır. Köprü yaptırıldıktan sonra Adudüddeve her ne kadar köprüye kendi ismini veriyse de halk bu ismi benimsemeyerek eski ismini kullanmaya devam etmiştir.⁵⁴⁸ Ahvâz örneğinde olduğu gibi şehrin doğu ve batı mahalleleri birbirine bağlanmak suretiyle halkın pazarlara ulaşımı kolaylaştırılmıştı. Askerimükrem'de de durum farklı değildi. Altından büyük gemilerin geçebileceği kesme taş köprü ile şehrin iki yakası birbirine bağlanmıştır. Halk, çarşıların yoğun olarak bulunduğu batı mahallesine bu köprü vasıtasıyla gidebilmekteydi.⁵⁴⁹ Şüşter'de ise şehrin batı mahallelerine giden yol üzerinde küçük kemeri olan köprülerden bahsedilir. Yine benzer amaçlarla Dizfûl'a inşa edilen köprü de şehrin ticareti için oldukça önem taşımaktadır.⁵⁵⁰

Hûzistân'ın her ne kadar gelişmiş bir ticaret ağı bulunsa da zaman zaman ticarî faaliyetleri aksatan durumlar da meydana gelmektedir. Bunların en önemlisi kuşkusuz doğal afetlerdir. Özellikle yağmurların bol olduğu zamanlarda nehir yataklarından taşan suların sel oluşturması mahsullerin zarar görmesine neden olmaktaydı. Buna bağlı olarak

⁵⁴⁷ Ebû Dülef, s. 127; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. I, s. 288; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 309.

⁵⁴⁸ Makdisî, s. 429.

⁵⁴⁹ İbn Havkal, s. 232; İstahrî, s. 97; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 300.

⁵⁵⁰ Müstevfî, **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 111; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 302.

vergi politikasının tarıma dayalı olması nedeniyle Büveyhî ve Selçuklu devletlerinin vergi gelirleri de azalmıştır. Bölgenin akarsuları ulaşım açısından bir avantaj sağlamasına karşın Basra Körfezi'nde oluşan gelgit sonucu, üzerinde gemi ulaşımının yapıldığı nehirler kurumakta ve bu durum da ticareti olumsuz etkilemekteydi. Nitekim İbn Havkal, nehir suyunun kurumasından dolayı Askerimükrem'den Ahvâz'a giderken 10 fersahlık mesafenin son altı fersahını nehir yolundan yürüyerek gerçekleştirmiştir. Bunun yanında pazar yerlerinden alınan vergiler de ticaret erbabını sıkıntıya düşürmekteydi. IV. (X.) yüzyıla kadar Ahvâz yakınında bulunan Sûk-ı Bahr kasabasında tüccardan çarşıya giriş ücreti ve kanunsuz vergi alınmaktaydı.⁵⁵¹ Ayrıca Hûzistân'ın Irak'a yakın olan kısmı bataklık olduğundan ticaret kervanları geçişlerde zorluk yaşamaktaydı.⁵⁵² Siyasî otoritenin zayıf olduğu zamanlarda bölgesel nüfuza sahip olan eşkiya ticaret yollarını keserek kervanları gasp ediyorlardı. Büveyhîler zamanında da Batîha hâkimi İmrân b. Şâhin, Ahvâz'dan Bağdat ya da Basra'ya gidecek olan ticaret kervanlarına zorluk yaşatarak geçenlerden para talep ediyordu. Irak Büveyhîleri hükümdarı Muizzüddeve'nin hastalanması sonucunda devlet otoritesinde boşluk meydana gelmişti. Hatta Bağdat'ta onun öldüğüne dair söylentiler bile çıkmıştı. Bu sırada Muizzüddeve'ye ait olan bir ticaret kervanı Ahvâz'dan Bağdat'a doğru hareket etmişti. Kervanın Batîha'ya geldiğini haber alan İmrân b. Şâhin, ticaret kervanına saldırarak bütün para ve mallara el koydu. Kervanda Muizzüddeve'nin yaklaşık yüz bin dinarı ve Ahvâzlı tacirlerin gemilere yüklenmiş pek çok malı da bulunmaktaydı. Bunun üzerine Muizzüddeve, İmrân'a bir elçi göndererek gasp ettiği malları ve paraları iade etmesini istedi. İmrân, Muizzüddeve'ye ait olan paraların iadesini yapmasına rağmen Ahvâzlı tacirlerin mallarını geri vermemişti.⁵⁵³ Bununla birlikte biraz geç dönem olmasına rağmen Marco Polo'nun Hûzistân'daki gözlemleri dikkate şayandır. O, Hûzistân'da bulunduğu sırada bedevî bir kavmin ticaret kervanlarına saldırdığını ve onların mallarını ele geçirdiğinden bahseder. Malların yağmalanmasına karşı bölgenin ileri gelenleri, kervana *melikü't-tüccâr* denilen yerli bir rehber tayin ederdi. Melikü't-

⁵⁵¹ İbn Miskeveyh, s. 30; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 307.

⁵⁵² İbn Havkal, s. 232-233.

⁵⁵³ İbn Miskeveyh, s. 554; Hemedâni, **Tekmile**, s. 380; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 441.

tüccâr sayesinde güvenli olmayan yollardan geçen kervan, emin bir şekilde varacağı yere ulaşırdı.⁵⁵⁴

1. Ticaret Yolları

Hûzistân'ın ticaret yolları Sâsânîler döneminde büyük gelişme kaydetmiştir. Özellikle Sûs'dan başkent Persepolis'e giden kraliyet yolu günümüze kadar çok az bir değişikliklerle kullanılagelmiştir. İslâm fetihlerinden sonra Hûzistân'ın siyasî ve ticarî merkezi olan Bağdat'a giden yolların üzerinde bulunması ona ayrı bir önem kazandırmıştır. Özellikle İsfahân ve Fars bölgesinden Bağdat'a gitmek isteyen kervanların Hûzistân'dan geçmeleri gerekiyordu. Aynı zamanda hac ibadetini yapmak üzere Mekke'ye giden hacılar da güvenli olduğu için bu yolları kullanıyordu. Hûzistân'dan geçen ticaret güzergâhlarını ilk olarak Abbâsîlerin posta teşkilatı memuru İbn Hurdâzbih vermektedir. Hûzistân'dan İsfahân ve Fars'a giden yollar hakkında detaylı bilgi veren İbn Hurdâzbih, Bağdat'a giden yol hakkında bilgi vermeyip sadece Vâsıt ile Ahvâz arasındaki mesafeyi belirtmekle yetinmiştir. Ona göre Hûzistân'dan Fars'a gitmek için Ahvâz'dan Ezem'e daha sonra da Râmhürmüz üzerinden Errecân yolunu takip etmek gereklidir. İsfahân'a ise Fars yolu kullanılmayacaksa İzec yoluyla ulaşılabilirdi (EK IV).⁵⁵⁵ Kudâme ise kendisinden önce verilen Fars ve İsfahân yolunu aynen tekrar eder. İbn Hurdâzbih'in belirtmediği Bağdat güzergâhını ise su yolundan vermiştir. Bölgede ortaya çıkan Karmatî tehlikesi nedeniyle gemi ile seyahat etmenin daha güvenilir olması ya da o sırada Ahvâz'dan Bağdat'a giden karayolunun olmaması onun su yolunu tercih etmesinde etkili olmuş olabilir. O, Bağdat-Ahvâz yolunu tarif ederken Vâsıt'tan Basra'ya oradan Übülle yoluyla Hısn-ı Mehdî'ye ardından da kanal yoluyla Sûku'l-Erbi'a'dan Ahvâz'a ulaşmıştır (EK V).⁵⁵⁶ İstahrî ise diğerlerinden farklı olarak Ahvâz'ı merkeze almayıp Hûzistân'ın içinden geçen Bağdat-Fars yolunun konaklama noktalarını belirtmiştir. Kudâme'nin bahsetmediği Vâsıt yolundan da bahsederek Bağdat'a giden iki güzergâh bulunduğunu zikretmektedir. Her iki güzergâhı

⁵⁵⁴ Marco Polo, s. 28.

⁵⁵⁵ İbn Hurdâzbih, s. 47-48.

⁵⁵⁶ Kudâme İbn Cafer, **Kitâbü'l-harâc**, s. 169 v.d.

da Errecân'dan başlatan İstahrî, Basra yolunu Ahvâz'a yönelmeden deniz kenarından giderek vermiştir. Ona göre Devrak üzerinden Bâsiyân'a oradan da su yolu ile Hısn-ı Mehdî'ye ve Basra'ya ulaşıyordu. Vâsıt üzerinden Bağdat'a giden yolu ise ilk önce Râmhürmüz üzerinden Askerimükrem'e, daha sonra Şüşter'e, oradan da kuzeye gidilerek, Cündîşâpûr'a ardından doğuya doğru bir kavis çizilip Sûs'a ve onun batısındaki Korkub ve Tîyb'e oradan da Vâsıt'a varılırdı.⁵⁵⁷ İstahrî, nedenini bilmediğimiz bir şekilde İsfahân'a gidilen yoldan bahsetmemiştir. İbn Havkal ise İstahrî'nin eserinde geçen kayıtları tekrar etmiştir.⁵⁵⁸ İbn Hurdâzbih ve Kudâme'nin kayıtları her ne kadar çalışma dönemimizin öncesine ait olsa da onların belirttiği yollar İstahrî ve İbn Havkal ile karşılaştırılması ve birbirlerini tamamlaması açısından bize ı ışık tutmuştur.

Yukarıda bahsedilen İslâm coğrafyacıları hâricinde İsmâilî dâisi Nâsır-ı Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra)'ın hac dönüşü Belh'e giderken Hûzistân hakkında verdiği bilgiler önemlidir. O, 'Abbâdân'a geldiğinde karayolunu tercih etmeyerek gemiyle doğrudan Hûzistân ve Fars sınırında yer alan Mehrûbân'a geçti. Bir süre Mehrûbân'da kaldığını belirten Nâsır-ı Hüsrev, Büveyhî emîri Ebû Kâlcâr'ın oğulları arasında savaş olduğunu bu nedenle de ülkenin perişan hâlde olduğunu belirtmiştir. Hatta Errecân'a gideceği esnada bölgenin ileri gelenlerinden bir şeyhin silahlı adamlarıyla ona eşlik ettiğini de kaydetmektedir. Görüldüğü üzere Büveyhî emîrleri arasındaki uzun süren savaşlar Hûzistân'ın ticaret yollarını güvensiz hâle getirmişti. Bu da yollar üzerinde eşkıyanın çoğalmasına neden olmuş ve ticareti durgunlaştırmıştı. Hacı kafileleri de aynı güzergâhı kullandığından hac ibadeti de güvenlik gerekçesiyle aksıyordu.⁵⁵⁹ Bu yollar aynı zamanda orduların sevk edildiği yer olma özelliğini de taşıyordu. Nitekim Sultan Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar ile saltanat mücadelesine giriştiğinde, İsfahân'dan hareket ederek İzec yoluyla Hûzistân'a gelmişti. Burada bir süre kalan Berkyaruk sultanlığının meşrulaştırılması için Vâsıt yoluyla Bağdat'a hareket etmişti.⁵⁶⁰ Böylelikle

⁵⁵⁷ İstahrî, s. 104; Krş. Safer Recebî, "Râhhâ-yı dîrîne-i Hûzistân", **Âyende**, sy. 17, 1370, s. 27-33.

⁵⁵⁸ İbn Havkal, s. 237 v.d.

⁵⁵⁹ Nâsır-ı Hüsrev, s. 141.

⁵⁶⁰ Bûndârî, s. 90; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 242; Râvendî, C. I, s. 142

İstahrî'nin verdiği bilgiler doğrultusunda onun Vâsıt üzerinden Bağdat'a gidiş yolunu tespit edebilme imkânımız olmuştur.

2. Çarşı ve Pazarlar

Hûzistân çarşıları gün boyu insan sirkülasyonunun yoğun olduğu yerlerdendi. Bölgenin bütün şehirlerinde küçüklü büyüklü birçok pazar, faaliyet göstermekteydi. Çarşılarda genellikle işlenmiş sanayi ürünleri satılırken pazarlarda ise daha çok yiyecek ve içecek gibi halkın temel ihtiyaçları satılıyordu. Pazarlar: Merkezî pazar, taşra pazarı, semt pazarı, ziyaretgâh pazarı şeklinde isimlendirilirdi. Bu pazarlar açık olma zamanı bakımından değişiklik gösteriyordu. Büyük ticaret merkezleri hâricindeki pazarlar haftanın belirli günleri açık olurdu. Meselâ Sûs ve Kerhâ'nın pazarları sadece pazar günleri, Askerimükrem'inkiler ise Cuma günleri açık olurdu. Buraya bağlı Hân-ı Tavk kasabasının ise haftanın günlerine göre isim verilmiş altı köyü bulunmakta ve her gün bunlardan birinde pazar kurulmaktaydı.⁵⁶¹

Orta Çağ İslâm dünyasının çarşıları genelde 15 metrekarelik bir alanı ifade etmektedir. Çarşının ışık alması için üst kısmından bir metre yarıçapında yuvarlak bir boşluk bırakılırdı. Pazarlar ise uzun bir yoldan oluşurdu. İslâm'dan önce bütün İran şehirlerinde olduğu gibi Hûzistân'da da çarşı ve pazarlar şehrin ticaret meydanı denilen alanda kurulurdu. İslâm'dan sonra şehir hayatının değişikliğe uğraması ticarî hayatı da etkilemişti. Halkın; câmi ve mescidler etrafında ikâmet etmesi ticarî merkezlerin de cami çevresinde kurulmasına neden olmuştur. Örneğin Adudüddeve tarafından Râmhürmüz'de inşa ettirilen hoş manzaralı çarşı da câminin hemen arka tarafında yer almıştır. Makdisî, bu çarşıların temizlik ve zarâfet anlamında diğer çarşılardan üstün olduğunu belirterek çarşının üstü tenteli ve dükkânlarının süslü, yerlerinin ise nakışlı taşlarla bezeli olduğunu zikretmiştir.⁵⁶² Orta Çağ'da hükümdarların veya tanınmış devlet adamlarının hem ticareti geliştirmek hem de hayır yapmak adına Râmhürmüz örneğinde

⁵⁶¹ Makdisî, s. 424; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 304; Cengiz Kallek, "Pazar", *DİA*, C. XXXIV, s. 194; a.mlf, "Ticaret", *DİA*, C. XLI, s. 138.

⁵⁶² Makdisî, s. 431; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 308

olduğu gibi çarşı inşa ettirmeleri oldukça yaygın bir gelenektir. Pazarlar ise câmiler gibi gelen geçenin çok olduğu şehrin giriş kapılarının yanında yer alırdı. Meselâ Devrak'ta pazar, câminin hemen yanına kurulmuştu.⁵⁶³ Şüşter'deki gibi ticarî hayatın gelişmiş olduğu yerlerde şehrin hem giriş kapısında hem de câmi etrafında pazarlar bulunmaktadır. Şüşter'in çarşıları ise görenleri kendine hayran bırakacak büyüklüktedir. Birbirine bitişik labirent görünümündeki çarşılara giren yabancı bir kişinin kaybolabileceği rivayet olunur.⁵⁶⁴ Bundan başka mahalleleri birbirine bağlayan köprü başlarında da pazarlar kurulurdu.

Bölgenin en hareketli ticaret merkezlerinden olan Ahvâz'ın doğu mahallesinde çarşı ve pazarlar daha yoğunluk göstermekteydi. Bu kısımda el işi sanatlarıyla uğraşan küçük esnaflar bulunmaktaydı. Çeşitli yerlerden getirilen her türlü mal bu çarşı ve pazarlarda satılırdı. Tacirler genelde bu çarşılarında buluşurdu ayrıca çarşı içlerindeki hayratların bol olmasından dolayı gelip geçenler sebillere uğrayıp susuzluklarını giderirlerdi. Bunun dışında şehirde Sûk-ı Bahr⁵⁶⁵ ve Sûku'l-Erbi'a (Çarşamba Çarşısı)⁵⁶⁶ adında iki semt bulunmaktaydı.⁵⁶⁷ Bu semtlerde kurulan çarşılar da muhtemelen hareketli alışveriş merkezleriydi.

Bununla birlikte Büveyhîler ve Selçuklular döneminde Hûzistân'daki çarşı ve pazarlar elbette yukarıda bahsettiklerimizle sınırlı değildir. Sürekli olarak vurguladığımız üzere Hûzistân'ın ekonomik ve ticarî zenginliği göz önüne alındığında pek çok meslek dalı ortaya çıkmıştı. Belirli meslek gruplarının kendilerine has ürünleri imal edip sattıkları dükkânlar bir arada bulunuyordu. Bunların sıkı münasebet içinde bulunmaları örgütlenmelerini de kolaylaştırıyordu. Hûzistân'da hasırcılar, çırpıcılar

⁵⁶³ Makdisî, s. 430.

⁵⁶⁴ Makdisî, s. 427.

⁵⁶⁵ Sûk-ı Bahr, muhtemelen Ahvâz'da bulunan özel bir ticaret bölgesiydi. Abbâsî veziri Ali b. İsmâ, 301 (913/914) yılında ülkenin işlerini yoluna koymak için birtakım düzenlemeler yaparken Sûk-ı Bahr bölgesindeyi vergiyi kaldırma emri vermişti. İbn Miskeveyh, s. 30.

⁵⁶⁶ Makdisî, burayı Ahvâz'a bağlı şehir olarak kaydetmektedir. Makdisî, s. 424

⁵⁶⁷ İbn Miskeveyh, s. 30; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 307.

iplikçiler, attarlar, manifaturacılar, hallaçlar gibi birçok meslek grubuna ait çarşı bulunuyordu.⁵⁶⁸

3. Sanayi Ürünleri

Hûzistân'ın sanayisi, ziraî gelişmişliğin de etkisiyle daha çok tekstil ürünlerine dayanıyordu. Hûzistân'da tekstil sanayinin gelişmesi Sâsânîler döneminde getirilen dokuma ustalarıyla başlamıştır. Bu dönemde dokumanın ham maddesi ipek, Çin'den karşılanıyordu. Mezopotamya'da ise ipek üretimi VI. yüzyıldan itibaren yapılmaya başlandı. Hûzistan, Mezopotamya'ya yakınlığı nedeniyle ipek ve ipekli ürün üretimini en çabuk benimseyen bölgelerden biriydi. Şüşter ise İran'ın ilk ipek üretim atölyelerinin kurulduğu yerlerden biridir. Orta Çağ boyunca meşhur olan Hûzistan'ın ipekli kumaşları, özellikle IV. (X.) yüzyılda Abbâsî ve Fâtımî halifeleri dışında devletlerin üst düzey bürokratları tarafından da tercih ediliyordu. Üretilen ürünlerde kullanılan diğer bir ham madde de pamuktur. Pamuğun Sâsânîler tarafından VII. yüzyılda Hûzistân'a getirildiği ileri sürülmektedir.⁵⁶⁹ Yukarıda bahsettiğimiz gibi bu bitki Hûzistân'ın birçok şehrinde kolayca yetişebilmektedir. Pamuğun bölgede bol miktarda bulunması sayesinde bu bitkiden farklı türde kaliteli ürünler imâl edilmiştir. Öyle ki İslâm coğrafyacıları bu duruma dikkat çekerek Hûzistân'da üretilen ipekli ve pamuklu ürünlere rakip olabilecek başka bir yer bilmediklerini ifade etmişlerdir. Dokumanın diğer bir hammadresi keten ise İlk Çağ boyunca Nil deltasında ekilmiştir. Adudüddevle keten tohumunu Mısır'dan ithâl ederek Hûzistân ve Fars bölgesine getirdi. Ketenin sıcak mevsimi sevmesi onun Hûzistân topraklarına adapte olmasını kısa sürede sağladı. Elde edilen lifler sayesinde birbirinden güzel olağanüstü elbiseler üretildi. Bütün dünyaya ihraç edilen tekstil ürünleri sayesinde Hûzistân şehirlerinin şöhreti hem batıda hem de doğuda oldukça iyi bilinmektedir. Hatta bu bölgenin bu özelliğinden dolayı Orta Çağ boyunca Hûzistân'a "Sanayi-i Nefîse" adı verilmiştir.⁵⁷⁰ Makdisî'de geçen bir kayda göre Şüşter ve

⁵⁶⁸ Makdisî, s. 431; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 308; Ali Mazaherî, **Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları**, İstanbul 1972, s. 244.

⁵⁶⁹ Ali Mazaherî, **a.g.e.**, s. 291.

⁵⁷⁰ Mahmûd Caferî Dehekî, **a.g.m.**, s. 185.

Askerimükrem'in şöhreti Sâmânîlerin yurdunda ve onun doğusundaki ülkelerde oldukça fazladır.⁵⁷¹ Bilhassa Büveyhîler döneminde Hûzistân'ın tekstil üretimi en parlak seviyesine ulaşmıştı.

a. Büveyhî ve Selçuklu Devrinde Hûzistân'da Üretilen Tekstil Ürünleri

Türk-İslâm devletlerinin hâkimiyet alametlerinden olan tırâz, Şüşter'de en çok üretilen tekstil ürünlerinin başında gelmektedir. Hilâl es-Sâbî'ye göre Ahvâz ve Şüşter'de tırâzların imâl edildiği birçok tırâzhâne (kârgâh) bulunurdu.⁵⁷² Bundan başka Cündişâpûr'un tırâzhâneleri de meşhurdu. Bu tırâzhâneler devlet kontrolünde olurdu ve bunun dışındaki yerlerde tırâz üretimine izin verilmezdi. Bu atölyelerin ne şekilde çalışacağı bir talimatnâme ile belirlenmişti.⁵⁷³ Nitekim daha sonra değineceğimiz üzere IV. (X.) yüzyılda yaşanan gümüş para eksikliği nedeniyle devletler bu sorunu çözmek için alternatif yöntemler geliştirmişlerdir.⁵⁷⁴ Whitcomb'un⁵⁷⁵, Fars bölgesinde bulunan Büveyhî sikkeleri üzerinde yaptığı çalışmasında devlet kontrolünde olan tırâzın menkul bir kıymet olarak kullanıldığını biliyoruz. Böylelikle spekülasyonlardan uzak bir şekilde üretilen tırâzın değeri, sabit kabul edilerek tâcirler tarafından güvenilir bir ticaret aracı olarak görülmesini sağlamıştır. Büveyhîlerin, Hûzistân hâkimiyeti göz önüne alındığında bu tekstil ürününün ekonomik faaliyetlerde kullanılmış olabileceği bizce mümkün görünmektedir. Şüşter'de tırâzlar daha çok halife ve devletin üst kademelerindeki bürokratlar için üretiliyordu. İstahrî, Şüşter'de sultan için tırâz üretildiğini kaydetmektedir.⁵⁷⁶ Onun Şüşter'de bulunduğu tarih dikkate alınacak olursa o sırada şehre hâkim olan Muizzüddeve'nin adına üretim yapıldığını söyleyebiliriz. IV. (X.)

⁵⁷¹ İstahrî, s. 102; Makdisî, s. 418; Ali Mazaherî, **a.g.e.**, s. 291; Abdulhalik Bakır, "Orta Çağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", **TTK Belleten**, C. LXIV, sy. 241, s. 750 v.d.

⁵⁷² Hilâl es-Sâbî, **Rûsûmü dâri'l-hilâfe**, nşr. Mîhâil Avvâd, Beyrut 1986, s. 26.

⁵⁷³ Yüksek memurlar arasında özel dokuma atölyelerine sahip olanlar da vardı. Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh devrinde vali sıfatıyla Hûzistân'ın da bir kısmını yöneten ve ölümünde (301/913-14) büyük bir servet bırakan Emîr Ali b. Ahmed er-Râsibî'nin, içinde kendisine ait kumaşların dokunduğu seksen tırâz atölyesi vardı. İbn Tağrîberdî, C. III, s. 203. Krş. Erdoğan Merçil, **Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri**, Ankara 2007, s. 139 v.d.

⁵⁷⁴ Bkz. s. 161.

⁵⁷⁵ Donald S. Whitcomb, "The Fars Hoard: A Buyid Hoard From Fars Province", **American Numismatic Society**, C. XXI, s. 178.

⁵⁷⁶ İstahrî, s. 101; İbn Havkal, s. 235; Nebi Bozkurt, "Tırâz", s. 112.

yüzyıl İslâm coğrafyacıları Kâbe örtüsünün burada imâl edilip Mekke'ye gönderildiğini kaydetmişlerdir.⁵⁷⁷ Ancak Abbâsî hilafeti maddî açıdan zor duruma düşünce bu görevi bir süreliğine Fâtımîler üstlenmiştir. Selçuklu sultanı Sencer döneminde bu iş tekrar Abbâsîlere geçmiş olmalıdır ki İdrisî'nin eserinde geçen bir kayda göre Kâbe örtüsünün üretim işinin önceleri Şüşter'de olduğunu ancak kendi döneminde Irak'ta üretildiğini belirtmiştir.⁵⁷⁸ Bunların yanında Şüşter'de dîbâclar⁵⁷⁹, hazz⁵⁸⁰ gibi kumaşların bütün çeşitleri üretilirdi. Biraz geç dönem kaynağı olsa da Şüşterî'nin *Şüşter Tezkiresi* adını verdiği eserde, bu kumaşın nasıl üretildiğine dair geniş açıklamalı bilgiler bulunmaktadır.⁵⁸¹ Orta Çağ'da *Şüşterî* ismiyle meşhur olan bu kumaşları edinebilmek bir ayrıcalık göstergesiydi.⁵⁸² Bu kumaşlar dünyanın her yerinde alıcısını bulmaktaydı. Nitekim kumaşların ünü Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillâh (341-365/953-975)'a kadar ulaşmıştı. Halife, Mısır'da çok iyi kumaşlar üretilmesine rağmen mavi Şüşter'den halı siparişi verdiği bilinmektedir. Mavi Şüşter ipeğinden imâl edilen halının üzerine coğrafya haritasını andıran ülkeler, şehirler, dağlar, denizler ve nehirler tasvir edilmişti.⁵⁸³ Abbâsî halifelerinin de Şüşter kumaşının kendi ülkelerinde üretilmesi için Şüşterli ustaları Bağdat'a getirttiğini yukarıda zikretmiştik. Yine Abbâsî halifesi Muktedir Billâh'ın, Şüşter kumaşından imâl edilmiş gümüş renkli bir dîbâ ile savaşa gittiğini biliyoruz.⁵⁸⁴ Büveyhîlerin hükümdarları ve devlet ricâli de Şüşter kumaşına oldukça ilgiliydi. Tenûhî'de geçen bir kayda göre devletin üst bürokratlarından Ebû'l-Muhalled, Muizzüddeve'yi Şüşter'de yapılmış zengin halı ve brokarlarla kaplanmış bir

⁵⁷⁷ İstahrî, s. 101; R. B. Serjeant, "Material for a History of Islamic Textiles up to the Mongol Conquest", *Ars Islamica*, C. IX, s. 73.

⁵⁷⁸ İdrisî, C. I, s. 396.

⁵⁷⁹ Ham maddesinin tamamı ipekten olan elbiselere verilen isimdir. Nebi Bozkurt, "İpek", *DİA*, C. XXII, s. 362.

⁵⁸⁰ İpeğin yün veya pamuk ile karışımından elde edilen dokumalar için de kullanılır. Nebi Bozkurt, "İpek", s. 362.

⁵⁸¹ Şüşterî, *Tadhkira-i shûshtar*, s. 7-8.

⁵⁸² İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, C. VII, s. 280.

⁵⁸³ Ayrıca halıda Mekke ve Medine'nin resimlerinin yanı sıra her şehrin, denizin, nehrin, dağın ve yolun isimleri altın ve gümüş kullanılarak yazılmıştır. Halının sonunda ise şöyle bir ibare not bulunmaktadır: "Bu halı Muiz-Lidînillâh emriyle Allah'ın evi Kâbe'ye olan tutkunluğu ve Resulullâh'ın bulunduğu yeri tanıtmak amacıyla H. 353 senesinde yapılmıştır. Corci Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdî Gök, C. II, İstanbul 2015, s. 724; Abdulhalik Bakır, *a.g.m.*, s. 808.

Rıza Kurtuluş, "Şüşter", s. 277.

⁵⁸⁴ Ali Asgar Fakîhî, *a.g.e.*, s. 404.

taht üzerinde otururken görmüştü. Muizzüddeve'nin bu kumaşa 2000 dinar harcadığı kaydedilmektedir.⁵⁸⁵ Görüldüğü gibi Şüşterî kumaşı günün şartlarına göre oldukça pahalıydı. Yâkût el-Hamevî'nin bir kaydına göre Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd bir gün Şüşter yapımı tırâz ve geniş tarzda sarık giydi. Abbâd'ın üzerindeki o kadar güzeldi ki maiyetindekiler uzun uzun bakmaktan kendini alamadı.⁵⁸⁶ Selçuklular zamanında da Şüşterî elbise oldukça modaydı. Edipler ve şairler, devrin sultanı ve diğer devlet adamlarını övdüğü şiirlerinde bir misal vereceği zaman onu Şüşterî ipeğine benzetiyordu. Sultan Sencer zamanında saray şairi olan Abdülvâsi-i Cebelî (ö. 555/1160) şiirlerinde Şüşter kumaşını; rengârenk bahar çiçeklerine, sevgilinin yüzünün tazeliğine ve sultanın meclisindeki ziynet eşyalarına benzettir.⁵⁸⁷

Sûs da tıpkı Şüşter gibi Büveyhîler ve Selçuklular döneminde Hûzistân'ın tekstil üretimindeki önde gelen şehirlerinden biriydi. Şehirde İslâm öncesi devirden beri üretim yapılıyordu. İslâm'dan sonra Emevî ve Abbâsî halifeleri Sûs yapımı cübbe ve sarıklar takmaya önem verirdi.⁵⁸⁸ IV. (X.) yüzyıl İslâm coğrafyacıları İbn Havkal ve İstahrî, tırâz atölyelerinden bahsederek burada halife ve sultan için üretim yapıldığını belirtmişlerdir. Bir sonraki yüzyılda Seâlibî ise şehirde tırâz üretiminin hâlen devam ettiğini teyit etmiştir.⁵⁸⁹ Bundan başka Sûs'da ağır ipekli kumaşlar imâl edilip dünyanın her yerine sevk ediliyordu. Orta Çağ'da altın ve gümüş tellerle işlenen ağır ipekli kumaşlar ülkelerin kudret ve zenginliğini gösteren bir alamet olarak kabul ediliyordu. Halife ve hükümdarların yararlı işlerde bulunmuş devlet adamlarına gönderdiği hil'atlar da Sûs'da üretilirdi.⁵⁹⁰

Korkub, Hûzistân'ın ipekli dokuma endüstrisindeki diğer önemli şehirlerinden birisidir. Sûs'daki gibi Korkub'da da sultanlara sunulmak üzere tesis edilen tırâz dokuma atölyelerinde eşine rastlanmamış hard (herd) adı verilen altın işlemeli ipektan

⁵⁸⁵ Tenûhî, C. I, s. 309.

⁵⁸⁶ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 30.

⁵⁸⁷ Şüşterî, **Tadhkira-i shûshar**, s. 8.

⁵⁸⁸ R. B. Serjeant, **a.g.m.**, s. 75.

⁵⁸⁹ İstahrî, s. 101; İbn Havkal, s. 235; Seâlibî, **Letâ'ifü'l-ma'ârif**, s. 107.

⁵⁹⁰ İbnü'l-Fakîh, s. 515; **Hudûdü'l-âlem**, s. 88; İbn Havkal, s. 235; Makdisî, s. 434.

dibâclar üretilirdi. Aynı yörede ipekli paltolar ve takım elbiseler imâl edilerek oldukça pahalı fiyata satılırdı. Korkub da dünyaca tanınmış halılar üretilirdi. Abbâsî halifesinin ve devlet adamlarının burada halı dokuma fabrikası bulunuyordu. Ayrıca meşhur Süsencird⁵⁹¹ işlemeli elbiseler Korkub ve Mettûs'ta üretilirdi.⁵⁹²

Basînnâ'da birbirinden farklı kalitede yünlü tekstil ürünleri üretilmekteydi. Yün eğirimi fazla vakit alan bir meşguliyet olduğu için hem kadınlar hem de erkekler bu işte çalışırdı. Elde edilen yünlerden kusursuz halı ve seccâdeler imâl edilirdi. Ayrıca bu yünlerden arta kalanlarla baklava dilimli yorganlar, elbiseler ve bereler dikilirdi. Ahvâzlı kadınların giydiği ince yelekler yine burada üretilirdi. Basînnâ'nın İslâm dünyasında en meşhur tekstil ürünü şüphesiz perdeleri idi. Hatta Abbâsî halifesi Muktedir Billâh, Bağdat'a gelen Bizans elçisine Basînnâ üretimi perdeleri sergilemişti. Burada üretilen perdeler öylesine nam salmıştı ki birçok taklidi üretiliyordu. Hûzistân'ın kasabalarından Birzevn ve Kelîvan'da aldatma kabiliyetine hâiz perdeler üretilip, üzerine Basînnâ üretimi yazılarak dünyanın her yerine ihraç edilirdi. Aynı şekilde Vâsıt çevresinde de üretilen perdeler üzerine Basînnâ üretimi yazılarak insanlar aldatılırdı. Bu şekildeki aldatmalar Orta Çağ'da sıkça rastlanan bir durumdu. Örneğin Nehr Tîrî'de üretilen poplin elbiselerin üzerine Bağdat üretimi yazılır ve satılırdı. Kimse elbisenin Bağdat üretimi olmadığını anlayamazdı.⁵⁹³

Askerimükrem'e yakın bir mevkide bulunan Masrukân'da birçok tırâz atölyesi bulunurdu. Askerimükrem'de ise Bağdat'a satışı yapılan kaliteli ve uzun süre dayanan ipek feraceler üretilirdi. Bunun yanında Ahvâz halkının kullandığı mendiller, işlemeli kumaşlar ve buna benzer tekstil ürünlerinin üzerine *Askerî* etiketi basılarak

⁵⁹¹ İğne marifetiyle madenî eşyaların, değerli taşların ve incilerin kumaş üzerine işlenmesiyle oluşan bir süsleme sanatına verilen isimdir. Korkub'daki ipektan, Fesâ'daki ise yünden elde edilirdi. Abdulhalik Bakır, **a.g.m.**, s. 770.

⁵⁹² İstahrî, s. 101; İbn Havkal, s. 235; **Hudûdü'l-âlem**, s. 89; İdrîsî, C. I, s. 396 v.d.; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 305; R. B. Serjeant, **a.g.m.**, s. 75; Abdulhalik Bakır, **a.g.m.**, s. 775, 809.

⁵⁹³ İstahrî, s. 101; İbn Havkal, s. 235; **Hudûdü'l-âlem**, s. 89; Makdisî, s. 425, 435; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. I, s. 442; İdrîsî, C. I, s. 396 v.d.; Ebü'l-Fidâ, s. 262; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 304; R. B. Serjeant, **a.g.m.**, s. 77; Abdulhalik Bakır, **a.g.m.**, s. 802.

gönderilirdi.⁵⁹⁴ Tîyb’de Ermeni kemerlerine benzer, *tikek* adı verilen şalvar ipleri üretilirdi. Burada üretilen şalvar ipleri Doğu Anadolu’da imâl edilenlerle yarışabilecek kalitedeydi. Yine bu civarda yünlü abalar da üretilmekteydi.⁵⁹⁵ Ramhürmüz’de ipek böceği yetiştiriciliği çok olduğundan ham ipek üretilirdi. Bunun yanında ipekli elbiseler de imâl edilip ihraç edilirdi.⁵⁹⁶ *Hudûdü’l-âlem* müellifine göre İzec’de oldukça fazla miktarda *dibâc* dokunur, bunlardan Kâbe örtüsü üretilir ve Mekke’ye gönderilirdi. Bu şehirdeki tekstil işçilerinin zekâsı ve uygulama becerisi diğer şehirlerle karşılaştırılmazdı.⁵⁹⁷ ‘Abbâdân’da ise hasır halılar üretilip her yere gönderilirdi. Nâsır-ı Hüsrev, ‘Abbâdân’da bulunduğu sırada kafilde bulunan kişilerin hasır halı aldığını kaydetmiştir. Makdisî de Adudüddeve tarafından Şîrâz’da inşa ettirilen sarayın içinde bulunan kütüphaneye girdiğinde buranın ‘Abbâdân’da getirilen hasır halılarla kaplandığını görmüştür.⁵⁹⁸

Kaynaklarda bahsedilmemesine rağmen Cündişâpûr ve Devrak’ta da tırâz üretim atölyelerinin bulunduğu tahmini yapılabilir. Abbâsîler zamanında nüfuzlu devlet görevlilerinin kendilerine has dokuma atölyeleri vardı. IV. (X.) yüzyılda geniş bir alanda Vâsıt’tan Cündişâpûr’a, Sûs’tan Şehrîzor’a kadar geniş bir bölgeyi idare eden Emîr Ali b. Ahmed er-Râsibî (ö. 301/913-14) ölünce ardında büyük bir servet bırakmıştı. Bu emîrin kendisine ait kumaşların olduğu 80 adet tırâz atölyesinin varlığından bahsedilir.⁵⁹⁹ Muhtemelen bu tırâz atölyeleri Büveyhîler ve sonrasında da kullanılmış olup atölyelerin bir veya birden fazlası Cündişâpûr ve Devrak’ta bulunuyordu. Devrak’ta ayrıca çadır yapımında da kullanılan kınnap ipinden üretilen şeritli yün halılar imâl ediliyordu.⁶⁰⁰

⁵⁹⁴ Makdisî, s. 434; İbn Abdürabbih, C. VII, s. 280; R. B. Serjeant, **a.g.m.**, s. 76 v.d.

⁵⁹⁵ İbn Havkal, s. 236; **Hudûdü’l-âlem**, s. 89; İdrîsî, C. I, s. 397; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 99.

⁵⁹⁶ İbn Havkal, s. 235; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 308.

⁵⁹⁷ **Hudûdü’l-âlem**, s. 88; Nanette Merie Pyne, “The impact of the Seljuq invasion on Khuzestan: an inquiry into the historical, geographical, numismatic, and archaeological evidence”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, **Near Eastern History, Archaeology and Literature**, Washington 1982, s. 186; R. B. Serjeant, **a.g.m.**, s. 77 v.d.

⁵⁹⁸ Nâsır-ı Hüsrev, s. 139; Makdisî, s. 466; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 82.

⁵⁹⁹ İbn Tağrıberdî, C. III, s. 203; Abdulhalik Bakır, **a.g.m.**, s. 775 v.d.; Nebi Bozkurt, “Tırâz”, s. 113.

⁶⁰⁰ Makdisî, s. 430.

Hûzistân şehirleri arasında ticaretin en yoğun olduğu yerlerin başında olan Ahvâz'da kaynaklara yansıyacak ölçüde üretim yapılmadığı görülmektedir. Bu durum şüphesiz ham maddenin bu bölgede yeteri kadar olmayışından kaynaklanmaktadır. Şehrin ihtiyacının karşılanması ve başka ülkelere ihraç edilmesi için çevre şehirlerden buraya tekstil ürünleri gönderilirdi.⁶⁰¹

C) MADENCİLİK

1. Hûzistân Bölgesinden Çıkarılan Madenler

Hûzistân'ın yer üstündeki toprakları verimli olduğu gibi yer altı kaynakları da oldukça zengindi. Bölgeye giden İslâm coğrafyacıları bu konuda detaylı bilgi vermektedir. Râmhûmûz'de çok sert tuz madenlerinin bulunduğunu kaydeden İbn Mûhelhil, daha önce bu sertlikte tuz madeni görmediğini belirtmiştir.⁶⁰² Devrak'ta sarı kükürt madeni çıkarıldığı ve bu madenin geceleyin aydınlatmada kullanıldığı belirtilmektedir. Bölgeden çıkartılan kükürdün sebebi açıklanamayan ilginç özellikleri bulunuyordu. Kükürt, Devrak'tan başka bir yere götürüldüğünde aydınlatmazdı. Ayrıca başka yerden getirilen ateşle tutuşturulunca da bir anda kükürdün tamamı yanardı.⁶⁰³ Asek'te bir dağın zirvesinden geceleri ışık yayıldığı, gündüzleri de duman tüttüğünden bahsedilir. İslâm coğrafyacıları bunun nedenini bölgede bulunan petrole veya kükürde bağlamaktadır.⁶⁰⁴ İzec'in de yer altı madenleri bakımından zengin olduğu kaydedilir. Bunun yanında Hûzistân'ın genelinde bakır madeninin oldukça fazla miktarda olduğu belirtilmektedir.⁶⁰⁵ Ayrıca bölgede kaliteli zift kuyuları da bulunurdu.⁶⁰⁶

⁶⁰¹ Seâlibî, *Simâru'l-kulûb fi'l-muzâf ve'l-mensûb*, s. 432; Makdisî, s. 428.

⁶⁰² Ebû Dülef, s. 121.

⁶⁰³ Ebû Dülef, s. 122; Hâfız-ı Ebrû, s. 98; Krş. Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 306; Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *TTK Belleten*, C. LXI, sy. 232, s. 536.

⁶⁰⁴ *Hudûdü'l-âlem*, s. 88; İstahrî, s. 100; İbn Havkal, s. 235; Makdisî, s. 418; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 308.

⁶⁰⁵ Muharrem Kesik, "Selçukluların Hâkimiyet Sahasında Bulunan Madenler", *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen: Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a Armağan*, ed. Ebru Altan, Muharrem Kesik, Murat Öztürk, İstanbul 2020, s. 375.

⁶⁰⁶ Muharrem Kesik, *a.g.m.*, s. 384.

2. Darphaneler

Hûzistân'ın birçok imparatorluğa ev sahipliği yapması nedeniyle çoğu şehrinde darphâne (dâru'd darb) görmek mümkündür (EK VIII). Sâsânîlerden kalma darphaneler, İslâm devletleri tarafından da kullanılmaya devam edilmiştir. Hûzistân'da basılan paralar, Vâsıt darphânelerindeki gibi küçük boyutlu, dairesel ve sade görünümleriyle bilinir.⁶⁰⁷ Ancak paranın yazı bloğu Vâsıt paralarından daha küçüktür. İslâmî dönemde sikke darp etmek hükümdarlık alameti sayıldığından darphânelerin bulunduğu şehirlerin önemi daha da artmıştı. Bundan dolayı saltanat iddiasında bulunanlar bu şehirlere özel bir önem vermişti. Ayrıca darphânelerin olduğu şehirler ticarî hayatın da gelişmiş olduğu yerlerdendi.

Büveyhîler, Muizzüddeve'nin Hûzistân'a hâkim oluşundan devletin yıkılışına kadar buradaki darphâneleri kullanarak para kestirmişlerdir. Onların bu dönemde Hûzistân dışında yayıldıkları bölgeye bağlı olarak farklı coğrafyalarda da para bastırdıkları bilinmektedir. Büveyhîler, Hûzistân'a hâkim olmalarının hemen akabinde Muizzüddeve 333 (944/945) yılında Şüşter darphânesinde ağabeyi İmâdüddeve'nin de isminin yazılı olduğu gümüş sikke bastırmıştır. Sikkenin üzerinde ağabeyine de yer vermesi onun hâlâ ağabeyine tâbi olduğunu göstermektedir.⁶⁰⁸ Ayrıca yine bu dönemde Ahvâz'da basılan bir sikkede Abbâsî halifesi Müstekfî Billâh'ın adı da kullanılmıştır.⁶⁰⁹ Şîî bir hanedanın menfaati gereği Sünnî halifenin ismini bir parada zikretmesi sembolik bağlılığın ifadesidir. Nitekim Muizzüddeve, Bağdat'ı ele geçirmeyi planladığı sırada böyle bir sikke bastırması onun Sünnî dünyadan gelebilecek itirâzları azaltmayı amaçladığını bize göstermektedir. Muizzüddeve, Bağdat'ı zapt ettikten sonra Halife daha önce hiçbir Müslüman hükümdara tanınmayan bir ayrıcalığı Büveyhîoğullarına tanıyarak sikkelerin üzerinde kendi ismiyle birlikte Büveyhî liderlerinin lakap ve

⁶⁰⁷ Luke Treadwell, **Craftsmen and Coins: igned dies in the Iranian world (third to the fifth centuries AH)**, 2011, s. 21. Ayrıca Büveyhî dönemine ait Hûzistân coğrafyasını da kapsayan en mükemmel para koleksiyonları İran Ulusal Müzesi'nde sergilenmektedir. E. Askari - W.L. Treadwell, "Catalogue of Buyid coins in the National Museum of Iran", **The Numismatic Chronicle (1966-)**, sy. 162, s. 359.

⁶⁰⁸ İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, **a.g.e.**, s. 327

⁶⁰⁹ Khanoghlân Hacıyev, **a.g.t.**, s. 187 v.d.

unvanlarının da yer almasına izin verdi. Bundan sonra Hûzistân'da basılan sikkelerin üzerinde hem halifenin hem de Büveyhî hükümdarlarının ismi yer aldı. Bahtiyar döneminde ise Adudüddевle ile yapılan mücadele nedeniyle hazineye askerlere maaş verecek para kalmamıştı. Bunun üzerine Bahtiyar, halkın gümüş ve altın cinsinden değerli eşyalarını müsâdere ederek onları Ahvâz darphânesinde eritti. Ardından da onlardan para kestirerek askerlerin maaşlarını ödemişti.⁶¹⁰ Bu duruma Orta Çağ'da sıkça rastlanıyordu. Adudüddевle'nin Ahvâz, Râmhürmüz ve Askerimükrem gibi şehirlerde gümüş ve altın sikke darp ettiğini biliyoruz. Onun vefatından sonra oğulları arasındaki mücadeleler Hûzistân'da bastırılan paralara da yansımıştır. Ebû'l-Hüseyin Tâcüddevle, kardeşi Sâmsâmüddevle'ye isyan ederek Ahvâz'ı ele geçirmişti (373/983). Ahvâz'da Sâmsâmüddevle adına okunan hutbeyi kaldırarak, kendi adına hutbe okutup sikke bastırdı. Daha sonra Ebû'l-Hüseyin, Şerefüddevle'nin hâkimiyetini kabul etmesinin ardından onun adını da ekleyerek Râmhürmüz'de yeni bir para bastırmıştır. Aradan bir yıl geçtikten sonra bu kez Şüşter darphânesinde Tâcüddevle, Şerefüddevle ve Müeyyidüddевle adına gümüş para basılmıştır.⁶¹¹ Görüleceği üzere hâkim olan gücün değişmesi paraların da değişmesi anlamına geliyordu. Siyasî tarih değerlendirmelerinde nümizmatik veriler olayların aydınlatılmasında bize oldukça yardımcı olmaktadır.

Büveyhîlerin ilk dönemlerinde Hûzistân'da bastırılan paraların daha çok gümüş olduğu görülmektedir. Ancak X. yüzyıla doğru gelindiğinde İslâm dünyasında yaklaşık iki asır süren gümüş para eksikliği devletlerin farklı para politikalar izlemesine neden olmuştur. Gümüş para eksikliğini gidermek için genelde gümüş eşyalar eritilerek para olarak basılıyordu.⁶¹² Ayrıca bu tarihten sonra Büveyhîlerin Hûzistân'da bastığı paraların gümüşten ziyade altın olduğunu görüyoruz. Bunlarla birlikte para yerine kullanılmak üzere alternatif bulma çabaları da görülmüştür. Örneğin altın işlemeli tırâz gibi sabit değeri bulunan kıyafetlerin Hûzistân'da menkul kıymet yerine geçtiğini

⁶¹⁰ İbn Miskeveyh, s. 749.

⁶¹¹ Rûzrâverî, s. 80; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 28; Nanette Merie Pyne, **a.g.t.**, s. 220 v.d. Şüşter'de bastırılan bu gümüş sikke çalışmanın sonuna eklenmiştir.

⁶¹² İbn Miskeveyh, s. 749; Rûzrâverî, s. 268.

yukarıda belirtmiştik.⁶¹³ Gümüş eksikliğinin en önemli sebebi büyük miktardaki gümüş paranın Avrupalı devletler ile yapılan ticaret sırasında kullanılmasıdır. Nitekim arkeolojik kazılarda Avrupa'nın kuzeyinde İslâm devletlerine ait birçok sikke bulunmuştur. Selçuklular, Hûzistân'ı ele geçirince daha çok Ahvâz darphânesini kullanmışlardır. Bu dönemde de gümüş para eksikliğinin devam ettiği görülmektedir. Sultan Sencer ve Mahmûd hariç bütün Büyük Selçuklu sultanları Hûzistân'da sikke bastırmıştır. Bastırılan sikkelerin hepsinin altın olması bu durumu destekler niteliktedir.

Hûzistân'ın siyâsî olarak yönetim merkezi olması hasebiyle hazine Ahvâz'da bulunuyordu. Bu nedenle en büyük darphânenin de burada bulunduğunu söyleyebiliriz. Burada yüksek ayarlı dinarların yanı sıra gümüş ve bakır dirhemler de basılıyordu. Ayrıca Râmhürmüz, Şüşter, Sûs ve Cündişâpûr gibi şehirlerde de altın, gümüş ve bakır paraların basıldığı darphâneler bulunuyordu. Bunun yanında altın ve gümüş alaşımından paralar da basılmaktaydı.⁶¹⁴ Eski çağlarda darphâne kurulurken bölgede yeterli miktarda ham madde bulunmasına dikkat ediliyordu. Ahvâz, Râmhürmüz, Şüşter, Sûs ve Cündişâpûr gibi şehirlerde para basıldığına göre bu şehirlerde altın, gümüş ve bakır madenlerinin bulunduğunu göstermektedir. Nitekim İslâm coğrafyacılığı da Hûzistân'ın yer altı madenlerinin bolluğundan bahsetmişlerdir.⁶¹⁵

Abbâsîler ve Büveyhîler döneminde darphâneler bazen kiraya verilirdi. Nitekim Hûzistân darphânelerinde de bu uygulama mevcuttu. Ancak darphâneyi kiralayan kişi bazen görevini kötüye kullanarak devletten habersiz sahte paralar basabilmekteydi. Bu paraların tedavüle girmesi devletin ekonomisine zarar verebiliyordu. İşte bu kişilerden İbn Kerdem el-Ahvâzî, Muizzüddeve döneminde Ahvâz'da kiraya verilen bir darphâne sahte paralar basıp piyasaya sürmüştür. Bu olayın ortaya çıkması üzerine Muizzüddeve, adı geçen kişinin öldürülmesi emrini vermiştir.⁶¹⁶

⁶¹³ Bkz. s. 154.

⁶¹⁴ EK-II kısmında Hûzistân'da darp edilen paraların görüntüleri bulunmaktadır.

⁶¹⁵ Ebû Dülef, s. 122; Hâfız-ı Ebrû, s. 98; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 306.

⁶¹⁶ Tenûhî, **Nişvâru'l-muhâdara**, C. I, s. 142; İbrahim Artuk, "Abbâsiler Devrinde Sikke (6 resimle birlikte)", **TTK Belleten**, s. 93, s. 33.

D) VERGİLER

Bütün Orta Çağ devletlerinde olduğu gibi Büveyhîler ve Selçuklularda da devletin ekonomisi halktan alınan vergiler üzerine kuruluydu. Toplanan verginin büyük çoğunluğunu tarımsal faaliyetlerle uğraşan halk üstlendiğinden vergilerin düzenli olarak alınabilmesi için ziraî üretimin süreklilik arz etmesi gerekiyordu. Bölgede tarımsal üretim genelde kırsal kesimde yapılıyordu. Bu nedenle köylüden toplanan verginin merkeze iletilmesi için merkezî yönetim yüksek nüfuzlu kişilere mahallî idareleri iktâ olarak veriyordu. Taşrada iktâ gelirlerini toplayan âmilin görevi, sadece vergi toplamak değil aynı zamanda devletin hukukî ve idarî mekanizmasını işletmekti. Abbâsîler, Büveyhîlerden önce iktâu'l-istiglâl⁶¹⁷ ve iktâu't-temlîk⁶¹⁸ adı verilen farklı ikta sistemlerini kullanmışlardır. Ancak IV. (X.) yüzyıla gelindiğinde içinde bulunduğu ekonomik bunalım iktâ sistemini de derinden etkilemişti. Ordunun maaşlarının ödenmesi için bazı bölgeler iktâ çeşitlerinden olan damân⁶¹⁹ ve mukâtaa ile nüfuzlu kişilere verilmişti. Örneğin İbn Râik, 325 (936) yılında Ahvâz ve civarı için Beckem'i her sene merkeze 130.000 altın göndermek şartıyla dâmin olarak tayin etti.⁶²⁰ Yine halifelik makamı tarafından Hûzistân şehirlerinin birçoğu dâmin olarak Berîdî ailesine bırakılmıştı. Muizzüddeve'nin, Irak'ı ele geçirmesinden sonra var olan iktâ sisteminde de köklü değişikliğe gidildi. Muizzüddeve, Abbâsîler döneminde sivil kişilere verilen imtiyazları kaldırdı. Bunun yerine toprağın kullanım hakkını hizmetlerine karşılık olarak yüksek rütbeli askerlere verdi. Böylelikle Büveyhî topraklarında askeri iktâ sistemi başlamış oldu.⁶²¹ Buna göre maaş mukabilinde iktâ alan kumandan ve askerlerin sene

⁶¹⁷ Müzâraa diye de adlandırılan bu ikta çeşidi "toprağa tohum atmak, ekin ekmek" anlamındaki zer' kökünden türeyen müzâraa kelimesi, fıkıh terimi olarak tohum ekmek ve mahsulü belli oranda paylaşmak üzere arazi sahibiyle emek sahibi arasında yapılan ziraî ortaklık sözleşmesini ifade eder. Hüseyin Kayapınar, "Müzâraa", *DİA*, C. XXXII, s. 234-236

⁶¹⁸ Başlıca amacı üretimi arttırmak olan bu iktâlardan devletin talebi ziraatın ve işletmenin kesintiye uğratılmaması, öşür ya da haracının düzenli biçimde ödenmesi ve sulama kanallarının bakımından ibaretti. Mustafa Demirci, "İktâ", *DİA*, C. XXII, s. 44.

⁶¹⁹ Abbâsîler'de damân, devletin izni ile veya izni olmaksızın vergi tahsilini üstlenir, ancak hesapların tedkiki hükûmete ait olurdu. Abdülazîz ed-Dûrî, "İslam Topluluklarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı" (trc. Kâzım Yaşar Koprıman, Nihat Yazılıtaş, Altan Çetin), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXV, sy. 39, s. 232.

⁶²⁰ İbn Miskeveyh, s. 355.

⁶²¹ İbn Miskeveyh, s. 495; İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 390; Lambton, "The Evolution of the Iqtâ' in Medieval Iran", *Iran*, C. V, s. 46; Khanoghlan Hacıyev, *a.g.t.*, s. 298; Mustafa Demirci, "İktâ", s. 45.

sonunda merkeze muayyen miktarda vergi vermenin yanı sıra toprağı ıslah etmek, yeni su kanalları açmak veya var olanı onarmak, köprüleri tamir etmek ve yolları yenilemek gibi yükümlülükleri vardı.⁶²² Ancak bu sistemde iktâ sahipleri üzerine düşen görevi yerine getirmediğinden daha Muizzüddavle döneminden itibaren ekonomide bozulmalar meydana gelmeye başladı.⁶²³ Merkezî otoritenin hissedildiğı Adudüddavle zamanı hâric tutulacak olursa iktâyı elinde bulunduran kumandanların keyfî uygulamalarıyla arazi sahiplerinden hesapsız bir şekilde vergi tahsilâtı yoluna gidiliyordu. Hûzistân toprakları Büveyhî emîrlerinin çekişme sahası olduğı düşünülecek olursa askerî iktâ sisteminin içinde bulunduğı durumu tahayyül etmek zor değildir. Nitekim Ahvâz'daki Türk askerleri kendilerine has iktâlar ile yetinmeyerek başka arazileri de ele geçirmeye teşebbüs etti. Bu arazi sahipleri topraklarını terk ederek iktâ sahiplerinin yanında köle gibi çalışmaya başladı.⁶²⁴ Yaşanan bu durum tarımsal verimliliğı düşürdüğü için gelirler de buna bağılı olarak düştü.

Bahtiyar, Ahvâz'da bozgunculuk çıkaran iktâ askerlerinin topraklarını elinden alsa da onun bu sistemi ıslah etmeye çalıştığına dair kaynaklarda herhangi bir emâre yoktur.⁶²⁵ Muizzüddavle döneminde uygulanan askerî iktâ sistemi aynen devam etmiştir. Adudüddavle ise vergi gelirlerini alabilmek için birtakım değişikliklere gitmiştir. Daha önceleri mahsul yetiştirmeden önce alınan vergiler, halkı zora soktuğı için yeni sistemde hasat zamanı alınmaya başlanmıştır (369/979).⁶²⁶ İbn Miskeveyh, Adudüddavle dönemi için daha mutedil bir vergilendirme usulü oluşturulduğunu belirtmiştir. Ancak aradan birkaç yıl geçtikten sonra devlet ekonomisinin yeniden bozulmaya başladığı anlaşıyor. Rûzrâverî'de geçen kayda göre vergiler, arazinin dönümü başına %10 oranında artırıldı ve bu durum kalıcı hâle getirildi. Pazarlarda satılan her maldan vergi alınmaya başlandı.

⁶²² İbn Miskeveyh, s. 496; John J. Donohue, **The Buwayhid Dynasty in Iraq 334h./945 to 403h./1012: Shaping Institutions for the Future**, Leiden 2003, s. 230; Khanoglan Hacıyev, **a.g.t.**, s. 300.

⁶²³ İbn Miskeveyh, s. 496 v.d.

⁶²⁴ Abdülazîz ed-Dûrî, **a.g.m.**, s. 235.

⁶²⁵ İbn Miskeveyh, s. 711.

⁶²⁶ İbn Miskeveyh, s. 887.

Ayrıca daha önce imalatı ve satışı herkese serbest olan ipek ve buz üretimleri devlet kontrolüne geçti.⁶²⁷

Adudüddeve'nin ölümünün ardından Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd, Irak seferi sırasında Ahvâz'a geldiğinde iktâ biçimini değiştirdi. İlk iş olarak askerlerin iktâlara erişimini ve o iktâlardan harcama yapmalarını yasakladı. Ayrıca divan kâtiplerini toplayarak onlara Ahvâz bölgesinin gelirlerini hesaplattı. Daha sonra Ahvâz ve ona bağlı olan araziler, açık artırma usulüne göre satışa çıkarılarak vergi toplama yoluna gidildi. Ancak bu durum Bahâüddeve'nin yeniden Ahvâz'a hâkim olmasıyla sonlandı. Bunun yanında Rûzrâverî'nin eserinde geçen bir kayıt konumuz için önem arz etmektedir. Buna göre Fahrüddeve ile Rey ve Cibâl'den gelen Deylemli askerler geldikleri yerde ortalama 20.000 veya 30.000 dirhem maaş almaktaydı.⁶²⁸ Bu bilgi Hûzistân'daki iktâlardan askerlerin ne kadar çok gelir elde ettiklerini karşılaştırmalı göstermesi bakımından bize ışık tutmaktadır. Kaynaklarımız olayları zikrederken Ahvâz'dan bahsetse de aynı durumun Hûzistân'ın diğer şehirlerinde de benzer nitelikte olduğu sonucuna varabiliriz.

Görüleceği üzere Muizzüddeve zamanında başlatılan askerî iktâ sistemi zaman içerisinde kontrolden çıkarak iktâ sahiplerinin sorumsuz davranışları nedeniyle toprak sisteminde bozulmalara yol açmıştır. İlk olarak köylülerin topraklarını terk etmesiyle başlayan süreci daha sonra üretimin hızla düşmesi izlemiştir. Üretemeyen köylüden alınan vergiler halkta büyük bir hoşnutsuzluk meydana getirmiştir. Her ne kadar Adudüddeve döneminde vergilendirmede daha adil olduysa da saltanatının sonlarına doğru eklenen yeni vergiler ile halk zor duruma düşmüştür. Netice itibarıyla Adudüddeve'nin ölümünden sonra Büveyhî emîrleri arasındaki savaşlar halka ek vergiler yüklemiş ve bu durum Hûzistân bölgesinde sosyal ve ekonomik birçok problemi de beraberinde getirmişti.

Büveyhîler zamanında askerî iktâlar hâricinde gümrüklerden alınan vergiler de bulunmaktaydı. Nâsır-ı Hüsrev'nin eserinde geçen bir kayda göre Hûzistân'ın Mehrûbân

⁶²⁷ Rûzrâverî, s. 71-72.

⁶²⁸ Rûzrâverî, s. 172 v.d.

Limanı'na yanaşan uluslararası ticaret gemilerinden meks vergisi ⁶²⁹ tahsil edilmekteydi.⁶³⁰

Hûzistân'ın Selçuklu hâkimiyetine geçmesiyle birlikte Büveyhîler tarafından uygulanan askerî iktâ usulünün bu dönemde daha da sistemli hâle getirildiğini görüyoruz. İlk olarak Tuğrul Bey, Emîr Hezâresb'e damân usulüyle Ahvâz ve Basra'yı yıllık üç yüz altmış bin dinar karşılığında iktâ olarak verdi.⁶³¹ Hezâresb'in ödeyeceği bu miktar göz önüne alınırsa neredeyse son 60 yılı sürekli savaşlar ve yağmalamalarla geçen bölge için bir hayli yüksek olduğu görülecektir. Esasen Selçuklular'da iktâ sistemi 466 (1073) yılında Sultan Melikşah'ın veziri Nizâmülmülk tarafından başarılı bir şekilde uygulanmaya başlandı.⁶³² Hûzistân gibi harap olan bölgelerde üretimde istikrar sağlanamadığından tahsilât da düzenli yapılamıyordu. Nizâmülmülk de tarım arazilerini iktâ bölgelerine ayırarak gelirlerini askerlere tahsis etti.⁶³³ Bizce iktâların bu dönemde başarılı olmasının en önemli sebeplerinden biri Büveyhîlerdeki gibi sadece askerin maaşını ödemek için değil, kırsal kesimi mamur ederek burada yaşayan köylü ve çiftçileri kendi toprağını işler hâle getirme gayesini taşımasındandır. Böylelikle topraklarını terk etmeyen köylü, askeri teçhiz etme karşılığında hayatlarını idâme ettiriyordu. Nizâmülmülk'ün uyguladığı bu iktâ sistemi kısa sürede bütün Selçuklu topraklarında yaygınlaştı ve ülkedeki refah seviyesi hissedilir şekilde artmaya başladı.

⁶²⁹ Bu vergi biçimi bir ülkedeki mahallî idarelerin kendi bölgelerine giren ticaret mallarından rıhtımlar, sınır gümrükleri, şehir kapıları, köprü başları, derbendler, kapanlar veya pazarlarda aldıkları duhûliye resimlerini ifade eder. Cengiz Kallek, "Meks", *DİA*, C. XXVIII, s. 583.

⁶³⁰ Nâsır-ı Hüsrev, s. 152.

⁶³¹ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 466; Sıbt İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 496; Krş. Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Vergiler*, İstanbul 2021, s. 50.

⁶³² Bûndârî, s. 59; Râvendî, C. I, s. 126; Krş. Sadi S. Kucur, "İkta", *DİA*, C. XXII, s. 47.

⁶³³ Bu sistemin başarılı olmasındaki nedenlerden en önemlisi vergi toplayan âmillerin işini iyi bir şekilde yapmasıdır. Nizâmülmülk de kaleme aldığı Siyâsetnâme adlı eserinde âmilin dikkat etmesi gereken hususlar zikretmektedir. Ona göre, "Âmiller, reâyâyı iyi davranmalı, aldıkları haracı lütuf ve nezaketle istemeli, mahsul elde edilinceye kadar para istememelidir. Şâyet âmiller vaktinden önce haracı isterlerse reâyâ zor duruma düşer, haracı ödeyebilmek için ürünü yarı fiyatına satar dolayısıyla topraklarından olurlar. Eğer reâyâ fakir düşüp yardıma ihtiyacı olursa âmil onun yükünü hafifletmelidir. Zor durumdan kurtulan reâyâ da böylelikle yerinde kalır ve toprağını işlemeye devam eder. Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1999, s. 16.

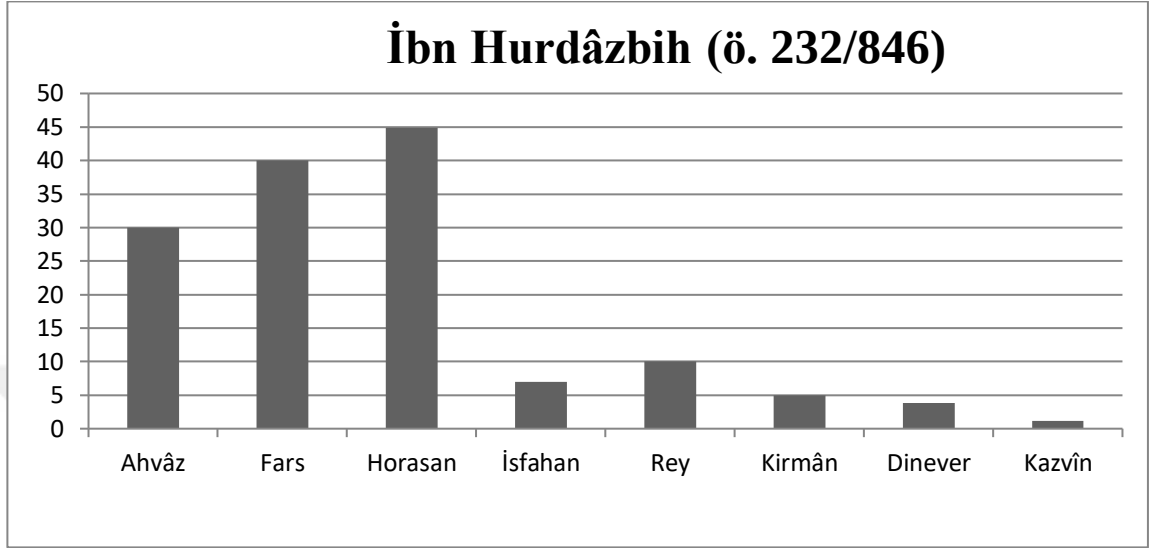
Selçuklular döneminde kırsal kesimdeki köylüden öşür ve haraç; hayvancılık işiyle uğraşanlardan mera ve sürü vergisi alınmaktadır. Öşür vergisi Hûzistân arazileri gibi sulamaya daha elverişli topraklardan alınmaktadır. Selçuklularda vergiler; toprağa göre alınan mesâha, mahsulün miktarına göre alınan mukâseme ve daha önceden tespit edilmiş miktara göre alınan mukâtaa olmak üzere üçe ayrılıyordu. Vergiler bazen nakit bazen de mahsul üzerinden tahsil ediliyordu. Büveyhîlerde olduğu gibi Selçuklularda da ulemâ zümresinden olan seyyid, şeyh ve imâmlar vergiden muaf tutuluyordu. Ayrıca Selçuklu devletinin üst düzey bürokratlarının giyecek (câmehâne) masrafları Hûzistân'dan alınan vergilerle karşılanıyordu.⁶³⁴

İran'ın güneybatı bölgesi özellikle VI. (XII.) yüzyılın ikinci yarısında Seyhun taraflarından gelen göçebe Oğuz boylarının akınıyla karşı karşıya kalmıştı. Hûzistân ve Fars bölgesinde bu nedenle göçebe nüfus bir hayli artmıştı. Genduman'dan Kûh-ı Gîlûye'ye kadar yaylak kışlak yapan Türkmen grupları, yerleşik hayata sahip olmamaları nedeniyle bu gruplardan nakdî vergi tahsil edebilmek zor oluyordu. Selçuklu sultanı Sultan Sencer'in vergi olarak Oğuz boylarından yıllık belirli miktarda küçükbaş hayvan tahsil ettiği bilinmektedir. Irak Selçukluları ya da Şümle'nin böyle bir uygulamaya gitmiş olabileceği bizce mümkün görünmektedir.⁶³⁵

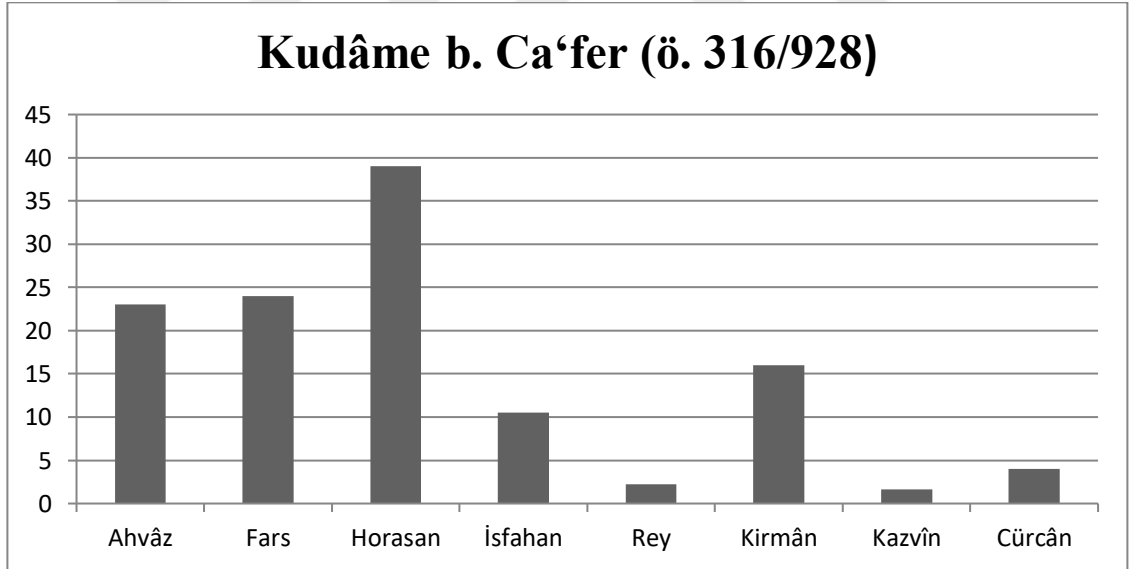
Aşağıda III. (IX.) ve IV. (X.) yüzyıla ait İran'ın muhtelif bölgelerinden bahseden İslâm coğrafyacıları İbn Hurdâzbih, Kudâme b. Ca'fer ve Makdisî tarafından zikredilen vergileri grafik haline getirdik. Seçtiğimiz bölgelerin bizi yanıltmaması adına İran coğrafyasından olmasına dikkat ettik. Tezimizin muhtelif yerlerinde bahsettiğimiz gibi Hûzistân'ın vergi gelirleri, diğer bölgeler ile karşılaştırıldığında devlet hazinesindeki yeri daha iyi anlaşılacaktır.

⁶³⁴ Cüveynî, *Târih-i cihân güşâ*, s. 255.

⁶³⁵ Râvendî, C. I, s. 173-175; Bündârî, s. 252-253; Krş. Cihan Piyadeoğlu, *a.g.e.*, s. 190 v.d.

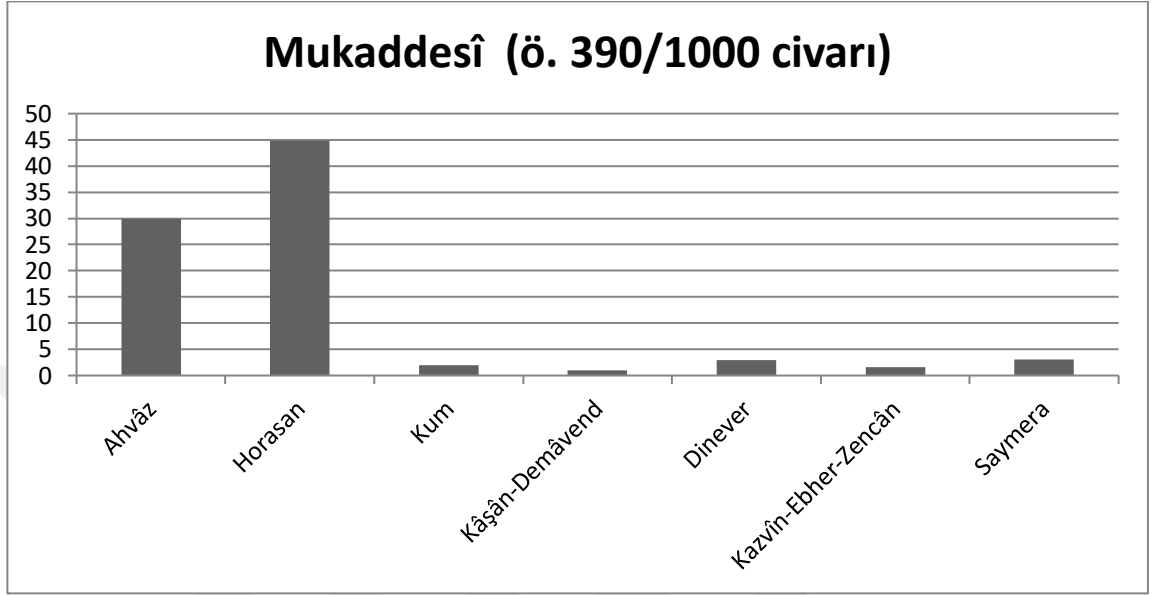

Verilen rakamlar dirhem ve milyon cinsinden tahsil edilmiştir.⁶³⁶

Verilen rakamlar dirhem ve milyon cinsinden tahsil edilmiştir.

⁶³⁶ İbn Hurdâzbih, Farıların Ahvâz'ı Hûzistân'dan ayrı bildiklerini ve Hûzistân'ın vergi miktarının 50 milyon olduğunu zikretmiştir. İbn Hurdâzbih, s. 47.

Verilen rakamlar dirhem ve milyon cinsinden tahsil edilmiştir.

İbn Hurdâzbih ve Kudâme'nin verileri her ne kadar erken döneme ait olsa da ekonomik refah ve üretim durgunluğunu karşılaştırabilmemiz için bize ışık tutmaktadır. Fars ve Horasan'da olduğu gibi Hûzistân'ın vergi gelirleri de IV. (X.) yüzyılda düşüş göstermiştir. Bunun nedeni tarım gelirlerindeki düşüş veya siyasî nedenlere dayandırılabilir. Tabloda konumuz için en dikkat çekici husus ise Ahvâz ve âmilliklerinin vergi geliri her zaman ilk sıralarda olmuştur. Her ne kadar tablo olarak göstermemiş olsak da İbn Havkal'ın kayıtlarını da bu kısımda belirtmeyi uygun gördük. İbn Havkal, 358 (969) yılında Hûzistân vergi idaresi Büveyhî veziri Ebû'l-Fazl eş-Şîrâzî'nin elinde bulunduğu dönemin gelir kaydını gördüğünü; hazine hakkı ve ölçme masrafı düşüldüğünde kalan vergi miktarının 30 milyon dirhem olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca Menâzirü'l-Kübrâ ve Menâzirü'l-Sugrâ adındaki iki beldenin ziraî gelirine başka hiçbir yerin ulaşamadığını belirtmiştir.⁶³⁷

⁶³⁷ İbn Havkal, s. 237, 238.

E) EKONOMİYİ ETKİLEYEN OLUMSUZ FAKTÖRLER

Bölgelerin ekonomik gelişimlerini etkileyen diğer önemli bir unsur da doğal afetlerdir. Deprem, sel veya kuraklık gibi afetler nedeniyle yaşanan can ve mal kaybı toplumun sosyal hayatında farklılaşmaya yol açmaktaydı. Örneğin düzensiz yağın yağmurlar neticesinde nehir yataklarının taşması, tarım arazilerindeki mahsullerin tahrip olmasına yol açmakta ve buna bağılı olarak yaşanan kıtlık toplumsal yapıyı olumsuz etkilemektedir. Doğal afetlerin yanında Orta Çağ'da oldukça sık rastlanan salgın hastalıklar da bölgenin nüfusunu azaltarak ekonomik faaliyetleri sekteye uğratmıştır. Bu durum da bize doğal afetlerin ekonomi ve sosyal yapı üzerindeki yakın ilişkisini göstermektedir.

Hûzistân'ın kuzeyinden geçen Alp-Himalaya fay hattı nedeniyle bölgede tarih boyunca irili ufaklı depremler meydana gelmiştir. 443 (1052) yılında Hûzistân'ın İzec şehri ve çevresinde çok sayıda deprem meydana geldi. Bunların en şiddetlisi de Errecân yöresinde oldu. İbnü'l-Esîr, depremin şiddetini “*Errecân yakınlarında büyük bir dağ yarıldı ve ortasında gizlenmiş vaziyetteki tuğla ve kiremitten yapılmış bir merdiven ortaya çıktı. Halk bunu hayretle karşıladı.*” sözleriyle belirtmiştir. Bunun yanında Büveyhî emîrlerinin siyasî çekişmelerinin merkezinde olan Errecân'ın sürekli el değiştirmesinden dolayı şehirdeki ekonomik hayat neredeyse durmuştu. Meydana gelen bu deprem nedeniyle de birçok ev harabe hâline gelmişti.⁶³⁸

437 (1045-1046) yılında, İbrahim Yinal öncülüğündeki Oğuzların Hûzistân'ın kuzeyinden Büveyhî topraklarına girdiğı haberini alan Büveyhî emiri Ebû Kâlicâr'ın savaş hazırlığı yaptığı sırada, orduda çıkan salgın nedeniyle on iki bin at telef olmuştur.⁶³⁹

449 (1057) yılında meydana gelen veba salgınında Ahvâz ve buraya bağılı beldelede yaşayan insanlardan çok azı kurtulmuştur. Bunun en büyük nedenini açlık

⁶³⁸ İbnü'l-Cevzî, C. XV, s. 336; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 447.

⁶³⁹ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 404.

olarak gösteren İbn Kesîr, bütün ülkenin tehdit altında olduğunu, insanların yoksulluktan dolayı mezarlardan çıkardıkları ölüleri ve köpekleri pişirip yediklerini belirtmiştir.⁶⁴⁰

467 (1075) yılında Hûzistân, Basra ve Vâsıt'ta şiddetli bir veba salgını yaşandı, bu salgın nedeniyle insanlar evlerinden çıkamadı.⁶⁴¹

478 (1085) yılında meydana gelen başka bir deprem ise Hûzistân ve Fars şehirlerinin tamamında hissedildi ve bu depremde çok sayıda insan öldü.⁶⁴² Yukarıda bahsedilenlerin hâricinde bazen de depremin merkez üssü başka bir bölgede olmasına rağmen Hûzistân'ın şehirlerinde hasara yol açabilmekteydi.

Felaketlere sebep olan olaydan biri de çekirge istilasıydı. Örneğin 342 (953) yılında Ahvâz ve yöresi günlerce süren çekirge istilasına maruz kalmıştır. Bu çekirge sürüleri mahsulleri yiyerek büyük tahribata yol açmıştır. Bölgede meyve-sebze fiyatlarının artmasına da neden olmuştur.⁶⁴³

Salgın hastalıklar da Orta Çağ'da insan hayatını ve toplumu derinden sarsan önemli felaketler arasında yer almaktaydı. 344 (955) yılında Ahvâz ve çevre şehirlerde yaşayan insanlar kan, safra ve vebadan oluşan bir salgın hastalığa müptela oldu. Hastalık nedeniyle her gün yaklaşık 1.000 kişinin cenazesi kaldırılıyordu. Aynı yıl çok fazla sayıda çekirge, tarlaları istila ederek sebzeleri, meyveleri ve ağaçlardaki yaprakları yiyip tükettiler.⁶⁴⁴

23 Zilhicce 425 (8 Kasım 1034) tarihinde Şîrâz'da ortaya çıkan veba salgını Ahvâz dâhil birçok bölgede etkili olmuştur. Bu seneki vebadan dolayı Bağdat'ta 70.000

⁶⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 17; İbn Kesîr, C. XII, s. 173.

⁶⁴¹ İbn Kesîr, C. XII, s. 232.

⁶⁴² İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 239; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 133.

⁶⁴³ İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 436

⁶⁴⁴ İbn Kesîr, C. XI, s. 392.

kişinin öldüğü kaydedilmektedir. Salgının şiddetinden dolayı bu sene hac dahi yapılamamıştır.⁶⁴⁵

Orta Çağ'da toplum sadece veba tehdidi altında değildi. Bunun yanında birçok salgın hastalık insanların kitlesel ölümüne sebep oluyordu. Nitekim 425 (1033-1034) yılında Hûzistân'ı da içine alan bir boğmaca salgını, bölgede çok fazla insanın ölümüne yol açmıştı. Öyle ki hastalık bir eve girdiği zaman hane halkının neredeyse hepsi ölüyordu. Bu nedenle çoğu ev boş kalmıştı.⁶⁴⁶

F) SOSYAL YAPI

1. Etnik Yapı ve Dil

Hûzistân bölgesi ilkçağlardan itibaren birçok kavmin ilgisini çekmiştir. Bölgenin sahipleri, kimi zaman da kendi içerisindeki bozulmalardan dolayı yaşadığı toprakları yeni sahiplerine terk etmek zorunda kalmışlardır. Bazı topluluklar idarî bir merkezi olan devlet teşekkülüne sahip olsa da çoğu, başka toplulukların egemenliği altında yaşamışlardır. Şüşterî'ye göre Hûzistân'da Siyahîler, Mâred veya Mâjedler, Evkesîler, Poratâkîn ve Kîsîler, Sâbiîler, Yunanlar, Rumlar ve Hintler bulunmaktaydı.⁶⁴⁷ Biz de Büveyhî ve Selçuklular döneminde bölgede yaşamakta olan Hûzîler başta olmak üzere varlıklarını tespit edebildiğimiz kavimleri incelemeye çalışacağız.

Hûz kelimesi bir ırkı ifade etmekte olup Yâkût el-Hamevî, Hûzların yaşadığı bölgelerin İsfahân, Lûr Dağları, Vâsıt, Basra ve Fars arasında kalan Ahvâz ve civarı olduğunu zikretmektedir. Ahamenî İmparatoru I. Darius (M.Ö. 522-486) zamanında Taht-ı Cemşîd'de bulunan Behistân kitabesine göre⁶⁴⁸ Hûzların yaşadığı bölgeye Uvce

⁶⁴⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 393; İbn Tağrıberdî, C. IV, s. 283; İbnü'l-Cevzî, C. XV, s. 242; Ömer Tokuş, "Büveyhîler Dönemi'nde Bağdat'ta Doğal Afetler, Gök Olayları Ve Garip Hadiseler", **TOD**, sy. XXV, s. 549.

⁶⁴⁶ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 336.

⁶⁴⁷ Muhammed Ali İmam Şüşterî, **a.g.e.**, s. 73-75.

⁶⁴⁸ Ralph N. Sharp, **The Inscriptions in Old Persian Cuneiform of the Achaemenian Emperors**, Tahran 1964, s. 30; Ronald G. Kent, **Old Persian: Grammer, Text Lexion**, New Haven 1950, s. 117.

adı verilmiş, Yunan kaynaklarında⁶⁴⁹ ise bölgeye Uksi/Kisiya denmiştir. Hûz isminin nereden geldiği hakkında araştırmacılar tarafından muhtelif görüşler ortaya atılmıştır. Sâsânîler döneminde bu bölgenin resmî adı Hûzistân idi. İslâmî döneme gelindiğinde Hûzistân'ın tamamı için pazarların bulunduğu yer anlamına gelen “Sûk el-Ahvâz” denmiştir. Arapça sözlükler⁶⁵⁰ ve Farsça edebi kaynaklar⁶⁵¹ tetkik edildiğinde Hûz kelimesinin yazılışı konusunda ihtilaf görülmektedir. Hem (خوز) hem de (هوز) olarak yazılan kelimenin kastedilen anlamı aynıdır.

Hûzlar, eski zamandan beri İran'da teşekkül eden devletler içinde önemli rol oynamıştır. Onlar, Sâsânîler devrinde de ordunun en önemli kolunu oluşturmaktaydı. Hatta İslâm orduları İran'ı fethetmek için harekete geçtiğinde ilk olarak karşılaşılan grup Hûzlardı. İslâm gelmeden önce hangi dine mensup oldukları konusunda elimizde yeterli malûmat bulunmamaktadır. İran'da İslâm fetihleri tamamlandıktan sonra Hûzlar da İslâmiyet'i kabul edip Müslüman olmuştur. Müslüman olmaları neticesinde Araplardan sosyo-kültürel olarak da etkilendikleri söylenebilir. Nitekim kaynaklar Hûzlardan bahsederken onların giyim kuşamının Irak halkı gibi olduğundan bahsetmektedir. Bunun nedeni onların Irak sınırına yakın yaşadığından olmalıdır.⁶⁵² Günümüze kadar varlıklarını devam ettiremeyen Hûzların, zaman içerisinde Arap ve Fars kültürünün etkisiyle kimliklerini kaybettiklerini düşünüyoruz. Büveyhîler zamanında Hûzistân'ı ziyaret eden Makdisî'nin *Ahsenü't-tekâsîm*'inde Hûzlar hakkında geniş bilgiler yer almaktadır. Makdisî, İbn-i Mes'ud'dan naklen “Hz. Peygamber'in Hûzlarla evlenmeyin, damarlarından hainlik akar.”, Hz. Ali'den “Yeryüzünde Hûzlardan daha şirreti yoktur. Onlardan ne peygamber çıkmıştır, ne de necip bir kişi”, yine Hz. Ömer'den “Eğer daha fazla yaşarsam, kesinlikle Hûzları satar ve gelirlerini hazineye aktarırım” sözlerini

⁶⁴⁹ Herodotus, **The Histories**, çev. Aubrey de Sélincourt, ed. A. R. Burn, London 1972, s. 358; Strabon, **a.g.e.**, s. 161.

⁶⁵⁰ (خوز) kelimesi için bkz. İbn Sîde, **el-Muhkem**, C. V, s. 284; İbn Manzûr, **Lisânü'l-arab**, C. II, s. 1286-1287. (هوز) kelimesi için bkz. İbn Sîde, C. IV, s. 407; İbn Manzûr, **Lisânü'l-arab**, C. VI, s. 4720. Ayrıca Yâkût el-Hamevî de (خوز) tabirini kullanmıştır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 404.

⁶⁵¹ Firdevsi, **Şahnâme**, haz. Pejman Pur Hüseyin, y.y. 1391 hş., s. 790; Nizâmî Gencevî, **Külliyât-ı hamse-i hakîm Nizâmî Gencevî**, çev. Numani Şibli, Tahran 1987, s. 423.

⁶⁵² Makdisî, Ahvâz'da pazarı dolaştığı sırada bir pazarcıdan Hûzîlerin Askerimükrem, Cündişâpûr, Sûs ve Ahvâz'ın kuzey taraflarında yaşadıklarını işitmiştir. Makdisî, s. 420.

aktarmaktadır.⁶⁵³ Bizce bu sözler İslâm fetihleri sırasında Araplar tarafından İslâm büyüklerine atfedilmek suretiyle Hûzları aşağılamak üzere söylenmiş uydurma sözlerdir. Aynı müellif devamında, gezdiği gördüğü yerlerdeki malları, kazançlı ticareti ve iyi idare sistemini Hûzlarda göremediğini, onların ergenlik yaşına gelen çocukları gurbete gönderdiklerini, çocukları ülkeden ülkeye savurduklarını belirtmiştir. Ayrıca Hûzları tarif ederken kendi temizliklerine önem vermediklerini, ilme ve edebiyata ihtiyaçları olmadıklarını, aşırı mezhebî tutumlarının olduğunu ve sapkınlık içinde bulunduklarını kaydetmiştir.⁶⁵⁴

Fars bölgesine yakınlığı münasebetiyle yoğun olarak bulunan diğer bir grup ise bölgenin en eski yerleşiklerinden olan Farslardır. Ahamenî ve Sâsânîler gibi imparatorlukların aslî kurucuları olan Farslar, İslâm fethinden sonra da Hûzistân'da yoğun bir nüfusa sahipti. İslâm sonrasında her ne kadar Arap nüfus Hûzistân'ın çeşitli şehirlerinde iskân ettirildiyse de Fars nüfusunu hiçbir zaman geçememiştir. Farslar, kimliklerini muhafaza ederek Fars olmayan devletler içerisinde önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Hatta Selçukluların resmî yazı dilinin Farsça olması nedeniyle bu dönemde ön plana çıkmıştır.⁶⁵⁵

Hûzistân'ın Irak coğrafyasına yakınlığı nedeniyle bölgede Arap nüfusu oldukça fazladır. Hûzistân'ın batı bölgesine Irâk-ı Acem adı da verilmektedir. İslâm öncesinde Arapların az olduğu Hûzistân'da, Hz. Ömer devrinde başlayan fetih hareketiyle birlikte Arap nüfus hızla artmaya başladı. Müslüman nüfus, düzenli olarak yeni fethedilen bölgelere gönderiliyordu. Bunlardan Benî Esed, Benî Kâ'b, Benî Abd buraya yerleştirilen başlıca Arap kabilelerdendi. Bunlardan Benî Esed'i Büveyhî emîrlerinin mücadelesi sırasında görmekteyiz. İzzüddeve ile Adudüddeve arasında 11 Zilkade 366 (1 Temmuz 977) tarihinde gerçekleşen savaş neticesinde yenilen İzzüddeve,

⁶⁵³ Makdisî, s. 419 v.d.

⁶⁵⁴ İstahrî, s. 99; Makdisî, s. 20; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. IV, s. 74-75; Savory, **a.g.m.**, **El**², C. V-I, s. 80; Ma'sume Bâdenc, **a.g.m.**, s. 457; Mustafa L. Bilge, "Ahvâz", s. 192; Mahmûd Caferî Dehekî, **a.g.m.**, s. 183-184.

⁶⁵⁵ Recep Uslu, "Hûzistân", s. 436; Javad Heyat, "Fars", **DİA**, C. XII, s. 174-176.

hazinelerini muhafaza etmesi için Ahvâz yakınlarında bulunan Benî Esed' bırakmıştı.⁶⁵⁶ Bunlardan başka Benî Taraf, Benî Lâm, Kabile-i Bâvî, Âl-i Kesîr, Benî Müntefik gibi Arap kabileleri de bu bölgede iskân edilmişti. Bölgeyi ziyaret eden Müslüman coğrafyacılar, Ahvâz halkının çoğunluğunun Basra halkından olduğunu zikretmişlerdir.⁶⁵⁷

İslâmiyet'ten önce bölgede Türk nüfusu olup olmadığıyla alakalı elimizde kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Türklere, İslâm fetihlerinden sonra Abbâsî halifesi Me'mûn (198/813-218/833) tarafından Arap ve İranlılara karşı orduda denge unsuru olarak yer vermeye başlandı. Bu tarihten sonra Türklerin Hûzistân'ın siyasî hayatında önemli roller oynadıklarını görüyoruz. Bunların en önemlileri Tüzün, Beckem, Sebüktegin ve Alptekin adlı Türk kumandanlarıdır. Büveyhîler döneminde de ordunun büyük bir kısmı Türklerden oluşmaktaydı. Hatta Muizzüddeve, yararlı işlerde bulunan Türklerin maaşlarını ve iktâlarını artırınca ordunun aslî unsuru olan Deylemlilerin huzursuzluğuna yol açmıştı. V. (XI.) yüzyılın ortasında Büveyhî topraklarına İbrahim Yinal öncülüğündeki Oğuz boylarının Hûzistân'a girdiğini görüyoruz. Selçukluların doğudan gelen Türkmen boylarını siyasî hâkimiyetin tam olarak oturmadığı bölgelere yerleştirmesi devletin politikası hâline gelmişti. Bu nedenle Selçuklular zamanında Türkistan bölgesini terk eden Türk boylarının, bu anlayış gereği Hûzistân topraklarında iskân ettirildiğini söyleyebiliriz. VI. (XII.) yüzyılın ortasına gelindiğinde ise kalabalık Oğuz boylarının Hûzistân ve Fars civarına yerleştiklerini biliyoruz. Hatta Irak Selçuklu meliki Dâvud'un ordusunun bir kısmını bunlar oluşturmaktaydı. Bir zaman sonra da Avşarlara mensup olduğunu bildiğimiz Oğuz boyu yaklaşık yarım yüzyıla yakın sürecek mahallî emîrlik kurarak bölgenin siyasî hayatında önemli rol oynamıştır.⁶⁵⁸

⁶⁵⁶ İbn Miskeveyh, s. 751.

⁶⁵⁷ Şüsterî, **a.g.e.**, s. 87-88; Câbir Celil Mânî, **el-Ahvâz**, Beyrut 2008, s. 29; C. E. Bosworth, "Iran and the Arabs Before Islam" **CHI**, C. III-I, s. 596 v.d.; Osman Gazi Özgüdenli, "İran-Fetihten Safaviler'e Kadar", **DİA**, C. XXII, s. 396; Cengiz Kallek, "Benî Esed", **DİA**, C. XI, s. 363-365; Mehmet Ali Kapar, "Benî Müntefik", **DİA**, XXXII, s. 32.

⁶⁵⁸ Vassaf, **Tahrîr-i târîh-i vassaf** s. 86; Faruk Sümer, **Oğuzlar**, s. 264-267; M. Fuad Köprülü, "Avşar", **İA**, C. II, s. 28; Faruk Sümer, "Avşar", **DİA**, C. IV, s. 160; a.mlf., "Afshâr", **EI**², C. I, s. 239; P. Oberling, "Afshâr", **EIr.**, C. I, s. 582-583; Ma'sume Bâdenc, **a.g.m.**, s. 458; Mahmûd Caferî Dehekî, **a.g.m.**, s. 187.

Hûzistân'da var olan diğer bir topluluk, yaşadıkları yer ile de özdeşleşen Lurlar'dır. Bu kavim Persler zamanından itibaren mahallî grupların İranileşmesi ile birlikte bölgeye göç eden Türk, Kürt ve Araplar ile kaynaşması sonucunda ortaya çıkmıştır. İlk İslâm fetihlerinde Sâsânî ordusunda yer alarak Müslümanlara karşı etkin rol almışlardır. Onlar, Büveyhîler ve Selçuklular döneminde de orduda yer almışlardı. Hûzistân'ın dağlık kesimlerinde yaşayan Lurlar yaptıkları saldırılarla Cündişâpûr şehrinin harabe hale gelmesinde etkili rol oynadı. Yâkût el-Hamevî; İsfahân ve Hûzistân arasında kalan kalabalık Kürt taifelerinden birinin adına Lur demiş ve bu bölgeye de Luristân ya da Bilâd-ı Lur adını vermiştir. Selçukluların bölgeye gelmesiyle onlara bağlı olarak yaşamlarını sürdüren Lurlar, Selçuklu otoritesinin zayıflamasından sonra bu bölgede Lur-ı Büzürg (1155-1424) ve Lur-ı Kûçek (1184-1597) adıyla anılan mahallî emîrlik tesis etmişlerdir.⁶⁵⁹

Kırsal ve dağlık alanlarda yaşayan Kürtler, Ön Asya'nın muhtelif yerlerinde eski çağlardan beri varlıklarını sürdürmekte olup Hûzistân'da da yoğun bir nüfusa sahiptirler. Genellikle Hûzistân'ın kuzey dağlık bölgelerinde aşiretler hâlinde yaşayan ve savaşçılıklarıyla bilinen Kürtler, İslâm ordularının İran'ı fetih sürecinde Lurların yanında savaşmışlardır. Lurlar gibi onlar da Büveyhîler ve Selçuklular başta olmak üzere bölgede kurulan devletler içerisinde savaşçı unsur olarak ön plana çıkmışlardır.⁶⁶⁰

Tarihin eski topluluklardan biri olan Yahudilerin de Hûzistân'ın muhtelif şehirlerinde varlığına şahit olmaktayız. Yahudilerin bu bölgedeki varlığı Bâbil kralı Buhtunnasr'ın Yahudi Devleti'ni ortadan kaldırmasıyla buradan kaçan Yahudilerin bir kısmının Pers İmparatorluğu'na sığınması sonucunda başladı. Yahudiler, daha çok ticaret ve ziraat ile uğraşırlardı. XII. yüzyılda Ahvâz, Sûs, Şüşter gibi Hûzistân'ın

⁶⁵⁹ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. V, s. 25; Ebû'l-Fidâ, s. 313; Şeref Han, **Şeref-nâme**, C. I, s. 35, 46; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 244-245; Hüseyin Nehâi, "Pîşîne-i târih-i şehri-i Gundî Şâpûr", **Berresihâ-i târihi**, sy. 2, 1978, s. 140; V. Minorsky, "Lurlar", s. 83; Osman Gazi Özgüdenli, "Lurlar", **DİA**, EK-2, s. 161; Rıza Kurtuluş, "Lur-ı Büzürg", **DİA**, C. XXVII, s. 225; a.mlf., "Lur-ı Kûçek", **DİA**, C. XXVII, s. 226; V. Minorsky, "Lur", **Eİ²**, C. V, s. 821; a.mlf., "Lur-i Buzurg", **Eİ²**, V, s. 826; a.mlf., "Lur-i Kücük", **Eİ²**, V, s. 828.

⁶⁶⁰ el-Belâzürî, s. 554; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. V, s. 25; Şeref Han, s. 19; V. Minorsky, "Kurds-Kurdistan (History)", **Eİ²**, C. V-I, s. 451-452; Mahmûd Caferî Dehekî, **a.g.m.**, s. 183; P. Oberling, <http://www.iranicaonline.org/articles/kurdish-tribes>,

şehirlerinde bulunduğunu belirten Yahudi seyyah Tudelalı Benjamin, Sûs'ta 7000 Yahudi ve 14 sinagogun olduğunu kaydetmektedir.⁶⁶¹

Sâbiîler, Orta Çağ boyunca Hûzistân'da varlıklarını sürdüren halklardan birisidir. Çok eski bir kavim olan Sâbiîler milâttan iki yüzyıl önce Filistin-Ürdün bölgesinde var olan heterodoks yahudi akımları arasında ortaya çıkmıştır. Romalıların bölgede katliam yapması üzerine Güney Mezopotamya'ya yerleştiler. Günlük hayatta Arapça konuşurlar, ibadet dili olarak da Mandence'yi kullanırlardı. Büveyhîler dönemi meşhur tarihçisi Hilâl b. Muhassin de Sâbiîlerdendi. Müstevfî, onların Hûzistân'ın Irak sınırına yakın olan Hûveyze şehrinde yaşadıklarını belirtmektedir.⁶⁶²

Yukarıda bahsettiklerimizin hâricinde bu dönemde Râmhürmüz'ün güney tarafında Zut kavmi yaşıyordu. Bunlara İranlılar. Cât ismini de vermişlerdir. Onların ilk defa İran'da görülmeleri Sâsânî İmparatoru V. Behram Gur zamanında olmuştur. Behram Gur, onları Hindistan'dan Hûzistan ve Basra körfezi kıyılarına naklederek paralı asker olarak istihdam etti. Daha sonraki dönemde İran'da kurulan devletlerin içerisinde savaşçı unsur olarak devam ettiler. Nitekim Zutlar, Adudüddavle'nin ordusunda da yer alıyordu.⁶⁶³

Hûzistân tarihinin çok eskilere dayanmasından dolayı bölgede konuşulan ancak günümüze ulaşamamış diller bulunmaktadır. Hûzistân halkı Arapça ve Farsça bilirdi. Bunun yanı sıra Hûzî dili de konuşulmaktaydı. Hatta IV. (X.) yüzyıl İslâm âlimi Hârizmî, meşhur ansiklopedik eseri *Mefâtîhu'l-'ulûm* adlı eserinde Hûzî dilini bölgenin ileri gelenlerinin konuştuğu haberini vermektedir. İbn Nedîm ise Hûzî dilini, krallar ve eşraftan olan kişilerin baş başa kaldıklarında, eğlence yerlerinde nezaket ile konuştukları bir lisan olduğunu belirtmiştir. İslam coğrafyacıları da Hûzî dilinin ne Süryanice ne

⁶⁶¹ Tudelalı Benjamin, *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela*, çev. ve haz. A. Asher, C. I, New York t.y., s. 117; Krş. Peacock, *a.g.e.*, s. 282; Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasr", *DİA*, C. VI, s. 380; W.J.F.Jenner, "Ahwaz", *EJ*, C. II, s. 470; a. mlf, "Shushtar", *EJ*, C. XIII, s. 1484.

⁶⁶² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 815 v.d.; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 111; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 305; Şinasi Gündüz, "Sâbiîlik", *DİA*, C. XXXV, s. 342.

⁶⁶³ İbn Miskeveyh, s. 684; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 308,408; J. S. Cotton, "Cât", *İA*, C. III, s. 27; A. S. Bazmee Ansari, "Zutlar", *DİA*, XLIV, s. 514.

Farsça ne de İbrânice'ye benzeyen bir dil olduğunu zikretmişlerdir. Günümüzde kullanılan Dizfûl lehçesinde bazı kelimelerin Hûzî diline ait olduğu söylenmektedir. Bölgede en çok konuşulan dillerden bir tanesi de Ahamenîler zamanında günümüz şeklini almaya başlayan Farsçadır. İslâmiyet'in İran'a gelişiyle birlikte Farsçanın içerisinde Arapça kelime sayısında ciddi bir artış olmuştur. Farsça, Selçuklular devrinde devletin resmî yazı dili olarak tercih edildiğinden bu dönemde önemli bir yere sahip olmuştur. Arapçanın bölgede yayılışı Farsçanın tesiri altında olmuştur. Bu nedenle Arapçanın çeşitli lehçeleri oluşmuş ve bunlardan biri de Hûzistân Arapçası olarak ortaya çıkmıştır. Selçuklular İran'a geldiğinde halklar kendi dillerini kullanmaya devam etmişlerdir. Oğuzlar, Türkçe konuşmaya bu topraklarda da devam etmişlerdir. Oğuzların İslâm'a girmeleri neticesinde Türkçeye; Arapça ve Farsçadan çok fazla kelime nüfuz etmiştir. Türkçenin de diğer dillere olan etkisi inkâr edilemez ancak bu çok sınırlı seviyede olmuştur. Bunun en başlıca nedeni ise Türk devletlerinin Türkçeyi yazı dili olarak kullanmaması olarak gösterilebilir. Hûzistân'da bahsedildiği üzere birçok topluluk yaşamakta ve her birinin kendine has dilleri bulunmaktadır. Kendi dilleri bulunan kavimlerden bazıları Lurlar, Bahtiyârîler ve Kürtlerdir.⁶⁶⁴

2. Şehirler ve Şehir Hayatı

Hûzistân, dünyada ilk şehirleşme örneklerinin görüldüğü Mezopotamya havzasında yer aldığından İran'ın diğer bölgelerine kıyasla buradaki şehir kültürünün çok eskilere dayandığını söyleyebiliriz. Bölgenin hemen bütün şehirleri İslâm öncesi zamanda kurulmuştur. Özellikle Sâsânîler, Hûzistân'ın inşâ edilmesinde önemli rol oynamıştır. İslâm öncesi Hûzistân şehirlerinin detaylı planları elimizde bulunmamaktadır. Her ne kadar şehir yapılarını bilmesek de Sâsânîler'de 3 farklı şehir planı bulunmaktaydı.⁶⁶⁵ Muhtemelen Hûzistân şehirleri de bunlardan biriyle inşâ edilmişti. Bunun yanında İslâm'dan önce şehirlerin hayvan veya eşyaya benzetilerek

⁶⁶⁴ İbn Havkal, s. 236; Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, s. 114; İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 86; Mahmûd Caferî Dehekî, *a.g.m.*, s. 192.

⁶⁶⁵ Bunlardan ilki, şehirlerin dıştan çok köşeli surlar ile çevrili olmasıydı. İkincisi, birbirini dik olarak kesen cadde düzeninin olduğu şehirlerdi. Son olarak ise yuvarlak bir forma sahip şehir tipi idi. Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Ankara 2014, s. 16.

inşa edilme geleneği vardı. Bu âdetin Hûzistân şehirlerinde de uygulandığını görüyoruz. Sûs kentinin şahin, Şüşter'in at, Cündişâpûr'un ise satranç tahtası şeklinde olduğu kaydedilmektedir.⁶⁶⁶ Satranç tahtası hâriç bahsedilen bu objelerin nasıl bir şehir planı oluşturduğu hakkında fikir yürütmek mümkün görünmemektedir. Cündişâpûr'a nisbet edilen satranç tahtası, şehrin dikdörtgen ya da kare şeklinde olabileceği izlenimi vermektedir. Birbirini dikey ve yatay olarak kesen on altı caddenin varlığından söz edilebilir. Diğer yandan Sâsânîler, bazen şehirlerin inşâlarında Romalıları da örnek alıyorlardı. Nitekim bu durum Hûzistân şehirlerinde de tezâhür etmiştir. Cündişâpûr örneğinde görüleceği gibi Şâpûr döneminde Antakya'dan getirilen Romalı mimarlar, şehri Roma üslubuna göre planlamışlardı. Ebû'l-Ferec, bu konuda "*İran'da kendisi için İstanbul'a benzeyen bir şehir vücuda getirdi.*" diyerek Cündişâpûr'un Roma şehir anlayışına uygun inşâ edildiğini teyit etmektedir.⁶⁶⁷

Hûzistân'ın idarî yapısını incelediğimizde en başta Irak'ta kûre/kuver olarak kullanılan ve Sâsânîlerin aynı kelimeye üstân (eyalet) dediği bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Kûre, şehirleri içerisine alan en büyük idarî yapıyı temsil etmektedir. İslâm coğrafyacılarının telif ettiği eserlerden kûre sözcüğünün kullanımının zamanla genişleyerek başka şehirleri de kapsayabildiğini görüyoruz. Örneğin İstahrî'ye göre Ahvâz; Şüşter, Râmhürmüz, Cündişâpûr ve Askerimükrem gibi şehirleri içine alan tek başına büyük bir kûre iken İbn Havkal'a göre bu şehirlerin her biri ayrı bir kûredir.⁶⁶⁸ Bazen de bir yer hem kûre hem şehir özelliğini taşıyabiliyordu. Ebû'l-Fidâ, Cübbâ için hem şehir hem de kûre nitelendirmesini yapmıştır.⁶⁶⁹ Kûrelere bağlı olan şehirler halkın her türlü iktisadî, ilmî ve sosyal hayatını devam ettirdiği yerlerdi. Genel itibarıyla şehirler 4 kısımdan oluşurdu. Sürekli savaş ve düşman istilasına tehdidine karşı ilk etapta şehirlerin vazgeçilmezi olarak inşa edilen surlar bulunurdu. Bu sayede halkın sosyal yaşantısı olumsuz etkilenmeden şehir hayatının sağlıklı bir şekilde devamı

⁶⁶⁶ Hamza el-İsfahânî, s. 47; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 29; Müstevfî, **Nüzhetu'l-kulûb**, s. 109, 111.

⁶⁶⁷ Abû'l-Farac, C. I, s. 131; Krş. Mehmet Mahfuz Söylemez, **a.g.e.**, s. 44.

⁶⁶⁸ İstahrî, s. 96; İbn Havkal, s. 232.

⁶⁶⁹ Ebû'l-Fidâ, s. 261.

sağlanabilmiştir. Nitekim İslâm orduları da Hûzistân'a girdikleri sırada muhkem surlar nedeniyle uzun bir süre direnişle karşılaşmışlardı. Surların muhtelif yerlerinde şehre açılan kapılar bulunmaktaydı. Bu kapılardan geçildikten sonra içerisinde korunaklı bir kale (hisar) vardı. Kalenin içerisinde ise yerleşim yerlerinin, ibadethânelerin ve ticaret merkezlerinin bulunduğu yaşam merkezi (şehristân) bulunurdu. Şehri oluşturan son unsur ise dış mahallelerin bulunduğu, rabad (birûn) adı verilen ve halkın tarımsal faaliyetlerini gerçekleştirdiği bağ ve bahçelerin bulunduğu alandır. Küçük şehirlerde rabad kısmı bazen bulunmazdı. Bahsedilen bu yapılar şehrin ihtiyaçlarına göre genişleyerek yeni düzenlemelere gidiliyordu.⁶⁷⁰ Hûzistân'da şehirleşmenin ve toprak yönetiminin önemli bir parçası olan rustâk (köy, nahiye) Sâsânî döneminden mirastır. Bunlara Havme de denmiştir. Ziraate dayalı toplumun gelişmesini sağlayan rustâklar, Orta Çağ boyunca şehirlerin geçim kaynaklarından biri olmuştur. Şehirler, büyüklüklerine göre bir veya daha fazla rustâka sahip olabilirdi. Rustâklar, şehrin duvarına ve rabada bitişik olurdu. Eğer rustâk büyük değilse orada minberi bulunmayan bir mescid yer alırdı. İbn Havkal, Asek'te minberi olmayan bir mescid bulunduğunu kaydetmektedir.⁶⁷¹ Rustâkların en önemli görevi ise şehre tarım ürünleri ve gıda maddesi sağlamaktı. Hûzistân'ın büyük şehirlerinden olan Şüşter, Râmhürmüz ve Askerimükrem'in şehri besleyen birçok rustâkı bulunuyordu.⁶⁷²

Hûzistân'da şehir yerleşimleri genel itibariyle bölgenin kuzeyinde kalan Sûs Ovası ile Basra Körfezi arasında yoğunluk göstermiştir. Bu civarda ikliminin elverişliliği ve kuzeyden gelen akarsuların bol olması yerleşimin en önemli sebebi olmuştur. Şehirler akarsu kaynaklarının da katkısıyla iktisadî ve içtimaî açıdan diğer şehirlere göre daha fazla gelişme kaydetmiştir. Bu bölgedeki şehirlerin hemen tamamı tekstil sanayisinde ön plana çıkmıştır. Hûzistân'ın her yerine ulaşan nehirler ve sulama kanalları aynı zamanda şehirlerin yapısını da belirlemiştir. Şehir nüfusu daha çok nehir kenarlarında

⁶⁷⁰ Şehram Yusefifer, *Şehr ve rustâ der seddehâ-yı miyâne târih-i İran*, Tehran 1390 h.ş., s. 59; Claude Cahen, "Tribes ve Cities", *CHI*, C. IV, s. 318; Mesut Can, "Orta Çağ İslam Coğrafyacılarında Şehir Tipolojisi: Terminolojik Bir Bakış", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, C. XXII/II, s. 1145.

⁶⁷¹ İbn Havkal, s. 236.

⁶⁷² Şehram Yusefifer, *Şehr ve rustâ*, s. 106 v.d.; Mesut Can, *a.g.m.*, s. 1142.

yoğunlaşmıştır. Bu nedenle evlerin, ibadethânelerin ve fabrikaların nehre yakın inşâ edildiğini söyleyebiliriz. Binaların yapımında genel olarak pişirilmiş tuğla ya da kerpiç kullanılıyordu. Bunun yanında sanayi şehirlerinde tekstil ürünlerinin ham maddesi olan dut ağaçları, pamuk ve keten tarlaları da sulamanın elverişli olması nedeniyle şehrin nehir kısmında bulunuyordu. Hem kumaş hammaddelerinin hem de ziraî ürünlerin işlenmesi için kurulan değirmenler, şehrin içinden geçen akarsuların her iki tarafında yer alıyordu.⁶⁷³

Büveyhî ve Selçuklu dönemleriyle ilgili her ne kadar Hûzistân şehirlerine ait kapsamlı bir kaynak yoksa da İslâm coğrafyacılarının verdiği hususları göz önüne alarak genel bir çerçeve çizmeye çalışacağız. Bölgenin eski zamanlardan beri yönetim merkezi olan Ahvâz, Büveyhîler döneminde de bu özelliğini devam ettirmiştir. Aynı zamanda şehrin çevre şehirlerden gelen ürünleri Kârun Nehri aracılığıyla deniz aşırı ülkelere gönderme işlevi de bulunuyordu. Makdisî, Ahvâz'ı Remle şehrine benzeterek onun iki yakadan oluştuğunu ve köprünün yakınında nehre tepeden bakan güzel bir camisi ile güzel değirmenlerinin bulunduğunu belirtmiştir. Aynı müellif, şehrin idarecisi ve fakihlerinin toplandığı bir meclisin bulunmadığını belirtmiş, halkın da camilere saygı göstermediğini, sürekli tartıştığını ve dinde mutaassıp olduğunu belirtmiştir.⁶⁷⁴ Makdisî'nin ifadelerinden o dönemde Ahvâz'ın siyasî olarak büyük karışıklık içerisinde olduğu ve halkının da ilme önem vermediği anlaşılmaktadır. Bir şehrin idarecisinin olmayışının sosyal hayatta nasıl bir infiale sebep olacağını tahmin etmek zor olmayacaktır. Selçuklular döneminde şehrin sosyal hayatı hakkında elimizde yeterli bilgi yoktur. Ahvâz, Selçukluların bölgeye hâkim olduğu ilk zamanlarda Oğuzlar ve Deylemliler tarafından yağmalanmıştır. Büveyhîler döneminde oldukça yıpranan şehrin bu yağmalamalardan sonra eski önemini yitirmiş olduğunu görüyoruz. Nitekim Sultan Berkıaruk, taht mücadeleleri sırasında Hûzistân'a geldiğinde Ahvâz yerine Şüşter'i askerî üs olarak tercih etmiştir.

⁶⁷³ Nanette Merie Pyne, **a.g.t.**, s. 263.

⁶⁷⁴ Makdisî, s. 429.

Büveyhîler döneminde Ahvâz'ın aksine siyasî çekişmelerden uzak olan Şüşter, içtimaî hayatın her zaman canlı olduğu merkezlerden biri olmuştur. Şehirde Orta Çağ İslâm şehir yapılanmalarını bir arada görebilmekteyiz. İslâm coğrafyacıları; şehrin surlar ile çevrildiğini, dört kapısının bulunduğunu ve surlar içerisinde müstahkem bir kalenin yer aldığını zikretmektedir. İbn Battûta, nehir tarafına açılan kapıların varlığından bahsetmektedir. Bu kapılardan bir tanesinin şehre gelen misafirlere ayrıldığını ve ona Dervâze-i Dizfûl (Dizfûl Kapısı) dendiğini kaydetmektedir.⁶⁷⁵ Abbâsî halifesi Mu'tez Billâh (252-255/866-869) tarafından başlanan Mescid-i Cuma'nın inşâsı Halife Müsterşid-Billâh'a kadar sürmüştür. Bu caminin manifaturacılar çarşısının ortasında bulunduğu belirtilir. Bunun yanında mezarlık da şehrin orta kısmında bulunurdu. Şehirde, sulama sisteminin getirdiği ziraî gelişmişlik sayesinde tekstil sanayisine bolca ham madde temin edilirdi. Nitekim şehrin sanayileşmesiyle halkın refah düzeyi artmış, buna bağlı olarak da kayda değer ilmî ve kültürel gelişmeler yaşanmıştı. İlk dönem sûfîlerinden Sehl et-Tüsterî'ye müntesip dervişlerin kaldıkları medrese şehrin sosyal hayatında önemli bir yer tutuyordu. Burası fıkıh, kelâm, tefsir derslerinin öğretildiği önemli bir ilim merkeziydi. Şehre gelenler burada misafir edilir, ikramda sınır tanınmazdı. Hatta bir misafire sunulan yemek dört kişinin yiyeceği yemeğe bedeldi.⁶⁷⁶ Şüşter, aynı zamanda doğudan ve batıdan gelen tâcirlerin uğrak alışveriş noktalarından biriydi. Bu sayede şehrin çarşı ve pazarları canlılığını muhafaza etmiştir. Şüşter'in Selçuklulardan sonra da gelişmeye devam ettiği anlaşıyor. XIV. yüzyıl İslâm coğrafyacısı Müstevfî, Hûzistân'ın başşehrini Şüşter olduğunu kaydetmektedir.⁶⁷⁷

Hûzistân'ın kadim şehirlerinden olan Sûs şehri, İslâm fetihleri sırasında oldukça zarar gördü. Sur içinde bulunan şehir harabe hale geldiğinden halk burayı terk ederek şehrin banliyo kısmında yaşamaya başlamıştı. Şehrin dış kısmında müstahkem bir kale

⁶⁷⁵ İbn Battûta, C. I, s. 273.

⁶⁷⁶ İbn Battûta, burada verilen bir öğünün yağda biberle pişirilmiş pirinç, ateşte kızartılmış tavuk, ekmek, et yemekleri ve tatlı olduğunu belirtmektedir. İbn Battûta, C. I, s. 274.

⁶⁷⁷ İbn Havkal, s. 232; Makdisî, s. 426 v.d.; Müstevfî, **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 109; Şüşterî, **Tadhkira-i shûhtar**, s. 16-17; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 299; Mohammad Taghizadeh, **Şûşter der gozer-i târîh**, Tahran 1371, 176 v.d.

yer alıyordu. Yuvarlak sütunlar üzerine inşâ edilen bir cuma camii bulunurdu.⁶⁷⁸ Büveyhîler zamanında şehrin hâlâ hareketli bir yapısı bulunduğu görülmektedir. Makdisî, şehirdeki sûfî meclislerinde dervişlerin şiirler okuduklarını, halkın boş zamanlarında dans ettiklerini belirtmiştir. Halk bir sıkıntıya dūcâr olduğunda sıkıntılarından kurtulmak için Danyal peygamberin kabrine giderek dua ederdi. Hatta halk Danyal peygamberi öylesine sahiplenmiştir ki bu bağlılık Şüşter halkı ile aralarında husumetin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁶⁷⁹

Râmhürmüz, Büveyhîler döneminde gelişme kaydeden nadir şehirlerden biridir. Adudüddavle zamanında şehre yapılan yatırımlar sayesinde şehir ekonomi ve kültür merkezi hâline gelmiştir. Şehirde gelişen ticaret sosyal yapıyı da renklendirmişti. Şehir kapısının yanında kurulan pazarlarda halk her türlü ihtiyacını karşılayabiliyordu. Yine Adudüddavle zamanında İbn Sevvâr adındaki bir şahsın burada Basra'dakine benzer büyük bir kütüphane inşâ ettirdiği belirtilir. Mu'tezilî fikirleri yaymak için kurulan bu kütüphaneye bağlanan vakıflar, misafirlerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere barınma ve yiyecek gibi çeşitli imkânlar sunuyordu. Kütüphaneye gelen ilim talebelerinin kitap okumak veya istinsah etmek için belirli bir ücret ödemeleri gerekiyordu. Ayrıca burada Mu'tezile'nin öğretilmesi amacıyla sürekli bir şeyh bulunurdu. Büveyhîler zamanında hizmet veren kütüphane 483 (1090) yılında mehdilik iddiasında bulunan bir müneccimin müntesipleri tarafından yakılmıştır. Bunun yanında şehirde siyasî isyancıların tutulduğu hapisshâne de bulunuyordu.⁶⁸⁰

Askerimükrem şehri, Büveyhî döneminin önemli şehirleri arasında yer aldı. İki yaka üzerine kurulan şehrin batı yakasında bulunan zarif bir cuma camisinin⁶⁸¹ olduğu bildirilir. Halkının ticaret ahlâkına uygun hareket ettiği ve buradaki ağırlık ölçülerinin İslâm dünyasındaki ölçülerin hepsinden daha düzgün olduğu belirtilir. Burada bulunan

⁶⁷⁸ Makdisî, bunun yanında camiye bitişik olarak gündüzleri bile çalışan genelevler olduğu belirtir. Makdisî, s. 425.

⁶⁷⁹ İbn Havkal, s. 232; Makdisî, s. 425, 433, 435; Müstevfî, **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 109; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 303 v.d.

⁶⁸⁰ Hemedâni, **Tekmile**, s. 367; **Hudûdü'l-âlem**, s. 88; Makdisî, s. 431; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 308; İsmail E. Erünsal, **Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne**, İstanbul 2018, s. 379 v.d.

⁶⁸¹ İbn Mühelhil, bu yapıdan Ali b. Musa er-Rıza Camisi olarak bahsetmektedir. Ebû Dülef, s. 121.

darphâne şehrin ekonomisini geliştirerek düzenli bir sosyal hayata zemin hazırlamıştır. Büveyhîler zamanında canlılığını koruyan Askerimükrem şehri bu dönemde meydana gelen kargaşalardan dolayı şehrin önemi giderek azalmıştı. Selçuklular zamanında ise adına kaynaklarda rastlayamadık. Günümüzde ise şehrin sadece harabeleri bulunmaktadır.⁶⁸²

Yukarıda isimleri bahsedilen şehirler hâricinde Hûzistân coğrafyasındaki diğer yerlerde de hemen aynı sosyal yapıyla karşılaşmaktayız. Bazen etnik ve dinî yapıyı oluşturan unsurlar şehirden şehre farklılık gösterebilmekteydi. Bu durum şehirlerde kültür çeşitliliğini de beraberinde getirmiş, halkın birbirinden farklı gelenek ve göreneklerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bunlardan en ilginç olanı, halkın cenaze töreni sırasında mezarlıkta davul-zurna çalmasıdır. Çoğunluğu Müslüman olan Hûzistân halkının gûnahtan kaçınmak için şarabı kaynatarak içtiği de rivayet edilir. Ayrıca halk bazen peştamalsız hamama girerdi. Halkın para kazanmayı seven hırslı insanlar olduğu ifade edilir. Bu nedenle ticaret yaparken hile yapmaktan çekinmezlerdi. Nehr-i Tîrî'de üretilen elbiselerin üzerine Bağdadî yazıldığı gibi Birzevn ve Kelîvan halkı da benzer bir hileye başvuruyordu. Burada üretilen perdelerin üzerine de Basînnâ damgası vurularak ihraç ediliyordu. Hûzistân'da halk, statüsüne göre giyim kuşam olarak farklılık gösteriyordu. Cübbe sadece seçkin kişilere mahsus bir kıyafetti. Halkın geneli dikdörtgene benzeyen taylasan giyerdi. Alt tabaka ise başlarına mendil bağlar ve yelek giyerdi. Ulema sınıfı ise Irak halkının giydiğine benzer keçeden imâl edilen bir aba giyer ve onun üzerinden de kuşak geçirirdi. Ahvâz halkı dinî konularda oldukça mutaassıptı. Devrak'ta ise bunun tam aksi bir durum dikkat çekerek. Örneğin bir erkek, kadına el uzattığı zaman onun eli geri çevrilmezdi. Bunun yanında mezhep çatışmaları da şehrin sosyal hayatına etki eden unsurların başında geliyordu. Ahvâz'da Şîî ve Sünnîler arasında gerçekleşen çatışmalar sosyal hayatı durma noktasına getiriyordu. Bazen

⁶⁸² İbn Havkal, s. 232; Makdisî, s. 434; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 300.

şehirler arası mezhebî çatışmalar da yaşanmaktaydı. Askerimükrem halkıyla Şüşter halkı, Bizân halkıyla da Basînnâ halkı süregelen mezhep çatışmaları içerisindeydi.⁶⁸³

İslâm fetihlerinden Büveyhîler zamanına kadar Hûzistân şehirlerinin ciddi bir kalkınma içerisinde olduğunu görmekteyiz. Ancak Büveyhîlerin Hûzistân topraklarına girmesiyle birlikte bölgenin çoğu şehrinde iktisâdî ve içtimaî hayatta bunalım meydana gelmiştir. Uyguladıkları askerî iktâ sisteminin başarısızlığı nedeniyle iktâ sahipleri, toprağı işleyen köylüye ağır vergiler yükleyerek onları zor durumda bırakmıştı. Vergilerin ağırlığını kaldıramayan köylüler ise topraklarını terk etmek zorunda kalmışlardı. Bu durum şehirlerin geçim kaynağı olan köyler ile ekonomik bağın kopmasına neden olmuştu. Adudüddöle döneminde Hûzistân şehirleri imar edilmeye çalışılmış ise de bu yeterli olmamıştır. Onun halefleri arasında süren savaşların mütemadiyen devam etmesi şehirleri ve köyleri oldukça zor durumda bırakmıştı. Bütün bunlara ek olarak zaman zaman yaşanan doğal afetler ve salgın hastalıklar şehirleri sosyo-ekonomik olarak yıkıma uğratmıştı. Büveyhîler zamanında yaşanan bu siyasî istikrarsızlık Orta Çağ'ın gözde şehirlerinden olan Sûs'un, tıp alanındaki gelişmelerin merkezi olan Cündişâpûr'un ve kelâm ilminin merkezi Askerimükrem'in nüfusunu ciddi oranda azaltmıştır. Halk şehirleri terk ederek başta Basra olmak üzere çevre şehirlere göç etmek zorunda kalmıştır. Selçuklular, Hûzistân'ı ele geçirdiklerinde siyasî çekişmeler nedeniyle çoğu şehri harabe hâlde bulmuşlardı. İncelediğimiz kaynaklarda Selçukluların, Hûzistân şehirlerini bayındır hale getirmek için ne gibi faaliyetlerde bulunduklarına dair herhangi bir bilgi bulamadık. Şüphesiz bunun en önemli nedeni, Selçuklular döneminde hiçbir İslâm coğrafyacısının Hûzistân'a gelmemiş olmasıdır. Selçuklulara en yakın dönemde gelen Nâsır-ı Hüsrev, yukarıda belirttiğimiz gibi Hûzistân topraklarından geçmeyi tehlikeli bulduğu için deniz yolunu kullanarak Hûzistân'ın güneyindeki Mehrubân Limanı'na gitmek zorunda kalmıştır. Hatta burada yolların güvenli olmayışı nedeniyle 3 hafta beklemek zorunda kalmıştır. Çalıştığımız dönemle ilgili her ne kadar İdrisî ve Yâkut, bölge şehirleri hakkında bilgi verse de onlar

⁶⁸³ Ebû Dülef, s. 122; **Hudûdü'l-âlem**, s. 89; Makdisî, s. 434, 458; Marco Polo, s. 28; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 310;

da kendilerinden önceki coğrafyacıları tekrar etmişlerdir. Hal böyleyken Selçuklular dönemi Hûzistân şehirleri hakkında bilgimiz çok sınırlıdır. Selçukluların Hûzistân'a gelişiyle birlikte bölge şehirlerinin istikrara kavuştuğunu söyleyebiliriz. Nitekim tarihi kaynaklar tetkik edildiğinde bu dönemde Hûzistân şehirlerinin isimleri daha az zikredilmiştir. Büyük Selçuklular, bölge topraklarını bizatihi yönetmek yerine ordu içerisinde faydalı olan emîrlere iktâ etmek suretiyle vergi tahsil etmişlerdir. Pyne⁶⁸⁴, Selçukluların Hûzistân'a yerleşmemesinin nedenini ana vatanları olan Orta Asya arazisine ve iklimine uygun olmadıkları şeklinde açıklamaktadır. Yine Selçukluların İrân coğrafyasının muhtelif şehirlerini payitaht yapmalarına rağmen Hûzistân'ın hiçbir şehrinde böyle bir girişimde bulunmamaları dikkatlerden kaçmamaktadır. Sultan Tuğrul Bey'in Ahvâz ve yöresini Hezâresb'e iktâ etmesiyle başlayan süreci, Berkyaruk'un da Şüşter ve çevresini Emîr Porsuk ve ahfâtına vermesi izlemiştir. Emîr Porsuk, saltanat mücadelesi sırasında Muhammed Tapar'a karşı Berkyaruk'un safında yer almıştı. Muhtemelen bu desteği karşılığında Emîr Porsuk'a bu yöre verilmişti. Emîr Porsuk'un ölümünden sonra da Hûzistân şehirleri oğullarına kaldığı anlaşılmaktadır. Burada şöyle bir soru aklımıza gelmektedir. Porsukoğulları; Şüşter ve civarını elinde bulundurma karşılığında Selçuklu merkezine herhangi bir vergi gönderiyor muydu? Onların mahallî yönetici sıfatıyla sikke bastırma yetkileri var mıydı? Tetkik ettiğimiz kaynaklarda Emîr Porsuk ve oğulları tarafından Hûzistân şehirlerinin vergi karşılığında iktâ edildiğine ve sikke bastırıldığına dair herhangi bir malûmât bulunmamaktadır. Pyne⁶⁸⁵, 495 (1102) yılında Ahvâz'da bastırılan bir sikkenin üzerinde Berkyaruk, Nûrüddevle Ahvâzî ve Porsuk adına rastladığını kaydetmekteyse de biz böyle bir kaydı bulamadık.⁶⁸⁶ Ancak Emîr Porsuk'un torunlarından Hamza b. Porsuk'un, Şüşter'in hâkimiyetini 533 (1138-39) yılına kadar elinde bulundurduğunu hesaba katarsak onların sikke bastırmış olabilecekleri uzak bir ihtimal görünmemektedir. Üstelik Büyük Selçuklu sultanı Sencer, Irak Selçuklularını kendisine tâbi kıldığında Fars, İsfahân ve Hûzistân'ın yarısını Selçuk

⁶⁸⁴ Nanette Merie Pyne, **a.g.t.**, s. 269.

⁶⁸⁵ Nanette Merie Pyne, **a.g.t.**, s. 225.

⁶⁸⁶ Pyne, bu sikkenin American Numismatic Society koleksiyonunda bulunabileceğini belirtmiştir. Ancak bu görüşünü M. Bates'in yayınlanmamış notlarına dayanarak bildirmiştir. Biz bu notları göremediğimiz için doğruluğunu teyit edemedik. Tezin son kısmına Berkyaruk'un Ahvâz'da bastırdığı sikkeyi ekledik.

Şah'a iktâ ettiğini yukarıda belirtmiştik.⁶⁸⁷ Kaynaklarda Selçuk Şah'a hangi şehirlerin verildiği açıkça belirtilmemiştir. Kanaatimize göre bu şehirler Hûzistân'ın güneyindeki Fars'a yakın yerler olmalıdır. Sultan Sencer'in Hûzistân şehirlerinde böyle bir taksimâta gitmesi aynı zamanda bölgenin kuzeyini elinde bulunduran Porsukoğullarının varlığını kabul etmek anlamına geliyordu. Onlara resmî olarak bir menşûr gönderilmemesinin bu durumu değiştirmeyeceğini düşünüyoruz. Nitekim Porsukoğulları, daha sonraki süreçte Sultan Sencer karşısında Irak Selçuklu sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın safında yer almışlardı. Hûzistân, Irak Selçukluları hâkimiyetine geçtiğinde bölgedeki şehirler Selçuklu meliklerine iktâ olarak verilmiştir. Bölgeye atanan melikler şehirleri ihyâ etmek yerine saltanat davasına düşmüşlerdir. Dolayısıyla hem Büyük Selçuklular hem de Irak Selçukluları zamanında Hûzistân şehirleri istikrara kavuşmuş ancak zamanla başka bölgelere göç nedeniyle eski canlılığını yakalayamamıştır. Selçuklularda olduğu gibi Şümle'nin Hûzistân'a hâkim olduğu dönemde de bölge şehirleri için aynı durumların geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

⁶⁸⁷ Bkz. s. 106.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BÜVEYHÎLER VE SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HÛZİSTÂN'DA İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT

A) İLMÎ HAYAT

Mezopotamya bölgesinde yaşayan Sümerlerin yazıyı bulunması sayesinde bilginin gelecek kuşaklara aktarılması daha kolay hâle geldi. Mezopotamya'nın hemen doğusunda yer alan Hûzistân, yazıyı ilk kullananlar bölgelerden biridir. Bu nedenle Hûzistân'da ilmî hayatın başlangıcını yazının icadına kadar götürebiliriz.

Antik İran'da ilk bilimsel gelişmeler Persler ve Medler zamanında ortaya çıktı. Sâsânîlerin kurulmasından sonra hükümdarların bilim, sanat, edebiyat ve felsefe alanlarına ilgi duyması ve bu alanları desteklemesi Hûzistân şehirlerinin entelektüel kimliğinin ön plana çıkmasını sağlamıştır. Hûzistân'da kurdukları Cündişâpûr Üniversitesinin bünyesinde bulunan hastane, kütüphâne, rasathâne, tercüme evi (Dâru'l-ilm) gibi kurumlar birçok bilim insanına ev sahipliği yapmıştır. Roma, Yunan, Hint ve Arap ülkelerinden gelen ilim talebeleri eğitim almak için Hûzistân'a gitmiştir. Bu sayede Hûzistân, İslâm öncesi dönemde dünyanın önemli bilim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Hûzistân şehirleri içerisinde ilmî gelişmişlik olarak Cündişâpûr'un ayrı bir yeri bulunmaktadır. Cündişâpûr Üniversitesinin kuruluşunu, şehrin kuruluşuna kadar götürenler olmakla birlikte II. Şâpûr döneminde kurulduğunu iddia edenler de bulunmaktadır.⁶⁸⁸ Ancak her ne olursa olsun şehrin kurulmasıyla birlikte bilimsel faaliyetlerin başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Üniversite, esas şöhretini I.

⁶⁸⁸ Şahin Filiz, Cündişâpûr okulunun I. Şâpûr döneminde şehrin kuruluşu ile birlikte olduğunu söylemesine karşın İsmail Yakıt ve Necdet Durak ise 330 yılında II. Şâpûr tarafından kurulduğunu belirtmiştir. Şahin Filiz, **İslâm Felsefesinin Serüveni**, İstanbul 1996, s. 88; Necdet Durak - İsmail Yakıt, **İslâm'da Bilim Tarihi**, Isparta 2002, 75; Yunus Ferruhmend, "Merkez-i ilm-i Cündişâpûr ve câygâh-ı ân der tahavvulât-ı ferheng-i müselmanân", **Târîh-i temeddün-i islâmî**, Şomare-i Evvel, Tâbistân, sy. 84, s. 6.

Hüsrev Enûşîrvân zamanında kazanmıştır. Onun zamanında yeniden yapılandırılan üniversiteye mühendislik, mimarlık, astroloji ve felsefe okulları da ilave edilerek genişletilmiştir. Roma İmparatoru Jüstinyen (527-565)'in Atina Akademisini kapatmasının ardından buradaki bilim insanlarını Hûzistân'a getiren I. Hüsrev, onların ilmî çalışmalar yapması için özgür bir ortam hazırlamıştı.⁶⁸⁹ Sâsânî hükümdarları tercüme faaliyetlerine oldukça önem vermiş olup, Erdeşîr ve onun oğlu I. Şâpûr'dan itibaren Suriye, Roma ve Hindistan'a görevliler gönderilerek, buralardan kitaplar toplatılıp getirtilmiştir. Kitaplar Cündişâpûr Üniversitesinin bir bölümü olan tercüme evinde bilim dili olan Pehlevîceye tercüme edilmiştir.

Müslümanların İran'ı ele geçirmesinden sonra da Cündişâpûr Üniversitesi önemini koruyarak İslâm'ın ilk yıllarında sayısız bilim insanı yetiştirmiştir. Abbâsî halifesi Mansur tarafından Bağdat'ın kurulması ile şehirde başlayan bilimsel çalışmalar, Halife Hârûnürreşîd ve Bermekîlerin; Süryânîler, Hintler, Harranlılar ve Nabatîlerin de bulunduğu Cündişâpûr Üniversitesine mensup pek çok bilim insanını Bağdat'a davet etmesiyle artarak devam etti. Çalışmalarını Abbâsî halifelerinin himâyesinde yürüten Cündişâpûrlu bilim insanları, burada farklı coğrafyalardan gelen bilim insanları ile bir araya gelerek ilmî çalışmalara hız verdiler. Diğer yandan da başta Cündişâpûr Üniversitesi olmak üzere İskenderiye, Bizans ve Hindistan kütüphanelerinden Yunanca, Pehlevîce, Latince, Sanskritçe, Nabatîce ve Süryânîce kitaplar Bağdat'a getirtilerek Arapçaya tercüme edildi.⁶⁹⁰ Böylece Bağdat, Abbâsî halifelerinin yoğun çabası sayesinde İslâm dünyasının en önemli ilim, kültür ve medeniyet merkezlerinden biri haline geldi. Bağdat'ın ilim merkezi hale gelmesinden sonra Hûzistân'da bulunan bilim insanlarının da bu şehre göç etmesi şüphesiz, bölgenin ilmî yönden gerilemesine neden

⁶⁸⁹ Mehmet Mahfuz Söylemez, **a.g.e.**, s. 82; Mümtihin, **a.g.m.**, s. 139-140; Ahmed Tefazzülî, "Enûşîrvân", **DİA**, C. XI, s. 255; Yunus Ferruhmend, **a.g.m.**, s. 9.

⁶⁹⁰ Dimitri Gutas, **Yunanca Düşünce Arapça Kültür**, çev. Lütfü Şimşek, İstanbul 2003, s. 133; Nesim Doru, **Doğu'dan Batı'ya köprü Süryaniler: Felsefe ve çeviri geleneği**, yay. haz. Abdurrahim Özmen, Ankara 2007, s. 103-104; Abdülkerim Özeydin, "Bağdat", **DİA**, C. IV, s. 437; Ramazan Şeşen, "Tercüme Faaliyetleri", **DGBİT**, C. III, s. 453-479; Abdulhalık Bakır - Ahmet Altungök, "İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet (Cündişâpûr Tıp Okulu ve Erken Abbâsî Dönemindeki Tıp Bilimi ve Çalışmalarına Etkileri)", **Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları**, sy. 2, s. 53; Muhittin Macit, "Tercüme Hareketleri", **DİA**, C. XL, s. 499.

olmuştur. Ardından III. (IX.) yüzyılda merkezi Basra olan Zencî isyanında Hûzistân şehirlerinin birçoğunun yağmalanması huzur ve sükûneti bozdu. Burada ilmî çalışmalar yürüten bilim insanlarının ekseriyeti Bağdat ve Basra başta olmak üzere çeşitli kentlere göç etti.

Bir bölgede ilim ve kültür hayatının zenginliği ve çeşitliliği o bölgenin siyasî ve ekonomik yönden istikrarlı olmasıyla doğru orantılıdır. Büveyhîler ve Selçuklulardan önce bölgede cereyan eden savaş, isyan gibi olumsuz olaylar, Hûzistân'ın ilim ve kültür hayatını menfî yönde etkilemiştir. Nitekim Büveyhî hükümdarlarından Muizzüddavle ve Aduddüddavle dönemleri hariç tutulacak olursa hanedan üyelerinin Hûzistân topraklarında sürekli olarak mücadele etmesi ve ücretli askerlere verilecek paranın bölge halkından alınan orantısız vergilerle karşılanması toplumsal huzuru derinden etkilemiştir. Böyle bir ortamda bilimsel gelişmelerin sekteye uğradığı aşîkârdır. Hatta İslâm'ın altın çağı olarak adlandırılan ve her türlü bilimsel gelişmenin yaşandığı IV. (X.) asrın Hûzistân bölgesi için pek parlak geçmediğini söyleyebiliriz. Bahsedilen olumsuzluklara rağmen diğer bölgeler kadar bilimsel gelişmelere ev sahipliği yapmasa da -Büveyhîler dönemi için- Hûzistân şehirlerinde, ilmî çalışmaların varlığından söz edebiliriz. Şîî İslâm inancına mensup Büveyhî hükümdarları, farklı mezhepte olan gruplara karşı müsamahakâr tavır izleyerek bölgedeki âlimleri, edipleri ve onların ilmî çalışmalarını desteklemişlerdir. Elbette onların bu hoşgörülü politikası en çok Şîî ulemâya yaramıştır. Daha önce Abbâsîler zamanında bulamadıkları imkânları Büveyhîler döneminde elde eden Şîî ulemâ; fıkıh, kelâm ve hadis alanlarında önemli eserler telif etmişlerdir. İmâmiyye ekolünün gelişmesi ve Şîî hadis külliyyatının derlenmesi Büveyhîlerin zamanında olmuştur. Billhasa bu dönemde Askerimükrem ve Râmhürmüz; Basra ile yakın ilişkilerinden dolayı kelâm ilmiyle öne çıkmış ve bu şehirler Mu'tezilî âlimlerin merkezi olmuştur.⁶⁹¹ Hatta İbn Havkal, Hûzistân halkının kelâm ilmindeki derinliğini vurgulamak için diğer bölgelerin âlimleri kadar kelâm ilmini

⁶⁹¹ Roy. P. Mottahedeh, *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society*, Princeton 1980, s. 29; Ethem Rûhi Fıglalı, *İmâmiyye Şîası*, İstanbul 2008, s. 186; Ismail Marcinkowski, "The Buyid Domination as the Historical Background for the Flourishing of Muslim Scholarship During the 4th/10th Century", *Proceedings of Avicenna International Colloquium*, yy., t.y., s. 2

iyi bildiklerini söylemiş ve şöyle devam etmiştir: “*Sırtının üzerinde ağır bir yük bulunan bir hamal gördüm. Aynı kendisi gibi yük taşıyan başka bir hamalla tevil, kelâm üzerine konuşuyor; üzerlerindeki yüke aldırış etmiyorlardı.*”.⁶⁹² Aynı zamanda âlim ve şâir kimliğiyle bilinen Büveyhî vezirlerinden Mühellebî ve Sâhib b. Abbâd, Hûzistân’daki ilim erbâbını himâye ederek onların çalışmalarını desteklemiştir. Nâsır-ı Hüsrev hac dönüşü, Basra’da olduğu sırada, Ahvâz hâkiminin veziri için şiir ve edebiyattan anlayan ehliyet ve fazilet sahibi birisi olarak bahsetmektedir.⁶⁹³

Selçuklular kuruluşundan yıkılışına kadar sahip oldukları coğrafyalarda bilimin gelişmesine önem vermiş, âlimleri himâye ederek onların rahatça çalışma yapabilmelerini sağlamıştır. Ancak Hûzistân’ın Selçukluların hâkimiyetine geçmesiyle birlikte Büveyhîler dönemine nazaran ilmî çalışmaların azaldığını görüyoruz. Bunun en önemli sebebi, Büveyhîler zamanında aile üyeleri arasındaki savaşların doğrudan Hûzistân şehirlerinin içtimâî hayatını etkilemesidir. Fennî ve dinî ilimlerle temâyüz etmiş Cündîşâpûr, Askerimükrem ve Errecân gibi şehirler, XI. yüzyıl itibariyle terk edilmeye başlanmıştır. Orta Çağ İslâm dünyasında Selçukluların kuruluşu ile birlikte Horasan bölgesi ilmî yönden Bağdat’a rakip olarak ortaya çıktı. Selçukluların kurulduğu coğrafya olan Horasan, XI. ve XII. yüzyılda İslâm’ın yeni ilim merkezi hâline gelmiştir. Birçok İslâm âlimi Horasan’a giderek Selçuklu sultanlarının ilgi ve alakasına mazhar olmuş ve himâye görmüştür. Horasan’ın ilmî yönden ilerlemesinin Hûzistân bölgesini de dolaylı yönden etkilemiş olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Büyük Selçuklular, Hûzistân coğrafyasını direkt olarak yönetmeyerek askerî garnizon olarak görmüşlerdi. Merkezden bölgeye atanan Hezâresb, Porsuk, Emîr Çavlı ve Porsuk’un oğulları gibi asker kökenli yöneticilerin ilmî hayatı destekleyici bir tavrının olup olmadığına dair kanıt bulamadık. Mezkûr Hûzistân idarecileri savaş zamanı askerlikle, barış zamanı ise vergi toplamakla görevliydi. Irak Selçukluları döneminde de Hûzistân’ın ilim ve kültür hayatı Büyük Selçuklular döneminden çok farklı bir şekilde

⁶⁹² İbn Havkal, s. 234.

⁶⁹³ Nâsır-ı Hüsrev, s. 134. Nâsır-ı Hüsrev’in 438 (1047) yılında Basra’da bulunduğunu göz önüne aldığımızda Ahvâz hâkiminden kastı Büveyhî hükümdarı Ebû Kâlicâr olmalıdır.

cereyan etmemiştir. Bu dönemde bilimi desteklemek adına Hûzistân'ın herhangi bir şehrinde medrese, kütüphane, hastane vb. kurumların tesis edildiğine dair herhangi bir belgeye rastlayamadık.

1. EĞİTİM VE ÖĞRETİM KURUMLARI

Hûzistân'da eğitim ve öğretim yapan kurumlar diğer İslâm coğrafyalarındaki kurumlarla benzerlik göstermektedir. Orta Çağ İslâm dünyasında ilmî çalışmaların yapıldığı yerlerin başında câmi ve mescidler gelmekteydi. Bunlar eğitim ve öğretimin ilk basamağıydı. Âlimlerin evlerinde bulunan ilim meclisleri ise çeşitli yerlerdengelen talebeler için önemli bir eğitim-öğretim merkeziydi. İslâm dünyasından birçok âlim hadis, fıkıh ve özellikle kelâm ilmi tahsil etmek için başta Askerimükrem olmak üzere Hûzistân'ın çeşitli şehirlerine gelirlerdi. Bunun yanında kütüphaneler de Hûzistan'da önemli bir ilim ve kültür merkezi olmuştur. Râmhürmüz'de bulunan kütüphaneye ilim öğrenmek için gelen pek çok talebe bulunuyordu. Diğer yandan Hûzistân'ın Cündişâpûr şehrindeki hastane, eğitim-öğretim veren tıp okulu olma özelliği de taşıyordu. Bu tıp okuluna zamanla mühendislik, mimarlık, astroloji ve felsefe okulları da eklenerek eğitimin zenginleştirilmesi amaçlanmıştı. Cündişâpûr'da Orta Çağ'ın en meşhur hekimleri yetişmişti. Yine Hûzistân'daki hânkâhlar ve tekkeler; sûfî, âbid ve zâhidlerin ilim tahsil etmek için geldikleri merkezlerden biriydi. Buralarda kurulan ilim halkalarına halktan da çok fazla rağbet olurdu. Bahsettiğimiz kurumlar medreselere geçişin birer basamağı olmuştur.⁶⁹⁴

İslâm dünyasında ileri düzey eğitim öncesinde küçük yaştaki çocuklar mekteplere gönderilirdi. Hûzistân'da da var olduğunu düşündüğümüz bu kurumlar talebeleri ileri düzey eğitime hazırlayan ilköğretim kurumu vazifesi görmekteydi. Bu nedenle câmi ve medreselerden bahsetmeden önce onlara öğrenci yetiştiren mekteplerden bahsetmek daha uygun olacaktır. Tek odadan oluşan mektepler bazen

⁶⁹⁴ Ahmed Çelebi, *İslâmda Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul 1976, s. 373; George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Hakan Başoğlu, İstanbul 2018, s. 43-44.

câminin bazen de pazarların yanında bulunurdu. Çocuklar 7 veya 10 yaşına ulaştığında mekteplere gönderilirdi. Mektepler de iki merhaleden oluşmaktaydı. İlk aşamada çocuğa yazı (sarf, nahiv, hesap) eğitimi verilirdi. Başarılı olan çocuklar daha sonra Kur'ân, itikad ve şiir dersleri verilen küttâb sınıfına geçerlerdi. Burada görevli olan hocalara muallimü'l-küttâb adı verilirdi.⁶⁹⁵

a. Câmiler ve Mescidler

Müslümanların bir araya gelip ibadet ettiği câmi ve mescidler dinî, siyasî ve askerî hayatta olduğu gibi eğitim hayatında da önemli roller üstlenmiştir. İslâm'ın ilk yıllarından itibaren bu kurumlar eğitim ve öğretimin önemli merkezi hâline gelmiştir. Hûzistân topraklarının Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra şehirlerin imar ve inşâ faaliyetleri hemen başlamıştı. İlk iş olarak da yerleşim yerlerinde câmiler ve mescidler inşâ edildi.⁶⁹⁶ Yukarıda bahsedildiği üzere İslâm coğrafyacıları, Hûzistân bahsinde büyük şehirlerde genellikle birer cuma câmisi, köy ve kasabalarda ise minberi bulunmayan küçük mescidlerin bulunduğunu belirtmiştir. Tabakât kitaplarından da anlaşılacağı üzere Hûzistân'da genellikle eğitim faaliyetlerinin büyük şehirlerdeki cuma câmilerinde verildiği anlaşılmaktadır.⁶⁹⁷ Bunun yanı sıra mescidlerde de ilim tahsil etme imkânı bulunuyordu. Hûzistân da dâhil olmak üzere İslâm coğrafyasının hemen her yerinde eğitim metodu aynıydı. Talebelere Kur'ân, hadis, tefsir, kelâm ve fıkıh gibi başlıca İslâmî ilimler öğretilmekteydi. Câmilerdeki dersler halifenin atadığı hocalar tarafından verilirdi. Câmide bir hocanınbirden fazla ders verebildiği gibi farklı dersleri veren hocalar da olabilirdi. Hocanın etrafına dizilen talebeler halka şeklini oluştururdu. Bu halkalar öğrencilerin aldığı eğitime göre farklı isimlerle anılırdı.⁶⁹⁸ Ayrıca câmilerde

⁶⁹⁵ George Makdisi, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim**, s. 55; Ali Asgar Fakîhî, **a.g.e.**, s. 494.

⁶⁹⁶ Hûzistân'da inşâ edilen en eski mescidlerden birisi olan Şüşter'deki Cuma Câmi, Büveyhîler ve Selçuklular zamanında eğitim ve öğretim hayatı için önemli kurumların başında geliyordu. M. Ali İmâm Şüşterî, **Târîh-i coğrafyâ-yı Hûzistân**, Tahran 1331 h.ş., s. 130 v.d.

⁶⁹⁷ Hûzistân'da yetişen ilim erbâbının daha çok büyük şehirlerin câmilerinde veya mescidlerinde yetiştiği ilerde bahsedilecektir.

⁶⁹⁸ Bunlar verilen dersin içeriğine göre Kur'ân, hadis, tefsir halkası adıyla bilinirdi. Câmi, kamuya açık bir eğitim kurumu olduğundan hocadan izin alındığı taktirde talebeler istediği halkaya dâhil olabiliyordu. Yalnızca fıkıh dersinde kısıtlama bulunuyordu. Bağlı bulunduğu mezhebin dışındaki derslere ancak mezhep değişikliği neticesinde girebiliyordu. Hûzistân gibi çeşitli mezheplerin bulunduğu coğrafya da bu

pek çok müderris de ders verebilmekteydi. İslâmî ilimler ile uğraşan âlimlerin Arap dilini iyi derecede bilmeleri gerektiğinden câmilerde Arap dili ve edebiyatı da öğretilmekteydi. Bunun yanında Hûzistân'da örneğine rastlamasak da bazı câmilerde tıp eğitiminin dahi verildiğini biliyoruz.⁶⁹⁹

Öğrenciler câmide kalabildiği gibi hânkâhlar da onların konaklama ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılıyordu. Hânkâhlar genellikle camiye yakın bir konumda bulunurlardı. Şehir dışından gelen talebelerin de burada konaklama imkânı vardı. Bunun yanında câmi görevlilerinin maaşları hükümdar, vezir ya da devletin nüfuzlu kişileri tarafından karşılanıyordu. Câminin ihtiyacı olan her türlü bakım giderleri ise câmiye vakfedilen gayrimenkul gelirleriyle karşılanıyordu.⁷⁰⁰ Kaynaklarda Büveyhîler ve Selçuklular zamanında Hûzistân'da bulunan camilerin giderlerinin nasıl karşılandığına dair bir bilgi bulamadık. Ancak ticaretin merkezi olan Ahvâz, Şüşter ve Râmhürmüz gibi şehirlerde bulunan camilerin giderlerinin onlara vakfedilen ticarî müesseselerin gelirleriyle karşılandığını düşünüyoruz. Ayrıca Büveyhîler, Şîi ekolüne mensup olmalarına rağmen onların zamanında Selçuklular'da olduğu gibi câmilerin idaresi ve burada görev yapan kayyım, imam, müezzin, hatîp, kurrâ ve vâizlerin tayin ve azil işleri Abbâsî halifesinin yetkisindeydi.⁷⁰¹

b. Medreseler

İslâm dünyasında medreselerin gelişiminden önceki dönemde câmi ve mescidlerin eğitim kurumu işlevini gördüğünden bahsetmiştik. Onların zaman içerisindeki gelişimi medreselerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Genelde

çok sık yaşanan bir durum olduğunu düşünüyoruz. George Makdisi, **İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi**, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2007, s. 206; Donohue, **a.g.e.**, s. 317; Johs Pedersen, "Mescid", **İA**, C. VIII, s. 68; Johs Pedersen-George Makdisi, "Madrasa: The Institution in the Arabic, Persian and Turkish Land", **EP**, V/III, s.1129; Munir D. Ahmed, "Muslim Education Prior to The Establishment of Madrasah", **Islamic Studies**, C. XXVI, sy. 4, s. 326; Süleyman Uludağ, "Halka", **DİA**, C. XV, s. 358-359.

⁶⁹⁹ George Makdisi, **İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşeri Bilimler**, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2019, s.78-82; A. L. Tibawi, "Origin and Character of "al-madrasah", **BSOAS**, C. XXV, sy. 1/3, s. 230; Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, "Cami", **DİA**, C. VII, s. 50.

⁷⁰⁰ George Makdisi, **Din Hukuk Eğitimi**, s. 216-217; Munir D. Ahmed, **a.g.m.**, s. 324; Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, **a.g.m.**, s. 53.

⁷⁰¹ Ahmet Güner, **Büveyhîlerin Şîi-Sünnî Siyaseti**, İzmir 1999, s. 89.

câmilere bitişik olarak inşa edilen medreseler, İslâm'ın yükseköğretim kurumlarının başında geliyordu. Modern anlamdaki medreselerin Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından kurulduğu bilinmesine rağmen medreselerin ne zaman ortaya çıktığına dair farklı görüşler bulunmaktadır.⁷⁰² IV. (X) yüzyıl, İslâm coğrafyasında medreselerin yavaş yavaş şekillenmeye başladığı dönem olarak dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda Büveyhîlerin sahip oldukları topraklarda da medreselerin tesis edilmeye başlandığını görüyoruz. Büveyhî hükümdarı Bahâüddeve'nin veziri Ebû'l-Nasr Sâbur b. Erdeşir'in Bağdat'ın batı yakasında fakihler için inşa etmiş olduğu medrese, bu anlamda ilk olma özelliği taşır.⁷⁰³ Ancak Büveyhîler döneminde, Hûzistân'da medrese inşa edilip edilmediğine dair herhangi bir kayda rastlamadık.

Büyük Selçuklular döneminde son şeklini alan medreseler, dönemin yükseköğretim kurumlarının başında geliyordu. Nizâmülmülk'ün gayretiyle ülkenin çoğu şehrinde kurulan Nizâmiye Medreseleri, eğitim kurumu olmasının yanında Fâtîmîlerin Şîî propagandasına karşı koyma ve ehl-i sünnet akîdesini güçlendirme gayesini güden bir kurum olma niteliği de taşıyordu. Bu kurumları câmi ve mescidlerden ayıran en büyük özellik, öğrencilerin öğrenim gördüğü sırada tüm ihtiyaçlarının karşılandığı bir yer olmasıydı. Bu anlamda Nizâmiye Medreseleri; kütüphane, mescid, çalışma odaları, hamam, kiler ve mutfak gibi yapılarıyla kompleks bir eğitim kurumu görünümü arz etmekteydi. Bazen de Nîşâbü'r Nizâmiye Medresesi'nde olduğu gibi medreselerin içerisinde hastane dahi olabiliyordu. Öğrencilerin, hocaların ve medrese personelinin giderlerini karşılamak amacıyla geliri yüksek olan vakıflar tahsis edilmişti. Modern anlamda Orta Çağ'ın üniversiteleri olan Nizâmiye Medreseleri'nde hukuk, fen-edebiyat, ilâhiyat ve siyasal ilimler fakülteleri müfredatının birleştirilmesiyle Kur'an, hadis, fıkıh, usûl, Eş'arî kelâmı, hilaf, cedel, ferâiz, Arapça, edebiyat, sarf, nahiv, lugat,

⁷⁰² Nebi Bozkurt, "Medrese", **DİA**, XXVIII, s. 324.

⁷⁰³ İbn Kesîr, C. XII, s. 92.

şiiir, hitabet, tarih, coğrafya, musiki, hat, felsefe, mantık, riyaziye, hendese, hesap, nücûm ve hukuk dersleri okutulurdu.⁷⁰⁴

Hûzistân'da Nizâmiye Medresesi'nin müstakil olarak var olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Nizâmiye Medreseleri, bir yönüyle Fâtımîlerin Şîî propagandasına karşı koyma amacı da taşıdığından medreselerin kurulduğu şehirler rastgele seçilmemiş, bu şehirlerin Şîî-Bâtınî düşüncesinin yaygın olduğu yerler olmasına özen gösterilmiştir. Hûzistân aynı zamanda Hasan Sabbah'ın Mısır'dan dönüşüne müteakip ilk uğradığı yer olarak da bilinmektedir. Mısır'da Fâtımî Halifesi'nin oğlu Nizâr ile görüşen Hasan Sabbah İran'a dönerek İsmâîlî öğretisini yaymaya başlamıştı. Onun Hûzistân'da üç ay süre boyunca kalması bölgede Bâtınîliğin hızla yayılmasını sağladı. Bu değerlendirmelerle birlikte Hûzistân'da Nizâmiye Medreselerinin bulunması doğal karşılanabilir. Ancak Hûzistân'da Nizâmiye Medresesi'nin var olduğuna ilişkin herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Bu kurumlar dönemin en meşhur eğitim merkezleri olduğundan -en azından medresenin kuruluşuna ya da burada eğitim veren müderrislere dair- kaynaklarda bilgi olması gerekirdi. Hûzistân'da Nizâmiye Medresesi'nin varlığını savunan görüşe göre, dönemin Abbâsî halifesi Müstencid'in Hûzistân hâkimi Şümle'ye Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrislerinden Yusuf ed-Dımaşkî'yi elçi olarak göndermesini delil olarak göstermektedir.⁷⁰⁵ Hâlbuki elimizde Yusuf ed-Dımaşkî'nin elçilik görevinden başka bir görevle Hûzistân'da bulunduğu dair bilgi yoktur. Bizce Irak ve İsfahân'ın konumunun Hûzistân'a yakın olmasından dolayı burada bulunan Nizâmiye Medreseleri müderrisleri Hûzistân'a gönderilmekteydi. Örneğin İsfahân

⁷⁰⁴ M. Asad Talas, **Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim Öğretim**, çev. Sadık Cihan, Samsun 2000, s. 51; George Makdisi, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim**, s. 67; Cihan Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 219; Pedersen, "Mescid", s. 51-52; Ahmet Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", **Türkler**, C. V, s. 721.

⁷⁰⁵ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 266-267; İbn Kesîr, C. XII, s. 460; Krş. Nurullah Kisâî, **Medâris-i nizâmiye ve tesîrât-ı ilmî ve ictimâ-yî ân**, Tahran 1374 hş., s. 70; Ahmet Ocak, **Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizâmiye Medreseleri**, İstanbul 2017, s. 236.

Nizâmiye Medresesi'nde görevli müderris Ebû'l-Bekir Errecânî (ö.544/1149), Hûzistân'a gönderilmiş; Askerimükrem ve Şüşter şehirlerinde kadılık dahi yapmıştır.⁷⁰⁶

c. Hastaneler

Hûzistân'da hastanelerin varlığı yukarıda da bahsettiğimiz üzere İslâm öncesi döneme dayanmaktaydı. Sâsânîler devrinde Cündişâpûr'da kurulan tıp okulunun şöhreti Hindistan'dan Mısır'a kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştı. Sâsânîlerin IV. yüzyılda Cündişâpûr'u başkent yapmaları şehirde bilimsel çalışmaların daha özgür bir şekilde yapılmasına zemin hazırlamıştı. Sâsânî hükümdarlarının bilimi ve bilim insanlarını desteklemesi Cündişâpûr'u cazibe merkezi haline getirdi. Bu sayede Cündişâpûr tıp okulunun bilimsel inkişâfı onu Edessa, Ruha ve Nisibis gibi devrin en önemli bilim okulları ile yarışır hale getirdi. Nitekim Cündişâpûr'a yerleşen Yunanlı hekimlerin Hipokrat tıbbı üzerine vermiş oldukları eğitimden dolayı burası hekimler arasında Hipokrat Şehri olarak anılmıştır.⁷⁰⁷

Cündişâpûr tıp okulu asıl hüviyetine IV. yüzyılda kavuşmuştur. Bu dönemde var olan tıp okulunun yanına mimarlık, mühendislik, matematik ve felsefe fakülteleri açılmış ve açılan bu fakülteler dönemin ileri gelen eğitim kurumlarının başında yer almıştır. Yine bu yüzyılda tıp okuluna bağlı bulunan hastane yıkılarak onun yerine daha modern, çok katlı ve oda sayısı daha fazla olan büyük bir hastane inşa edilmiştir. VI. yüzyıla gelindiğinde Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev, Cündişâpûr tıp okuluna özel bir önem vermişti. I. Hüsrev tıp bilimini Yunan, Roma, Mısır ve Hindistan'daki belirli sülalelerin tekeline çıkararak gayesiyle buralardan tabipler getirtmiş; onlardan kendi ülkelerinde uyguladıkları tedavi yöntemlerini bu okulda da uygulamalarını istemiştir. Cündişâpûr tıp okulu müfredatında zührevî hastalıklar, cerrahi, göz hastalıkları, ruhsal hastalıklar,

⁷⁰⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân*, C. I, s. 152; İsnvî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, C. I, s. 64; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâ'ü'n-nizâmiyyât ve'l-medârisü'l-meşriki'l-islâmî*, Bağdad Bağdad 1973, s. 82; Kisâî, *a.g.e.*, s. 227.

⁷⁰⁷ Cyril Elgood, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, New York 2010, s. 21; Mehmet Mahfuz Söylemez, *a.g.e.*, s. 82; Şirin Ahmedî, "Nakş-i Cündişâpûr der pişreft-i pezeşkî der İrân bâstân", *Faslnâme-yi Cündişâpûr*, sy. 5, s. 4; Ali Ahmetzâde; "Pişine-yi dânişkede-yi Cündişâpûr", *Mecelle-yi ilmî pezeşkî*, sy. 1, s. 1; Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök, *a.g.m.*, s. 57.

eczacılık, kimyagerlik, diş hastalıkları, veterinerlik gibi alanlar bulunmaktaydı. Bu okulun hastanesinde hem ayakta tedavi hizmeti veren servis bölümleri hem de hastaların yatarak tedavi olduğu özel koğuşlar bulunuyordu. Hastane kendi içerisinde ortopedi, cerrahi, göz ve zührevî hastalıkları gibi farklı kliniklere ayrılmıştı. Kadınlarla erkeklerin muayene edildiği koğuşlar birbirinden farklı yerlerde olurdu. Cündişâpûr hastanesi günümüzde eğitim araştırma hastanelerinin ilk örneklerini oluşturmaktaydı. Dolayısıyla hastanede, tedavi hizmetiyle birlikte öğrencilere uygulamalı tıp eğitimi de veriliyordu. Bu minvalde hastanede eğitim alan öğrenciler, uzman hekimlerin gözetiminde idam mahkûmlarının kadavraları üzerinde inceleme yapardı. Maniheizm'in kurucusu Mani, Sâsânî I. Behram (273-276) zamanında idam edilince kadavra edilmek üzere Cündişâpûr tıp okuluna gönderilmiştir. Bu okullarda hastaların tedavi edilmesi için şuruplar, merhemler, yağlar, yakılar, fitiller, göz ilaçları, haplar, macunlar, çözeltiler, iksirler, panzehirlerde üretiliyordu. Farmakoloji dalında oldukça meşhûr olan Sâbûr b. Sehl el-Kûsec (ö. 255/869) Cündişâpûr tıp okulunun eczacısıydı. O, bu okuldayken hazırlamış olduğu ilaç formüllerini *Kitâbü'l-akrâbâzîni'l-kebîr* kitabında toplamıştır. Yaklaşık üç asır boyunca İslâm dünyasında kullanılan bu kitap en güvenilir akrâbâzîn⁷⁰⁸ olarak bilinmektedir.⁷⁰⁹

Müslümanların Cündişâpûr'u fethinden sonra Cündişâpûr tıp okulu ya da İslâm literatürüne göre Cündişâpûr Bîmâristan'ı⁷¹⁰ Bağdat'ın kuruluşuna kadar önemini korudu. İslâm'ın ilk yıllarında birçok Müslüman tabip buraya gelerek tıp tahsili görüyordu. İlk İslâm hastanelerinin kurulmasına öncülük eden ve Hz. Peygamber zamanının meşhur hekimlerinden olan Hâris b. Kelede de Cündişâpûr'da eğitim alanlardan biriydi. Cündişâpûr hastanesinin İslâmî dönem hastanelerinin şekillenmesinde önemli katkısı bulunmaktadır. Bağdat başta olmak üzere Şîrâz, Şam ve

⁷⁰⁸ İslâm tıbbında ilaç formüllerini ihtiva eden el kitaplarına verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Turhan Baytop, "Akrâbâzîn", *DİA*, C. II, s. 287-288.

⁷⁰⁹ Mahmûd Necmâbâdî, *Târîh-i tıb der İran*, C. I, Tahran 1992, s. 424-425; Ahmed İsa Bey, *Târîh-i Bîmârîstân-hâ-yı der islâm*, çev. Nurullah Kisâî, Tahran 1993, s. 55-57; Corci Zeydân, *a.g.e.*, C.II, s. 55; Cyril Elgood, *a.g.e.*, s. 47; Turhan Baytop, "Akrâbâzîn", *DİA*, C. II, s. 287; Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök, *a.g.m.*, s. 59

⁷¹⁰ Bîmâr (hasta) kelimesinden yer adı yapmakta kullanılan -istân ekiyle türetilmiş Farsça bir isimdir. Arslan Terzioğlu, "Bîmârîstân", *DİA*, C. VI, s. 163.

Kahire’de Cündişâpûr’dakine benzer hastaneler kurulmuştur. Abbâsî halifesi Mansur tarafından Bağdat’ta kurulan hastane bunların en meşhur olanıydı. Abbâsî halifeleri tarafından dönemin meşhur Cündişâpûrlu tabip ailelerinden Buhtîşû’, Mâseveyh, et-Tayfûrî ve Serapion gibi aileler Bağdat’a davet edilerek onlara hem sarayda hem de bîmâristanda önemli vazifeler verilmiştir. Abbâsîler devrinde birçok tabibin bölgeyi terk ederek Bağdat’a yerleşmesi ve burada kurulan hastane vb. kurumlarda görev almaları, Cündişâpûr’da bulunan tıp okulunu devlet desteğinden mahrum bırakmıştı. Cündişâpûr’un aleyhine gelişen bu olumsuzluklara rağmen Cündişâpûr’daki tabiplerin çabalarıyla hastanenin Büveyhîler döneminde de hizmet verdiğini biliyoruz. Ancak hastanenin Selçuklular zamanında var olup olmadığına dair herhangi bir kayda ulaşamadık.⁷¹¹

d. Kütüphaneler

İslâm dünyasında kütüphanelere; câmi ve medreselerin içerisinde bir alan tahsis edildiğini ya da kütüphanelerin müstakil olarak yine bu kurumların yakınına inşa edildiğini görüyoruz. Her kesimden halkın kütüphaneye gelerek kitaplardan istifade edebilme hakkı vardı. Bu mekânlar sadece kitapların bulunduğu bir yer değil aynı zamanda ilmî çalışmaların yapıldığı ve birtakım derslerin verildiği yerler olarak da hizmet veriyordu. Kütüphanede buranın işleyişinden sorumlu hâzinü’l-kütüb adı verilen bir müdür ve ona yardımcı olmak üzere iki de personel bulunurdu. Kaynaklarda, hâzinü’l-kütübün vasıflarından bahsederken doğru, dürüst ve güvenilir olmasının yanında bu göreve gelen kimselerin ulemâ sınıfından seçildiği kaydedilir. Hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız İbnü’l-Ahvâzî (ö. 569/1174) Bağdat’ta bulunan İmâm Ebû’l-Hanife Kütüphanesi’nin uzun yıllar müdürlüğünü yapmıştır.⁷¹²

⁷¹¹ Mahmûd Necmâbâdî, **a.g.e.**, C. II, s. 426-431; Corci Zeydân, **a.g.e.**, C. II, s. 69; Cyril Elgood, **a.g.e.**, s. 47; Mehmet Mahfuz Söylemez, **a.g.e.**, s. 87; Arslan Terzioğlu, **a.g.m.**, s. 163; Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök, **a.g.m.**, s. 57; Yunus Ferruhmend, **a.g.m.**, s. 8-9; Hasan Doğruyol, **a.g.m.**, s. 378.

⁷¹² İbnü’l-Cevzî, C. XVIII, s. 209; İbn Kesîr, C. XII, s. 505-506; George Makdisi, **Ortaçağ’da Yüksek Öğretim**, s. 63; İsmail E. Erünsal, **a.g.e.**, s. 415; Muharrem Kesik, **Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti**, İstanbul 2021, s. 293; Pedersen, **a.g.m.**, s. 49.

İslâm'ın ilk yıllarında Hûzistân'da büyük ve zengin kütüphaneler bulunuyordu. Cündișâpûr tıp okulunun kütüphanesi 259 odadan oluşan birkaç katlı muazzam binadan oluştuğu kaydedilir. Kütüphanede Yunan, Roma, Hint, Asur ve Pehlevi dillerine ait 40.000 ilim dalıyla ilgili 400 bin adet kitap bulunduğu belirtilmektedir. Cündișâpûrlu hekimlerin Bağdat'a davet edilmesiyle birlikte hekimler, kütüphanelerdeki çok sayıda kitabı da yanlarında götürmüşlerdir. Makdisî, Büveyhî hükümdarı Adudüddavle zamanında mu'tezilî ekolünden İbn Sevvâr adında bir zâtın Râmhürmüz'de bir kütüphane tesis ettiğini kaydetmektedir. İbn Sevvâr, Râmhürmüz'deki kütüphanenin bir benzerini ve daha büyüğünü Basra'ya da kurmuştur. Mu'tezilî fikirleri yaymak için kurulan bu iki kütüphanede de Mu'tezile mezhebinin fikhını anlatan bir hoca bulunurdu. Bu kütüphanenin bir de vakfı bulunmakta ve buranın bütün ihtiyaçları bu vakıf sayesinde görülürdü. Kütüphaneye kitap okumak veya istinsah etmek için gelen okuyucular belirli bir ücret karşılığında bu hizmeti alabiliyordu. Kütüphanenin ne zaman ortadan kalktığı ya da Selçuklular devrinde de kullanılıp kullanılmadığı hakkında bilginiz yoktur.⁷¹³

e. Hânkâhlar

Hûzistân'ın ilim ve kültür hayatını zenginleştiren hânkâhlar⁷¹⁴ (zâviyeler), her kesimden halkın tasavvuf düşüncesi hakkında bilgi aldığı ve sûfilik eğitiminin verildiği yerlerdi. Genellikle bu mekânlar bir avlu ve etrafında birkaç odanın yer aldığı yapıları. Âbid ve zâhidler, hânkâhlarda sohbet ve zikir amaçlı toplanır; bazen konaklar bazen de inzivaya çekilirlerdi. Turtûșî, sosyal hayatla iç içe olan hânkâhları insanlar arasında sulh ve sükûnu sağlayan dervişlerin kaldığı yer olarak belirtmiştir.⁷¹⁵ İlk devir sûfililiğinin güçlü temsilcilerinden olan Sehl b. Abdullah (ö. 283/896) ve öğrencisi Hallâc-ı Mansûr

⁷¹³ Makdisî, s. 431; Heribert Busse, **Chalif und Crosskönig, Die Buyiden im Iraq (945-1055)**, Wiesbaden 1969, s. 524; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 308; George Makdisi, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim**, s. 64; İsmail E. Erünsal, **a.g.e.**, s. 415; Ruth S. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propaganda", **AJSL**, C. LI/II, s. 88; Ali Ahmetzâde, **a.g.m.**, s. 4; Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök, **a.g.m.**, s. 62.

⁷¹⁴ Bazen ribât kelimesi hânkâh ve zâviyeleri tarif etmek için kullanılmıştır. Fakat ribâtlar daha çok sınır karakolu olarak hizmet vermekte olduğu malûmdur. Sûfiler ise bu kelimeyi manevi cihatin yapıldığı yer anlamında kullandığından zaman içerisinde bu üç kelime birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Süleyman Uludağ, "Hânkâh", **DİA**, C. XVI, s. 43.

⁷¹⁵ Muhammed Ebû Bekr et-Turtûșî, **Sirâcu'l-mülûk**, çev. Said Aykut, İstanbul 1995, s. 345.

(ö. 309/922) hayatlarının büyük bir bölümünü Hûzistân'da geçirmiştir. Bu isimlerin tasavvuf düşüncesini yayması Hûzistân'da hânkâhların ortaya çıkışına da zemin hazırlamıştır. Büveyhîler zamanında hânkâhlar; sûfilerin ve zâhidlerin sıkça uğradığı mekânların başında geliyordu. Makdisî, Sûs'ta bulunduğu sırada câmide bir sûfi grubuyla karşılaştığını ve sûfilerin davetine icâbet ederek onlarla birlikte hânkâhlara gittiğini belirtmiştir. Ayrıca Makdisî, Sûs'ta kaldığı her gün farklı bir hânkâha davet edildiğini söylemiştir.⁷¹⁶

Hânkâhlar bir eğitim kurumu olarak V. (XI.) yüzyılda medreselerin kurulmasından sonra yaygınlaşmaya başladı. Daha önce sûfiler mescidlerde eğitim görüyordu. Bir şeyh tarafından tedrisât faaliyetlerinin yürütüldüğü bu mekânlarda sûfilere Kur'an, hadîs, fıkıh gibi İslâmî ilimler öğretilmekteydi. Bu anlamda medreseler ile hânkâhlar arasında sıkı bir bağ olduğu söylenebilir. Nitekim geç bir kaynak olmasına rağmen İbn Battûta, Hûzistân'da zâviyelere medrese denildiğini belirterek bu kurumların aynı zamanda birer eğitim kurumu olduğunu da vurgulamıştır. Yine bölgedeki hânkâhların varlığı hakkında en geniş bilgiyi veren İbn Battûta, Râmihürmüz'den Şüşter'e giderken her bir konakta bir zâviye (hânkâh) olduğunu ve her zâviyenin bir şeyhi, imamı, müezzini ve dervişlere hizmet eden personellerin bulunduğunu belirtmiştir. Bu hânkâhlara gelen misafirlerin yemek ve konaklama ihtiyacının karşılandığından da söz etmiştir. Aynı zamanda İzec, Dizfûl başta olmak üzere sadece Hûzistân'ın Lur bölgesinde 640 tane hânkâhın varlığını bildirmektedir.⁷¹⁷

f. Rasathâneler

Hûzistân'ın Cündişâpûr şehrindeki rasathâne Sâsânîler zamanında kurulmuştur. Cündişâpûr tıp okulunun bünyesinde inşâ edilen rasathâne gök cisimleri gözlemlenmekle birlikte aynı zamanda matematik ve astronomi dersleri de veriliyordu. İslâm devletlerinde hükümdarlar astrolojiye (ilm-i nücûm) özel bir önem vermiş,

⁷¹⁶ Makdisî, s. 433; George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 74; Pedersen, *a.g.m.*, s. 58; a.mlf-George Makdisi, *a.g.m.*, s.1129; Süleyman Uludağ, *a.g.m.*, s. 42.

⁷¹⁷ İbn Battûta, C. I, s. 272, 275; Muhsin Kiyânî, *Târîh-i hânkâh der İrân*, Tahran 1990, s. 101; J. Chabbi, "Khânkâh", *El²*, C. IV, s. 1025.

yapacakları önemli işlerde bu ilme sıklıkla başvurmuşlardır. Astroloji ilmine vâkıf olan kimseleri de saraylarında tutarak onlara hürmet göstermişlerdir. Nitekim Abbâsîler devrinde Cündişâpûr rasathânesi örnek alınarak Bağdat ve Şam'da yeni rasathâneler kurulmuştur. Adı geçen üç rasathâne de birbirleriyle koordineli bir şekilde çalışmıştır. Bu dönemde yapılan zîcler ⁷¹⁸, bahsedilen rasathânelerde ölçümleri yapılarak oluşturulmuştur. Bunlardan Ahmed b. Muhammed en-Nihâvendî tarafından hazırlanan *ez-Zîcû'l-müştemil* Cündişâpûr'da yapılan gözlemler sonucunda oluşturulmuştur. Cündişâpûr rasathânesindeki alet ve edevâtın Nihâvendî'nin zamanına kadar çalışıp çalışmadığı ile ilgili tartışmalar da bulunmaktadır. Hitti, burada yapılan gözlemlerin hassas olmayan ilkel aletler ile yapıldığını söylemekteyse de Aydın Sayılı bunun tam aksine aletlerin güncelliğini koruduğunu ve hassas bir şekilde ölçüm yaptığını belirtmektedir. ⁷¹⁹

Büveyhîler astronomi ilmiyle yakından ilgilenererek ilm-i nücûma vâkıf olan âlimleri himâye etmişlerdir. Nitekim Şerefüddeve astronomi ilmine olan ilgisini Bağdat'ta bulunan sarayının bahçesine bir rasathâne kurarak göstermiş ve ünlü astronomi bilgini Ebû'l-Sehl Veycen b. Kûhî'nin burada “*Kevâkib-i Seb'a*” diye bilinen yedi yıldız üzerinde gözlem yapması için imkân sağlamıştır. Büveyhîler Hûzistân'a geldiğinde Cündişâpûr rasathânesinin halen kullanılıp kullanılmadığını bilmiyoruz. Ayrıca bu kurumun Büveyhîler ve Selçuklular zamanında yeniden ihya edilerek kullanıldığına ilişkin elimizde herhangi bir kanıt yoktur. ⁷²⁰

3. Hûzistân'ın Meşhur Şahsiyetleri

Hiz. Ömer devrinde Hûzistân'ın İslâm hâkimiyetine girmesinden sonra bölgede İslâmî ilimler gelişmeye başladı. Hiz. Peygamber'in vefatından sonra birçok sahabenin

⁷¹⁸ Pevlevîce zig olan kelime Arapçaya zîc olarak geçmiş olup astronomi tabloları veya çizelgeleri anlamına gelmektedir. Yavuz Unat, “Zîc”, *DİA*, C. XLIV, s. 397.

⁷¹⁹ P. Hitti, *a.g.e.*, C. I, s. 572; Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, Ankara 1960, s. 50-51; Mehmet Mahfuz Söylemez, *a.g.e.*, s. 101; Muhammed Muhammedî, “The University of Jundishapur”, *Journal of the Regional Cultural Institute*, C. II/III, s. 158; Sadettin Ökten, “Ahmed b. Muhammed en-Nihâvendî”, *DİA*, C. II, s. 103; Yunus Ferruhmend, *a.g.m.*, s. 10.

⁷²⁰ Corci Zeydân, *a.g.e.*, C.II, s. 162; P. Hitti, *a.g.e.*, C. I, s. 574.

bu topraklara gelmesi hadis, tefsir, fıkıh, kelâm gibi İslâmî ilimlerin gelişmesinde önemli rol oynadı. Buna bağlı olarak İslâm'ın ilk yıllarından itibaren Hûzistân'da birçok muhaddis, müfessir, fakih ve kelâm âlimi yetişmiştir. Makdisî, bölgeyi ziyaret ettiğinde “*Hûzistân'ın fakihleri hiç eksik olmaz*” diyerek burada çok fazla sayıda fakihin yetiştiğini belirtmiştir.⁷²¹ Hûzistân, bilhassa Abbâsîler döneminden itibaren İslâmî ilimlerin merkezi haline geldi. İslâm dünyasının muhtelif yerlerinden birçok âlimin bölgeye ilim tahsil etmek için geldiğini görüyoruz. Hûzistân'ın Abbâsîler zamanında sahip olduğu ilim merkezi kimliği, Büveyhîler döneminde de artarak devam etmiştir. Büveyhî hükümdarları ve vezirlerinin ilme ve ilim adamına verdiği değer neticesinde bölgede sadece İslâmî ilimler değil pozitif ilimler alanında da gelişme kaydedilmiştir. Büveyhîlerin âlimleri himaye etmesiyle birlikte Hûzistân'da birçok ilim dalında önemli âlimler yetişmiş ve burada yetişen âlimler İslâm medeniyetine önemli katkılarda bulunmuştur. Biz bu kısımda hem aslen Hûzistânlı olan âlimleri hem de bölgeye ilim tahsil etmek için gelen âlimlerden önemli gördüklerimizi ele alacağız.

Büzürg b. Şehriyâr er-Râmhürmüzî (ö. IV./X. yüzyıl [?]): Ne zaman doğduğu, kişiliği ve eğitimi hakkında bilgi sahibi olmadığımız Büzürg b. Şehriyâr Râmhürmüz'de doğmuştur. Muhtemelen ilk eğitimi Râmhürmüz'de almıştır. Günümüze ulaşan tek eseri *Kitâbü 'Acâ'ibi'l-Hind* adlı eserinden hareketle 288-342 (901-954) yılları arasında Güney Asya'ya gittiğini biliyoruz. Râmhürmüzî, seyahat dönüşünün ardından kaleme aldığı eserinde Irak sahillerinden başlayarak Güney Hindistan, Gucerât, Hint takımadaları, Çin ve Japonya'da gördüklerini kaydetmiştir. Yolda tanıştığı gemici, tüccar ve seyyahların bu bölgeler ve Doğu Afrika üzerine naklettiği hatıralara da yer vermiştir. Eser 134 kısa hikâyeden oluşmakla birlikte seyahat ettiği ülkelerdeki insanların yaşayışlarını, örf ve âdetlerini yansıtmaları bakımından oldukça önemlidir.⁷²²

⁷²¹ Makdisî, s. 418.

⁷²² George Sarton, *Introduction to the History of Science*, C. I, New York 1975, s. 674; J. W. Fück, “Buzurg b. Shahriyâr”, *EI*², C. I, 1358; Mustafa L. Bilge, “Büzürg b. Şehriyâr”, *DİA*, C. VI, s. 522.

Ebû'l-İshak İbrahim b. Abdullah el-Askerî Zebîbîsî (ö. IV./X. yüzyıl [?]):

Askerimükrem'de doğmuştur. Muhammed b. Abdullah San'anî, Muhammed b. Beşâr Bündâr ve Ebû'l-Musa Muhammed b. Müsennâ ez-Zemân'dan hadis okudu. Hadis rivayetinde sika birisi olarak tanınıyordu. Ebû'l-Ali Zâhir b. Ahmed es-Serahsî, Ebû'l-Hafs Ömer b. Ahmed b. Şâhin ve Ebû'l-Ali Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasîb el-İsfahânî ise öğrencileri arasında yer almaktadır.⁷²³

Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. el-Hüseyin el-Kâtib el-Ahvâzî (IV./X. yüzyıl [?]):

Doğum tarihi ve hayatı hakkında bilgi sahibi değiliz. Ancak Bîrûnî, eserlerinde Ahmed b. el-Hüseyin adını zikretmesi ve kendisinin de bir eserinde Ebû'l-Ca'fer el-Hâzin'den bahsetmesi, onun IV. (X.) yüzyılda yaşamış olduğu izlenimini vermektedir. Eserlerinden matematik, astronomi ve kültür tarihi ile yakından ilgilendiğini anlıyoruz. X. yüzyılda Ahvâzî nisbeli birden fazla kişinin yaşadığı ve bu Ahvâzîlere Ebû'l-Hasan ve Ebû'l-Hüseyin adının verildiği ancak her iki künyenin de aynı şahsa ait olduğu tespit edilmiştir. Ahvâzî'ye ait eserler şunlardır: *Şerhu'l-makâleti'l-âşire min kitâbi Öklidis*, sekiz fasıl olarak yazılmış olup eser Öklid'in onuncu kitabının şerhidir. *Kitâbü'l-Ma'arifi'r-Rûm*, müellifin İstanbul'a seyahatinden sonra kaleme alınan eserde Bizanslıların pozitif bilimlerde nasıl ilerleme kaydettiğinden bahsedilmiştir. *Risâle fi'l-mîzân*, matematik hesaplarının doğruluk derecelerinin anlatıldığı eserdir.⁷²⁴

Muhammed b. Ali b. İsmail Ebû'l-Bekir Nahvî el-Askerî (ö. 326/938):

Askerimükrem'de doğmuştur. Muhtemel doğum tarihi III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısıdır. Basra'daki meşhur nahiv âlimi Muhammed b. Yezid el-Müberred ve onun gibi tanınmış dilcilerden ders aldı. Müberred, Muhammed b. Ali'ye kendisine çok soru sorduğu için Mübermân ismini verdi. Bir süre Ahvâz'da ikamet etti. Mübermân'ın çok tembel, heybetsiz ve çok zahmet veren bir kişi olduğu kaydedilir. Devrin önemli nahiv

⁷²³ Sem'anî, *el-Ensâb*, C. VI, s. 261.

⁷²⁴ H. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und Ihre Werke*, New York 1972, s. 57-58; D. Pingree, "Abu'l-Hasan Ahwâzî", *EIr*, C. I, s. 302; Nuri Yüce, "Ahvâzî, Ahmed b. Hüseyin", *DİA*, C. II, s. 193.

âlimlerinden Ebû'l-Ali Fârisî, Ebû'l-Said Sîrâfî gibi nahivciler onun öğrencisiydi. 326 (938) yılında Ahvâz'da vefat etti.⁷²⁵

Muhammed b. İshak b. Abdulrahim(ö. 341/952 [?]): Doğum tarihi belli değildir. Ebû'l-Bekir Sûsî lakabıyla biliniyordu. Vefat tarihi belli değildir ancak Hatîb, onun Bağdat'a ilim öğrenmek için 341 yılında geldiğini haber vermektedir. Buna göre vefatı da bu tarihten sonra olmalıdır. Bağdat'ta Hüseyin b. İshâk Dakîkî, Ebû'l-Seyyâr Ahmed b. Hameveyh ve Abdullah b. Muhammed b. Nasr el-Remlî'den hadis öğrendi. Hadisleri sağlam ve güvenilirdir. Ebû'l-Hasan b. Rızkaveyh ve Ebû'l-Hüseyin b. Fazl el-Kettân öğrencileri arasındadır. Ebû'l-Hasan Dârekutnî de Sûsî'den hadis rivayet etmiştir.⁷²⁶

Muhammed b. Ahmed b. Musa b. Hârûn b. es-Salt (ö. 352/963): Ebû'l-Tayyib el-Ahvâzî künyesi ile bilinmektedir. Bağdat'ta yaşadı. Orada Ebû'l-Halife el-Fazl b. Habbâb el-Basri ve devrin ileri gelen âlimlerinden hadis okudu. Dârekutnî ondan hadis rivayet etti. Hadis rivayetinde sika birisi olarak tanınıyordu. 352 yılında Bağdat'ta vefat etti.⁷²⁷

Ebû'l-Kâsım el-Kâdî Alî b. Muhammed b. Ebû'l-Fehm Dâvûd b. İbrâhîm et-Tenûhî (ö. 342/953): 278 (892) yılında Antakya'da doğan Tenûhî'nin edebiyat alanındaki şöhretiyle tanınan oğlu Ebû'l-Ali Muhassin ve torunu Ali b. Muhassin'den ayırt edilebilmesi için Tenûhî el-Kebîr adıyla da bilinmektedir. İlk eğitimini Antakya'da alan Tenûhî daha sonra Bağdat'a giderek burada Ebû'l-Hasan el-Kerhî, Hasan b. Ahmed el-Kirmânî, Ahmed b. Habîb el-Halebî, Muhammed b. Hısn el-Âlûsî gibi dönemin önemli âlimlerinden ilim tahsil etti. Fıkıh, kelâm, mantık, hendese, ilm-i hey'et, ilm-i nücûm, dil ve edebiyat alanlarında söz sahibi olan Tenûhî pek çok şiir ve kaside de yazmıştır. Büveyhîler döneminde Basra, Ahvâz, Şüşter ve Cündişâpûr kadılığını üstlenen Tenûhî, Büveyhî Veziri Mühellebî tarafından himaye görmüş; dönemin âlim ve

⁷²⁵ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, C. III, s. 189.

⁷²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 70.

⁷²⁷ İbnü'l-Cevzî, C. XIV, s. 152-153.

edebiyatçıları arasında vezire en yakın kişi olmuştur. Mühellebî, onu “*Reyhânetü’n-nüdemâ*” sıfatıyla da övmüştür. Kaynaklarda Tenûhî’ye ait pek çok eser zikredilmekteyse de *Dîvân*’ı dışında herhangi bir eseri günümüze ulaşmamıştır.⁷²⁸

Abdülvehhâb b. Muhammed b. Musa Ebû’l-Ahmed el-Gundecânî (ö. 347/958): 266 yılında Ahvâz’da doğdu. İlk öğrenimini burada yaptı. Ahmed b. Abdân’dan hadis okudu. Bağdat’a gitti ve burada Muhallis ve şehrin diğer âlimlerinden kıraat dersi aldı. 347 (958) yılının Cemaziyelevvel ayında vefat etti. Bağdat’ta Nu’mâniye Mezarlığına defnedildi.⁷²⁹

Ebü’t-Tayyib Abdülvâhid b. Ali el-Halebî (ö. 351/962): Doğum tarihi tam olarak belli değilse de Abbâsî Halifesi Mu‘tazîd-Billâh zamanında (279/892- 289/902) Askerimükrem’de doğduğu söylenilebilir. İlk öğrenimini burada tamamladıktan sonra Ebû’l-Hilâl el-Askerî ve Ebû’l-Ahmed Hasan b. Abdullah el-Askerî’den ders aldı. Daha sonra Bağdat’a giderek, uzun süre burada Ebû’l-Ömer ez-Zâhid’in ve Ebû’l-Bekir es-Sûlî’nin yanında kalıp onlardan dil, edebiyat ve bilhassa lugat alanlarında ilim tahsil etti. Bir müddet sonra Hamdânî emîri Seyfûddeve’nin himâyesiyle ilmin merkezi haline gelen Halep’e yerleşti. Halep’te Fârâbî, Ebû’l-Ali el-Fârisî, İbn Cinnî, Küşâcim, İbn Nübâte el-Hatîb, Ebû’l-Tayyib el-Mütenebbî, Serî er-Reffâ gibi kendi alanlarında tanınmış şahsiyetlerin de olduğu ilim meclislerine katıldı. Burada lugat ilmi alanındaki çalışmalarındaki başarısı sayesinde “*Lugavî*” nisbesiyle meşhur oldu. Bağdat’ta okul arkadaşı olan İbn Hâleveyh’le aralarında rekabet olduğundan dostu Mütenebbî ile İbn Hâleveyh arasındaki tartışmalarda Mütenebbî’yi desteklemişti. Halep’in Bizanslılar tarafından zaptedildiği 351 (22 Aralık 962) tarihinde babası ile birlikte şehit edilen Ebü’t-Tayyib’in birçok eseri de bu sırada kaybolmuştur. Müellifin kaleme aldığı *Merâtibü’n-nahviyyîn* adlı eser Yâkût el-Hamevî, Kıftî ve Süyûtî gibi meşhur dil ve edebiyat âlimlerinin eserlerinde kaynak olarak kullanılmıştır. Bu eser nahiv ilminin

⁷²⁸ İbn Miskeveyh, s. 326; Tenûhî, Mukaddime, s. 20; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bagdâd*, C. XII, s. 77; Seâlibî, *Yefîmetü’l-dehr*, C. II, s. 393; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. III, s. 366; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü’l-mizân*, C. IV, s. 256; İbn Tağrıberdî, C. III, s. 310; Zirikli, *el-A’lâm*, C. IV, s. 325; Soner Gündüzöz “Tenûhî, Ali b. Muhammed”, *DİA*, C. XL, s. 469-470.

⁷²⁹ İbnü’l-Cevzî, C. XIV, s. 116.

ortaya çıkışını, Ebû'l-Esved ed-Düelî'den başlayarak Basra ve Kûfe mekteplerinin önemli kişilerini ele alır. Ebû't-Tayyib el-Lugavî'nin diğer eserleri ise şunlardır: *Kitâbü'l-İbdâl* kelime kökünde, tek harften oluşan farklılığın anlam değişikliğine yol açmadığını belirten bir sözlüktür. Kelimelerin birbirlerine zincirleme olarak bağlı olduğunun izah edildiği *Şecerü'd-dür* adlı eser de sözlük niteliğindedir. Ebû'l-Tayyib'in *Kitâbü'l-firâk* adı verilen şiir kitabının hâricinde Arap dili üzerine kaleme aldığı *Kitâbü'l-ezdâd fî kelâmi'l-'Arab, el-Müssennâ fî'l-luga, el-İtbâ' fî'l-luga* isimli eserleri de bulunmaktadır.⁷³⁰

Muhammed b. Ahmed b. Musa b. Hârun b. es-Salt (ö. 352/963): Ebû'l-Tayyib el-Ahvâzî künyesi ile tanınırdı. Bağdat'ta oturdu. Orada Ebû'l-Halife el-Fazl b. Habbâb el-Basrî'den hadis öğrendi. Dârekutnî öğrencileri arasındadır. Sika birisi olarak biliniyordu. 352 (963) yılında Bağdat'ta vefat etti.⁷³¹

Ebû'l-Hüseyin Bündâr b. el-Hüseyin eş-Şîrâzî (ö. 353/964): Tasavvufi hakikatleri iyi bilen ve mükemmel biçimde ifade eden bir sûfî olarak tanınan Bündâr b. Hüseyin Şîrâz'da doğdu. Doğum tarihi belli değildir. Ticaretle uğraştığı sırada aynı zamanda Eş'arî kelâmı ilgisini çekti ve İmam Eş'arî'nin derslerini takip etmeye başladı. Kelâm alanında kendisini geliştirdi. Ancak babasıyla birlikte ticaret için Bağdat'a gidişi onun hayatını tamamen değiştirdi. Burada tasavvuf alanında meşhur olan sûfî Şiblî ile tanıştı. Şiblî'nin etkisiyle bütün dünya zevklerini terk ederek tasavvufa yöneldi ve onun güvenini kazandı. Tasavvufla ilgilenmeye başladıktan sonra Errecân'a yerleşerek hayatının sonuna dek burada yaşamış ve 353 (964) yılında vefat etmiştir. Ona göre; dünyaya yönelen hırs ateşiyle, âhirete yönelen korku ateşiyle, Allah'a yönelen ise tevhid nuruyla yanar ve değeri biçilemez bir mücevher haline gelir. Hak yolunda her şeyi

⁷³⁰ Safedî, *el-Vâfi*, C. XIX, s. 173; Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, C. II, s. 120; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, C. VI, s. 210; M. Reşit Özbalkıç, "Ebû't-Tayyib el-Lugavî", *DİA*, C. X, s. 345.

⁷³¹ İbnü'l-Cevzî, C. XIV, s. 153.

terketmeyen kişi Allah'a ulaşamaz. Onun bu görüşleri melâmet ehlinde çok Iraklı sûfîlerin görüşlerine yakındır.⁷³²

Ebû'l-Ferec Muhammed b. Tayyib el-Hâfız (ö. 355/966): Bellûtî ismiyle meşhur olmuştur. Aslen Bağdatlıdır. Ahvâz'da ikamet etmiştir. Dönemin hadis konusunda meşhur hocalarından ders almıştır. Hocaları arasında Ebû'l-Bekir Abdullah, Davud es-Sicistânî, Muhammed b. Süleyman Nu'mânî, Ahmed b. Muhammed b. Cerrâh, Cübeyr b. Muhammed el-Vâsitî, Muhammed b. Ahmed b. Bustenbân ve Ebû'l-Zerr b. Bâgendî zikredilebilir. Kendisinden Na'im Ahmed b. Abdullah İsfahânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Ahmed İbn Ebû'l-Fevâris, Ebû'l-Feth Muhammed b. Hüseyin el-Attâr ve Muhammed b. Ebû'l-Ali İsfahânî hadis rivayet etmiştir. Hadis konusunda güvenilirdir. Vefatına kadar Ahvâz'da oturdu. 82 yaşındayken 355 (966) yılının Zilkade ayında vefat etti.⁷³³

Ali b. İbrahim b. Hammâd b. İshâk b. İsmail b. Hammâd b. Zeyd b. Dirhem Ebû'l-Hasan e-Ezdî (ö. 356/967): Doğumu hakkında bilgi yoktur. Muhammed b. Yahya b. Münzir el-Basrî, Bîşr b. Musa ve Ahmed b. Bîşr Teyâlisî, Ebû'l-Abbâs Kedimî, Muhammed b. Leys el-Cevherî, Ahmed b. Yahyâ el-Hulvânî, Hasan b. Ali b. Velid el-Fârisî ve Muhammed b. Yahyâ el-Mervezî'den hadis okudu. Ahvâz'da ikamet etti ve oranın kadılığını üstlendi. Hadis konusunda güvenilir bir kimseydi. Rivayetleri sahihtir. Bağdat'a gitti ve medreselerde hadis okuttu. Ebû'l-Hasan b. Rızkaveyh ve Ali b. Ahmed el-Rezzâz talebeleri arasındadır. Rezzâz'ın dediğine göre o el-Ezdî'den 355 yılında ilim tahsil etmiştir. 16 Cemaziyelâhîr 356 (967) tarihinde vefat etmiştir.⁷³⁴

Ebû'l-Bekir Ahmed b. Mahmûd b. Zekeriya b. Horzâd es-Sînîzî (ö. 356/967): Hûzistân'ın Fars sınırındaki Sînîz şehrinde doğmuştur. Ahvâz'da kadılık görevinde bulunmuştur. Ebû'l-Müslim İbrahim b. Ubeydullah el-Mekkî, Ebû'l-Husayn

⁷³² Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, s. 349; Hücvârî, *Keşfü'l-mahcûb: Hakikat Bilgisi*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, s. 375; Safedî, *el-Vâfi*, C. VII, s. 243; Hasan Kamil Yılmaz, "Bündâr b. Hüseyin", *DİA*, C. VI, s. 489.

⁷³³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. III, s. 363; Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. II, s. 322.

⁷³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XIII, s. 248.

Muhammed b. Hüseyin el-Vâdi‘ ve Muhammed b. Abdullah b. Süleyman el-Hadramî‘den hadis okudu. Ondan hadis rivayet edenler arasında Dârekutnî ve Ebû‘l-Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Dost bulunmaktadır. Hadis konusunda güvenilirli. Ahvâz‘da 356 (967) yılının Zilkade ayında vefat etti.⁷³⁵

Ebû‘l-Muhammed İbn Hallâd el-Hasan b. Abdurrahmân b. Hallâd er-Râmhürmüzî (ö. 360/971): Ahvâz‘a bağlı Râmhürmüz‘de doğan Ebû‘l-Muhammed, dedesine nisbeten İbn Hallâd veya Hallâdî diye de anılırdı. Ancak daha çok Râmhürmüzî nisbesiyle bilinmektedir. Hocaları arasında babasının da bulunması küçüklüğünden itibaren ilim sahasında olduğunu göstermektedir. Öğrenimine 290 (903) yılında Râmhürmüz‘de başlayan Râmhürmüzî, ilmini geliştirmek üzere Şîrâz ve Mekke‘ye gitti. Hocaları arasında İbn Ebû‘l-Hayseme, Ahmed b. Muhammed el-Birtî, Muhammed b. Gâlib ed-Dabbî, Mûsâ b. Hârûn el-Bağdâdî, Mutayyen, Yûsuf el-Kâdî, Ebû‘l-Ca‘fer İbn Ebû‘l-Şeybe, Ca‘fer b. Muhammed el-Feryâbî, Abdân el-Ahvâzî, Zekerıyyâ b. Yahyâ es-Sâcî gibi 200‘e yakın muhaddisten ilim tahsil etmiştir. Bu seyahatleri sırasında hadis alanında kendini yetiştiren Râmhürmüzî, kendi beldesinin merkez camisinde hadis dersleri vermeye başlamıştır. Onun öğrencileri arasında İbn Cümeı‘ el-Gassânî, Ebû‘l-Ali Hasan b. Ahmed b. Muhammed el-Keşşî eş-Şîrâzî, İbn Merdüye gibi tanınmış muhaddisler vardır. Râmhürmüzî hadis ilminin yanında tarih, şiir ve edebiyatla da ilgilenmiştir. Ancak onun esas şöhretine kavuşmasını sağlayan hadis usulüne dair kaleme aldığı *el-Muhaddissü‘l-fâsıl beyne‘r-râvî ve‘l-vâ‘i‘* adlı eserdir. Eserde hadis usulüne dair yirmi iki konuya yer verilmekle birlikte hadis ilminin bütün konularını içermemektedir. Ayrıca Râmhürmüzî‘nin hadislerde geçen helal-haram ve iman-küfür konularını içeren 140 konuyu, yedi cüz halinde toplayarak ayet, hadis ve şiirlerle açıkladığı *Emsâlü‘l-hadîs* adında bir eseri de bulunmaktadır. Bunun yanında müellifin rivayet ettiği hadisleri topladığı *Müsned‘i* de vardır. Râmhürmüzî‘nin yukarıda bahsedilen eserleri hâricinde *Kitâbü risâleti‘s-sefer*, *Kitâbü‘ş-şeyb ve‘ş-şebâb*, *Kitâbü imâmi‘t-tenzîl fî (‘ilmi)‘l-Kur‘ân*, *Kitâbü edebi‘l-mevâ‘id*, *Kitâbü edebi‘n-nâtık*, *Kitâbü‘l-felek fî muhtâri‘l-ahbâr ve‘l-eş‘âr*, *Kitâbü‘l-i‘llet fî muhtâri‘l-ahbâr*, *Kitâbü‘r-*

⁷³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. VI, s. 372; Sem‘ânî, *el-Ensâb*, C. VII, s. 360.

reyhâneteyn el-Hasen ve'l-Hüseyn radiya'llāhu 'anhümâ, Kitâbü'l-menâhil ve'l-a'tân ve'l-hanîn ile'l-evtân, Kitâbü mübâsatati'l-vüzerâ', Kitâbü'n-nevâdir ve's-şevârid, Kitâbü rabî'i'l-müteyyem fî aḥbâri'l- 'uşşâk, Kitâbü'r-risâ ve't-te'âzi bulunmaktadır.

Büveyhîler, Hûzistân topraklarına hâkim olmadan önce Râmhürmüzî, bölgenin kadılığını üstlenmişti. Büveyhîler, Hûzistân'a geldikten sonra da devlet idarecileriyle iyi ilişkiler kurdu. Aynı zamanda şair kimliğiyle de tanınan Büveyhî veziri Mühellebî'nin 345 (956)'te vezirliğe tayin olmasıyla onu metheden şiirler kaleme aldı. Daha sonra Mühellebî, Râmhürmüzî'yi yeniden Hûzistân kadılığına tayin etmek istediye de o bu görevi kabul etmedi. Bunun yanında Rey ve Cibâl emîri Büveyhî Rûknüddeve'nin veziri Ebû'l-Fazl İbnü'l-Amîd ile yazışmalar yaptı ve her ne kadar İbnü'l-Amîd onun Rey'e gelmesini istediye de bu daveti geri çevirdi. Râmhürmüzî, devletin işleyişindeki olumsuzlukları çekinmeden hükümdara ve vezire bildirebiliyordu. Hatta Büveyhî Hükümdarı Adudüddeve ile de yazıştı. Râmhürmüzî 346 (957) yılında kendisine teklif edilen devlet görevini kabul etmeyerek doğduğu şehre geri döndü. Burada da 360 (971) yılında vefat etti.⁷³⁶

Ebû'l-Ahmed el-Hasan b. Abdullah b. Saîd el-Askerî (ö. 382/992): Hûzistân'ın Askerimükrem şehrinde 293 (906) yılında doğan Hasan b. Abdullah doğduğu şehre izafeten Askerî nisbesiyle tanındı. İlk öğrenimini babasının yanında tamamlayan Askerî daha sonra devrin tanınmış muhaddisi Abdân el-Ahvâzî'den dersler aldı. İlmini geliştirmek için İsfahân, Bağdat ve Basra gibi ilim merkezlerine yolculuklar gerçekleştirdi. Gittiği yerlerde İbn Düreyd, İbn Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû'l-Kâsım el-Begavî, İbn Cerîr et-Taberî ve Niftaveyh gibi meşhur hocalardan ders aldı. Daha sonra Askerimükrem'e dönerek hadis ve edebiyat sahasında Hûzistân'ın en yetkin âlimleri arasında yer aldı. Ebû Sa'd el-Mâlînî, Ebû Nuaym el-İsfahânî ve Ahmed b. Muhammed b. Zencûye gibi muhaddisler ondan hadis rivayet etti. Büveyhî bürokratları onunla ilişki

⁷³⁶ Sem'ânî, **el-Ensâb**, C. VI, s. 47; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-üdebâ**, C. II, s. 923; Safedî, **el-Vâfi**, C. XII, s. 42; Zehebî, **A'lâmü'n-nübelâ'**, C. XII, 170; a. mlf, **Tezkiretü'l-huffâz**, C. III, s. 81; Katib Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C. II, s. 1612; A. Âsaf Fikret, "İbn Hâllâd Râmhürmüzî", **DMBİ**, C. III, s. 440-441; İbrahim Hatiboğlu, "Râmhürmüzî", **DİA**, C. XXXIV, s. 447-448.

kurmak istemişse de Askerî buna yanaşmamıştır. Örneğin Vezir Sâhib b. Abbâd görüşmek için ona haber göndermiş ancak yaşlılığını ileri sürerek kabul etmemiştir. Sâhib b. Abbâd'ın onunla böylesine istekli olarak görüşmek istemesini *A'yânü's-Şî'a* müellifi Askerî'nin Şîi olduğunu gösteren bir delil olarak kabul etmiştir. Ancak Askerî'nin hayatını ele alan tabakat kitaplarında Şîi olduğuna dair herhangi bir delile rastlamadık. Askerî'nin hadis ilmi için telif ettiği birçok kitabı bulunmaktadır. Bunlardan *Kitâbü't-Tashîf* ve *t-tahrîf* isimli eser; anlaşılması zor olan terimler, hadis ve şiirlerde hatalı rivayet edilen özel isimler hakkında bilgi vermektedir. *Tashîfâtü'l-muhaddissîn fî garîbi'l-hadîs* adlı eseri de *Kitâbü't-Tashîf*'in devamı niteliğinde olup Kur'ân-ı Kerîm'in ve hadislerin yazılışı sırasında yapılan yanlışlar ve bu yanlışları nesilden nesile aktaran kişilere dairdir. Hadislerin şerhine dair *el-Hikem* ve *'l-emsâl*'in yanında muhtelif edebî konuların yer aldığı *Kitâbü'l-Masûn* isimli telifi ve bu eserlerden başka *Kitâbü'z-zevâcîr* ve *'l-mevâ'iz*, *Kitâbü sinâ'ati's-şi'r* (*Kitâbü sinâ'ateyi'n-nazm* ve *'n-nesr*), *Kitâbü tashîhi'l-vücûh* ve *'n-nezâ'ir*, *Kitâbü'l-muhtelif* ve *'l-mü'telif* (*fî müştēbihi esmâ'i'r-ricâl*), *Kitâbü mâ lahane fîhi'l-havâs mine'l-'ulemâ'*, *Kitâbü râhati'l-ervâh*, *Kitâbü rebî'i'l-ebrâr*, *Kitâbü'l-bedî'*, *Kitâbü'l-emâlî*, *Kitâbü's-sahâbe*, *Kitâbü'l-mantık* isimli kitapları da bulunmaktadır.⁷³⁷

Ebû'l-Bekir Ahmed b. İbrahim b. Hasan b. Muhammed b. Şâzân b. Harb b. Mehrân el-Bezzâz ed-Devrakî (ö. 383/993): Hûzistân'ın Devrak şehrinde doğmuştur. Ebû'l-Kâsım el-Begavî, Ebû'l-Bekir b. Ebû'l-Davud el-Hüseyn b. Muhammed b. Ufeyr, Ahmed b. Süleyman et-Tûsî, Ebû'l-Bekir b. Düreyd ve Nefteveyh'den hadis ilmi aldı. Mısır ve Şam'a giderek İslâmî ilimler öğrendi. Buralarda Ebû'l-Hasan Dârekutnî, Ebû'l-Bekir Berkânî ve Ebû'l-Kâsım el-Ezherî'den hadis öğrendi. Hadis konusunda

⁷³⁷ Seâlibî, *Yefîmetü'd-dehr*, C. III, s. 490; Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. IX, s. 297 v.d; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, C. II, s. 918; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, C. I, s. 345-346; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. II, s. 83-85; Safedî, *el-Vâfi*, C. XII, s. 49; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, C. XII, s. 391; Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, C. I, s. 506; Ahmet Turan Aslan, "Askerî, Hasan b. Abdullah", *DİA*, C. III, s. 490-491.

güvenilirdi. Çok hadis rivayet eden Devrakî'nin hadisler de sahihtir. 383 (993) yılının Şevval ayında vefat etmiştir.⁷³⁸

Ebû'l-Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kādî et-Tenûhî (ö. 384/994):

Basra'nın ileri gelen ailelerinden olan Ebû'l-Alî 327 (939) yılında dünyaya geldi. İlk öğrenimine doğduğu yerde başladı. Basra'nın tanınmış hocaları olan Ebû'l-Abbas el-Esrem, Ebû'l-Bekir es-Sûlî ve Hüseyin b. Muhammed el-Fesevî gibi kişilerden ders aldı. Sonrasında Bağdat'a giderek burada ilim meclislerine katıldı, edip ve şairlerle tanıştı. Yine devrin önde gelen âlimlerinden Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Gulâmu Sa'leb ve Hâtimî'den ilim tahsil etti. Bu sırada Tenûhî, Ebû'l-Ferec el-İsfahânî'den *Egânî* adlı eseri okutmak için icâzet aldı. Büveyhî veziri Mühellebi tarafından 349 (960) yılında ilk önce Bağdat kadılığına tayin edilen Tenûhî sonrasında Ahvâz ve Askerimükrem kadılığı da yaptı. Ahvâz'da bulunduğu sırada dönemin ünlü şairi Ebû't-Tayyib el-Mütenebbî ile görüştü. Mühellebî vezirlik makamından ayrılınca Tenûhî de kadılıktan azledildi ve servetine el kondu. Tenûhî daha sonra görevine iade edildiyse de Adudüddavle'nin gözünden düştü. Bunun yanında İmam Şâfiî ve taraftarlarını eleştirmedeğinden hapse bile atılmıştı (370/981). Ömrünün son yıllarını yoksulluk içinde geçiren Tenûhî 25 Muharrem 384 (11 Mart 994) tarihinde Bağdat'ta vefat etti. İmâmiyye mezhebine mensup olan Tenûhî, ailenin diğer meşhurları gibi Mu'tezile düşüncesini benimsediğini, telif ettiği eserlerinde görmek mümkündür. Eserlerinde halkın sosyal durumunu, döneme ait meslekleri konu edinmiştir. Müellif en meşhur eseri olan *el-Ferec ba'de's-şidde*'de sıkıntılardan kurtulmanın yollarını ve mutlu olmanın çarelerini aramıştır. Tenûhî'nin *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzâkere* adlı eseri tezimizde Hûzistân'ın hem siyâsî hem de sosyal tarihinden bahsederken kullandığımız önemli kaynaklardan birisidir. Üst düzey devlet adamlarının mücadelelerine yer veren eser başlangıçta on cilt olarak planlanmış ancak dört cildi tamamlanabilmiştir. Selçuklu tarihçisi Garsünnî'ne bu esere *Kitâbü'r-Rebî* ismiyle bir zeyl kaleme almıştır. Bunların dışında Araplar arasında cömertlikleriyle tanınan 190 kişinin biyografisini içeren *el-Müstecâd min fe'alâti'l-*

⁷³⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. V, s. 393.

ecvâd'ı, halk arasında yaygın atasözlerini içeren 'Unvânü'l-hikme'si ve Divân'ı bulunmaktadır.⁷³⁹

Ebû'l-Said Tabib el-Errecânî (ö. 384/994): Errecân doğumlu olan Ebû'l-Said, Büveyhîler zamanının önde gelen tabiplerindendi. Büveyhî hükümdarlarının yakınında bulunmakla birlikte onların meclisinde de söz sahibiydi. Bağdat Bimâristânı'nda görev yaptı. Aduddüdevle'nin yanında özel bir yere sahipti. 384 (994) yılının Cemaziyelevvel ayında vefat etmiştir.⁷⁴⁰

Ali b. Abbâs el-Mecûsî (ö. 384/994 [?]): Ahvâz'da doğan Ali b. Abbâs, Mecûsî bir aileden geldiği için bu nisbeyle tanındı. Doğum tarihi bilinmemektedir. Şîrâz'ın meşhur doktorlarından Ebû'l-Mâhir Mûsâ b. Seyyâr'ın öğrencisiydi. İlk çalışmalarını Şîrâz'da yaptı. Bunun yanında uzun yıllar Cündîşâpûr ve Bağdat tıp okullarında hizmet verdi. Adudüdevle'nin sarayında hekimlik yaptı ve bu hükümdara ithaf ettiği *Kâmilü's-sinâ'ati't-tıbbiyye* veya kısaca *el-Kitâbü'l-melekî* (hükümdar kitabı) adlı eseriyle meşhur oldu. Tıp dünyasında büyük yankılar uyandıran *Kâmilü's-sinâ'a* tıpkı İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-tıb* adlı eseri gibi İslâm dünyasında ve Avrupa'da ders kitabı olarak okutuldu. Batı'da *Liber Regius* (hükümdar kitabı) adıyla bilinen kitap iki bölümden oluşmaktadır. Kitabın ilk yarısı nazariyata, ikinci yarısı ise pratik tıp bilgilerine ayrılmıştır. Ali b. Abbâs bu eserinde İbn Sînâ'dan daha önce psikoterapinin önemini vurgulamış ve psikoloji ile tıp arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Ölüm tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 982-995 yılları arasında vefat ettiğine dair değişik rivayetler bulunmaktadır.⁷⁴¹

Ahmed b. Abdân b. Muhammed b. Ferâh Ebû'l-Bekir el-Şîrâzî (ö. 388/998): 293 yılında Şîrâz'da doğdu. Lakabı ise beyaz şahin anlamına gelen Bâzü'l-Ebyâd'tır.

⁷³⁹ Seâlibî, *Yefîmetü'd-dehr*, C. II, s. 405; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bagdâd*, C. XV, s. 199; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. IV, s. 159; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. XII, s. 81; Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, C. II, s. 1252; Soner Gündüzöz, "Tenûhî, Ebû Ali", *DİA*, C. XL, s. 470-471.

⁷⁴⁰ İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hükemâ*, s. 300.

⁷⁴¹ İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-ulemâ*, s. 155-156; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 319-320; C. Elgood, "Ali b. al-'Abbâs", *EI*², C. I, s. 381; L. Richter-Bernburg, "Ali b. 'Abbâs Majûsî", *EIr*, C. I, s. 837-838; Ayşegül Demirhan Erdemir, Ali b. Abbas el-Mecûsî, *DİA*, C. II, s. 379-380.

Ahvâz'a yerleşti. Muhammed b. Muhammed el-Bâgendî, Ebû'l-Kâsım Begavî, İbn Sa'd, İbn Ebû'l-Dâvûd, Bekir b. Ahmed el-Zührî, Ahmed b. Muhammed es-Seken hocaları arasında yer alır. Ahvâz'ın büyük hadis âlimlerinden biridir. Talebeler, ondan hadis ilmi almak için çevre bölgelerden Hûzistân'a gelirlerdi. Öğrencileri ise Hamza es-Sehmî, İsmâil b. Muhammed el-Cîruftî, Kadı Ali b. Abdullah el-Kisâî, Ebû'l-Hasan b. Saher, Abdulvehhâb el-Gundecânî'dir. 388 (998) yılında Ahvâz'da vefat etti.⁷⁴²

Ebû'l-Muhammed Abdullah b. Abbâs el-Râmhürmüzî (V./XI. yüzyıl [?]):

Doğum ve ölüm tarihi hakkında bilgi yoktur. Kâdî Abdülcebbâr ile aynı dönemde yaşamıştır. Mu'tezile'nin önde gelenlerindendir. Kâdî Abdülcebbâr, Râmhürmüzî için iyi ahlaka sahip olduğunu, kendi görüşüne muhalif kimselere karşı yazmış olduğu eserleri de bulunduğunu belirterek *el-Mugnî* adlı eserini onun sayesinde yazmaya başladığını söylemiştir. Râmhürmüzî'de onun adına büyük bir mescidin bulunduğu da belirtilmektedir.⁷⁴³

Ebû'l-Tâhir Ali b. Ahmed b. el-Fazl el-Râmhürmüzî el-Erbakî(V./XI. yüzyıl

[?]): Doğum tarihi belli olmayan el-Erbakî'nin öğrencisi el-Müstağfirî'nin 432 (1041) yılında öldüğü hesaba katılırsa onun V. yüzyılda yaşadığı kesindir. Bağdat'a gelerek Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. İshak el-Ahvâzî ve Ebû'l-Hasan Muhammed b. el-Mahfûz el Cehnî'den hadis okudu. Aynı zamanda Erbak'ın kadılığını da üstlenmiştir.⁷⁴⁴

Ömer b. Dâvud b. Selmûn Şeyh Ebû'l-Ali Ahvâzî (ö. 395/1004):

Ahvâz doğumludur. Doğum tarihi belli değildir. Kur'ân'ı 42 bin kere hatmettiğini söylemiştir. Bu yüzden rivayet ettiği hadislerin doğruluğu tartışılmıştır. Hayseme ve Hüseyin b. Dâvud Me'mûr ve Ebû'l-Bekir b. Hâbir el-Remlî'den hadis rivayet etmiştir. Ebû'l-Ali el-Ahvâzî ve Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed el-Gassânî öğrencileri arasında yer

⁷⁴² Safedî, *el-Vâfi*, C. VII, s. 111; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, C. XII, s. 439; a. mlf, *Tezkiretü'l-huffâz*, C. III, s. 131.

⁷⁴³ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-mu'tezile*, s. 113.

⁷⁴⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. I, s. 151.

almaktadır. İbn Asâkir, ondan iki hadis rivayet etmiştir ve bu hadislerin bâtil olduğunu nakletmiştir.⁷⁴⁵

Abdurrahim b. Alî b. el-Merzübân Ebû'l-Ahmed et-Tabîb el-Merzübânî (ö. 396/1006): Doğum tarihi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Aslen İsfahânlıdır. İslâmî ve fennî ilimlerde kendini yetiştiren el-Merzübânî fazilet sahibi biri olarak tanınmıştır. Büveyhîler döneminde Şüşter ve Hûzistân'ın muhtelif şehirlerinde kadılık yapmıştır. Aynı zamanda Bağdat Bimâristânı'nda görev yapan el-Merzübânî 396 (1006) yılında Şüşter'de vefat etmiştir.⁷⁴⁶

Ebû'l-Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra): Doğduğu tarih kesin olarak bilinmemekle birlikte bir beytinden IV. (X.) yüzyılın başında Askerimükrem şehrinde dünyaya geldiği anlaşılmaktadır. Doğduğu şehirde öğrenimine başlayıp, buradan İsfahân, Bağdat ve Basra gibi ilim merkezlerine giderek tahsil hayatını tamamladı. Hocası Ebû'l-Ahmed Hasan b. Abdullah el-Askerî ile isimleri ve baba isimleri benzediğinden daha çok *Edîb* unvanıyla anılmak istemiştir. Geçimini sağlamak ve kimseye muhtaç olmamak için ticaretle uğraştı. Ticarî amaçla gerçekleştirdiği seyahatlerde bile ilim meclislerine dâhil olmak suretiyle âlimlerden faydalanmaya gayret etti. Ebû'l-Hilâl, İslâmî ilimlerin çoğunda ders vermekle birlikte genel itibarıyla Arap dili, şiir tenkidi ve edebiyat alanlarında ihtisası bulunmaktadır. Vefat tarihi kesin olarak belli değildir. Kimi kaynaklar *el-Evâ'il* isimli kitabının sonunda 10 Şâban 395 (22 Mayıs 1005) tarihinde kitabın tamamlandığından ve müellifin bu tarihte vefat etmiş olabileceğinden bahsetmiştir. Bazı kaynaklar ise onun ölüm tarihinin daha mâkul bir tarih olan 400 (1009) yılı olduğunu kaydetmiştir. Askerî'nin Arap dili ve şiiri üzerine birçok eseri bulunmaktadır. Şiirlerin daha çok anlam ve konuları ile ilgilendiği ve üslûba dair konuların işlendiği *Dîvânü'l-me'ânî*, nazım ve nesrin usulüne ve kurallarına ilişkin olan *Kitâbü's-sînâ'ateyn*, Araplar tarafından kullanılan ve hadislerde bahsi geçen atasözlerini alfabetik sırayla şerhettiği *Cemheretü'l-emsâl*, eş anlamlı kelimelerin mâna

⁷⁴⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mûzân*, C. IV, s. 302.

⁷⁴⁶ İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hükemâ*, s. 177.

farklarını ortaya koyan *el-Furûku'l-lugaviyye*, İslâmiyet öncesinde ve sonrasında yaşayan cömertlikleriyle tanınmış kişileri ele alan *Kitâbü'l-Küremâ* eserleri müellifin başlıca eserleri arasında yer almaktadır. Bunun yanında müellifin *er-Risâletü'l-mâsse fîmâ lem yüzbat mine'l-hamâse*, *el-Evâ'il*, *el-Mu'cem fî bakıyyeti'l-eşyâ*, *el-Mehâsin fî tefsîri'l-Kur'ân*, *Risâle fî't-tafzîl beyne belâgateyi'l-'Arab ve'l-'Acem*, *Kitâbü'l-Has 'alâ talebi'l-'ilm*, *Kitâb ma'htekeme bihi'l-hulefâ* ile *l-kudât*, *Risâle mine'l-edebiyyât ve'l-ahlâk*, *Şerhu Dîvânî Ebî Mihcen es-Sekafî* isimli eserleri de bulunmaktadır.⁷⁴⁷

Abdullah b. Muhammed Ebû'l-Allân Abdullah b. Muhammed b. Ebû'l-Allân (ö. 409/1018): Künyesi Ebû'l-Ahmed olarak bilinmektedir. 330 (942) yılında doğan Ebû'l-Allân, ilk öğrenimini Ahvâz'da tamamladı. Sonrasında Ebû'l-Abdullah'dan ders aldı ve onun ilminden istifade etti. Ahvâz kadılığını da üstlenen Ebû'l-Allân, Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerindendir. Bunun yanında servet sahibi biriydi. İbn Kesîr, kitabın adını belirtmeden Hz. Peygamber'in mucizelerinden bahseden *Mucizâtü'l-en-Nebî Sallallâhü aleyhi ve sellem* adlı bir kitabının bulunduğunu ve bu kitapta binden fazla mucizeye yer verildiğini belirtmiştir. 419 (1029) yılında vefat eden Ebû'l-Allân o sırada 89 yaşındaydı.⁷⁴⁸

Ebû'l-Sehl Tabîb el-Errecanî (ö. 418/1027): Doğum ve ölüm tarihi belli değildir. Büveyhîler devrinde mahareti ile meşhur bir doktordu. Büveyhî hükümdarlarının hizmetlerinde bulundu. Bağdat'a gelerek buradaki hastanelerde görev yaptı. Peygamberlik iddiasında bulundu. Ardından tutuklanarak mallarına el kondu ve idam edildi.⁷⁴⁹

Ahmed b. Ali b. Abdûs b. Muhammed b. Hasan b. Hüseyin b. Hârûn b. Mehrân el-Muaddel Ahvâzî (ö. 423/1032): Ahvâz doğumludur. İlk öğrenimini Ahvâz'da yaptı. Daha sonra Bağdat'a giderek Ebû'l-Ali b. Savvâf ve Ebû'l-Bekir b.

⁷⁴⁷ Seâlibî, *Yefîmetü'd-dehr*, C. V, s. 309; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, C. IV, 189; Safedî, *el-Vâfi*, C. XII, s. 49; Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, C. I, s. 506-507; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, C. III, s. 240; Ahmet Turan Aslan, "Askerî, Ebû Hilâl", *DİA*, C. III, s. 489-490.

⁷⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, C. XV, s. 129; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 242; İbn Kesîr, C. XII, s. 74; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-mu'tezile*, s. 114.

⁷⁴⁹ İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-ulemâ bi-ahbârî'l-hükemâ*, s. 300.

Hallâd, Ebû'l-Kâsım el-Taberânî, Ebû'l-Şeyhü'l-İsfahânî, Abdullah b. Muaviye el-Talhî, Ahmed b. Muhammed b. Abbâs el-Esfâtî ve Selmân Muhammed b. Hüseyin el-Harrânî'den ders almıştır. Hadis konusunda güvenilir birisiydi. Tahsilini tamamladıktan sonra Ahvâz'a döndü. Vefat yılı olan 423 (1032)'e kadar orada yaşadı.⁷⁵⁰

Ali b. Ahmed b. Abdân b. Muhammed b. el-Ferec b. Sa'id (ö. 425/1034): Ebû'l-Hasan el-Ahvâzî künyesiyle bilinmektedir. Aslen Şîrâzlıdır. Muhammed b. Ahmed b. Mahmaveyh el-Askerî, Ahmed b. Ubeyd Saffâr el-Basrî, Ebû'l-Kasım el-Taberânî, İsmail b. Cüneyd en-Nişâbü'rî, Ebû'l-Bekir b. Ceâlî'den ders aldı. Nişabur'a ilim tahsil etmek için gitti. 396 (1005) yılında Bağdat'a geldi. Orada Muhammed b. Ebû'l-Fevâris, Hasan b. Gâlib el-Mukrî ve Muhammed b. Muhammed b. Ali eş-Şurûti'den hadis öğrendi. 425 yılının Safer veya Rebiülevvel ayında vefat etti.⁷⁵¹

Muhammed b. Hasan b. Ahmed b. Muhammed b. Musa el-Ahvâzî (ö. 427/1036): 345 (956) yılında Ahvâz'da doğmuştur. İbn Ebû'l-Ali el-İsfahânî olarak da bilinmekteydi. Hadis usulüne dair el-Ahvâzî'den ders alan Hatîb el-Bağdâdî, onun yalancılıkla itham edildiğini, bu nedenle ondan hadis rivayet edilmediğini söylemiş ve uyduruk ravi zinciri ile hadisler yazdığını belirtmiştir. Hatta bundan dolayı ona yalan dağıcı ismi verilmiştir. Ancak Hatîb, el-Ahvâzî'nin hadislerinin sahih olduğunu ve İbn Sakr adında birisinin onun adını kullanarak sahte hadisler uydurduğunu söylemiştir. İbn Ahmed el-Askerî ve Muhammed b. İshâk b. Dâr'dan hadis okudu. Naklettiği rivayetler Abbas b. Muhammed ed-Dûrî gibi Bağdat'ın hadis konusunda önde gelen muhaddislere aittir. Ebû'l-Hasan en-Nuaymî de el-Ahvâzî'nin hadislerinin bir kısmını tahrir etti. Ebû'l-Bekir el-Berkânî el-Ahvâzî'den hadis dersini aldı. Ayrıca o rivayet ettiği her hadis ile ilgili bir ravi zinciri yazmıştır. Yedi sene kaldığı Bağdat'tan Ahvâz'a döndü ve orada vefat etti.⁷⁵²

⁷⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. V, s. 527.

⁷⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. III, s. 232.

⁷⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 626; İbnü'l-Cevzî, C. XV, s. 259; İbn Kesîr, C. XII, s. 128-129; İbn Hacer el-Askalanî, *Lisânü'l-mîzân*, C. V, s. 124.

Abdülvehhâb b. Mansûr b. Ahmed Ebû'l-Hasan (ö. 436/1044): İbnü'l-Müşterî adıyla tanınan, Ahvâz doğumlu olan Abdülvehhâb b. Mansûr'un doğum tarihi bilinmemektedir. Ahvâz ve buraya bağlı yerlerin kadılığını yapmıştır. Büveyhî emîrlerinin nezdinde büyük bir itibarı vardı. Şafî mezhebine mensup olan İbnü'l-Müşterî kaynaklarda doğru sözlü, sadakatli ve servet sahibi kimse olarak zikredilmiştir. 11 Zilkade 436 (1045)'da Ahvâz'da vefat etmiştir.⁷⁵³

'Abdurrahmân b. Muhammed es-Serahsî (ö. 439/1047): Aslen Serahslı olmasına rağmen Bağdat'ta büyüdü ve ilk tahsilini burada tamamladı. Hanefî fıkında kendini yetiştiren Serahsî eğitimini büyük Hanefî fakihi Kudûrî'den aldı. Tahsilini tamamladıktan sonra Hûzistân'a gitti ve bir müddet orada ikamet etti. Daha sonra Ahvâz kadısı İbnü'l-Müşterî'nin isteğiyle Basra'ya kadı olarak tayin edildi. Ancak Büveyhî veziri Fesances, İbnü'l-Müşterî'ye mektup yazarak onu kadı seçimindeki kötü tutumundan dolayı suçladı. Vezir Fesances, Serahsî'deki ilmin genişliğini görünce İbnü'l-Müşterî'den özür dilemek zorunda kaldı. Bu gelişmeler üzerine Serahsî görevini bırakarak münzevî bir hayat yaşamak üzere Râmhürmüz'e gitti. Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ına *Muhtasar* yazan Serahsî'nin hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız *Tekmiletü't-Tecrîd* adlı eseri de bulunmaktadır.⁷⁵⁴

Ebû'l-Ahmed Abdulvehhâb b. Musâ b. Dâz Ferrûh el-Gundecânî (ö. 447/1047): 366 yılında Ahvâz'a bağlı Gundecân köyünde doğdu. Ahvâz'da Ebû Bekir Ahmed b. Abdân eş-Şîrâzî, Bağdat'ta Ebû Tâhir Muhammed b. Abdurrahmân el-Muhlis ve Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed el-Saydelânî'den hadis eğitimi aldı. Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hâfız ve Ebû Bekir Muhammed b. Abdulbâki ise onun öğrencileri arasındadır. 447 (1047) yılının Cemaziyelevvel ayında Bağdat'ta vefat etti.⁷⁵⁵

⁷⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XII, s. 284; İbnü'l-Cevzî, C. XV, s. 293; Sübkî, *Tabakâtü's-Şafî'iyyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 230; İbn Kesîr, C. XII, s. 145.

⁷⁵⁴ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, C. I, s. 185; Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, C. I, s. 346, 471; Bağdathî İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âsârü'l-musannifin*, C. I, İstanbul 1951, s. 516; I. Abbas, "Abd-Al-Rahman Saraksi," *EIr*, C. I/II, s. 147-148.

⁷⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XII, s. 296; Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. X, s. 81-80.

Yusuf b. Rubâh b. Ali b. Musa b. Rubâh b. İsa b. Rubâh, Ebû'l-Muhammed Şahid el-Basrî (ö. 440/1049): Aslen Basralıdır. İlim tahsil etmek için Bağdat'a gitti. Orada Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Mühendis, Ali İbn Hüseyin b. Bündâr el-Eznî, Muhammed b. 'Avâm es-Sîrâfî, Tâhir b. Lebût el-Basrî, Ali b. Muhammed b. İshâk el-Halebî ve Ali b. Ömer es-Sükkerî'den hadis eğitimi aldı. Hadis konusunda sika hâle geldi. Mu'tezilî idi. Bağdat'ta ikamet ettikten sonra Ahvâz'a gitti. Orada kadılık görevini üstlendi. 440 (1049) yılının Şaban ayında Ahvâz'da vefat etti.⁷⁵⁶

Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman Ebû'l-Abdullah el-İsfahânî (ö. 446/1055): İsfahân'da Ebû'l-Abdullah, *İbn Lebbân* ismiyle bilinirdi. Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. İsfahân'da Ebû'l-Bekir İbn Mukrî, İbrahim b. Abdullah b. Hurşîd, Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Mîle; Bağdat'ta Muhlis; Mekke'de ise Hasan b. Firâs'tan hadis öğrendi. Şâfiî fıkhnı Ebû'l-Hâmid el-İsferâyînî'den okudu. Hûzistân'ın İzec şehrinde kadılık yaptı. Tâbık Nehri'nin yakınında Derbe'l-Âcir'de otururdu. Zühd ve takva sahibi olan İbn Lebbân yatsı namazından sonra sabaha kadar namaz kılardı. Ramazan ayı geldiğinde şöyle derdi: "*Ben bu ay ne gece ne gündüz uyudum, sabaha kadar namaz kıldım*". 446 (1055) yılının Cemaziyelâhir ayında vefat etmiştir.⁷⁵⁷

Ebû'l-Ali Hasan b. Alî b. İbrâhîm b. Yezdâd el-Ahvâzî (ö. 446/1055): Hayatı hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz Hasan b. Alî el-Ahvâzî 360 (971) veya 362 (973) yılında Ahvâz'da dünyaya geldi. Daha çok İbn Yezdâd adıyla tanınmıştır. İlk tahsilini Ahvâz'da bitiren İbn Yezdâd burada Muhammed b. Muhammed b. Fîrûz, Ebû'l-Hafs el-Kettânî, Muhammed b. Ahmed eş-Şenebûzî gibi hocalardan kıraat eğitimi aldı. Bağdat'ta Muâfâ en-Nehrevânî, Nasr b. Ahmed el-Mürçî, Ebû'l-Bekir İbn Ebû'l-Hadîd, Ebû'l-Hafs el-Kettânî ve Abdülvehhâb el-Küllâbî'den hadis okudu. Sonrasında 1001 yılında Dimaşk'a gitti ve oraya yerleşti. İbn Tağrîberdî onu kıraat ilminde kendi devrinin imamı olarak kabul etmiştir. Ebû'l-Kâsım el-Hüzelî, Ebû'l-Ali Gulâm el-

⁷⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XVI, s. 480.

⁷⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XI, s. 375; İbnü'l-Cevzî, C. XV, s. 346.

Herrâs, Ebû'l-Kâsım Abdülvehhâb el-Kurtubî ve Ebû'l-Nasr Ahmed b. Ali ez-Zeynebî gibi tanınmış kıraat âlimleri İbn Yezdâd'tan istifade etmişlerdir. İbn Asâkir, ehl-i sünnet dışı Sâlimiyye mezhebine mensup olduğu gerekçesiyle ona güvenilmeyeceğini belirtmiş; Müşebbihe, Mücessime ve Haşviyye fırkalarından olmakla itham etmiştir. İbn Yezdâd'ın daha çok kıraat ilmine dair telif ettiği eserleri şunlardır: *et-Teferrüd ve'l-ittifâk beyne'l-Hicâziyyîn ve's-Şâmiyyîn ve ehli'l-İrâk*, *Kırâ'atü'l-Hasani'l-Basrî ve Ya'kûb*, *el-Vecîz fi'l-kırâ'âti's-semâniyye*, *en-Neyyirü'l-celî kırâ'atü Zeyd b. 'Alî*, *Kırâ'atü İbn Muhaysın*, *Kalâ'idü'l-ferâ'id*.⁷⁵⁸

Ali b. Ahmed b. Ali b. Selek Ebû'l-Hasan el-Müeddib (ö. 447/1057): İzec'in Fâle beldesine nisbeten *Fâlî* adıyla meşhur olmuştur. İlim almak için Basra'ya gitti. Orada Ebû'l-Ömer Abdulvâhid Hâşimî ve şehrin ileri gelen âlimlerinden hadis eğitimi aldı. Bağdat'a giderek orada hadis konusunda sika birisi haline geldi. Aynı zamanda şair bir kimliğe sahip olan Fâlî'nin birçok şiiri bulunmaktadır. 448 (1057) yılının Zilkade ayında vefat etti. Bağdat'ta el-Mansûr Câmisi'nin mezarlığına defnedildi.⁷⁵⁹

Ebû'l-Nasr Muhammed b. Muhammed el-Aktâ' el-Bağdâdî (ö. 474/1081): Bağdat doğumlu olan el-Aktâ', 430 (1038) yılında Ahvâz'a; oradan da hayatının sonuna kadar yaşayacağı Râmhürmüz'e gitti. Müslümanlar ve Tatarlar arasında yapılan savaşta eli kesildiği için ona Aktâ' denmiştir. Döneminin en meşhur âlimi olan Kudûrî (ö. 428/1037)'den fıkıh ve ferâiz eğitimi aldı. Kudûrî'nin *Muhtasar* adlı eserini şerh ederek delilleri zikretmiş, diğer mezhep ve görüşlere dair de açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıca Tahâvî (ö. 321/933)'nin Hanefî mezhebinin fûrûuna dair olan *Muhtasar* adlı eserini de şerh etmiştir.⁷⁶⁰

Muhammed b. Ahmed Ebû'l-Ali eş-Şüşterî (ö. 479/1086): Hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Şüşterî nisbesinden de anlaşılacağı üzere

⁷⁵⁸ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. XVIII, 13-18; İbn Tağrıberdî, C. V, s. 57; İbn Hacer el-Askalanî, *Lisânü'l-Mizân*, C. II, s. 238; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. XIII, s. 286; Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, C. II, s. 1303; Yusuf Şevki Yavuz, "Ahvâzî, Hasan b. Ali", *DİA*, C. II, s. 194.

⁷⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XIII, s. 240; Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. X, s. 141; İbnü'l-Cevzî, C. XV, s. 346; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. XIII, s. 306.

⁷⁶⁰ Safedî, *el-Vâfi*, C. VIII, s. 78; Kureşî, *Cevâhirü'l-mudîyye fi tabakâti'l-hanefiyye*, C. I, s. 119.

Hûzistân'ın Şüşter şehrindendir. Basra'nın önde gelen zenginlerinden olan Şüşterî'nin ticaretle uğraşan gemileri vardı. İslâmî ilimlerde de kendisini yetiştiren Şüşterî, önde gelen âlimlerden Kur'an okudu ve Ebû'l-Ömer Hâşimî'den hadis dinledi. Ebû'l-Dâvûd'un *Sünen*'ini rivayet etti. 479 (1086) yılının Recep ayında vefat etti.⁷⁶¹

Bintü'l-Hasan b. Ali el-Bağdâdî el-Attâr el-Tüsterî (ö. 480/1087):Şüşter doğumludur. Bintü'l-Akra' ismiyle meşhur olmuştur. Yazısı çok iyi olduğundan Abbâsî hilafeti tarafından Rumlara gönderilen mektupları yazmakla görevli kişiydi. Ebû'l-Ömer b. Mehdî'den hadis okudu. Kendisinden hadis nakledenler arasında ise Ebû'l-Kâsım el-Semerkândî, Kâdi'l-Mâristân, Abdülvehhâb Enmâtî ve Ebû'l-Sa'd el-Bağdâdî bulunmaktadır. Bintü'l-Akra'nın Selçuklu veziri Amidülmülk'e yazdığı övgü dolu mektup nedeniyle Amidülmülk'ün ona 1000 dinar bahşış verdiği kaydedilmiştir. 480 yılında vefat etmiştir.⁷⁶²

Abdûlbâkî b. Ahmed b. Hibbetullâh Ebû'l-Hasan Sohrâbî (ö. 485/1092): Doğum tarihi belli olmayan Sahrâbî, Ali el-Ahvâzî künyesiyle bilinmektedir. Ebû'l-Osman el-Sâbunî, Ebû'l-Ali el-Ahvâzî, Muhammed b. Ali b. Yahyâ b. Selvân'dan hadis okudu. Ebû'l-Muhammed b. Sâbir ile Ebû'l-Kâsım b. Abdân ise ondan hadis okumuştur. Öğrencisi Ebû'l-Muhammed b. Sâbir onun yalancı bir kişi olduğunu söylemiştir.⁷⁶³

Ebû'l-Şücâ' Zahîrüddîn Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed Abdullâh er-Rûzrâverî (ö. 488/1095): 437 (1045-46) yılında Ahvâz'a bağlı Kengever'de doğmuştur. Hemedân yakınlarındaki Rûzrâver'e nisbet edilerek Rûzrâverî diye tanınmıştır. Bağdat'taki medreselerde öğrenim gören Rûzrâverî hadis, fıkıh ve Arap dili derslerini aralarında Ebû'l-İshak eş-Şîrâzî'ninde olduğu hocalardan almıştır. Abbâsî vezirliğine Muktedî-Biemrillâh zamanında Nizâmülmülk'ün isteği üzerine getirilmiştir. Kısa süre sonra görevden alınan Rûzrâverî daha sonra yeniden vezirlik görevine getirilmiştir. Ancak Melikşah ve Nizâmülmülk halifeye baskı yapıp onun görevden alınmasını

⁷⁶¹ İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 264; Safedî, **el-Vâfi**, C. XX, s. 88; İbn Kesîr, C. XII, s. 266; İbnü'l-Murtazâ, **Tabakâtü'l-mu'tezile**, s. 98.

⁷⁶² Zehebî, **A'lâmü'n-nübelâ'**, C. XIV, s. 23.

⁷⁶³ İbn Hacer el-Askalanî, **Lisânü'l-mîzân**, C. III, s. 383.

isteyince görevine 19 Safer veya Rebûlevvel 484 (12 Nisan veya Mayıs 1091) tarihinde son verilmiştir. Rûzrâverî azledildikten sonra kendisi için “*Vezir olduğunda bir tek düşmanı yoktu, görevden alındığında tek bir dostu kalmamıştı*” anlamındaki sözü oldukça meşhur olmuştur. 487 (1094) yılında hacca gittiğinde Medine’ye yerleşti ve burada vefat etti (488/1095). İyiliği ve ihsanı bol olan Rûzrâverî’nin vezirliği sırasında bütün malını yoksullar ve câmi yapımı için harcadığı kaydedilmektedir. O, hilafet merkezi olan Bağdat’ta Şîî ve Sünnîler arasında çıkan çatışmaları yatıştırdı. Aynı zamanda şairliği ve edipliği ile tanınan Rûzrâverî hat sanatında da oldukça yetenekliydi. Onun telif ettiği ve tezimizde de çokça istifade ettiğimiz *Zeylû tecâribi’l-ümem* en meşhur eseridir..⁷⁶⁴

Muzaffer b. Hüseyin b. İbrahim el-Fârisî el-Errecânî (ö. 490/1096): Doğum tarihi belli değildir. Errecân doğumludur. Şeyh, imam ve fakihti. Hadis alanında telif ettiği birçok eseri vardı. Hadis dinlemek üzere Irak, Mısır ve Şam’a seyahatler yaptı. 490 yılından sonra vefat etti.⁷⁶⁵

Muhammed b. Ömer b. Mekkî el-Ahvâzî (ö. VI./XII. yüzyıl [?]): Doğum ve ölüm tarihi belli değildir. *Ebû’l-Ferec* künyesiyle bilinirdi. Bağdat’a gelerek orada hadis ilmi öğrendi. Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh’ın yanında önemli bir yere sahipti. Halife 517 (1123) yılında Dübeyş b. Sadaka ile savaşmak için yola çıktığında halifenin yanında bulunuyordu. Ebû’l-Fütûh Hamza b. Ali Sâhibu’l-Mahzen ve Ebû’l-Ali b. Mulakkab öğrencileri arasında bulunuyordu.⁷⁶⁶

Hasan b. Selâm b. Abdullah el-Nehrevânî (ö. 525/1130): Doğum tarihi belli değildir. Ebû’l-Ali İsfahânî adıyla bilinmektedir. İbn Asâkir onu *Tebyînü Kezibi’l-Müfterî* kitabında zikretmiştir. Ebû’l-Bekir b. Sâbit el-Hocendî’nin yanında fıkıh öğrendi. Arap dili ve edebiyatına hâkimdi. İyi bir üsluba sahipti. Hûzistân’da kadılık

⁷⁶⁴ İbnü’l-Esîr, C. XI, s. 211; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a‘yân*, C. V, s. 134-137; Safedî, *el-Vâfi*, C. III, s. 3-4; Sübkî, *Tabakâtü’s-şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, C. IV, s. 136; Zehebî, *A’lâmü’n-nübelâ*, C. XX, 27-28; Casim Avcı, “Rûzrâverî”, *DİA*, C. XXXV, s. 281.

⁷⁶⁵ İsnevî, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, C. I, s. 57.

⁷⁶⁶ İbnü’d-Dübeyşî, *Zeylû târîhi medîneti’s-selâm Bağdâd*, C. I, s. 460.

görevinde bulundu. Bağdat Nizâmiyesi'nde müderrislik yaptı. 5 Şevval 525 (1130) tarihinde vefat etmiştir. Bağdat'ta bulunan Şeyh Ebû'l-İshak Türbesi'ne defnedildi.⁷⁶⁷

İbrahim b. Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed b. Hamdân Ebû'l-Temmâm Saymerî el-Burûcerdi (ö. 532/1137): 440 yılında Hûzistân'ın kuzeyinde bulunan Saymer'e bağlı Burûcerd'te doğdu. Orada Yusuf el-Hemedânî'den hadis okudu. İlim almak için çeşitli yerleri dolaştı. Mekke'de Ebû'l-Ma'ser Taberi'den Bağdat'ta ise Ebû'l-İshak eş-Şîrâzî'den ders aldı. Burûcerd'in önde gelen kişileri arasında yer alıyordu. Burada 532 (1137) yılında vefat etti.⁷⁶⁸

Müntecübiddin Ebû'l-Muzaffer Muhammed b. Ebû'l-vefâ Muhammed b. Ahmed el-Medîmî (ö. 537/1142): Hayatı hakkında çok fazla bilgi yoktur. İsfahânlıdır. Bağdat, Basra, Hûzistân, İsfahân, Taberistân ve Horasan'a giderek birçok hadis duydu. Bağdat'ta Hasan b. Süleyman'dan Şâfiî fikhını öğrenmiştir. Bağdat Nizamiye Medresesi'nde ders okutmak için görevlendirildi. Askerimükrem kadılığını üstlendi. Kaynaklarda yer almasa da muhtemelen burada müderrislik yaptı. Kıraat dersleri verdi. Öğrencilerinden Ferâvî, Seydî ve Şehâmî en meşhur olanlarıdır. Kadılık görevindeyken adil kararlar vermesi nedeniyle halk onu çok sevdi. Basiretli bir kimseydi. Bağdat'ta 537 (1137) yılının Rebiülevvel ayında vefat etti. Fıkıh alanında telif ettiği kitaplar vardır.⁷⁶⁹

Da'vân b. Ali b. Hammâd b. Sadaka el-Cübbâî (ö. 542/1147): Hayatı hakkında çok bilgi yoktur. Nisbesinden anlaşılabacağından üzere Hûzistân'ın Cübbâ beldesinde doğmuştur. Ali Ebû'l-Tâhir Ahmed b. Ali b. Sivâr, Ebû'l-Hattâb Ali b. Abdurramân b. Cerrâh ve Ebû'l-Kasım Yahyâ b. Ahmed b. Ahmed Sîbî kıraat hocaları arasındadır. Hadis ilmini ise Hüseyin b. Ahmed b. Muhammed b. Talha Niâlî, Hüseyin b. Ali b. Ahmed b. Busrî ve Ebû'l-Meâlî Sâbit b. Bündâr ve Tâhir b. Sivâr'dan aldı. Kendisinden hadis rivayetinde bulunan ise Abudrrezzâk b. Abdulkâdir Cîlî'dir. Tasnif

⁷⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 625; İrnevî, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, C. I, s. 61; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 62.

⁷⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 329.

⁷⁶⁹ İbnü'l-Fuvâtî, *Mecma'u'l-âdâb fi mu'cemi'l-elkâb*, C. VI, s. 522; Safedî, *el-Vâfi*, C. I, s. 127; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 389.

ettiği birçok eser bulunmaktadır. Dindar kişiliği ile tanınan el-Cübbâi 542 (1147) yılında vefat etmiştir.

Ebû'l-Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Errecânî (ö. 544/1149):

Aslen Arap olan el-Errecânî'nin doğumu 460 (1067) yılındadır. Ataları Ensar'dan Evs ve Hazrec kabilelerinden gelmektedir. Nâsihüddin lakabını kullanmıştır. İlk eğitimini İsfahân'da bulunan Nizamiye Medresesi'nde aldı. Hûzistân kadılarından Nâsirüddin Ebû'l-Muhammed Abdülkâhir b. Muhammed ve İmâddüddin Ebû'l-'Alâ Recâ'nın yardımcısı olarak görev yaptı. Onların vefatından sonra da Askerimükrem ve Şüşter'de kadılık yaptı. Şair kimliğiyle de ön plana çıkan Errecânî'nin Arap dili ve edebiyatına oldukça hâkim olduğu bilinmektedir. Nâsihüddin'in şiirlerini topladığı Divan'ı tüm şiirlerinin yalnızca 1/10'ini teşkil etmektedir. Şüşter'de veya bir başka rivayete göre Askerimükrem'de 544 (1149) yılının Rebiülevvel ayında vefat etmiştir.⁷⁷⁰

Yahyâ b. Bahtiyâr b. Abdullâh Ebû'l-Zekeriyyâ el-Korkûbî (ö. 557/1161):

Nisbesinden anlaşılacağı üzere Korkûb'da 474 (1081) yılında doğmuştur. Daha çok *İbn Kutâme* adıyla bilinirdi. Hocası Nasr b. İbrahim el-Zâhid'den hadis öğrendi. Defalarca hacca gittiğinden ilim öğrenmeyi çoğu kez yarıda bıraktı. Namaza çok önem gösteriyordu. İbn Asakir ondan hadis nakletmiştir. 557 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Bağdat'taki Babü's-Sagîr Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁷⁷¹

Hasan b. Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Süleyman el-Huveyzî (ö. 573/1177):

Aslen Hûzistân'ın Huveyze şehrinden olan el-Huveyzî Bağdat'ta doğdu. Doğum tarihi hakkında bilgi sahibi değiliz. Bağdat'ta Ebû'l-Kerem el-Mübarek b. Şehrizûrî'den kıraat ve hadis ilmi öğrendi. Ayrıca Ebû'l-Ferec Abdulhâlik b. Ahmed b. Yusuf, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Nâsir el-Hafız ve Ebû'l-Bekir Muhammed b. Abdullah b. Zâgûnî'den hadis okudu; Ebû'l-Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Haşşâb'dan Arap dili ve edebiyatı üzerine ders aldı. Daha sonra Vâsıt'a gitti. Vefat edene kadar orada

⁷⁷⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. I, s. 151; Safedî, *el-Vâfi*, C. VII, s. 243; İsnevî, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, C. I, s. 63; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 52; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. XV, s. 48.

⁷⁷¹ İbn Asakir, *Tarihü medîneti Dimaşk*, C. LXIV, s. 93-94.

kaldı. Vâsıt'ta Arap dili ve edebiyatı dersleri verdi. Sûfî kimliğiyle tanınan el-Huveyzî çok oruç tutardı. 573 (1177) yılının Zilhicce ayında vefat etti. Vefatından sonra birçok camide cenaze namazı kılındı.⁷⁷²

Ahmed b. Ali b. Said b. Ali el-Hûzî (ö. 577/1181): Doğum tarihi kendisinin ifadesiyle 499 veya 500 yılındadır. Ebû'l-Abbâs Sûfî lakabıyla bilinirdi. Takva sahibi birisi olan Ahmed b. Ali, Vâsıt'taki Darbetî Ribatı'nda ikamet etti. Kadı Ebû'l-Hasan başta olmak üzere önde gelen muhaddislerden eğitim aldı. 534 yılında Bağdat'a gelerek burada hadis ilminde derinleşti. Vâsıt'a döndü ve orada 577 yılında vefat etti. Mescid-i Zenbûr'un mezarlığına defnedildi.⁷⁷³

Mahmûd b. Mübarek b. Ali Ebû'l-Kâsım el-Vâsıtî (ö. 592/1195): *Mücirüddîn* lakabıyla bilinen Mahmûd b. Mübarek'in doğum tarihi belli değildir. Aslen Vâsıtlıdır. Fıkıh ilminde oldukça bilgi sahibiydi. Devrinin eşi benzeri olmayan fakihi olarak bilinirdi. Ebû'l-Mansur el-Rezzâz'ın yanında Şâfiî fikhını öğrendi. Kadı Ebû'l-Bekir ve İsmail b. Semerkandî'den hadis okudu. Bunun yanında usul ve kelâm ilmi öğrenmek için Şam'a gitti. Bir müddet Şîrâz'da ikamet edip oradaki medreselerde müderrislik görevinde bulundu. Hûzistân'a giderek Askerimükrem'de ders vermeye başladı. Orada kendisi için medrese inşa edildi. Daha sonra 587 (1190) yılında Vâsıt'a gelerek burada ders verdi. Oradan Bağdat'a gitti. Bağdat Nizamiye Medresesi'nde ders verdi. İslâmî ilimlerde zamanın önde gelen âlimlerindendir. 592 (1195) yılında Harezmşah Tekiş'in elçisi olarak İsfahân'a gitti. Ancak yolda giderken 75 yaşında Hemedân'da vefat etti.⁷⁷⁴

Hibbetullâh b. Ömer b. Hüseyin b. Halil et-Tîybî (ö. 593/1196): *Ebû'l-Bekâu'l-Mukrî* künyesiyle bilinirdi. Doğum tarihi hakkında bilgi yoktur. Nisbesinden Hûzistân'ın Tîyb şehrinden olduğu anlaşılmaktadır. Ebû'l-Gâlib İbnü'l-Binâ, Ebû'l-Berekât b. Habiş ve Abdülmelik b. Ali b. Yusuf'tan hadis öğrendi. Güvenilir bir

⁷⁷² İbnü'd-Dübeysî, *Zeylû târîhi medîneti's-selâm Bağdâd*, C. III, s. 78.

⁷⁷³ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylû târîhi medîneti's-selâm Bağdâd*, C. II, s. 312.

⁷⁷⁴ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylû târîhi medîneti's-selâm Bağdâd*, C. V, s. 41.

muhaddisti. Rivayet edeceği hadislerin râvi zincirine dikkat ederdi. İbnü'l-Halil'de ondan hadis öğrenmiştir. 593 (1196) yılının Şaban ayında vefat etti.⁷⁷⁵

Fazlullah b. Muhammed b. Ebû'l-Şerîf Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Ebû'l-Muhammed Sâmurrûî (ö. 598/1201): Kassâr b. el-Hemedânî adıyla bilinen Muhammed b. Dürüsteveyh'in torunudur. *Nâsîh* lakabıyla bilinirdi. İlim öğrenmek için muhtelif yerlere yolculuk yaptı. Şüşter'de ikamet etti. Şehrin kadılığını ve hatipliğini yaptı. Hûzistân emîri Şümle'nin yanında iyi bir makama sahipti. Şümleoğullarının hükümdarlığı bittikten sonra 594 (1197) yılında Bağdat'a döndü. Bağdat'ta İbnü'l-Muttalib Camisi'nin vaizliğini üstlendi. Bağdat'ta Türbetü't-cihe tarafında oturdu. Bazı yerlere elçi olarak gönderildi. Elçilik görevindeyken dilini pek tutamazdı. Bu nedenle görevinden azledilerek hapsedildi. Ölüm yılı olan 598 (1201) yılına dek hapiste kaldı.⁷⁷⁶

Mücirüddin Ebû'l-Mansur Taştekin b. Abdullah el-Müstencidî (ö. 602/1205): Doğum tarihi hakkında bilgi yoktur. İbnü'l-Fuvatî, onun hayatına dair bilgiyi Tâceddin'in *Mülûku'l Hûzistân* adlı eserinden nakletmiştir. Abbâsî Halifesi Müstencid Billâh zamanında devletin çeşitli kademelerinde yer almıştır. Müstazî Biemrillâh zamanında da görevine devam etti. Daha sonra 569 (1173) yılında kendisine Hûzistân'ın hac emirliği görevi tevdi edildi. Ayrıca Hille, ikta olarak verildi. Selâhaddin-i Eyyûbî ile mektuplaştığını öğrenen Halife 583 (1187) yılında onu görevinden azletti. Daha sonra 594 yılında Halife tarafından affedilince hac emirliğine ek olarak Hûzistân emirliğine de atandı. Vefat yılı olan 602'ye kadar Şüşter'deki görevine devam etti. Vefat ettiğinde 90 yaşını geçmişti.⁷⁷⁷

Kutbeddin Ebû'l-Hâris b. Abdullah Nâsırî (ö. 610/1213): Kutbeddin'in doğum tarihi hakkında bilgi yoktur. İbnü'l-Fuvatî onun hayatına dair bilgiyi Tâceddin'in *Mülûku'l Hûzistân* adlı eserinden nakletmiştir. Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînillâh'ın gözde emirlerinden olan Kutbeddin hilafet merkezi olan Bağdat'ta yetişmiştir. Halife ona 589

⁷⁷⁵ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylû târîhi medîneti's-selâm Bağdâd*, C. V, s. 93.

⁷⁷⁶ Safedî, *el-Vâfi*, C. XXIV, s. 47.

⁷⁷⁷ İbnü'l-Fuvatî, C. IV, s. 573; İbn Kesîr, C. XIII, s. 132.

(1193) yılında Hûzistân'ın hac emirliğini ve Huveyze'yi ikta olarak verdi. Mücirüddin Taştekin'in kızıyla evlenerek onunla akrabalık kurdu. Kayınpederi ile arası bozulduktan sonra Şîrâz'a kaçtı. 610 (1213) yılının Şevval ayında vefat etti.⁷⁷⁸

Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed b. Hamdân Ebû'l-Kâsım et-Tiybî (ö. 624/1226): Hûzistân'ın Tiyb şehrinde 563 yılında doğdu. Vâsıt'ta Mahmûd el-Bağdâdî'den fıkıh öğrendi. Daha sonra Bağdat'a giderek orada bazı medreselerde ders verdi. İslâm hukukuna dair muhtasar eserleri bulunmaktadır. 624 (1226) yılının Safer ayında vefat etmiştir.⁷⁷⁹

B) DİNİ HAYAT

Hûzistân coğrafi konumu ve insanlığın ilk yerleşim bölgelerinden birisi olması nedeniyle farklı dinlerin kesiştiği bir noktadadır. İslâmiyetten önce bölgede Hristiyanlık, Yahudilik, Mecûsîlik, Mazdeizm, Maniheizm ve Sâbiîlik gibi inançlar yaygındı. Persler zamanında yaygınlaşan Mecûsîlik, Sâsânîler devrinde devletin resmî dini haline gelmişti. I. Şâpûr tarafından esir alınıp Hûzistân'ın muhtelif şehirlerine yerleştirilen Romalı esirler ile birlikte Hûzistân'da Hristiyanlık dini de yayılmaya başladı. Yahudilik dini de Hûzistân'da var olan eski dinlerdendir. Yahudilerin bölgede oldukça fazla olduğunu biliyoruz. Orta Çağ seyyahı Tudelalı Benjamin; Ahvâz, Sûs ve Şüşter gibi şehirlerde Yahudi nüfusunun yoğunlukta olduğunu belirtmiştir. Romalılardan kaçan Sâbiîler de Part İmparatorluğu'nun himayesine girerek Kuzey Mezopotamya'ya yerleştirildi. Daha sonra Sâsânîler devrinde Mecûsîliğin resmi din ilan edilmesiyle Sâbiîlerin önemli bir kısmı İran'a yerleşti. Büveyhîler devrinde de Hûzistân'ın büyük şehirlerinde Mecûsîler yaşıyordu. Din ve mezhepleri bizzat tanımak için uzun ve yorucu seyahatlere çıkan Mutahhar b. Tâhir, Ahvâz'a gittiğinde Mecûsîlere ait bir mâbede girip Avesta'daki Tanrı kavramı hakkında Mecûsî din adamlarıyla tartıştığı bilinmektedir. Hz. Ömer zamanında İslâm fetihleri Arap yarımadasının dışına kadar çıkmış ve İran fethedilmişti. Bahsettiğimiz inançlara mensup gruplar da zimmî statüsüyle İslâm

⁷⁷⁸ İbnü'l-Fuvâtî, *Mecma'u'l-âdâb fi mu'cemi'l-elkâb*, C. III, s. 382-383.

⁷⁷⁹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, C. VIII, s. 175.

hâkimiyeti altına girdi. Her ne kadar bahsedilen dinler bölgede var olsa da Büveyhîler ve Selçuklular dönemine gelindiğinde bu inançlar İslâm'a göre daha geri planda kaldı. Bu nedenle biz de bölgenin çoğunluğunu oluşturan Müslümanların dini hayatlarına dair bilgi vermeye çalışacağız.

1. Fikrî Akımlar

Hz. Peygamber'in vefatından sonra birtakım ayrılıklar nedeniyle İslâm dünyasında dinî ekoller ortaya çıktı. Bu ekollerin başlıcaları olan Ehl-i Sünnet ve Şia da kendi içerisinde birçok mezhebe ayrıldı. İstahrî ve Makdisî'nin kaydına göre Hûzistân'da İslâm dünyasında görülen fikhî mezheplerin hemen tamamı bulunuyordu. Askerimükrem, Râmhürmüz, Devrak ve Cündîşâpûr halkının çoğunluğu Mu'tezile'ye mensuptur. Sûs ve civarında yaşayanlar ise Hanbelî mezhebine ve Hubbiyye⁷⁸⁰ tarikatına mensuptur. Özellikle Ahvâz halkı Hûzistân'ın farklı mezheplere mensup en renkli şehirlerindendir. Şehirde Hanefîler, Mâlikîler, Şâfiîler ve Şîîlerin yanında Mu'tezilîler de bulunurdu. Bunun yanında sapkın inanç ve mezhepler de çoktu.⁷⁸¹

a. Bâtınîlik

Kur'an ayetlerinin görünen anlamlarının dışında daha derin bir anlamının bulunduğunu savunan fırkanın ortak adıdır. Bu inanca göre ayetlerin gerçek anlamları yalnızca Allah ile iletişim halinde olan ve Hz. Ali soyundan gelen masum imamlarca bilinebilirdi. Tarihsel süreç içerisinde bu mezhebe İsmâîliyye, Ta'limiyye, Mezdekiyye, Muhammire, Bâbekiyye, Hürremiyye, Melâhide (Mülhid), Seb'iyye, Zenâdika (Zındık), Ebû'l-Müslimiyye, Dürziyye, İbâhiyye, Nusayrîyye, Nâsiriyye, Karmâtiyye, Nizâriyye, Meymûniyye, Sabbâhiyye, Fedâiyye ve Haşîşîyye gibi isimler verilmiştir. Bâtınîlik inancı Hz. Ali neslinden altıncı imam Ca'fer es-Sâdık (ö.148/765)'tan sonra, büyük oğlu İsmail'in mi yoksa küçük oğlu Musâ el-Kâzım'ın mı imam olacağına dair Şîîler arasında anlaşmazlık meydana gelmesi üzerine ortaya çıkmıştır. İmâmet Musâ el-Kâzım'a verilmesine rağmen imâmetin İsmail'e daha sonra da oğlu Muhammed b. İsmâîl'e

⁷⁸⁰ Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Hubbiyye", **DiA**, C. XVIII, s. 266.

⁷⁸¹ İstahrî, s. 99; Makdisî, s. 433.

geçtiğine inananlara İsmâilî adı verilmiştir. Bu inanca göre imâmet, Muhammed b. İsmâil'in neslinden gelen gizli imamlar vasıtasıyla diğer imamlara intikal etmekteydi. Muhammed b. İsmâil'in ölmediğine inananlara ise Karmatî denilmiştir. Bâtînilik, sırasıyla Ebû'l-Hattab, Meymûn el-Kaddâh ve onun oğlu Abdullah zamanında inanç ve kuralları ile mezhep haline gelmiştir. İmam ve dâîler sayesinde kendilerine taraftar toplayan Bâtîmîler, faaliyetlerini gizlice sürdürdüler.⁷⁸²

Büveyhîlerden hemen önce 297 (909) yılında Kuzey Afrika'da ortaya çıkan Fâtîmîler, resmî mezhep olarak Şîîliğin alt kolu olan İsmâîlîliği benimsemişti. İsmâîlîlik, Fâtîmî Devleti kurulduktan sonra siyasî ve askerî destekli dinî propaganda ile süratle yayılmaya başladı. Fâtîmîlerin İslâm dünyasındaki en büyük rakibi ve karşılarındaki engel şüphesiz Sünnî dünyasının halifeliğini üstlenmiş olan Abbâsîlerdi. Fâtîmîler, Abbâsîleri; siyasî, askerî, dinî ve fikrî olmak üzere her alanda ortadan kaldırma gayreti içindeydi. Amaç Fâtîmî hâkimiyetini doğuya taşıyarak Abbâsîleri doğudan da kuşatmaktı. Fâtîmî hilafetine el-Mustansır (427-487/1036-1094)'ın geçmesinden sonra Abbâsî hilafet sahasındaki İsmâîlî öğreti hız kazanmıştı. Mustansır; İran, Bahreyn, Umman, Hint ve Yemen'deki Fâtîmî-İsmâîlî dâîlerine mektup yazarak onların izleyecekleri yolu ve siyaseti bildirdi. Onlardan birisi olan Fâtîmî başdâsi Müeyyed-Fiddîn (ö. 470/1077)'in İran'da giriştiği faaliyetler tezimiz için son derece önemlidir.

Müeyyed'in Hûzistân'daki faaliyetlerine geçmeden önce Büveyhîlerin iç politikasında meydana gelen olaylardan kısaca bahsetmek daha doğru olacaktır. Celâlüddevle zamanında Büveyhî Devleti'nin Irak'taki hâkimiyeti azalmış ve yavaş yavaş çöküş belirtileri ortaya çıkmaya başlamıştı. Üstelik hanedan üyeleri arasındaki çekişme bu çöküşü daha da hızlandırmıştı. Bilhassa Hûzistân ve Fars hâkimi Ebû Kâlcâr, amcası Celâlüddevle ile sürekli çekişme halindeydi. Ebû Kâlcâr'ın oğlu Celâlüddevle'nin kızı ile evlenince aralarındaki husumet sona ermiş oldu. Celâlüddevle ile sorun ortadan kalktıktan sonra Ebû Kâlcâr, doğudan gelen Sünnî Selçukluların

⁷⁸² İbrahim Agah Çubukçu, Neşet Çağatay, **İslâm Mezhepleri Tarihi**, C. I, Ankara 1965, s. 63-70; Hammâdi, **Bâtîmîler ve Karmâtîlerin İçyüzü**, çev. İsmail Hatib Erzen, İstanbul 2004, s. 38- 41; Avni İlhan, "Bâtîniyye", **DİA**, C. V, s. 191; Sabri Hizmetli, "Karmatîler", **DİA**, C. XXIV, s. 511.

ilerleyişine karşı topraklarını korumak için birtakım önlemler aldı. Tam da bu sırada Müeyyed, Fars'taki İsmâîlî propagandasını artırarak Fâtımî nüfuzunu Fars ve Hûzistân topraklarında yaymaya başladı. Aslen Deylem asıllı olan Müeyyed, Şîrâz doğumludur. İsmâîlî mezhebini benimsemiş ve hayatını Fâtımî davetini yaymaya adanmış bir kişiydi. Müeyyed'in ehl-i beyte olan sevgisi ve bağlılığı onu birçok Fâtımî dâîsinin önüne geçirmiştir. Şahsiyeti ve güzel konuşması sayesinde Fars'ta çok fazla taraftar toplayan Müeyyed, Fars'ı propoganda merkezi haline getirdi. Şîrâz'daki Sünnî tebaanın bu durumdan rahatsız olması üzerine Ebû Kâlîcâr, Müeyyed'i şehirden çıkarmaya karar verdi (429/1038). Ancak Müeyyed taraftarlarının bu duruma karşı çıkması ve sürgün kararını protesto etmesi Ebû Kâlîcâr'ın geri adım atmasına neden olmuştur. Çok geçmeden Müeyyed'in faaliyetleri etkisini göstermiş Ebû Kâlîcâr, İsmâîlî davetini kabul etmişti. Nitekim Büveyhîler, siyaseten de olsa bağlı bulundukları Abbâsî hilafetine bağlılığı bırakıp Fâtımî hilafetine intisab etmiştir. Büveyhîlerin bu bağlılığı Selçuklu ve Fâtımîleri dolaylı yoldan karşı karşıya getirdi.⁷⁸³

Müeyyed Fars'ta başladığı İsmâîlî faaliyetlerine diğer bölgelerde de hız kesmeden devam etti. Bu amaçla Ahvâz'a giderek, orada sûfî tarikatlarından birine ait olan bir mescidi onarıp kendi taraftarlarının merkezi haline getirdi. Öyle ki bu mescidin mihrap kısmındaki duvarına Hz. Ali'den başlamak suretiyle İsmâîlî-Fâtımî imamlarının isimleriyle birlikte şeceresini astı. Altın levhalara yazılan bu isimler görenlerin gözlerini kamaştırıyordu. Müeyyed, Cuma günleri 20 taraftarını bu mescidin damına çıkartarak Şîî-İsmâîlî anlayışına uygun olarak "*Hayye alâ's-Salâh*" ifadesinden sonra "*Hayye alâ hayri'l-amel*" ibaresiyle ezan, Mısır Fâtımî Halifesi Mustansır adına da hutbe okuturdu. Bu gelişmelerin ardından Müeyyed'in Hûzistân'daki taraftarlarının sayısı oldukça arttı. Ahvâz'daki mescide insanlar sığmamaya başlamış ve cemaat yollara kadar taşmıştı. Herkes bu mescidi merak edip Müeyyed'in davetini konuşur hale geldi. Yukarıda bahsettiğimiz ezan ve hutbe her cuma Ahvâz'daki bu mescidde okunurdu. Zaman

⁷⁸³ Müeyyed, *Sîre* s. 43; Hasan Müneymine, *a.g.e.*, s. 154-155; Süleyman Genç, "Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsîrî İsyanı", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **DEÜSBE**, İzmir 1995, s. 58-59; Ahmet Güner, "Ebû Kâlîcâr", s. 172.

içerisinde Ahvâz dışında Hûzistân'ın diğer şehirlerinden de Müeyyed'in bu davetine katılımlar oldu ve ilgi ona karşı gitgide artıyordu.⁷⁸⁴

Yukarıda bahsedilen gelişmeler ehl-i sünnet içerisinde büyük tepkiye yol açtı. Ehl-i sünnetin ileri gelenleri; Hûzistân ve Fars kadısı olan Ebû'l-Hasan Abdu'l-Vehhâb b. Mansûr b. el-Müşterî (ö. 436/1045)'nin öncülüğünde harekete geçtiler. Kadı el-Müşterî, Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh'a yazdığı mektubunda, el-Müeyyed'in Fars ve Hûzistân'da giriştiği faaliyetleri ve alınması gereken tedbirler ile Müeyyed'e karşı önlem alınırken uygulanacak olan siyaseti de bildiriyordu. Ayrıca Müeyyed'in tutuklanmasını isteyen el-Müşterî, bu konuda Ebû Kâlcâr'a bir elçi gönderilmesini ve daha da ileri giderek Selçuklulardan dahi yardım istenmesi gerektiğini vurgulamıştı. Böylelikle Abbâsîlerin, Fâtımî hilafetine karşı Selçuklulardan dolayı yoldan yardım isteme fikri ilk defa ortaya çıkmış oldu. Selçuklulardan yardım istenmesinin Ebû Kâlcâr'ı korkutacağını düşünen Kadı, bu nedenle Ebû Kâlcâr'ın Halife el-Kâim'in isteklerini kabul edeceğini düşünüyordu. Kadı el-Müşterî'nin tavsiyelerine uyan Halife el-Kâim ilk olarak o sırada Basra'da bulunan Ebû Kâlcâr'a kâtibi İbn Müslime (437-450 / 1045-1059)'yi elçi olarak gönderdi. Halife, Ebû Kâlcâr'a yazdığı mektubunda ondan el-Müeyyed'den uzaklaşmasını ve Müeyyed'i elçi İbn Müslime'ye teslim etmesini istemekte, aksi durumda ise Selçuklulardan yardım talebinde bulunacağını bildirdi. Bunun üzerine zor durumda kalan Ebû Kâlcâr kendisini içinden çıkılamayacak bir durum içerisinde buldu. Müeyyed'i uzaklaştırmamak için her yolu deneyen Ebû Kâlcâr daha fazla direnememiş, nihayetinde Müeyyed'in gönlünü alan bir mektup yazıp ondan Büveyhî topraklarını terk etmesini istemişti. O da bu çağrıya uyarak Mısır'a gitmek üzere Şîrâz'dan ayrıldı (439/1047). Görüleceği üzere Büveyhîlerin son dönemlerinde Müeyyed'in Hûzistân'da Bâtınîlik adına yürüttüğü faaliyetler halktan

⁷⁸⁴ Müeyyed, *Sîre* s. 55-56; Krş. Süleyman Genç, *a.g.t.*, s. 62; Ahmet Güner, "Mâverdi'nin Hilâfet Kuramının Tarihîsel Arka planına Bir Bakış", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 16, s. 33. Süleyman Genç, her ne kadar Müeyyed'in Fâtımî Halifesi Mustansır adına hutbe okutmasını Hûzistân'da İsmâîlî bir devletin kurulduğu şeklinde değerlendirdiyse de sadece hutbe okutulmasının devlet kurma gibi ciddi bir oluşumun göstergesi olamayacağı kanaatindeyiz.

büyük ilgi gördü. Müeyyed ile birlikte bölge halkının İsmâîlîliğe olan temâyülü gittikçe artmıştı.⁷⁸⁵

Müeyyed'in çabalarıyla Hûzistân'da taraftar bulan Bâtınîlik hareketi Selçuklular zamanında da artarak devam etmiştir. Hasan Sabbah'ın Mısır dönüşü Hûzistân'da üç ay kalarak Bâtınî öğretisini halka anlatması bölgede mezhebin daha da geniş kitlelere ulaşmasını sağladı. Yukarıda bahsedilen Bâtınîliğin siyasî alandaki faaliyetlerinden de anlaşılacağı üzere Hasan Sabbah öncülüğündeki bu hareket devletin kurumlarını işlemez hale getirmişti.

Selçuklular ile Bâtınîler siyasî ve askerî alanda olduğu gibi fikrî alanda da mücadele etmiştir. Şüphesiz, mücadelenin en etkili yolu da dönemin Sünnî âlimlerinden faydalanmak olmuştur. Fâtımîlerin Kahire'de el-Ezher'i kurarak burada yetiştirilen Şîf-İsmâîlî dâîlerinin propagandalarına karşılık olarak Selçuklular da Bağdat ve diğer önemli şehirlerde Nizâmiye Medreseleri'ni kurmuştur. Medreselerde yetişen Sünnî âlimler, Bâtınîleri potansiyel bir İslâm düşmanı olarak kabul etmiş ve onların görüldüğü yerde öldürülmeleri fetvasını vermiştir. Nitekim Hûzistân'daki kalelerden propaganda amacıyla Bağdat'a gelen bir Bâtınî, Nûbî Kapısı'nda yakalanarak idamına karar verildi. İdam kararına hükmeden âlimlerin içerisinde Bağdat'ın önde gelen Hanbelî fakihlerinden olan Ebû'l-Vefâ Ali b. Akîl (ö. 513/1119) de yer almaktaydı. İbn Akîl, Bâtınîlere karşı sert davranışları ile biliniyordu. İdam kararı verilen Bâtınî, "*Beni nasıl öldürürsünüz, ben lâ ilâhe illallâh diyorum*" diye tepki verince İbn Akîl ise "*Ben seni öldürürüm*" diyerek buna delil olarak ise şu ayeti söylemiştir⁷⁸⁶: "*Dehşetli cezamızı gördüklerinde 'Allah'ın birliğine inandık, O'na ortak koştığımız şeyleri de şimdi reddetmekteyiz derler. Ama azabımızı gördüklerinde artık inanmaları kendilerine fayda vermeyecektir*"⁷⁸⁷.

⁷⁸⁵ Müeyyed, *Sîre* s. 68-69.

⁷⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 39; Seyfullah Kara, *a.g.e.*, s. 144.

⁷⁸⁷ Kur'an, Mü'min, 84-85.

Bâtınîlik faaliyetleri özellikle Melikşah ve halefleri Berkıaruk ile Muhammed Tapar zamanında zirve yapmıştı. Bâtınîler Selçuklu bürokratlarını ortadan kaldırmak için her yolu deniyordu. Yukarıda belirttiğimiz gibi bazen saraya giren bir müderris, bazen de devrin meşhur âlimlerinin yanındaki öğrenci olabiliyorlardı. Özellikle Hûzistân'da yetişen Bâtınîler her yönden kendilerini geliştirmiş kişilerdi. Devletin önemli kademelerinde yer alarak Bâtınî örgütüne eleman katmak için faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bunlardan en dikkat çekeni Hûzistân'da kâtiplik yapan Ebû'l-Zür'a adında bir bâtinî dâî, elçilik vazifesi gereği Kirmân Selçuklu Meliki İrânşâh'ın yanına giderek onu Bâtınîlik mezhebine davet etmişti. İrânşâh bu daveti kabul ettikten sonra halk nazarında saygınlığı bulunan Hüseyin el-Belhî gibi birçok ehl-i sünnet fakihini öldürmüştü. Bunun üzerine ayaklanan halk, İrânşâh'ı Berdesîr'den çıkardı. Daha sonra Sümeırem Kalesi'ne giden İrânşâh burada Muhammed Behsûtün adlı emîr ile giriştiği savaşta Ebû'l-Zür'a ile birlikte öldürüldü ve kesik başları Kirmân Selçuklu tahtına geçen Arslanşâh'a gönderildi.⁷⁸⁸

b. Mu'tezile

Kelime anlamı "ayırarak, uzaklaştırmak" olan Mu'tezile'nin ne zaman ortaya çıktığı bilinmese de Basra'da kelâm ekolü olarak çıktığı umurun kabul ettiğı görüştür. Hasan el-Basrî (ö.110/728)'nin ders halkasından ayrılan Vâsıl b. Atâ (ö.131/748) bu ekolün öncüsü olmuştur. Kelâm ilminin ekollerinden biri olan Mu'tezile'nin ortaya çıkmasındaki en önemli etkenler; İslâm dünyasında ortaya çıkan ihtilaflara karşı çözüm arayışı, İslâm dinini diğerk din ve ideolojilere karşı savunma ve tercüme faaliyetleri esnasında felsefeye duyulan temayül olarak sıralanabilir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar arasında meydana gelen olaylar sonucunda ortaya çıkan ihtilafları çözme düşüncesi, Mu'tezile ekolünün ana prensibi haline gelmiştir. Mu'tezilîler, İslâm akidesini ehl-i kitap dışında Mani dini gibi "Zenâdika" olarak bilinen Râfîzîlik, Mecusîlik, Budizm, Seneviyye (dualistler), Dehriyye, Cebriye vb. inançlara karşı savunmuşlardır. Bunun yanında Müslümanların Emevîler devrinde Arap Yarımadası

⁷⁸⁸ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 263-264; Erdoğan Merçil, **Kirman Selçukluları**, s. 52-53. Kirmânî, İrânşâh'ın Bâtınîler ve mühlidler ile dostluğunun bulunduğunu kaydemıştır. Kirmânî, **Sımtu'l-ulâ**, s. 17

dışında fütûhatlarda bulunmasıyla birlikte farklı kültür ve medeniyetler ile tanıştığını görüyoruz. Şüphesiz bunların en önemlileri İran, Hint, Yunan ve Süryânî medeniyetleriydi. Bu medeniyetleri daha yakından tanımak için Emevîler devrinde ilk tercüme faaliyetleri başlatılmıştır. Gayrimüslimlerin inancını ve düşünce yapısını bilmeden onlara cevap vermenin mümkün olmadığını bilen Mu'tezilîler, İslâm akidesini savunmak için yapılan tercümelerin gerekli olduğu konusunda hemfikirdi. Emevîler zamanında tıp, kimya ve ilm-i nücûm ile ilgili tercümeler yapılırken Abbâsîler devrinde ise Hıristiyan ilahiyatı ve Yunan felsefesine dair kitaplara ağırlık verilmiştir. Mu'tezile ekolü de İslâm dünyasının Yunan felsefesini tanıdığı bu dönemde ortaya çıkmıştır. Mu'tezilîler, itikadî meseleleri sadece nakle dayandırmamış, aynı zamanda aklî ve felsefî bir bakış açısıyla da incelemeye ve tefsir etmeye başlamıştır.⁷⁸⁹

Emevîler yıkıldıktan sonra yerine geçen Abbâsîler zamanında Mu'tezile daha fazla gelişme fırsatı bulmuştu. Abbâsî halifelerinin Mu'tezilîleri sarayında himaye etmesi, onlara devlet bürokrasisinde önemli görevler vermesi hatta Halife Me'mun'un Mu'tezile'yi resmî mezhep kabul etmesi neticesinde mezhep altın çağını yaşadı. Bu dönemde mezhep içerisinde farklı ekoller oluşmaya başladı. Nitekim Mu'tezilîler arasında imamet konusunda ortaya çıkan görüş ayrılıklarından dolayı mezhep Bağdat ve Basra ekolleri olmak üzere ikiye ayrıldı. Esasen Bağdat ekolü de Basra Mu'tezilesi'nden ayrılan Bîşr b. Mu'temir'in Bağdat'a gitmesinden sonra teşekkül etti.⁷⁹⁰ Mu'tezile ekolü kısa süre içerisinde bütün İslâm dünyasında yaygınlaşmaya başladı. Hûzistân'da da diğer mezhepler ile karşılaştırıldığında onlardan daha yaygın bir mezhep olduğunu görüyoruz. Bunun nedenini de yukarıda izah ettiğimiz nedenlere bağlayabiliriz. Bilhassa İslâm öncesi Enûşîrvân zamanında tekâmülünü tamamlayan Cündîşâpûr Okulu'ndaki akli temel alan bilimsel faaliyetler ve burada çalışan Hıristiyan doktorların Aristo'nun rasyonalizmini benimsemesi bölgede Mu'tezile'nin alt yapısını hazırlamıştır. Bölge

⁷⁸⁹ Yaşar Kutluay, **İslamiyet'te İtikadi Mezheplerin Doğuşu**, Ankara 1959, s. 70; Kemal Işık, **Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri**, Ankara 1967, s. 48; Osman Aydın, **Doğuştan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi**, İstanbul 2018, s. 43; Abdolnasır Süt, **Basra ve Mu'tezile (İlk Üç Asır)**, İstanbul 2018, s. 162; İlyas Çelebi, "Mu'tezile", **DİA**, C. XXXI, s. 392.

⁷⁹⁰ Yaşar Kutluay, **a.g.e.**, s. 71; Mustafa Öz, **Anahatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi**, İstanbul 2012, s. 210; Abdolnasır Süt, **a.g.e.**, s. 83; İlyas Çelebi, **a.g.m.**, s. 393.

halkının ekseriyeti Mu‘tezile’nin Basra ekolünden, fikhî inançları ise Şâfiî ve Hanefî idi. Daha önce bahsettiğimiz üzere mezhebin öğretilerini halka yaymak için İbn Sevvâr tarafından Basra’da olduğu gibi Râmhürmüz’de de bir kütüphane tesis edildiği ve bu kütüphanelerde Mu‘tezile fikhını anlatan bir hoca bulunduğu belirtilmektedir. Mu‘tezile mezhebi görüş ayrılıkları nedeniyle zamanla kendi içerisinde birçok kola ayrıldı. Bunlardan biri olan Himâriyye, Mu‘tezile’nin Kaderiyye görüşünün bir kolu olarak Askerimükrem’de ortaya çıkmıştır. Bu fırka Kaderî görüşü temel alarak tenâsüh fikrini benimsemiş, şarabın ilâhî fiille değil imalâtçısının fiiliyle meydana geldiğini çünkü Allah’ın günah sebebi olan şeyi yaratmayacağını ileri sürmüştür.⁷⁹¹

Abbâsîler zamanında altın çağını yaşayan Mu‘tezile, Büveyhîler döneminde de oldukça parlak bir dönem geçirdi. Bilindiği üzere Büveyhîler; Gilân ve Taberistân’da yaygın olan Şiîliğin Zeydî koluna mensuptu. Büveyhîlerden önce Vâsıl b. Atâ devrinde Zeyd b. Ali, Me’mûn döneminde ise Kâsım b. İbrâhim er-Ressî’nin faaliyetleri nedeniyle Mu‘tezile ve Şîa birbirine yakınlaşan mezhepler hâline gelmişti. Mu‘tezile’de olduğu gibi Zeydîlikte de akıl, mezhebin temel unsurudur. İmâmet meselesi hâricinde mezhepler arasında pek fark bulunmamaktadır. Bundan dolayı Büveyhîler, Mu‘tezile mezhebine uzak değillerdi. Bu nedenle özellikle Büveyhî hükümdarlarının Mu‘tezilî âlimleri himaye etmesi neticesinde Hûzistân’da mezhep daha da yaygın hâle geldi. Bu dönemde ekolün himâye edilmesiyle birlikte birçok Mu‘tezilî âlim ortaya çıktı. Hûzistân’da yaşayan el-Kâdî et-Tenûhî, Ebû’l-Muhammed el-Râmhürmüzî, Ebû’l-Allân ve İsa b. Rubâh ekolün en meşhur Mu‘tezilî âlimleridir. Yine Büveyhîler devrinde Mu‘tezilîlerin önemli âlimlerinden Sâhib b. Abbâd’ın vezirliğe, Kâdî Abdülcebbâr’ın da kâdîkudâtlığa tayin edilmesi mezhep taraftarlarının daha rahat hareket etmesini sağlamıştı. Selçuklular döneminde ise Tuğrul Bey’in Mu‘tezilî veziri Kündürî (ö. 457/1065) mezhepçi bir politika izlemiştir. Bu politika nedeniyle Mu‘tezile mezhebi, kendisine Büveyhîler döneminde olduğu gibi rahat bir ortam bulmuştur. Onun

⁷⁹¹ İbn Havkal, s. 234; Makdisî, s. 433; İlyas Üzümlü, “Kaderiyye”, **DİA**, C. XXIV, s. 65; Muhammed b. Tavîl et- Tancî, “İslâm Mezhepleri ve Tarihi”, çev. Bekir Topaloğlu, **Makâlât-Mezhep Araştırmaları**, C. IV/ I, 2011, s. 143.

zamanında Mu'tezililer önemli mevkilere getirildi. Eş'arîlere takip başlatıldı ve sonrasında mezhep mensupları Selçuklu sınırları dışına çıkarıldı. Ancak Kündürî, kısa süre içerisinde azledilince mezhep siyasî olarak yalnız kaldı. Kündürî'nin azlinden sonra Mu'tezile, her ne kadar destek görmese de Hûzistân bölgesinde mezhebin varlığı uzun yıllar devam etmişti.⁷⁹²

Büveyhîler ve Selçuklular döneminde en parlak dönemini yaşayan Mu'tezile mezhebi Hûzistân'da o kadar yaygındı ki halk arasında pek çok mütekellime rastlanıyordu. İbn Havkal, Hûzistân halkının, diğer bölgelerin âlimleri kadar kelâm ilmine vakıf olduğunu belirtmiştir. Hayretini gizleyemeyen İbn Havkal yolda yükü ağır iki hamal gördüğünü ve hamalların yüklerine aldırış etmeden kendi aralarında kelâm ilmi üzerine tartışıklarını kaydetmiştir. Orta Çağ'da münâzara, Müslüman toplumlarda oldukça yaygın bir gelenektir. Devlet yöneticileri, saraylarında Arap dili başta olmak üzere fıkıh, kelâm, felsefe, mantık, mezhepler tarihi gibi çeşitli alanlarda ilmî münâzaralar yaptırırdı. Hûzistân'da da özellikle kelâm ilmi hakkında münâzaralara rastlanmaktadır. VI. (XII.) yüzyılda ismini bilmediğimiz bir Hûzistân valisinin huzurunda kelâm konusunda münâzara yapılmıştı. Bu münâzara ulemâ ve halktan kimselerin geniş katılımıyla gerçekleşmişti. Münâzaranın dili Arapçaydı. Katılımcılardan biri rakibine, klasik Arapçayla kapalı ve uydurma sözlerle konuştu. Rakibi bu dili anlamakta güçlük çekince mağlup duruma düştü. Bunun üzerine seyircilerin içerisinde kelâm konusunda iyi biri onun karşısına geçti. Bu kez de bu ikisinin arasında münâzara düzenlendi. Rakibinin hilesini öğrenen bu yeni tartışmacı tartışmanın sonucunda onu mağlup etti. Hûzistân'da kelâm üzerine bu ve bunun gibi tartışmaların sıkça yaşandığını düşünüyoruz.⁷⁹³

⁷⁹² Ahmet Ocak, **Selçukluların Dini Siyaseti**, s. 87 Mehmet Ümit, **Zeydiyye ve Mu'tezile Etkileşimi**, Ankara 2020, s. 52; İlyas Çelebi, **a.g.m.**, s. 392.

⁷⁹³ İbn Havkal, s. 234; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-üdebâ'**, C. II, s. 858; George Makdisi, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim**, s. 210.

SONUÇ

Mezopotamya'nın en eski yerleşim yerlerinden biri olan Hûzistân her dönemde önemini korumuştur. Sürekli gelişim içerisinde olan bölge; Persler ve Sâsânîler devrinde gerçekleştirilen bayındırlık faaliyetleri sayesinde cazibe merkezi hâline gelmiştir. I. Şâpûr zamanında sanatçılar, şairler ve bilginlerin Hûzistân'a getirilmesiyle bölgenin entelektüelleşmesi için ilk adım atılmış oldu. Bu dönemde Cündîşâpûr Okulu'nda gerçekleştirilen ilmî faaliyetler, Sâsânî hükümdarları tarafından himâye edildi ve bu durum bölgede bilimin gelişmesi için özgür bir ortam sağlandı. Bununla birlikte Roma, Yunan, Hint ve Arap ülkelerinden gelen öğrenciler sayesinde bölgedeki kültür zenginliği arttı. Ayrıca tarımsal üretimin devamlılığı sağlamak amacıyla Sâsânîler tarafından inşâ edilensulama kanalları Orta Çağ boyunca bölgeye hâkim olan devletler tarafından kullanıldı. Sâsânîlerden sonra da kullanılan bu sulama sistemleriyle birlikte tarımsal üretimdeki dalgalanmaların önüne geçilmiş, bu sayede vergi düzenli olarak toplanabilmektedir.

İslâm'ın ilk yıllarında Hûzistân'ın bölgesel önemi devam etmekteydi. Ancak çok geçmeden başta Bağdat olmak üzere yeni siyasî merkezlerin teşekkülü Hûzistân'ın öneminin giderek azalmasına neden oldu. Üstüne üstlük Abbâsî otoritesinin zayıfladığı zamanlarda yerel hanedanların hâkimiyet mücadelelerine sahne olması bölgeyi daha da kaosa sürüklemişti. Büveyhîlerin Hûzistân'a hâkim olup siyasî otoritenin sağlanmasıyla birlikte nispeten sulh ortamı oluştu. Nitekim ticaret yolları üzerinde bulunan bölgenin çarşı ve pazarları sağlanan güven ortamı sayesinde canlılık kazanmıştır. Bunun yanında Büveyhîlerin Mu'tezile ekolüne yakınlığı nedeniyle Mu'tezilî âlimler himâye edilmiş, onların telif ettiği eserlerin sayısında artış olmuştu. X. yüzyılın sonundan devletin yıkılışına kadar olan süreçte Büveyhî hanedan üyeleri arasında meydana gelen iktidar mücadeleleri, bölgede oluşan refah ortamının kaybolmasına neden oldu. Büveyhîlerin son dönemi aynı zamanda doğal afetlerin peşi sıra meydana geldiği zamandır. Deprem ve salgın hastalıklar nedeniyle şehirlerin nüfusunun azalması sosyo-ekonomik yapıyı da olumsuz etkilemiştir.

Hûzistân, Selçukluların hâkimiyetine geçtiğinde yönetim biçimi itibariyle taşra eyaleti durumundaydı. Devletin yönetim merkezinin Horasan'dan uzak oluşu, yatırımların da uzağında kalmasına neden olmuştu. Askerî valiler, bölgeden vergi almakla yetinerek herhangi bir bayındırlık faaliyetine girişmemiştir. İktâ sistemi sayesinde Hûzistân'da toprak karşılığı yetiştirilen askerler savaş zamanı orduya takviye kuvvet olarak katılmaktaydı. Nizâmülmülk tarafından Selçuklu ülkesinin hemen her yerinde kurulan Nizâmiye Medreseleri, Hûzistân'da kurulmamıştır. Talep olması halinde bölgeye Bağdat ve İsfahân'dan hocalar gönderilir veyahut öğrenciler yüksek öğrenimlerini tamamlamak gayesiyle adı geçen bu merkezlere giderdi.

Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın ölümünden sonra oğulları arasında meydana gelen iktidar mücadelesi sırasında Hûzistân yeniden önemli hâle gelmiştir. Nitekim bölge, Bağdat'ta bulunan halife ile irtibatın sağlanması için en önemli geçiş güzergâhlarından biriydi. Dolayısıyla Selçuklu hanedan üyeleri bölgeyi menfaatleri için sık sık kullandı. Bölgenin kuzeyinde bulunan Porsukoğulları da bu mücadelelerden faydalanıp, her iki taraftan menfaat temin ederek bölgede önemli bir güç elde etti. Bunların yanında Bâtınî faaliyetleri, tüm Selçuklu ülkesinde olduğu gibi Hûzistân'da da olumsuz sonuçlara yol açtı. Özellikle bölgenin güneyindeki dağlık ve yüksek yerlere konuşlanan Bâtınîler, ticaret kervanlarına saldırmak suretiyle ticarî hayatı sekteye uğrattı. Aynı zamanda Hûzistân, Bâtınîlik için eğitim merkezi konumundaydı. Burada yetişen dâîler çevre bölgelerde Bâtınî propagandası yapıyordu. Selçuklu emîri Çavlı'nın Bâtınîler üzerine başarılı seferleri neticesinde onların bölgedeki etkinliği azaltıldı.

Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra kardeşi Sencer'in ülkeyi Muhammed Tapar'ın oğulları arasında paylaşırması Hûzistân'ı yeniden iktidar mücadelelerinin merkezi hâline getirdi. Bölgeye hâkim olan Selçuklu meliklerinin hayatı birbirleriyle mücadele içerisinde geçtiğinden bölgenin bilimsel ve kültürel açıdan gelişimi ikinci planda kaldı. Bu arada Seyhun'dan gelen Avşar Türkmenlerinin başında bulunan Şümle, bölgedeki siyasî otorite boşluğundan faydalanarak kendi emîrliğini kurdu. Kısa sürede yeğeni İbn Şenkâ ile birlikte Hûzistân, Fars ve Basra bölgelerinde önemli bir güç elde

etti. Siyasî faaliyetlerini meşrulaştırmak adına da kendini Irak Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın oğlu Mahmûd'a atabeg tayin ettirdi. Bölgenin siyasî tarihinde yarım asırdan fazla söz sahibi olan Şümle, vefat edince onun yerine oğulları geçti. Ancak onlar da babasının emîrliğini ayakta tutma hususunda başarısız oldu. Böylelikle Hûzistân toprakları Abbâsî hilafetinin eline geçmiş oldu.

Sonuç olarak Hûzistân'ın İslâm'dan sonra muhtelif nedenlerle kaybolan ilmî ve kültürel önemi; meydana gelen iktidar mücadeleleri ve doğal afetlerle birleşince yok olmaya yüz tutmuştur. Büveyhîlerin ilk döneminde geçmiş kültürel birikimler muhafaza edilmeye çalışıldıysa da bunda başarılı olunamamıştır. Selçuklu dönemindeki bölge idarecileri de ilmî ve kültürel gelişmelerin himâyecisi olmamıştır. Her şeye rağmen Hûzistân'ın bölgesel konumu, ticaret güzergâhları üzerinde bulunması ve başta hilafet olmak üzere İslâm dünyasının önemli merkezlerine yakınlığı gibi sebepler Orta Çağ boyunca önemini korumasını sağlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

ÂGA TEBRİZÎ, Seyyid Ahmed:	“Afşârihâ-yı Hûzistân”, Âyende , sy. 4, 1304, 241-247.
ABBASLI, Eldeniz:	“Şamlı Adı Üzerine”, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi , C. II. sy. 1, 339-362.
AFŞÂR, İrec - TÂHİR, Gulâmrızâ:	el-Muhtârât min el-resâil , Tahran 1379 h.ş.
AHMAD, Sayyid Maqbul:	“İbn Hurdâzbih”, DİA , C. XX, 78-79.
AHMED, Çelebi:	İslâmda Eğitim Öğretim Tarihi , çev. Ali Yardım, İstanbul 1976.
AHMED, Munir D.:	“Muslim Education Prior to The Establishment of Madrasah”, İslamic Studies , C. XXVI, sy. 4, 321-341.
AHMED, İsa Bey:	Târîh-i bîmâristânâ-yı der islâm , çev. Nurullah Kisâî, Tahran 1993.
AHMED B. MAHMÛD:	Selçuknâme , I-II, haz. E. Merçil, İstanbul 1977.
AHMEDÎ, Şirin:	“Nakş-i Cündişâpûr der pişreft-i pezeşkî der İrân bâstân”, Faslnâme-yi Cündişâpûr , sy. 5, 1-15.
AHMETZÂDE, Ali;	“Pîşîne-yi dânişkede-yi Cündişâpûr”, Mecelle-yi ilmî pezeşkî , sy. 1, 1-11.
AHVÂZÎ, İmâm:	Târîh-i Hûzistân , nşr. A. Rûhbahşân, Tahran 1379.
AGACANOV, S.G.:	Oğuzlar , İstanbul 2019.
AĞARI, Murat:	“Yâkûbî”, DİA , C. XLIII, 287-288.
AĞIRAKÇA, Ahmet:	“İbn Râik”, DİA , C. XX, 242.

AĞIRAKÇA, Ahmet:	Abbâsî Devletinde Türk Kumandanlar , İstanbul 2015.
AĞIRAKÇA, Ahmet:	“Emîrû'l-ümerâ Ebü'l-Hüseyin Beckem et-Türkî”, Hakkı Dursun Yıldız Armağanı , Ankara 1995, 47-63.
AĞIRAKÇA, Ahmet:	“Büveyhîler Devrinde Türk Kumandanları I Sebüktekin”, TTK Belleten , Cilt: LIII, sy. 206-208, 607-635.
AĞIRAKÇA, Ahmet:	“Müneccimbaşı, Ahmed Dede”, DİA , C. XXXII, 4-6.
AKTAN, Ali:	“Müstazî-Biemrillâh”, DİA , C. XXXII, 128-129.
ALAM KHAN, Iqtidar:	“Ganda Chandella”, Historical Dictionary of Medieval India , Scarecrow Press 2007.
ALİEV, Saleh Muhammedoğlu:	“Hürremiyye”, DİA , C. XVIII, 500-501.
ALTIKULAÇ, Tayyar:	Zehebî, DİA , C. XLIV, 180-188.
ALYÂRÎ, Hüseyin:	“Azerbaycan Atabegleri (İldenizogulları) 1146-1225”, İÜEF , Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1966.
ANONİM:	Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib , çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008.
ANONİM:	Kitâbu'l-uyûn ve'l-hadâik fi ahbâri'l-hakâik , nşr. Ömer es-Saîdî, C. IV/I-II, Dımaşk 1972.
ANONİM:	Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas , nşr. Muhammed Ramazânî, Tahran 1939.
ARKOUN, Mohammed:	“Miskawayh”, EI² , C. VII, 143-144.
ARTUK, İbrahim, ARTUK Cevriye:	İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslamî Sikkeler , C. I, Ankara 1970.

ARTUK, İbrahim:	“Abbasiler Devrinde Sikke (6 resimle birlikte)”, TTK Belleten , sy. 93, 25-43.
ASLAN, Ahmet Turan:	“Askerî, Hasan b. Abdullah”, DİA , C. III, 490-491.
ASLAN, Ahmet Turan:	“Askerî, Ebû Hilâl”, DİA , C. III, 489-490.
ASKARI, E.- TREADWELL, W.L.:	“Catalogue of Buyid coins in the National Museum of Iran”, The Numismatic Chronicle (1966-) , sy. 162, 359-364.
AVCI, Casim:	“Mes’udî, Ali b. Hüseyin”, DİA , C. XXIX, 353-355.
AVCI, Casim:	“Yâkût el-Hamevî”, DİA , C. XLIII, 288-291.
AVCI, Casim:	“Rûzrâverî”, DİA , C. XXXV, 281.
AYAN, Ergin:	Sultan Tuğrul Bey , İstanbul 2020.
AYAN, Ergin:	“Tuğrul Bey Döneminde Oğuzların İran Coğrafyasında Yayılmaları”, Oğuzlar – Dilleri, Tarihleri Kültürleri , ed. T. Gündüz, M. Cengiz, Ankara 2015, 161-178.
AYAN, Ergin:	“Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Dağılma Sürecinde Hûzistân Avşarları”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Merkezi , C. IV, sy. 18, 183-195.
AYBAKAN, Bilal:	“Sübki, Tâceddin”, DİA , XXXVIII, 11-13.
AYCAN, İrfan:	“Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî”, DİA , C. XIV, 427-428.
AYCAN, İrfan:	“Ziyâd b. Ebîh”, DİA , C. XLIV, 480-482.
AYCAN, İrfan:	“Mühellebî”, DİA , C. XXXI, 512-513.
AYDINLI, Osman:	Doğuştan Büyük Selçuklulara Mu‘tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi , İstanbul 2018.
AYKUT, A. Said:	İbn Battûta, DİA , C. XIX, 361-368.

AZAMAT, Nihat:	Nâsır-ı Hüsrev, DİA , C. XXXII, 395-397.
BÂDENC, Ma'sume:	"Hûzistân", Danışnâme-yi Cihân-ı İslâm , C. XVI, nşr. Mustafa Mir Selim, 1990, 454-463.
BAHADIR HAN, Ebû'l-Gazi:	Şecere-i terâkîme , haz. Zuhal Kargı Ölmez, Ankara 1996.
BAKIR, Abdulhalik:	"Basra", DİA , C. V, 108-111.
BAKIR, Abdulhalik:	"Orta Çağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi", TTK Belleten , C. LXIV, sy. 241, 749-826.
BAKIR, Abdulhalik:	"Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", TTK Belleten , C. LXI, sy. 232, 519-596.
BAKIR, Abdulhalik-ALTUNGÖK, Ahmet:	"İslâm Dünyasının Yükselme Çağında Tababet (Cündişâpûr Tıp Okulu ve Erken Abbasî Dönemindeki Tıp Bilimi ve Çalışmalarına Etkileri)", Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları , sy. 2, 53-97.
BALCIOĞLU, Tahir Harimi:	Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları , Ankara 1940.
BARTHOLD, V. V.:	"Tâhirîler", İA , XI, 636-637.
BARTHOLD, V. V.:	An Historical Geography of Iran , İng. Çev. Svat Soucek, ed. C. E. Bosworth, Princeton University Press, 1984.
BARTHOLD, V. V.:	Moğol İstilâsına Kadar Türkistan , haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.
BARTHOLD, V. V.:	"Hâfız Ebrû", İA , C. V/1, 77.
BARTHOLD, V. V.:	"Gardîzî", Eİ² , C. II, 978.
BAYRAKDAR, Mehmet:	"İbn Miskeveyh", DİA , C. XX, 201-208.
BAYTOP, Turhan:	"Akrâbâzîn", DİA , C. II, 287-288.
BAZMEE ANSARI, A. S.,	"Zutlar", DİA , XLIV, 514-515.

el-BELÂZÜRÎ:	Fütûhu'l-büldân , çev. Mustafa Fayda, Ankara 2002.
BECKER, C. H.:	"Belâzürî", İA , C. II, 467-468.
BERTHELS, E.:	"Nâsır-ı Husrev", İA , C. IX, 96-97.
BEZER, Gülay Öğün:	"Terken Hatun", DİA , C. XL, 510.
BEZER, Gülay Öğün:	"İldeniz Şemseddin" DİA , C. XXII, 81-82.
BICKERMAN; E.:	"The Seleucid Empire", CHI , C. III/I, 3-20.
BİLGE, Mustafa L.:	"Askerimükrem", DİA , C. III, 493-494.
BİLGE, Mustafa L.:	"Büzürg b. Şehriyâr", DİA , C. VI, 522.
BİLGİÇ, Emine:	"Pers Kralı I. Şapur'un Roma İmparatoru Valerianus'u Esir Alması", MJH , C. II/2, 25-34.
BILGIN, Orhan:	"Gerdîzî", DİA , C. XIV, 29-30.
BIVAR, A.D.H.:	"The Political History of Iran under the Arsacids", CHI , C. III/I, 21-99.
BLACHÉRE, R.:	"Yâkût Rûmî", İA , C. XIII, 357- 358.
BORJIAN, Habib:	"Kârun River", EIr , C. XV/VI, 629-633.
BOSWORTH, C. E.:	"Ahvâz i. History," EIr , C. I/VII, 688-691.
BOSWORTH, C. E.:	"Askar Mokram", EIr , C. II, 768.
BOSWORTH, C. E.:	"Idhadj", EP , C. III, 1015-1016.
BOSWORTH, C. E.:	"Dawraq", EIr , C. VII/II, 159.
BOSWORTH, C. E.:	"Iran and the Arabs Before Islam", CHI , C. III-I, 596-612.
BOSWORTH, C. E.:	"The Tahirids and Saffarids", CHI , C. IV, 90-135.
BOSWORTH, C. E.:	"Ziyârids", EP , C. XI, 539-540.

BOSWORTH, C. E.:	“Ilyasids”, EI ² , C. III, 1156.
BOSWORTH, C. E.:	“The Banu Ilyas of Kirmân”, The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia , London 1977, 107-124.
BOSWORTH, C. E.:	“Sultân al-Dawla”, EI ² , C. IX, 854.
BOSWORTH, C. E.:	“Abū Kālījār”, EIr , C. VIII/IV, 382.
BOSWORTH, C. E.:	“Shabānkāra,” EI ² , C. IX, 156-158.
BOSWORTH, C. E.:	“Ebn al-Balkī”, EIr , C. VIII, 4.
BOSWORTH, C. E., SAVORY R.:	“Amīr al-Omarā”, EIr , C. I/IX, 969-971.
BOWEN, Harold:	“The Last Buwayhids”, JRAS , Cambridge 1929, 227-235.
BOZKURT, Nebi:	“Tırâz”, DİA , C. XLI, 112-114.
BOZKURT, Nebi:	“Mansûr”, DİA , C. XXVIII, 5-6.
BOZKURT, Nebi:	“Medrese”, DİA , XXVIII, 323-327.
BROCKELMANN, C.:	“Yākûbî”, İA , C. XIII, 351-352.
BROCKELMANN, C.:	“Mes‘ûdî”, İA , C. VIII, 144-145.
BROCKELMANN, C.:	“Mis‘ar”, İA , C. VIII, 363-364.
BROCKELMANN, C.:	“Ebülfidâ”, İA , C. IV, 78.
BROCKELMANN, C.:	“Dîneverî”, İA , C. III, 593-594.
BROCKELMANN, C.:	“İbnü’l-Cevzî”, İA , C. V/2, 849.
BROCKELMANN, C.:	“İbn Kesîr”, İA , C. V/2, 762.
BROCKELMANN, C.:	“İbn Hallikân”, İA , C. V/II, 745.
BUSSE, Heribert:	Chalif und Crosskönig, Die Buyiden im Iraq (945-1055) ,

	Wiesbaden 1969.
BUSSE, Heribert:	“Iran under the Buyids”, CHI , C. IV, 250-304.
BUSSE, Heribert:	“Mu‘izz al-Dawla”, EI² , VII, 484-485.
BÜCHNER, V. F.:	“Sâsânîler”, İA , C. X, 244-248.
BÜLÜŞİ:	Kirmân fî ahdi’l-büveyhî , Abudabi 1425/2004.
BÜNDÂRÎ:	Zübdetü’n-nusra ve nuhbetü’l-usra , çev. Kivameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi , Ankara 1999.
BÜNYADOV, Ziya:	Azerbaycan Atabeyler Dövləti (1136-1225-ci illər) , Bakü 1984.
CAHEN, Claude:	“‘Imād al-Dawla”, EI² , C. III, 1157.
CAHEN, Claude:	“Hasanwayh”, EI² , C. III, 259-258.
CAHEN, Claude:	“İbnü’l-Esîr”, İA , C. V/2, 851-852.
CAHEN, Claude:	“Bündârî”, İA , C. II, 837
CAHEN, Claude:	CAN, Mesut, “Orta Çağ İslam Coğrafyacılarında Şehir Tipolojisi: Terminolojik Bir Bakış”, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi , C. XXII/II, 1137-1163.
CAN, Yılmaz:	İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı , Ankara 2014.
COOK, J.M.:	“The Rise of the Achaemenids and Establishment of Their Empire”, CHI , C. II, 200-291.
COTTON, J. S.:	“Cât”, İA , C. III, 27.
CÜVEYNÎ:	Târîh-i cihângüşâ , çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2013.
ÇEÇEN, Kazım:	“Bent”, DİA , C. V, 460-465.
ÇELEBİ, İlyas:	“Mu‘tezile”, DİA , C. XXXI, 391-401.
ÇETİN, Nihad M.:	“Seâlibî”, İA , C. X, 262-266

ÇUBUKÇU, İ. Agah, ÇAĞATAY, Neşet:	İslâm Mezhepleri Tarihi , C. I, Ankara 1965.
DAFTARY, Farhad:	İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri , çev. Ahmet Fethi, İstanbul 2017.
DEHEKÎ, Mahmûd Caferî:	“Hûzistân”, DMBİ , C. XXIII, 180-196.
DEMİRCAN, Adnan:	“Tâi‘-Lillâh”, DİA , C. XXXIX, 447-448.
DEMİRCİ, Mustafa:	“Zenc”, DİA , C. XLIV, 249-251.
DEMİRCİ, Mustafa:	“Sâmerrâ”, DİA , C. XXXVI, 70-71.
DEMİRCİ, Mustafa:	“İktâ”, DİA , C. XXII, 43-47.
DIAKONOFF, I.M.:	“Elam”, CHI , C. II, 1-25.
ed-Dîneverî:	Ahbârü’t-tivâl , çev. H.Z. Aytemur, Filiz Akman, Eskilerin Haberleri , Ankara 2017.
DOĞAN, İsa:	“Hasan el-Utrûş”, DİA , C. XVI, 356-358.
DOĞRUYOL, Hasan:	“Buhtîşû’”, DİA , C. VI, 378.
DONOHUE, John J.:	The Buwayhid Dynasty in Iraq 334h./945 to 403h./1012: Shaping Institutions for the Future , Leiden 2003.
DORU, Nesim:	Doğu’dan Batı’ya köprü Süryaniler: Felsefe ve çeviri geleneği , yay. haz. Abdurrahim Özmen, Ankara 2007.
DURAK, Necdet – YAKIT, İsmail:	İslam’da Bilim Tarihi , Isparta 2002.
ed-DÛRÎ, Abdülazîz:	“İslam Topluluklarında İktâ’nın Ortaya Çıkışı” (çev. Kâzım Yaşar Koprıman, Nihat Yazılıtaş, Altan Çetin), Tarih Araştırmaları Dergisi , C. XXV, sy. 39, 221-238.
DURMUŞ, İsmail:	“Safedî”, DİA , C. XXXV, 448.

EBÛ DÜLEF:	Sefernâme-yi Ebû Dülef der İran, er-Risâletü's-sâniye , çev. Serdar Gündoğdu, İran Seyahatnamesi , İstanbul 2017.
EBÛ'L-FİDÂ:	Takvîmü'l-büldân , çev. Ramazan Şeşen, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası , İstanbul 2017.
EHLERS, Eckart:	"Climate", Eİr , C. V, 708.
EHLERS, Eckart:	"Karkeh River", Eİr , C. VI, 583-585
ELGOOD, Cyril:	A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate , New York 2010.
ELGOOD, Cyril:	"Ali b. al-'Abbâs", Eİ² , C. I, 381.
ER, Rahmi:	"Sâbî, Ebû İshak", DİA , C. XXXV, 339-340.
ERÜNSAL, İsmail E.:	Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne , İstanbul 2018.
EQTEDÂRÎ, Ahmad:	"Behbahân", Eİr , C. IV/I, 94-96.
FAKÎHÎ, Ali Asgar:	Âl-i bûye ve evzâu zamân-i îşân bâ nemûdârî ez zendegî-yi merdom-i ân asr , Tahran 1365 hş.
FAYDA, Mustafa:	"Belâzü'rî", DİA , C. V, 392-393.
FAYDA, Mustafa:	"Celûlâ Savaşı", DİA , C. VII, 272-273.
FERRUHMEND, Yunus:	"Merkez-i ilm-i Cündişâpûr ve câygâh-ı ân der tahavvulât-ı ferheng-i müselmanân", Târîh-i temeddün-i islâmî , Şomare-i Evvel, Tâbistân, sy. 84, 3-19.
FIERRO, Maribel:	"Shushtar", Eİ² , C. IX, 512-513.
FIĞLALI, Ethem Rûhi:	İmâmiyye Şîası , İstanbul 2008.
FİKRET, A. Âsaf:	"İbn Hallâd Râmhürmüzî", DMBİ , C. III, s. 440-441.
FİLİZ, Şahin:	İslâm Felsefesinin Serüveni , İstanbul 1996.
FİRDEVSÎ:	Şahnâme , haz. Pejman Pur Hüseyin, y.y. 1391 hş.

KRENKOW, F.:	“Sâbi”, C. İA , X, 6-8.
FÜCK, J. W.:	“Buzurg b. Shahriyâr”, Eİ² , C. I, 1358.
GANJİ, M.H.:	“Climate”, CHI , C. I, 212-249.
GAUBE, H.:	Errecân ve kûh-ı gîlûye ez feth-i arab tâ pâyan-ı devre-i safevî , çev. Said Ferhûdî, Tehran, 1359.
GAUBE, H.:	“Âb-e Dez”, Eİr , C. I-I, 43.
GAUBE, H.:	“Arrajân”, Eİr , C. II/V, 519-520.
Genç, SÜLEYMAN:	“Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsîrî İsyanı”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , İzmir 1995.
GERDÎZÎ:	Zeynü’l-ahbâr , nşr. Abdülhay Habîbî, Tahran 1347 hş.
GHIRSMAN; Roman:	“Şuş”, Temeddün-i İran , ed. Rene Grousset, Farsçaya çev. İsa Behnâm, Tahran 1958.
GÖKBİLGİN, M. Tayyib:	“Müneccimbaşı”, İA , C. VIII, 801-806.
GÖKYAY, Orhan Şaik:	“Kâtip Çelebi”, DİA , C. XXV, 36-40.
GRANTOVSKI, E.A.:	Târîh-i İran ez zemân-ı bâstân ta imrûz , çev. Keyhüsrev Keşâverzi, y.y. 1359.
GUTAS, Dimitri:	Yunanca Düşünce Arapça Kültür , çev. Lütfü Şimşek, İstanbul 2003.
GÜNALTAY, M. Şemseddin:	İran Tarihi (Eski Çağlardan İskender’in Asya Seferine Kadar) , Ankara, C. I, 1948.
GÜNDÜZ, Şinasi:	“Maniheizm”, DİA , C. XXVII, 575-577.
GÜNDÜZ, Şinasi:	“Sâbiilik”, DİA , C. XXXV, 341-344.

GÜNDÜZÖZ, Soner:	“Tenûhî, Ali b. Muhammed”, DİA , C. XL, 469-470.
GÜNDÜZÖZ, Soner:	“Tenûhî, Ebû Ali”, DİA , C. XL, 470-471.
GÜNDÜZÖZ, Soner:	“Tenûhî, Ebû Ali”, DİA , C. XL, 470-471.
GÜNER, Ahmet:	Büveyhîlerin Şîh-Sünnî Siyaseti , İzmir 1999.
GÜNER, Ahmet:	“Büveyhîler’den Adudu’d-Devle ve Dönemi (338-372/949-983)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, DEÜSBE , İzmir 1992.
GÜNER, Ahmet:	“Mâverdî’nin Hilâfet Kuramının Tarihsel Arkaplanına Bir Bakış”, D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi , sy, 16, 3-36
GÜNER, Ahmet:	“Muizzüddeve”, DİA , C. XXXI, 99-100.
GÜNER, Ahmet:	“İmâdüddeve”, DİA , C. XXII, 173-174.
GÜNER, Ahmet:	“Rüknüddeve”, DİA , C. XXXV, 235-236.
GÜNER, Ahmet:	“Mütakkî Lillâh”, DİA , C. XXXII, 223-224.
GÜNER, Ahmet:	“İmrân b. Şâhin”, DİA , C. XXII, 233-234.
GÜNER, Ahmet:	“Ebû Kâlicâr”, DİA , C. X, 171-172.
GÜNER, Ahmet:	“Kâkûyîler”, DİA , C. XXIV, 219-221.
GÜNER, Ahmet:	“Melik”, DİA , C. XXIX, 51-53.
GÜRSOY, Cevat Rüştü:	“Abadan”, DİA , C. I, 6.
GÜZEL, Fatih:	“Abbâsiler’de Emîrî’l-ümerâlık Müessesesi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE , Konya 2005.
HACIYEV, Khanoghlân:	“İrak Büveyhîleri’nin kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, MÜSBE , İstanbul 2012.
HACIYEV, Khanoghlân:	“Samsâmüddeve”, DİA , C. EK-2, 471-473.

HÂFİZ EBRÛ:	Coğrafya-yı Hâfız-ı Ebrû , thk. Sâdık Seccâdi, Tahran 1375.
HALAÇOĞLU, Yusuf:	“Fersah”, DİA , C. XII, 412.
HALAÇOĞLU, Yusuf:	“Menzil”, DİA , C. XXIX, 159-161.
HAKİM, Muhammed Taki Han:	Genc-i dâniş coğrafyâ-yı târîh-i şehrihâ-yı İran , ed. Muhammed Ali Savti-Cemşid Giranfur, Tahran 1366.
HAMDULLAH, MÜSTEVFÎ:	Nüzhëtü’l-kulûb , nşr. Muhammed Debir Siyâkî, Tahran 1336 hş.
HAMDULLAH, MÜSTEVFÎ:	Târîh-i güzîde , nşr. Abdülhüseyin Nevâî, Tahran 1364 hş.
HAMÎDULLAH, Muhammed:	“ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe”, DİA , C. IX, 356-358.
HAMMÂDÎ:	Bâtınîler ve Karmâtîlerin İçyüzü , çev. İsmail Hatib Erzen, İstanbul 2004.
HARMAN, Ömer Faruk:	“Buhtunnasr”, DİA , C. VI, 380-381.
HASAN, H. İbrahim,:	Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi , çev. İsmail Yiğit v.dğr., C. I-VI, İstanbul 1985.
HATÎB el-BAGDÂDÎ:	Târîhu Bağdâd , thk. Beşşar Avvad Ma’ruf, Beyrut 2001.
HATİBOĞLU, İbrahim:	“Râmhürmüzî”, DİA , C. XXXIV, s. 447-448.
el-HEMDÂNÎ, Hüseyin b. Feyzullah:	“Müeyyed-fi’ d-Din”, İA , VIII, 786.
HEMEDÂNÎ:	Tekmiletü Târîhi’t-Taberî , nşr. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrahim, (Taberî, Tarih içinde), C. XI, Beyrut t.y.
HEMEDÂNÎ, A. K.-NİZAMÎ, M.:	“Ahvâz”, DMBİ , C. X, 482-484.

HERODOTUS:	The Histories , çev. Aubrey de Sélincourt, ed. A. R. Burn, London 1972.
HEYD, W.:	Yakın-Doğu Ticaret Tarihi , çev. Enver Ziya Karal, Ankara 2000.
HİLÂL, es-Sâbî	Rûsûmü dâri'l-hilâfe , nşr. Mîhâil Avvâd, Beyrut 1986.
HİMYERÎ:	er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr , thk. İhsan Abbas, Beyrut 1984.
HITTI, Philip K.	Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi , çev. Salih Tuğ, C. I-IV, İstanbul 1995.
HODGSON, M.G.S:	"The İsmâ'ilî State", CHI , C. V, 422-482.
HUART, C. - Bala, M.:	"Hûzistân", İA , C. 5-1, 624-626.
HUART. C:	"Cündişâpûr", İA , C. III, 239.
HUART. C:	"Ebû Kâlicâr", İA , IV, 33.
HUART. C- SAYILI, Aydın:	"Gondeshapûr", Eİ² , C. II, 1119-1120.
HÜCVÎRÎ:	Keşfü'l-mahcûb: Hakikat Bilgisi , çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982
el-HÜSEYNÎ:	Ahbârü'd-devleti's-selcukiyye , çev. Necati Lugal, Ankara 1999.
İŞİK, Kemal:	Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmi Görüşleri , Ankara 1967.
İBN BATTÛTA:	er-Rihle , çev. A. Said Aykut, İbn Battûta Seyahatnâmesi , İstanbul 2004.
İBNÜ'L-BELHÎ:	Fârsnâme (nşr. G. le Strange – R. A. Nicholson), Tahran 1384.
İBNÜ'L-CEVZÎ:	el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem , C. XII-XVIII, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1995.

İBNÜ'D-DÜBEYSÎ:	Zeylû târîhi medîneti's-selâm Bağdâd , thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut 2006.
İBNÜ'L-ESÎR:	el-Kâmil fi't-târîh , çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, C. VIII-XII, İstanbul 1991.
İBNÜ'L-FAKÎH:	Kitâbü'l-büldân , thk. Yusuf Hadi, Beyrut 1996.
İBNÜ'L-FUVATÎ:	Telhîsu mecma'u'l-âdâb fi mu'cemi'l-elkâb , thk. Muhammed Kazım, Tahran 1416 hş.
İBN HALDÛN:	Kitâbü'l-iber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber , C. I-VII, Beyrut 1979.
İBN HALLİKÂN:	Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnaî'z zaman , nşr, İhsan Abbas, Beyrut 1968.
İBN HAVKAL:	Kitâbu sûretü'l-'arz , çev. Ramazan Şeşen, 10. Asırda İslâm Coğrafyası , İstanbul 2017.
İBN HURDÂZBÎH:	el-Mesâlik ve'l-memâlik , çev. Murat Ağarı, Yollar ve Ülkeler Kitabı , İstanbul 2008.
İBNÜ'L-KİFTÎ:	İhbârü'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hükemâ , thk. İbrahim Şemseddin, Beyrut 2005.
İBNÜ'L-KİFTÎ:	İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât , thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Beyrut 1986.
İBN KESÎR:	el-Bidâye ve'n-nihâye , C. XI-XII, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000.
İBN MANZÛR:	Lisânü'l-Arab , haz. Abdullah Bekir ve diğerleri, Kahire t.y.
İBN MİSKEVEYH:	Tecâribü'l-ümem , çev. Kıvameddin Burslan, Ankara 2016.
İBNÜ'L- MURTAZÂ:	Tabakâtü'l-Mu'tezile , nşr. Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut 1988.
İBN RÛSTE:	el-'Alâku'n-nefise , çev. Ali Fuat Eker, Dünya Coğrafyası , Ankara 2018.

İBN SÎDE:	el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam , thk. Abdülhamid Hindâvî, Beyrut 2000.
İBN TAĞRÎBERDÎ:	en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire , nşr. Dârü'l-Kütüb, Beyrut t.y.
İDRÎSÎ:	Nüzhetü'l-müştâk fî'ihirâkı'l-âfâk , nşr. Mektebetü's-Sekafetü'd-dinîyye, Kahire t.y.
İLGÜREL, Mücteba:	“Subaşı”, DİA , XXXVII, 447-448.
İMÂDÜDDİN el-İSFAHÂNÎ:	Nusretü'l-fetre ve usratü'l-katre , nşr. Issam Mustafa Okleh, Londra 2019.
İMÂM AHVÂZÎ:	Târih-i Hûzistân , nşr. A. Rûhbahşân, Tahran 1379 hş.
İSNEVÎ:	Tabakâtü'sşâfi'yye , thk. Kamil Yusuf el-Hût, Beyrut 2002.
el-İSTAHRÎ:	Mesâlik ve memâlik , çev. Murat Ağarı, Ülkelerin Yolları , İstanbul 2015.
İZGİ, Cevat:	“Kazvîni, Zekerîyyâ b. Muhammed”, DİA , C. XXV, 160.
CHABBI, J.:	“Khānkāh”, EI ² , C. IV, 1025-1026.
JENNER, W.J.F.:	“Ahwaz”, Encyclopaedia Judaica , C. II, 470.
JENNER, W.J.F.:	“Shushtar”, Encyclopaedia Judaica , C. XIII, 1484.
KABIR, Mafizullah:	The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055) , Calcutta 1964.
KAÇIN, Bülent:	Selçuklu Hatunları, Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri , İstanbul 2017.
KAFESOĞLU, İ.:	“Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, TM , C. XII, 117-130.
KAFESOĞLU İ.:	“İbn Battûta”, İA , V/2, 708-711.
KALKAN, Emir:	“Afşarlar”, Türk Dünyası Araştırmaları , sy. 19, Ağustos 1982, 23-76.

KALLEK, Cengiz:	“Benî Esed”, DİA , C. XI, 363-365.
KALLEK, Cengiz:	“Ticaret”, DİA , C. XLI, 134-144.
KALLEK, Cengiz:	“Pazar”, DİA , C. XXXIV, 194-203.
KALLEK, Cengiz:	“Meks”, DİA , C. XXVIII, 583-588.
KANDEMİR, M. Yaşar:	“Hatîb el-Bağdâdî”, DİA , C. XVI, 452-460.
KAPAR, Mehmet Ali:	“Benî Müntefik”, DİA , XXXII, 32.
KARA, Seyfullah:	Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları , İstanbul 2009.
KARAARSLAN, Nasuhi Ünal:	“Hamdâniler”, DİA , C. XV, 446-447.
KARAHAN, Abdülkadir:	“Süyûtî”, İA , C. XI, 258-263.
KÂTİP ÇELEBİ:	Keşfü’z-zunûn , nşr. Dârü’l-kütübü’l-ilmiyye, Beyrut 1941.
KAYA, Mahmut:	“İbnü’l-Kıftî”, DİA , C. XXI, 112- 114.
KAYA, Pınar:	“Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)”, Basılmamış Doktora Tezi, İÜSBE , İstanbul 2017.
KAYA, M. Cüneyt:	“Yuhannâ b. Mâseveyh”, DİA , C. XLIII, 582.
KAYHAN, Hüseyin:	Irak Selçukluları , Konya 2001.
KAYHAN, Hüseyin:	“Hûzistân Türkmen Atabegliği (1147-1194)”, Yeni Türkiye Ortadoğu Özel Sayısı III , sy. 84, 90-97.
KAYHAN, Hüseyin:	“Müstencid-Billâh”, DİA , C. XXXII, 143-145.
KAYMAK, Suat:	“Bir Selçuklu Hâtûnu'nun Evlilikleri: Safiyye Hâtûn”, Tarih Dergisi , sy. 58, 25-42.
KAZVÎNÎ, Zekeriya:	Âsârü’l-bilâd ve ahhârü’l-ibâd , Farsça çev. Cihangir Mirzâ

	Kacâr, Tahran 1373.
KENT, Ronald G.:	Old Persian: Grammer, Text Lexion , New Haven 1950.
KESİK, Muharrem:	Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti , İstanbul 2021.
KESİK, Muharrem:	Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah , İstanbul 2021.
KESİK, Muharrem:	Malazgirt'in Kahraman Kumandanı Sultan Alparslan , İstanbul 2021.
KESİK, Muharrem:	"Selçukluların Hâkimiyet Sahasında Bulunan Madenler", Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen: Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a Armağan , ed. Ebru Altan, Muharrem Kesik, Murat Öztürk, İstanbul 2020, 369-386.
KİSÂÎ, Nurullah:	Medâris-i nizâmiye ve tesîrât-ı ilmî ve ictimâ-yî ân , Tahran 1374 hş.
KİTAPÇI, Zekeriya:	Abbâsî Hilâfesinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları , Konya 1994.
KİYÂNÎ, Muhsin:	Târîh-i hânkâh der Îrân , Tahran 1990.
KOÇAK, İnci:	"Mis'ar b. Mühelhil", DİA , C. XXX, 176-177.
KÖSE, Saffet:	"İsnevî", DİA , C. XXIII, 160-161.
KÖPRÜLÜ, M. Fuad:	"Avşar", İA , C. II, 28-30.
KÖPRÜLÜ, M. Fuad:	"Afshâr", EI² , C. I, 239-241.
KÖYMEN, Mehmet Altay:	Tuğrul Bey ve Zamânı , İstanbul 1976.
KÖYMEN, Mehmet Altay:	Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi , C. I-II-III, Ankara 2000.
KRAMERS, J. H.:	"Şüster", İA , C. XI, 586-588.
KRAMERS, J. H.:	"Coğrafya", İA , C. III, 209.

KRATSKOVSKY, Ign.:	“Sûlî”, İA , C. XI, 22-24.
KRAUS, P.:	“Râvendî”, İA , C. IX, 639.
KRENKOW, F.:	“Safedî”, İA , C. X, 50-52.
KUCUR, Sadi S.:	“İkta”, DİA , C. XXII, 47-49.
KUDÂME İBN CAFER:	Kitabü'l-harâc , çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2018.
KUREŞÎ:	Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-hanefiyye , nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire 1978.
KURT, Hasan:	“Tâhirîler”, DİA , C. XXXIX, 403-404.
KURTULUŞ, Rıza:	“Şüşter” DİA , C. XXXIX, 276-277.
KURTULUŞ, Rıza:	“Luristan” DİA , C. XXVII, 227.
KURTULUŞ, Rıza:	“Lur-ı Büzürg”, DİA , C. XXVII, 225-226.
KURTULUŞ, Rıza:	“Lur-ı Kûçek”, DİA , C. XXVII, 226-227.
KURTULUŞ, Rıza:	“İlyâsîler”, DİA , C. XXII, 167-168.
KUTLUAY, Yaşar:	İslamiyet'te İtikadi Mezheplerin Doğuşu , Ankara 1959.
KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri:	“Kâdir-Billâh”, DİA , C. XXIV, 127-128.
KÜREVÎ, İbrahim S.	el-Büveyhîyyûn ve'l-hilâfetu'l-abbâsiyye , Safât 1982.
LAMBTON, A. K.S.:	“The Evolution of the Iqtâ' in Medieval Iran”, Iran , C. V, 41-50.
LAMBTON, A. K.S.:	“Aspect of Saljuq-Ghuzz Settlement in Persia”, İslamic Civilisation 950-1150 , ed. D.S. Richards, London 1973, 105-125.
LEWIS, Bernard:	Haşîşîler , çev. Ali Aktan, İstanbul 1995.

LEWIS, Bernard:	“İsmâîlîler”, İA , C. V/II, 1120-1124.
LOCKHART, L.:	“al-Ahwâz”, EI² , C. I, 305.
LOCKHART, L.:	“Dizfûl”, EI² , C. II, 350-351.
LOCKHART, L.:	“Dawrak” EI² , C. II, 181.
LOCKHART, L.:	“Abbadan”, EI² , C. I, 5.
MACÎT, Muhittin:	“Tercüme Hareketleri”, DİA , C. XL, 498-504.
MACKENSEN, Ruth S.:	“Moslem Libraries and Sectarian Propaganda”, AJSL , C. LI/II, 83-113.
MADELUNG, W.:	“Alids” EIr , C. I-VIII, 881-886.
MAHMÛD, Kâşgarlı:	Dîvânü lugâti’t-Türk , çev. Besim Atalay, C.I, Ankara 1985.
MAKDÎSÎ:	Ahsenü’t-tekâsîm fî ma‘rifeti’l-ekâlim , çev. Ahsen Batur, İslâm Coğrafyası , İstanbul 2015.
MAKDÎSÎ, George:	İslâm’ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi , çev. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2007.
MAKDÎSÎ, George:	Ortaçağ’da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı , çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Hakan Başoğlu, İstanbul 2018.
MAKDÎSÎ, George:	İslâm’ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı’da Beşeri Bilimler , çev. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2019.
MÂNÎ, Câbir Celil:	el-Ahvâz , Beyrut 2008
MARCINKOWSKI, Ismail:	“The Buyid Domination as the Historical Background for the Flourishing of Muslim Scholarship During the 4th/10th Century”, Proceedings of Avicenna International Colloquium , y.y., t.y., 1-18.
MARCO POLO:	Marco Polo’nun Geziler Kitabı , çev. Ömer Güngören, İstanbul 2017.
MARÇAİS, W.:	“Hatîb Bağdâdî”, İA , V/1, 365-366

MA‘RÛF, Nâcî:	‘Ulemâ’ü’n-nizâmiyyât ve’l-medârisü’l-meşriki’l-İslâmî, Bağdad 1393.
MAZAHERÎ, Ali:	Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları , İstanbul 1972.
MERÇİL, Erdoğan:	Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri , Ankara 2007.
MERÇİL, Erdoğan:	Kirmân Selçukluları , Ankara 1989.
MERÇİL, Erdoğan:	Fars Atabegleri Salgurlular , Ankara 1990.
MERÇİL, Erdoğan:	Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri , Ankara 2007.
MERÇİL, Erdoğan:	Selçuklularda Vergiler , İstanbul 2021.
MERÇİL, Erdoğan:	“Saffârîler”, DİA , C. XXXV, 464-465.
MERÇİL, Erdoğan:	“Ya‘küb b. Leys”, DİA , C. XXXV, 463-464.
MERÇİL, Erdoğan:	“Saffârîler”, DİA , C. XXXV, 464-465.
MERÇİL, Erdoğan:	“Saffârîler”, DGBİT , C. V, 417-449.
MERÇİL, Erdoğan:	“Ziyârîler”, DİA , C. XLIV, 498-499.
MERÇİL, Erdoğan:	“Büveyhîler”, DİA , C. VI, 496-500.
MERÇİL, Erdoğan:	“Sipehsâlâr”, DİA , C. XXXVII, 259-260.
MERÇİL, Erdoğan:	“Bahtiyâr”, DİA , C. IV, 523-524.
MERÇİL, Erdoğan:	“Bahâüddevle”, DİA , C. IV, 475-476.
MERÇİL, Erdoğan:	“Şahne”, DİA , C. XXXVIII, 292-293.
MERÇİL, Erdoğan:	“İslam'dan Sonra Türklerde Kadın”, Tercüman Gazetesi Kadın Ansiklopedisi , 468-499.
MERÇİL, Erdoğan:	“Fars Meliki Selçuk-şah’ın Hayatı ve Paraları”, TED , sy. 4-5’den ayrı basım, İstanbul 1974, 23-34.

MERÇİL, Erdoğan:	“Selçuklular’da Rüşvet”, TTK Belleten , Cilt: LXXI, sy. 261, 445-478.
MERÇİL, Erdoğan:	“İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)”, DGBİT , C. VIII, 81-110.
MES’ÛDÎ:	Murûcu’z-zeheb , çev. Ahsen Batur, Altın Bozkırlar , İstanbul 2011.
MEŞKUR, Muhammed Cevad:	Târih-i İran zemin , Tahran 1366 hş.
MİNORSKY, V.:	“Râm-Hürmüz”, İA , 621-622.
MİNORSKY, V.:	“Lurlar”, İA , C. VII, 83-90.
MİNORSKY, V.:	“Lur”, EI² , C. V, 821-826.
MİNORSKY, V.:	“Lur-i Buzurg”, EI² , V, 826-828.
MİNORSKY, V.:	“Lur-i Kûcik”, EI² , V, 828-829.
MİNORSKY, V.:	“Luristân”, EI² , C. V, 829-832.
MİNORSKY, V.:	“Daylam”, EI² , C. II, 189-194
MİNORSKY, V.:	“Kurds-Kurdistân (History)”, EI² , C. V-I, 447-464.
MİNORSKY, V.- BOSWORTH, C. E.:	“Râm-Hurmuz”, EI² , C. VIII, 416-417.
MÎRHÂND:	Ravzatu’s-safâ (Tabaka-i Selçûkiyye) , çev. Erkan Göksu, Ankara 2015.
MİTTWOCH, E.:	“İbnü’l-Kıftî”, İA , C. V/2, 863-864.
MIQUEL, A.:	“al-Mukaddasî”, EI² , C. VII, 492- 493.
MOKRİ, M.:	“İran”, EI² , C. IV, 11-12.
MOTTAHEDEH, Roy. P.:	Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society , Princeton 1980.

MUHAMMEDÎ, Muhammed:	“The University of Jundishapur”, Journal of the Regional Cultural Institute , C. II/III, 152-166.
MÜEYYED:	Sîretü’l-Mü’eyyed Fiddîn , thk, Muhammed Kamil Hüseyin, Kahire 1949.
MÜNECCİMBAŞI:	Câmi’u’d-düvel: Selçuklular Tarihi: Horosan-Irak, Kirmân ve Suriye Selçukluları , çev. Ali Öngül, İzmir 2001.
MÜNEYMİNE, Hasan:	Târîhu’d-devleti’l-büveyhîyye es-siyâsî ve’l-ictimâî ve’s-sekâfî: Mukâtatü fâris , Beyrut 1987.
NAGEL, Tilman:	“Buyids”, EIr , C. IV/VI, 578-586.
NECMÂBÂDÎ, Mahmûd:	Târîh-i tıb der İran , C. I-II, Tahran 1992.
NEHAÎ, Hüseyin:	“Pîşîne-i târîh-i şehri Gundî Şâpûr”, Berresîhâ-i Tarîhî , sy. 2, yıl 1978, 121-156.
NÂSİR-I HÜSREV:	Sefernâme , çev. Abdülvehhab Tarzî, İstanbul 1988.
NASKALÎ, Esko:	“Şâpûr”, DİA , C. XXXVIII, 346.
NASKALÎ, Esko:	“İran (Başlangıçtan Müslümanların Fethine Kadar)”, DİA , C. XXII, 394-395.
NÎSÂBÜRÎ, Zahîrüddîn:	Selçuknâme , çev. Ayşe Gül Fidan, İstanbul 2018.
NİZÂMÜLMÜLK:	Siyâsetnâme , çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1999.
NÜVEYRÎ:	Nihâyetü’l-ereb fî fûnûni’l-edeb , C. XIX-XXVIII, nşr. Ali M. el-Bicâvî-Hüseyin Nassâr v.dğr.), Kahire 1975-85.
GENCEVÎ, Nizâmî:	Küllîyyât-ı hamse-i hakîm Nizâmî Gencevî , çev. Numânî Şiblî, Tahran 1987.
OBERLING, P.:	“Afşâr”, EIr , C. I, 582-586.
OCAK, Ahmet:	Selçukluların Dini Siyaseti , İstanbul 2002.

OCAK, Ahmet:	“Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim”, Türkler , C. V, 721-727.
OCAK, Ahmet:	Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizâmiye Medreseleri , İstanbul 2017.
OĞUZOĞLU, Yusuf:	“Dizdar”, DİA , C. IX, 480-481.
ÖNKAL, Ahmet- BOZKURT, Nebi:	“Cami”, DİA , C. VII, 46-56.
ÖZ, Mustafa:	Anahatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi , İstanbul 2012.
ÖZ, Mustafa:	“Ezârika”, DİA , C. XII, 45-46.
ÖZ, Mustafa:	“İbrahim b. Abdullah”, DİA , C. XXI, 283-284.
ÖZ, Mustafa:	“Muhammed b. Abdullah el-Mehdî”, DİA , C. XXX, 489-490.
ÖZ, Mustafa:	“Dâîr”, DİA , C. VII, 420-421.
ÖZ, Mustafa:	“Hubbiyye”, DİA , C. XVIII, 266.
ÖZ, Mustafa:	“Müeyyed-Fiddîn”, DİA , C. XXXI, 484-485.
ÖZ, Mustafa:	“İbnü'l-Murtazâ”, DİA , C. XXI, 141-143.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	Sultan Berkıaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104) , İstanbul 2001.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118) , Ankara 1990.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Büsr b. Ebû Ertât”, DİA , C. VI, 494.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Berîdiler”, DİA , C. V, 501-502.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Râzî Billâh”, DİA , C. XXXIV, 489-490.
ÖZAYDIN,	“Müstekfî-Billâh”, DİA , C. XXXII, 139-140.

Abdülkerim:	
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Adudüdevle”, DİA , C. I, 392-393.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Gazanfer”, DİA , C. XIII, 431-432.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Fahrüdevle”, DİA , C. XII, 98-99.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Annâzîler”, DİA , C. III, 215-216.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Cend”, DİA , C. VII, 359-360.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Arslan b. Selçuk”, DİA , C. III, 402-403.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Sadaka b. Mansur”, DİA , C. XXXV, 385-387.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Kavurd Bey”, DİA , C. XXV, 73-74.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Berkyaruk”, DİA , C. V, 514-516.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Müeyyidülmülk”, DİA , C. XXXI, 490-491.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Zencân”, DİA , C. XLIV, 251-253.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Porsuk”, DİA , C. XXXIV, 325-326.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Hasan Sabbâh”, DİA , C. XVI, 347-350.
ÖZAYDIN,	“Sencer”, DİA , C. XXXVI, 507-511.

Abdülkerim:	
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Mahmûd b. Muhammed Tapar”, DİA , C. XXVII, 371-372.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Hârizm”, DİA , C. XVI, 217-220.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Bağdat”, DİA , C. IV, 437-441.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Ebü’l-Fidâ”, DİA , C. X, 320-321.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Hamdullah el-Müstevfî”, DİA , C. XV, 454-455.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Sûlî, Ebû Bekir”, DİA , C. XXXVII, 492-493.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“İbnü’l-Esîr, İzzeddin”, DİA , C. XXI, 26-27.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ”, DİA , C. XX, 132-134.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Ravendî, Muhammed b. Ali”, DİA , C. XXXIV, 471-472.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Bündârî”, DİA , C. VI, 489-490.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“İbn Hallikân”, DİA , C. XX, 17-19.
ÖZAYDIN, Abdülkerim:	“Büyük Selçukluların Hizmetinde Bir Aile: Porsukoğulları”, Tarih Dergisi , sy. 71, s. 91-113.
ÖZBALIKÇI, M. Reşit:	“Ebü’t-Tayyib el-Lugavî”, DİA , C. X, 345.
ÖZEL, Ahmet:	“Kureşî”, DİA , C. XXVI, 441-442.
ÖZGÜDENLİ, Osman	Selçuklular , C. I, İstanbul 2013.

Gazi:	
ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi:	“İran-Fetihten Safaviler’e Kadar”, DİA , C. XXII, 395-400.
ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi:	“Lurlar”, DİA , EK-2, 161-162.
ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi:	“Reşîdüddin Fazlullâh -ı Hemedânî”, DİA , C. XXXV, 19-21.
ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi:	“Zahîrüddîn-i Nîsâbürrî”, DİA , C. XLIV, 102-103.
ÖZKAN, Halit:	“Süyûtî”, DİA , C. XXXVIII, 188-198.
ÖZTÜRK, Murat:	Irak Selçuklu Devleti Atabegleri , İstanbul 2019.
ÖZTÜRK, Mürsel:	Farsça Dilbilgisi , Ankara, 2013.
PARET, R.:	“Tenûhî”, İA , C. XII/1, 167.
PEACOCK, A.C.S.:	Büyük Selçuklu İmparatorluğu , çev. Özkan Akpınar, İstanbul 2020.
PEDERSEN, Johs:	“Mescid”, İA , C. VIII, 1-71.
PEDERSEN, J.- MAKDİSİ, G.:	“Madrasa: The Institution in the Arabic, Persian and Turkish Land”, Eİ² , C. V/III, 1123-1134.
PINGREE, D.:	“Abu’l-Hasan Ahwâzî”, Eİr , C. I, 302.
PİYADEOĞLU, Cihan:	Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi , İstanbul 2012.
PİYADEOĞLU, Cihan:	Sultan Alparslan , İstanbul 2019.
PİYADEOĞLU, Cihan:	“Büyük Selçuklu Devleti Emiri Atabeg Çavlı Sakavu”, İÜEFTD , sy. 38, 37-59.
PLANHOL, X. De:	“ Andîmeşk ”, Eİr , C. II/I, 26.
PYNE, Nanette Merie:	“The impact of the Seljuq invasion on Khuzestan: an inquiry

	into the historical, geographical, numismatic, and archaeological evidence”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Near Eastern History, Archaeology and Literature , Washington 1982.
RABBAT, Nasser:	“İmâd al-Dîn”, İA , C. V/2, 978-979.
RABBI TUDELA BENJAMIN:	The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela , çev. ve haz. A. Asher, C. I, New York t.y.
RÂVENDÎ:	Râhatü’s-südûr ve ayetü’s-sürûr , C. I-II, çev. Ahmed Ateş, Ankara 1999.
RECEBÎ, Safer:	“Râhhâ-yı dîrîne-i Hûzistân”, Âyende , sy. 17, Ahvâz 1370, 27-33.
REŞİDÜ’DDÎN, Fazlullâh:	Oğuz Destanı , çev. Zeki Velidi Togan, İstanbul 1982.
REŞİDÜ’DDÎN, Fazlullâh:	Cami’ü’t-tevârîh (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk) , çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2014.
RICHTER, Lutz – Bernburg:	“Gondēšāpur”, EIr , C. XI/II, 131/135.
RICHTER, Lutz – Bernburg:	“‘Ali b. ‘Abbâs Majûsî”, EIr. , C. I, 837-838.
ROSENTHAL, F.:	“Ibn al-Fuwaṭī”, EI² , III, 769-770.
RÛZRÂVERÎ	Zeylû tecâribü’l-ümem , İng. çev. D. S. Margoliouth, The Eclipse of the ‘Abbasid Caliphate , C. VI, Oxford 1921. / Rûzrâverî, Zeylû tecâribü’l-ümem , çev. Tayfun Gümüş, Abbâsîlerin Yıkılışı: Büveyhîlerin Hâkimiyeti (M. 982-991) , İstanbul 2020.
es-SABÎ, Ebû İshâk:	Kitâbu’l-müntezâ’ mine’l cûzi’l- evvel mine’l-kitâbi’l-ma’rûf bi’t-Tâcî fî ahhârî’d-devleti’d-Deylemiyye , nşr. W. Madelung Ahhâru eimmeti’z-zeydiyye fî taberistân ve deylemân ve gîlân içinde, Beyrut 1987.
SAFEDÎ:	el-Vâfi bi’l-vefeyât , thk. Ahmed Arnavut ve Türkî Mustafa, Beyrut 2000.

SAKLY, Mondher-DORAN, R. D:	“Wāsīt”, EI² , C. XI, 165-171.
SANDERS, Paula:	“Tirāz”, EI² , C. X, s. 534-538.
SARTON, George:	Introduction to the History of Science , I-III, New York 1975.
SAVORY, R.M.:	“Khûzistân”, EI² , C. V-I, 80-81.
SAYILI, Aydın:	The Observatory in Islam , Ankara 1960.
SCHIPPMANN, K.:	“Arsacids ii. The Arsacid Dynasty”, EIr , C. II/V, 525-536.
SCHACHT, Joseph:	“Sübkî”, İA , C. XI, 82.
SCHMITT, R.:	“Achaemenid Dynasty”, EIr , C. I/IV, 414-426.
SCHWARZ, P. - MIQUEL, A.:	“Karkha”, EI² , C. IV, 653-54.
SEÂLİBÎ:	Yetîmetü’-d-dehr fî mehâsini ehli’l-‘asr , thk. Müfid Muhammed Kumahye, Beyrut 1983.
SECCÂDÎ, Sâdık:	“Hemedânî, Muhammed b. Abdülmelik”, DİA , C. XVII, 188-189.
SECCÂDÎ, Sâdık:	“Âl-i Bûye”, DMBİ , C. I, 629-646.
es-SAKKÂR, Sâmî:	“İbnü’-d-Dübeysî”, DİA , C. XXI, 16.
SEM‘ÂNÎ:	el-Ensâb , nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Beyrut 1980.
SELLHEİM, R.:	“al-Sam‘ânî”, EI² , C. VIII, 1024- 1025.
SERJEANT, R. B.:	“Material for a History of Islamic Textiles up to the Mongol Conquest”, Ars Islamica , C. IX, 71-104.
SEVİM, Ali - MERÇİL, Erdoğan:	Selçuklu Devletleri Tarihi , Ankara 1995.

SEVİM, Ali:	“Sıbt İbnü’l-Cevzî”, DİA , XXXVII, 87-88.
SEYBOLD, C. F.:	“İdrîsî”, İA , C. V/2, 936-937.
SEYYİD ALİ, Âl-i Dâvud:	“Âl-i İlyas”, DMBİ , C. I, 574-575.
SHARP, Ralph N.:	The Inscriptions in Old Persian Cuneiform of the Achaemenian Emperors , Tahran 1964.
SİBT İBNÜ’L-CEVZÎ:	Mir’âtü’z-zamân fi târîhi’l-a’yân , nşr ve çev. Ali Sevim, Ankara 2011.
SOUCEK, Svat:	“Arabistan or Khûzistân”, Iranian Studies , C. XVII, No. 2/3, 1984, 195-213.
SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz:	Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr , Ankara 2017.
SÜLÎ, Ebû Bekir:	Ahbârü’r-âdî Billâh ve’l-Müttakkî Lillâh ev târîhu’d-devleti’l-abbâsiyye min sene 322 ilâ sene 333 hicriyye , C. I-II, Beyrut 1979.
SUTTON, ELWELL, P.:	“Âbādân”, Eİr , C. I/I, 51-53.
SUTER, H.:	Die Mathematiker und Astronomen der Araber und Ihre Werke , New York 1972.
SÜBKÎ:	Tabakâtü’s-şâfi’iyyeti’l-kübrâ , nşr, Mahmûd Muhammed Tanahî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1416 hş.
SÜMER, Faruk:	Oğuzlar (Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları) , İstanbul 2016.
SÜMER, Faruk:	“Avşar”, DİA , C. IV, 160-164.
SÜMER, Faruk:	“Arslan el-Besasirî: Abbâsî Halîfesi El-Kâim Biemrillâh ve Selçuklu Sultan Tuğrul Bey Devrinde Mühim Roller Oynamış Bir Türk Kumandanı”, Türk Dünyası Araştırmaları , sy. XLII 1986, 101-114.

SÜMER, Faruk:	“Tuğrul Bey”, DİA , C. XLI, 344-346.
SÜMER, Faruk:	“Selçuklular”, DİA , C. XXXVI, 365-371.
SÜMER, Faruk:	“Aksungur el-Ahmedîlî”, DİA , C. II, 296-297.
SÜMER, Faruk:	“Mes‘ûd b. Muhammed Tapar”, DİA , C. XXIX, 349-351.
SÜMER, Faruk:	“Has Bey”, DİA , C. XVI, 271-272.
SÜMER, Faruk:	“Avşarlar”, Türk Dünyası Araştırmaları , Sy. 62, Ekim 1989, 119-137.
SÜT, Abdulnasır:	Basra ve Mu‘tezile (İlk Üç Asır) , İstanbul 2018.
es-SÜYÛTÎ:	Târîhu’l-hulefâ , çev. Abdullah Gündüz, Halifeler Tarihi , İstanbul 2018.
es-SÜYÛTÎ:	Bugyetü’l-vuât fî tabakâti’l-lugaviyyîn ve’n-nuhât , thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Beyrut 1979.
STRANGE, Guy Le:	Doğu Hilafetinin Memleketleri , çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, İstanbul 2015.
STRANGE, Guy Le:	“Description of Mesopotamia and Baghdâd, Written about the Year 900 A.D. by Ibn Serapion. The Arabic Text Edited from a MS. in the British Museum Library, with Translation and Notes” JRAS , Apr., 1985, 255-315.
STRECK, M.:	“Ehvâz”, İA , C. IV, 209-210.
STRECK, M.:	“Abbâdân”, İA , C. I, 8.
STRECK, M.:	“Vâsıt”, İA , C. XIII, 222-226.
STRECK, M.:	“Dizfûl”, İA , C. III, 627-628.
STRECK, M.:	“Sûs”, İA , C. XI, 67-73.
STRECK, M.:	“Devrak”, İA , C. III, 562.

STRECK, M.:	“Kale-i Sefîd”, İA , C. VI, 125-127.
STRECK, M.:	“Kazvînî”, İA , C. VI, 528 vd.
STRECK, M. - L. LOCKHART:	“Askar Mukram”, Eİ² , C. I, 711.
STRABON:	The Geography of Strabo VII , çev. Horace Leonard Jones, London, William Heinemann Ltd, 1917.
ŞAKIROĞLU, Mahmut H.:	“Marco Polo”, DİA , C. XXVIII, 41-43.
ŞEREF HAN:	Şeref-nâme , çev. Mehmet Emin Bozarslan, C. I, İstanbul 1971.
ŞEŞEN, Ramazan:	“Tercüme Faaliyetleri”, DGBİT , C. III, 453-479.
ŞEŞEN, Ramazan:	“İbn Havkal”, DİA , C. XX, 34-35.
ŞEŞEN, Ramazan:	“İdrîsî, Şerîf”, DİA , C. XXI, 493-495.
ŞEŞEN, Ramazan:	“İmâdüddin el-İsfahânî”, DİA , C. XXII, 174-176.
ŞERİAT, Kerim:	“Bâsiyân”, DMBİ , C. XI, 183-184.
ŞÜKÜROV, Qiyas:	“Hûzistân Avşar Emiri Şumle ve Ahfadı”, Tarih Dergisi , sy. 48, 1-15.
ŞÜKÜROV, Qiyas:	“Şümle”, DİA , EK-2, 571-572.
ŞÜŞTERÎ, M. Ali İmâm:	Târîh-i coğrafyâ-yı Hûzistân , Tahran 1331 hş.
ŞÜŞTERÎ:	Tadhkira-i shûshhtar , haz. Khan Bahadur Maula Bakhsh, Calcutta 1924.
TANCÎ, Muhammed b. Tâvit:	“İslâm Mezhepleri ve Mezhepler Tarihi”, çev. Bekir Topaloğlu, Mezhep Araştırmaları , C. IV/ I, 2011, 67-96.
TAGHİZADEH, Mohammad:	Şûsher der gozer-i târîh , Tahran 1371.

TALAS, M. Asad:	Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim Öğretim , çev. Sadık Cihan, Samsun 2000.
TANERİ, Aydın:	“Celâlüddeve”, DİA , C. VII, 259-260.
TEFAZZÜLÎ, Ahmed:	“Enûşirvân”, DİA , C. XI, 255.
TENÛHÎ:	Nişvâru'l-muhâdara ve ahhâru'l-müzâkere , nşr. Abbûd es-Şâlecî, C. I-VIII, Beyrut 1971-1973.
TERZİ, Mustafa Zeki:	“Gulâm”, DİA , C. XIV, 178-180.
TERZİOĞLU, Arslan:	“Bîmâristân”, DİA , C. VI, 163-178.
TİBAWÎ, A. L.:	“Origin and Character of “al-madrasah”, BSOAS , C. XXV, sy. 1/3, 225-238.
TOGAN, Zeki Velidi:	“Hamdullah Müstevfî”, İA , C. V/1, 186-188.
TOGAN, Zeki Velidi:	“Raşîd-üd-din Tabîb”, İA , C. IX, 705-712
TOKUŞ, Ömer:	“Büveyhîler Dönemi'nde Bağdat'ta Doğal Afetler, Gök Olayları Ve Garip Hadiseler”, TOD , sy. XXV, 525-567.
TOLMACHEVA, Marina:	“İstahrî”, C. XXIII, 203-205.
TOLMACHEVA, Marina:	“Makdisî, Mumammed b. Ahmed”, DİA , C. XXVII, 431-432.
TOMAR, Cengiz:	“İbnü'l-Fuvatî”, DİA , C. XXI, 47-49.
TOPUZOĞLU, Tevfik Rüştü:	“Seâlibî, Ebû Mansur”, DİA , C. XXXVI, 236-239.
TREADWELL, Luke:	Buyid Coinage A Die Corpus (322-445 A.H.) , Oxford 2001.
TURAN, Osman:	Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti , İstanbul 2010.
et-TURTUŞÎ, Muhammed Ebû Bekr:	Sirâcu'l-mülûk , çev. Said Aykut, İstanbul 1995.

ULUDAĞ, Süleyman:	“Halka”, DİA , C. XV, 358-359.
ULUDAĞ, Süleyman:	“Hankah”, DİA , C. XVI, 42-43.
USLU, Recep:	“Huzistan”, DİA , C. XVIII, 436-439.
UNAT, Yavuz:	“Zîc”, DİA , C. XLIV, 397-398.
USLU, Recep:	“Cündişâpûr”, DİA , C. VIII, 117-118.
USTA, Aydın:	“Ünlü Selçuklu Kumandanı Sadüddeve Gevherayin”, Erdoğan Merçil’e Armağan , İstanbul 2013, 96-111.
ÜMİT, Mehmet:	Zeydiyye ve Mu‘tezile Etkileşimi , Ankara 2020.
ÜZÜM, İlyas:	“Kaderiyye”, DİA , C. XXIV, 64-65.
VALLAT, F.:	“Elam i. The history of Elam” EIr , C. VIII/III, 301-313.
VAN ARENDONK, C.:	“İbn Hurdâzbîh”, İA , C. V/2, 755.
VAN ARENDONK, C.:	“İbn Havkal”, İA , C. V/2, 747.
VASSAF:	Tahrîr-i târîh-i vassaf , nşr. Abdülmuhammed Ayetî, Tahran 1346.
WILLEY, Peter:	Eagle’s nest: Ismaili castles in Iran and Syria , London 2005.
WHITCOMB, Donald S.:	“The Fars Hoard: A Buyid Hoard From Fars Province”, American Numismatic Society , C. XXI, 161-250.
YA‘KÛBÎ:	Kitâbü’l-büldân , çev. Murat Ağarî, Ülkeler Kitabı , İstanbul 2002.
YÂKÛT el-HAMEVÎ:	Mu‘cemü’l-büldân , Beyrut 1977.
YÂKÛT el-HAMEVÎ:	Mu‘cemü’l-üdebâ’ , thk. İhsan Abbas, Beyrut 1999.

YAZICI, Tahsin:		“Erdeşîr”, DİA , C. XI, 284-285.
YAZICI, Tahsin:		“Dizfûl”, DİA , C. IX, 481-482.
YAZICI, Tahsin:		“Devrak”, DİA , C. IX, 246-247.
YAZICI, Tahsin:		“Deylem”, DİA , C. IX, 263-265.
YAZICI, Tahsin:		“İbnü'l-Belhî”, DİA , C. XX, 529.
YILDIZ, Dursun:	Hakkı	“Abbâsîler”, DİA , C. I, 31-48.
YILDIZ, Dursun:	Hakkı	“İbnü'l-Eş‘as”, DİA , C. XXI, 32-33.
YILDIZ, Dursun:	Hakkı	“Emîrülümerâliğın Ortaya Çıkısı”, İÜFTED , sy. 10-11, 97-108.
YILDIZ, Dursun:	Hakkı	“Emîrû'l-ümera”, DİA , C. XI, 158-159.
YILDIZ, Dursun:	Hakkı	“Beckem”, DİA , C. V, 287-288.
YILDIZ, Dursun:	Hakkı	“Avâsım”, DİA , C. IV, 111-112.
YILDIZ, Dursun:	Hakkı	“Batîha”, DİA , C. V, 195-196.
YILDIZ, Dursun:	Hakkı	“Sâcoğulları”, DGBİT , C. VI, 81-136.
YILMAZ, Kamil:	Hasan	“Bündâr b. Hüseyin”, DİA , C. VI, 489.
YİĞİT, İsmail:		“Emevîler”, DİA , C. XI, 87-104.
YİĞİT, İsmail:		“Ribât”, DİA , XXXV, 76-79.
YİNANÇ, Halil:	Mükrimin	“Arslan-Şah”, İA , C. I, 610-615.

YUSEFİFER, Şehram:	Costârâhâ-yı der münasibât-ı şehr ve şehrneşini dovre-i selcukiyan , Tahran 1390 h.ş.
YUSEFİFER, Şehram:	Şehr ve rustâ der seddehâ-yı miyâne târîh-i İran , Tahran 1390 h.ş.
YÜCE, Nuri:	“Ahvâzî, Ahmed b. Hüseyin”, DİA , C. II, 193.
YÜCESOY, Hayrettin:	“Kâdisiye Savaşı”, DİA , C. XXIV, 136-137
ZEHEBÎ:	Târîhu'l-islâm , C. XXIV-XXV, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut 1992.
ZEHEBÎ:	Siyeru a'lâmi'n-nübelâ , nşr. Dârü'l-hadis, Kahire 2006.
ZEHEBÎ:	Tezkiretü'l-huffâz , nşr. Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, Beyrut 1998.
ZERKÛB-İ ŞÎRÂZÎ:	Şîrâznâme , nşr. İsmâil Vâiz Cevâdî, Tahran 1350 hş.
ZERRİNKÛB, Hüseyin:	“The Arabs Conquest of Iran and Its Aftermath”, CHI , C. IV, 1-56.
ZETTERSTEEN, K.V.:	“Büveyhîler”, İA , C. II, 843-845.
ZETTERSTEEN, K.V.:	“Amir al-Umara”, EI² , C. I, 446.
ZETTERSTEEN, K.V.:	“Rûzrâverî”, İA , IX, 793.
ZEYDÂN, Corci:	İslâm Uygarlıkları Tarihi , çev. Nejdî Gök, C. I-II, İstanbul 2015.
EHSANI, Kaveh:	“Ideh”, (Çevirimiçi) http://www.iranicaonline.org/articles/ideh , 30 Kasım 2021.
GAZSI, Dénes:	“Ramhormoz”, (Çevirimiçi) http://www.iranicaonline.org/articles/ramhormoz , 30 Kasım 2021.
STROOTMAN, Rolf:	“Seleucid Empire”, (Çevirimiçi) http://www.iranicaonline.org/articles/seleucid-empire , 30 Kasım 2021.

Shapur Shahbazi, A.:	“Sasanian Dynasty”, (Çevirimiçi) http://www.iranicaonline.org/articles/sasanian-dynasty , 30 Kasım 2021
Shapur Shahbazi, A.:	“Ziyarids”, (Çevirimiçi) http://www.iranicaonline.org/articles/ziyarids , 30 Kasım 2021

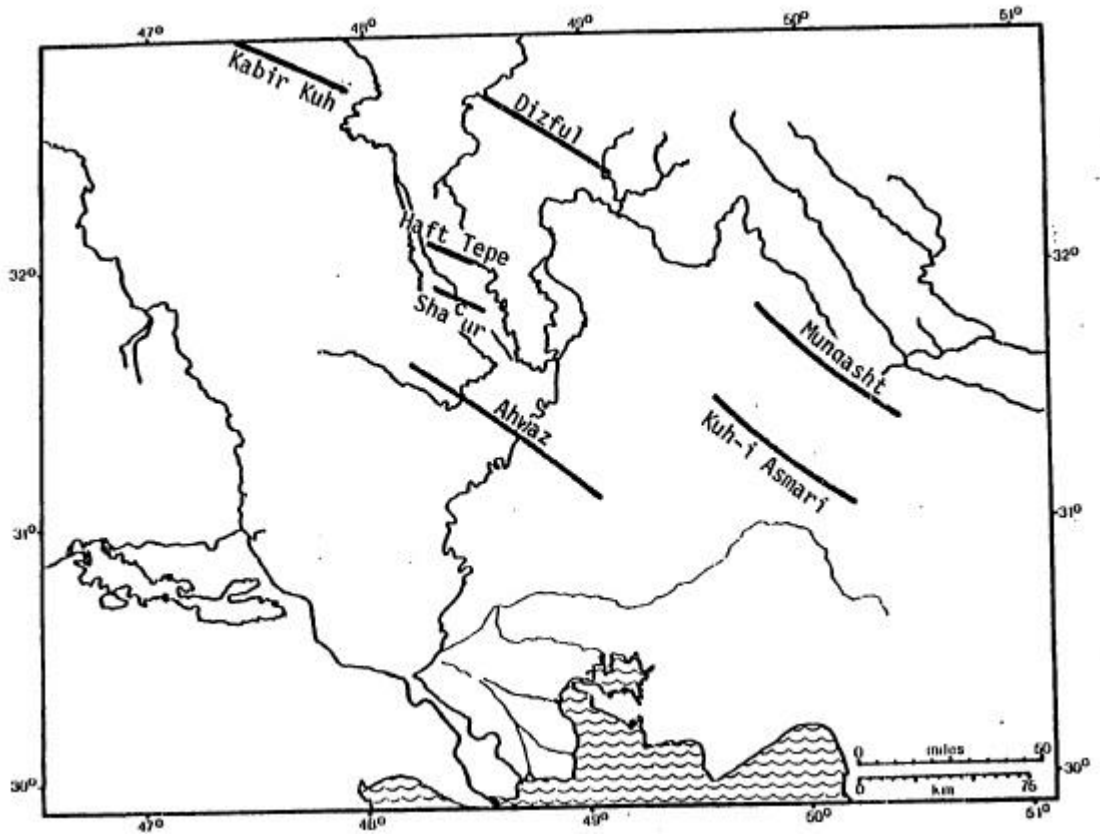
EKLER

EK-I: HARİTALAR

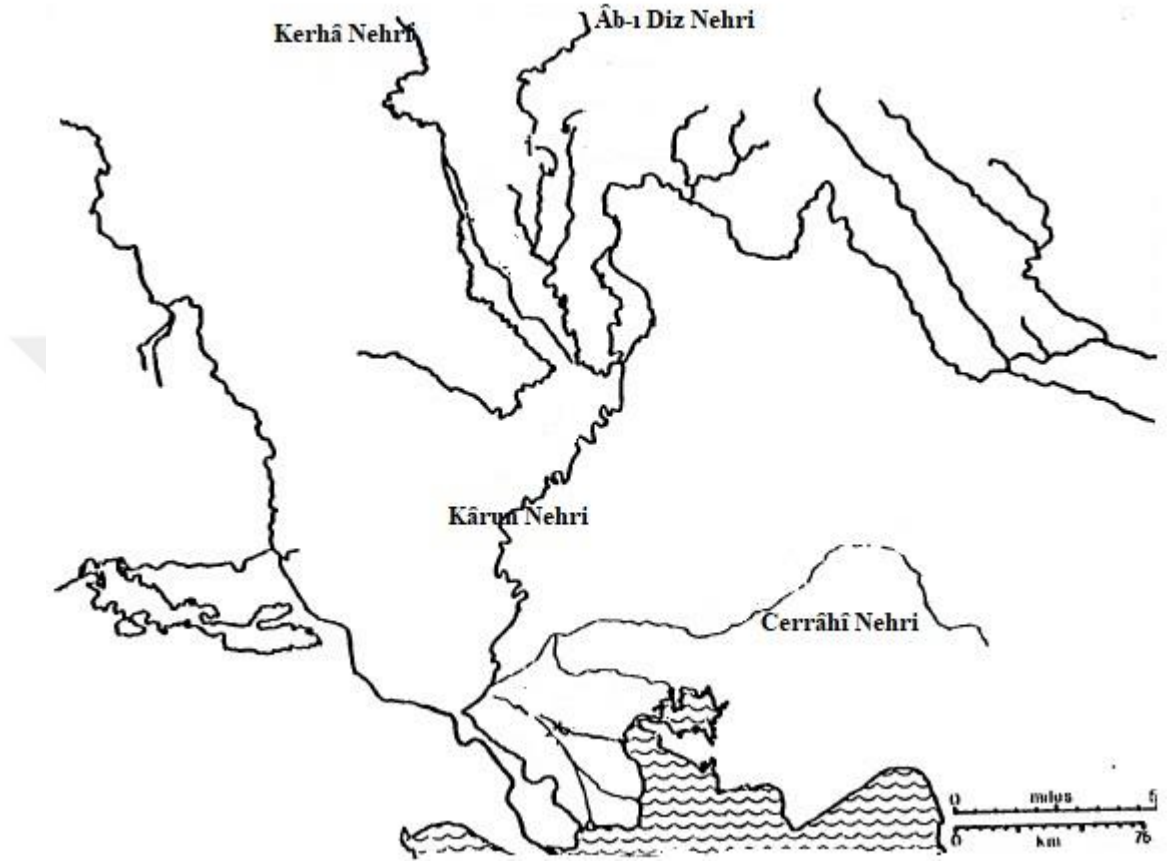
Zagros Dağları'nı gösteren bir harita⁷⁹⁴

⁷⁹⁴ CHI, C I, s. 198.

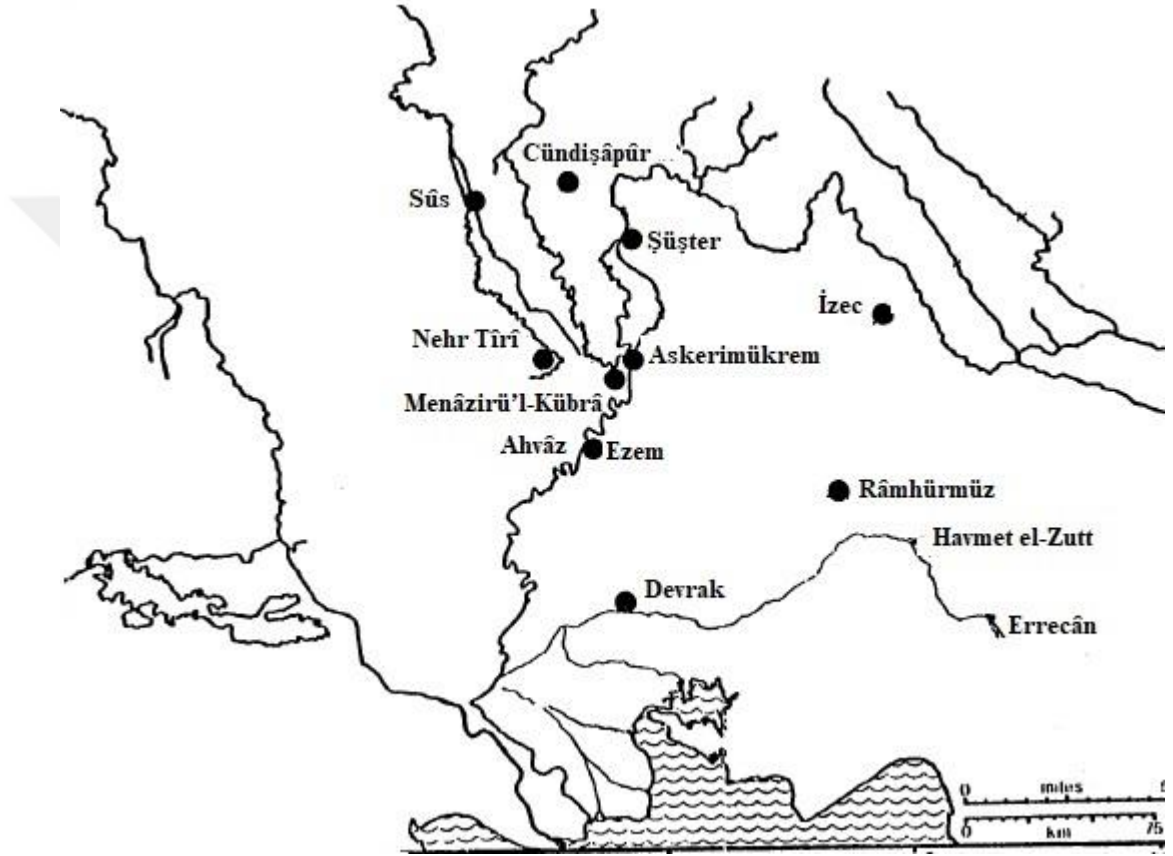
Hûzistân'da bulunan dağ biçimindeki yükseltiler⁷⁹⁵

⁷⁹⁵ Pyne, a.g.t, s. 15.

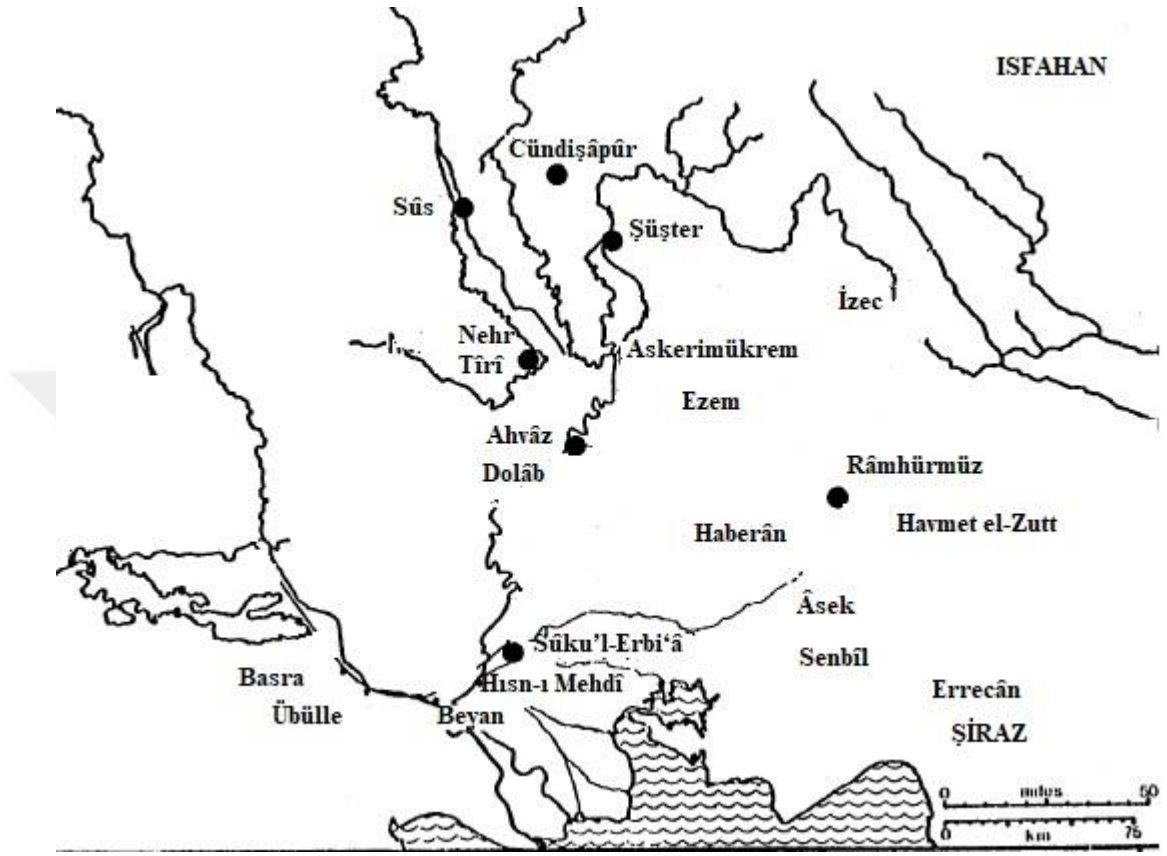
Hûzistân nehirlerine ait bir tablo⁷⁹⁶

⁷⁹⁶ Pyne, a.g.t, s. 25.

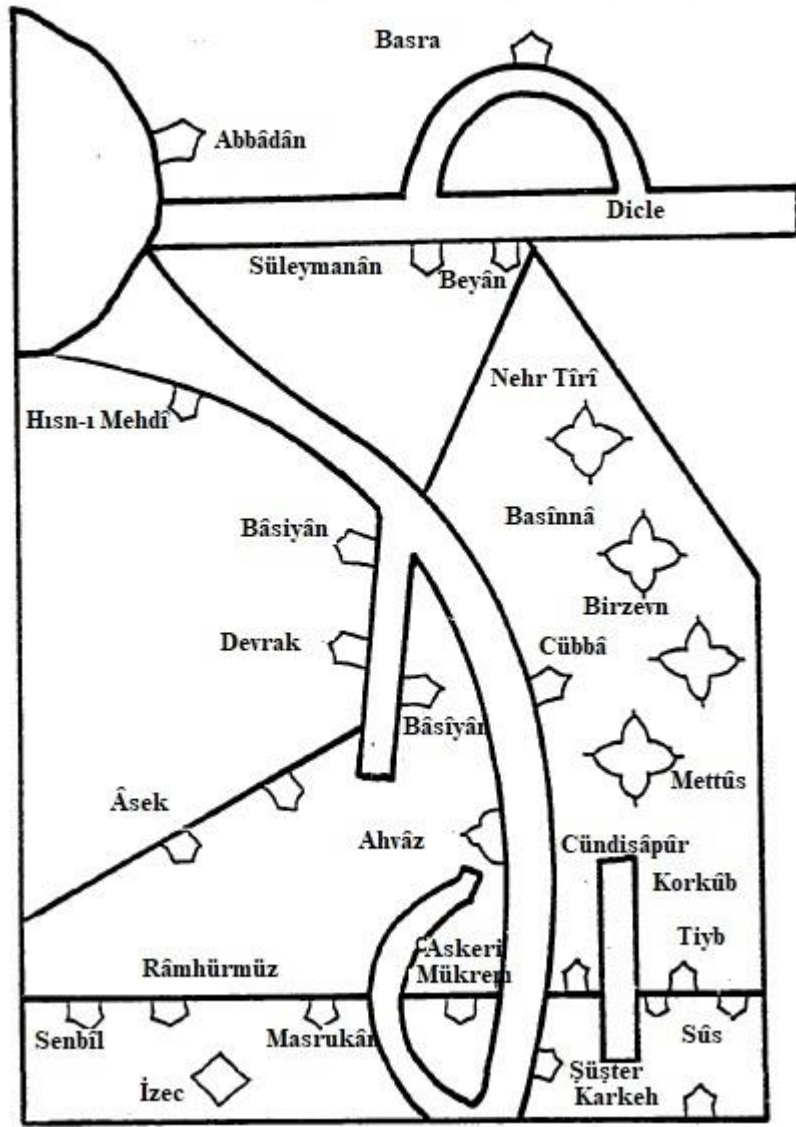
İbn Hurdazbih'e göre Hûzistân şehirleri⁷⁹⁷

⁷⁹⁷ Pyne, a.g.t, s. 157.

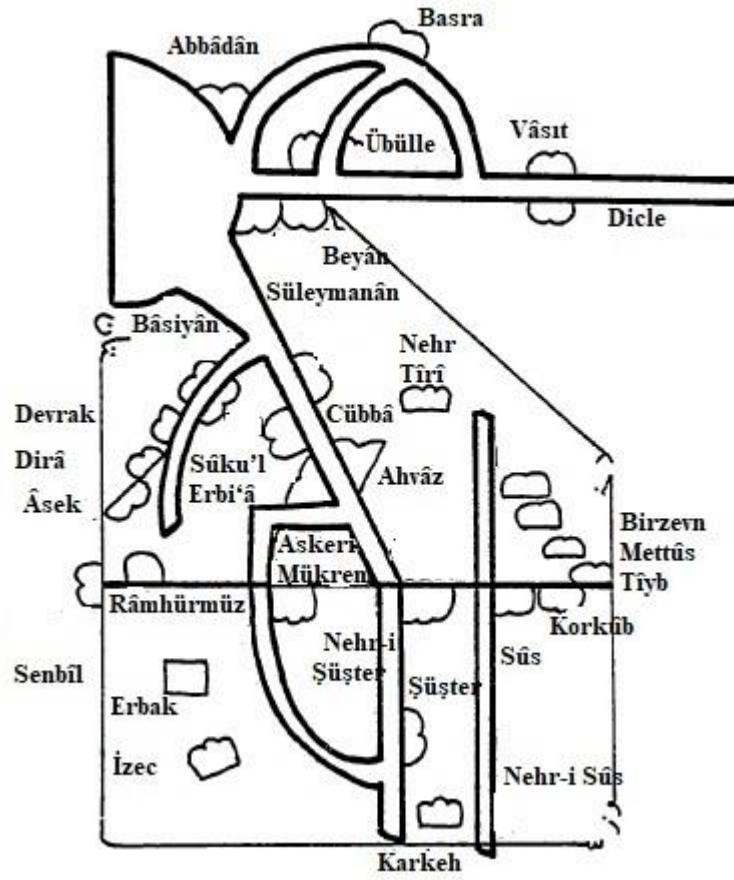
Kudâme b. Ca'fer'e göre Hûzistân şehirleri⁷⁹⁸

⁷⁹⁸ Pyne, a.g.t, s. 159.

İstahrî'ye göre Hûzistân şehirleri⁷⁹⁹

⁷⁹⁹ Pyne, a.g.t, s. 167.

Makdisî'ye göre Hûzistân şehirleri⁸⁰⁰

⁸⁰⁰ Pyne, a.g.t, s. 168.

EK-II: HÛZİSTÂN'DA DARP EDİLEN SİKKELER

343/344 – 954/955

Muizzüddeve ile Rüknüddeve adına Şuşter'de basılmış gümüş dirhem

359 – 969/970

İzzüddeve ile Rüknüddeve adına Râmhürmüz basılmış gümüş dirhem

368/369 - 978/979

Adudüddavle adına Ahvâz'da basılmış altın sikke

373-374 - 983/984

Şerefüddavle, Müeyyidüddavle, Ebû'l-Hüseyn adına Şüşter'de basılmış gümüş dirhem

397/398 - 1007/1008

Bahâüddüdevle adına Ahvâz'da basılmış altın sikke

445/446 – 1053/1054

Hüsrev Fîrûz adına Ahvâz'da basılmış altın sikke

448/449 – 1056/1057

Tuğrul Bey adına Ahvâz'da basılmış altın sikke

459/460 - 1066/1067

Alp Arslan adına Ahvâz'da basılmış altın sikke

466/467 –1074/1075

Melikşah adına Ahvâz'da basılmış altın sikke

495/496–1101/1102

Berkyaruk adına Ahvâz'da basılmış altın sikke

512/513 – 1117/1118

Muhammed Tapar adına Ahvâz'da basılmış altın sikke

Sikkeler

<http://www.coinarchives.com/w/>

<http://www.numismatics.org/>

internet adreslerinden derlenmiştir.

EK-III: HÛZİSTÂN BÖLGESİ FOTOĞRAFLARI

Ya'küb b. Leys'in Cündişâpûr'daki tûbesi

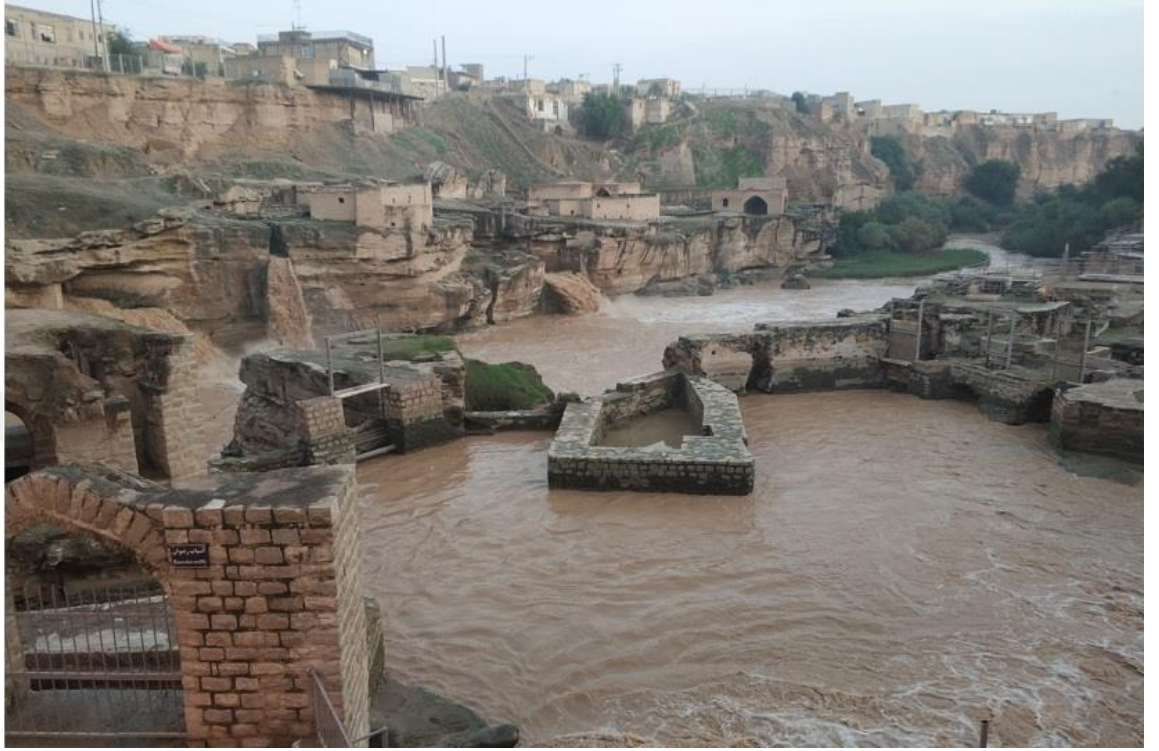
(İsmet Burak Batır arşivi)

I.Şâpûr (242-272) tarafından inşa ettirilen Dizfûl Köprüsü
(İsmet Burak Batır arşivi)

Sûs'da yer alan Danyal Peygamberin türbesi
(İsmet Burak Batır arşivi)

Şuşter'de yer alan tarihî su benti (Şadırvan)
(İsmet Burak Batır arşivi)

Şuşter Mescid-i Câmi
(İsmet Burak Batır arşivi)

ÖZGEÇMİŞ

İsmet Burak, İlk orta ve lise öğrenimini 2007 yılında aynı şehirde tamamladı. Lise eğitiminin sonrasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne girmeye hak kazandı ve 2011 yılında mezun oldu. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda yüksek lisansa başladı. Yine aynı yıl Adalet Bakanlığı İstanbul Adliyesi'nde Zabıt Kâtibi olarak göreve başladı. 2014 yılında Prof. Dr. Muharrem Kesik'in danışmanlığında yüksek lisans eğitimini tamamladı. 2015 yılında doktora eğitimine başladı. Evli olup 1 çocuk babasıdır. İngilizce ve Farsça bilmektedir.